

GAYBULLAYEV R.M.

TIJORAT BANKLARI

UZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI
SAMARQAND FILIALI

GAYDULLAYEV R.M.

TIJORAT BANKLARI

DARSLIK

Darslik O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2024-yil 25-iyundagi 218-sonli buyriga asoslanib ishlab chiqilgan (Rejoninga o'zlik raqami M218-2024).

TOSHKENT
"INNOVATSIYA-EYO"
2024

UDC: 336.71
NSR: 65.262.19
G 15

Gaybulloyev R.M.

Tijorat banklari Darvishi. – Toshkent: "INNOVATSIYA-ZIYO", 2024.
– 372 b.

Maqolalar darvishlik asboblari taqdimotlash bo'yicha Davlat ta'lim standartlari va "Tijorat banklari" fanining nazariyotiy o'qish dasturi asosida Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali ilmiy jangalida tuzatilib 2023-yil 27-avgustda 2-jam ijroetuzma bilan ishlab chiqarilgan "Tijorat banklari" fanining o'qish o'qish dasturiga moslashiq taqdimotlash bo'yicha, shuningdek, Davlat ta'lim standartlari asosida taqdimotlash qaratilgan.

Darvishlik maqolalar iqtisodiyotni rivojlantirishda tijorat banklarining muhim o'rinini taqdimotlash va ularning tashkil etilishining nazariy asoslari va maqsadlari, funksiyalari, tijorat banklarining umumiy va xususiy operatsiyalari, banklar kapitali, kreditlash jarayonini tashkil etish, foyda tuzatilib, tijorat banklarining nazariyotiy va umumiy asoslari, hisob va hisobning operatsiyalari, xususiy operatsiyalari, qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar va ularning natijalari, baholash va baholash operatsiyalari, daromad va xarajatlari, to'lov ishonchligi va hisoblash asboblari taqdimotlash.

Darvishlik bank ishiga tashkil etilish va jarayon bilan bog'liq bo'lgan har bir ish bo'yicha shuningdek taqdimotlash bo'yicha va maqsad asoslari taqdimotlash. Darvishlik 654222222 – "Bank ishi va maqolalar" kafedrasida ta'lim jangalida taqdimotlash va darvishlik o'qish dasturiga moslashiq. Shu bilan birga darvishlik o'qish va o'qish maqsad ta'lim jangalida iqtisodiyot maqsadlari bilan bank maqsadlari taqdimotlash o'qish jangalida va jangalida taqdimotlash bo'yicha hisob maqsadlari o'qish maqsadlari, shuningdek taqdimotlash va taqdimotlash, taqdimotlash taqdimotlash va taqdimotlash.

Taqdimotlash:

- Q.Martayev** - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali direktori, I.I.d., professor
M.Pardayev - Samarqand iqtisodiyot va xususiy taqdimotlash "Iqtisodiy taqdimotlash va maqsadlari" kafedrasida professori, I.I.d.
A.Abdullayev - SAMQURAM universiteti professori, I.I.d., professor

ISBN 978-9910-620-02-1

© Gaybulloyev R.M., 2024.
© "INNOVATSIYA-ZIYO", 2024.

KIRISH

Yangi O'zbekistonda ta'lim tizimida yan qay berayotgan o'qituvchilar tayyorlanayotgan yan mutaxassislarni jahon talablariga javab beradigan darajada ta'limni talab etmoqda. Jambidan, bu bank tizi va ma'rufi sohadaagi mutaxassislarni tayyorlashda ham alohida ahamiyat bank etadi. Bank tizi va ma'rufi sohadaagi mutaxassisliklarni tayyorlashda ayn ta'lim muassisalarida o'qitiladigan iqtisodiy fanlar muhim o'rin tutadi. Chunki, bank tizimi mamlakat ma'rufi kredit faoliyatining hukmron bo'lg'ini, ayniq oqon aylanish tizimi hisoblanadi. Aynan, bank sektori iqtisodiyotning turli sohalariga investitsiyalar kiritish orqali iqtisodiy o'sish sur'atlariga ta'sir ko'rsatuvchi va iqtisodiy rivojlanish darajasini ko'p jihandan belgilash beruvchi omil hisoblanadi. Jambidan, tijorat banklari faoliyatini o'rganish va tahlil qilish orqali mamlakat ma'rufi kredit tizimini rivojlantirish strategiyasini shakllantirish, iqtisodiy muvazun qorovlar qabul qilish hamda shu asosda pul-kredit va ma'rufi ayniqta ta'limchilar kiritish ma'muriyidan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi bank tizimi bugungi kunda bank tizimlarining an'anaviy shakli — kreditlash, depozit operatsiyalari, hisob-kitob va kassa kabi tizimlarini ko'rsatuvchi ko'pchilik tijorat banklaridan tashkil topgan. 2017-yilda kuchlangan bank sektorini tashkil qilishning yan kuzgichi natijada banklarni liberalizatsiya, bank faoliyatidagi eskirgan cheklavnlarni olib tashlash va banklarni ularga o'z ko'lmagan funktsiyalaridan azad qilish, bank tizimlari amaliyotini oshirishga qaratildi.

Aynan, bu boradagi ishlarining davomi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5952-sonli "2020-2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini tashkil qilish strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni¹ bank tizimini jahon bankining mamlakat bank tizimi jary holatini o'rganish natijalari ko'rsatib aytadi

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5952-sonli "2020 - 2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini tashkil qilish strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.

aktivlari va passivlarini mablagʻga olgan holda ishlab chiqarishni, bunda kelgusi yillarda bank tizimini transformatsiya va ishlab chiqarish yoʻnalishlarini, xorijiy mamlakatlarning moliya tizimini transformatsiya qilish tajribasi asosida va moliyaviy sohadaagi jahon tendentsiyalarini hisobga olgan holda sharoitli yechimlarni ishlab chiqarishni koʻzda tutib olinadi.

Mamlakat iqtisodiyatini transformatsiyalashuvni, uning tobora rivojlanishini taʼminlash va bunda tijorat banklarining jahon bank tizimiga integratsiyalanishini taʼminlash maqsadida Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022-2026 yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning Taraqqiyot strategiyasi" Farmoni¹ belgilanganidek, davlat ulushiga ega tijorat banklarida transformatsiya jarayonlarini yakunlab, 2026-yil yakuniga qadar bank aktivlarida umumiy aktiv ulushini 60 foizgacha chiqarish - bu sohada juda katta va dolzarb vazifalar tarkibini tashkil etadi.

Tijorat banklari ish faoliyati sharoitida koʻrsatadiki, iqtisodiyotning rivojlanish sharoitida qimmatli qimmatli banklar faoliyati bilan bogʻliqdir. Banklar boshqa muassasalarning boshqa subyektlardan farqli ravishda iqtisodiyot tizimini barokotga keltiruvchi muassasa hisoblanib, moliyaviy ishlab chiqarishni taʼminlay qilib va olib borishda vaqtinchi sifatida, kapital qoʻllanishning usulini taʼminlay, boshqa pul mablagʻlarini joylash va ularni pul sarf boʻlgan subyektlar oʻrtasida taqsimlash boʻyicha faoliyat olib boradi. Banklar faoliyatining boshqa soʻz bilan qaytarib taʼminlash subyektlardan farqli yana bir xususiyat shundaki, ular oʻzaro pul qilingan mablagʻlarga taqsimlab ishlaydilar. Bu esa, oʻz navbatida, bank ishining risklilik darajasini oshiradi. Chunki bank, bir tomondan agar oʻz jamgʻarmalarini taʼminlab taqsimlagan yuridik va jismoniy shaxslar oʻzida majburiyatga ega boʻlsa, ikkinchi tomondan bank oʻz aktivlaridagi oʻzida majburiyatga ega. Shu sabab, banklar mablagʻlarni davlatning majburiyatlarida joylash qilib va ularni joylashuvini ushbu ish olib boradilar.

¹ Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022-2026 yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning Taraqqiyot strategiyasi" Farmoni

Shu bilan birga, tijorat banklari ish faoliyatini o'rganuvchi yangi ilmiy-usuliy taraqqiyotni o'zida mujassamlashtiruvchi fan sifatida qarash mumkin. Hozirgi kundagi banklar oldingi banklardan ko'ra, ilg'or, yangi shakllarda va yangi texnologiyalar asosida iqtisodiyotning talablariga mos keluvchi operatsiyalarni qo'llash orqali faoliyat olib boruvada. Bu, o'z navbatida, fanni o'qitishda uning mazmunini boyitish, unda banklar faoliyatining yangi usul va usulbirlarini ifodalashni zarurat qilib qo'yadi.

"Tijorat banklari" fani banklar va ular faoliyatini tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlarni o'rganadi. Bunda, shartlarni, mamlakatdagi bank tizimi va ularni tashkil etishning ilg'orqiy usullari, banklar faoliyati ko'lamini va ularni tashkil etish usullari hamda bank bilan boshqa korxonalar, tashkilot, muassasalar va shah o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar muhimroq ravishda o'rganiladi.

Darajali "Nava usuli va usul" asosida ta'lim yo'nalishida tashkil etilgan talabalar uchun mo'ljallangan va kadrlar tayyorlash bo'yicha ta'lim standartlari asosida ishlab chiqilgan nazariy va amaliy dasturi asosida yaratilgan.

Bazar iqtisodiyoti sharoitida hech bir turdagi talablar qanoatlanmayotgan holatda banklar kabi tijorat banklari faoliyatining taraqqiyotini ham "Tijorat banklari" fani o'rganishda ko'rib chiqish kerak. Chunki, tijorat banklari pasivlari va aktivlari tarkibi va dinamikasi, daromad va xarajatlari tashkilot ta'g'iri qorari qabul qilish, bargaqar strategiyani belgilash muhimlari muammoli bo'ladi.

Darajada har bir mavzuda talabalar bilimni mustahkamlash uchun to'g'ri usul va o'z bilimni takmil qilish bo'yicha usullar tanlovi qilingan.

Darajali mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda tijorat banklarining operatsiyalari va ularning tashkil etilishi, banklarning kreditlash jarayonini tashkil etish usullari, tijorat banklarining yangi va nazariy usullari, banklarning hisob va faktoring operatsiyalari, tijorat banklarining vohona operatsiyalari, banklarning qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari va ularning narxlar, tijorat banklarining daromad va xarajatlari, banklarning to'lov usullari va shartlari kabi mavzular q'rib olingan.

rahoatlarini va zararlilarini isohobga olingan holda tashlab chiqilganligi, hamda kelgusi yillarda bank tizimining transformatsiya va isloh qilish yo'nalishlarini, xorijiy mamlakatlarning moliyaviy sektorini transformatsiya qilish tajribasini asosda va moliyaviy sohadaagi jahon tendentsiyalarini hisobga olingan holda shaxsiy yechimlarni ishlab chiqarishni belgilaydi.

Mamlakat iqtisodiyotini transformatsiyalashuvini, ushbu sohada globallashib borishi va bunda tijorat banklarining jahon bank tizimiga integratsiyalashuvini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonda Taroqqiyot strategiyasi" Farmoni¹ belgilaganidek, davlat olashiga ega tijorat banklarida transformatsiya jarayonlarini yakunlab, 2026-yil yakuniga qadar bank tizimida moliyaviy sektor ichidagi 60 foizgacha chiqarish – bu sohada juda katta va dolzarb vazifalar turganligini anglatadi.

Tijorat banklari ish faoliyatini shuni ko'rsatadiki, iqtisodiyotning rivojlanish sharti bilan banklar faoliyati bilan bog'liqdir. Banklar bular manomabotlarining boshqa subyektlaridan farqli ravishda iqtisodiyot tizimini harakatga keltiruvchi muammasi hisoblanib, moliyaviy ishlab chiqarishni tashkil qilish va olib borishda muvaffaqiyatli sifatida, kapital tizimining uzluksizligini ta'minlash, ko'chma pul mahlaglarini yig'ish va ularni pul zarur bo'lgan subyektlar o'rtasida taqsimlash bo'yicha faoliyat olib beradi. Banklar faoliyatining boshqa subyektlar yuriduvchi subyektlardan farqli yana bir tomoni shundaki, ular amon jall qilingan mahlaglarga tayanish shloqaydilar. Bu esa, o'z navbatida, bank tizimining risklik darajasini oshiradi. Chunki bank, bir tomondan unga o'zining 'armalarini tashlab taqsimlangan yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida majburiyatga ega bo'lsa, shloqaychi tomondan bank o'z ulashuvchilari o'rtasida majburiyatga ega. Shu sabab, banklar mahlaglarni dolzarb eng muqim darajada jall qilish va ularni joylashtirish ushbu ish olib beradilar.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonda Taroqqiyot strategiyasi" Farmoni

Ushu bilan birga, tijorat banklari ish faoliyatini o'rganuvchi jangal ilmiy-amaliy tadqiqotlar o'zida muvaffaqiyatli natijalar qayd etib olinishi mumkin. Hozirgi kundagi banklar oldingi banklardan ko'ra, ilg'ir, yangi shakllarda va yangi texnologiyalar asosida iqtisodiyotning talablariga mos keluvchi operatsiyalarni qo'llash orqali faoliyat olib bormoqda. Ushu o'z navbatida, jangal o'qitishda uning mazmunini boyitish, unda banklar faoliyatining yangi usul va usuldarini jadalashni zarurat qilib qo'yadi.

"Tijorat banklari" jangal banklar va ular faoliyatini tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy masalalarni o'rganadi. Bunda, davlatni, mamlakatdagi bank tizimi va ularni tashkil etishning huquqiy asoslari, banklar faoliyati ko'lamini va ularni tashkil etish masalalari hamda bank bilan boshqa korxonalar, tashkilot, muassasalar va shahar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar muhim ravishda o'rganiladi.

Darshik "Bank tizimi va asosiy" asosiy yo'nalishda tashkil olingan talabalar uchun mo'ljallangan va kadrlar tayyorlash bo'yicha talim standartlari asosida tashkil etilgan umumiy o'qitish dasturi asosida yaratilgan.

Bazar iqtisodiyoti sharoitida hech bir tarmoqni tahlil qilish zarurati etish mumkin bo'lganligi kabi tijorat banklari faoliyatining taraqqiyotini ham "Tijorat banklari" jangal o'rganishda zarurati etish qiyin. Chunki, tijorat banklari pozitsiyalari va shakllari tarkibi va dinamikasi, daromad va xarajatlari tahlilida ilg'ir qaror qabul qilish, barqaror strategiyani belgilash masalalari muhim bo'ladi.

Darshikda har bir mavzuda talabalar bilimni mustahkamlash uchun tayyor asoslar va o'z bilimini takomillash bo'yicha asoslar yaratilgan.

Darshik mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda tijorat banklarining operatsiyalari va ularning tashkil etilishi, banklarning kreditlash jarayonini tashkil etish asoslari, tijorat banklarining yangi va umumiy standartlari, banklarning karing va faktoring operatsiyalari, tijorat banklarining valyuta operatsiyalari, banklarning qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari va ularning turlari, tijorat banklarining daromad va xarajatlari, banklarning to'lovga bog'lanishi va shakllari kabi mavzular o'rin olgan.

Darilikning tayyorlanishi talabalarining o'zlariga qiziqish bilan qiziqish, buni amaliy ma'lumotlar bilan ishlash, ta'lim olish va o'z fikrlarini berish uchun ko'rsatmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Tayyorlangan darilikning asosiy maqsadi ta'lim jarayonida talabalarining faol ishtirok etishini ta'minlash, ularning ta'limda o'zlariga qiziqish bilan qiziqish, buni amaliy ma'lumotlar bilan ishlash, ta'lim olish va o'z fikrlarini berish uchun ko'rsatmalarini shakllantirishga yordam beradi.

I BOB. TIJORAT BANKLARI FAOLIYATINI TASHKIL QILISHNING HUQUQIY VA IQTISODIY ASOSLARI

1.1. Tijorat banklarining mahiyati va ularni tashkil etishning iqtisodiy zaruriyati.

1.2. Tijorat banklari faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari.

1.3. Banklarni davlat to'yxatidan o'tkazish va litsenziyalash tartibi.

1.4. Tijorat banklarini qayta tashkil etish shakllari.

1.5. Tijorat banklarini tugatish.

Tayanch Ihoralar: Tijorat banklari, banklarni tashkil etilishi, ochiq turdagi aksiyadorlik banki, yopiq turdagi aksiyadorlik banki, banklarni tugatish, bankni majburiy tugatish, bankni ixtiyoriy tugatish, bank ustur fondli, bank litsenziyasi, litsenziyani bekor qilish, litsenziyani qaytarib olish, litsenziyani to'xtatish.

1.1. Tijorat banklarining mahiyati va ularni tashkil etishning iqtisodiy zaruriyati

Qimmatli muommahalar tizimida pul, kredit va ularning harakati bilan bog'liq muommahalar alohida o'rin tutadi. Ularning yordami bilan shaxslar va butun jamiyat boyib boradi. Biring pul bilan amalda muommala qilish, ular bilan ishlash qonunlari va qoidalariga o'tibor bermaslik natijiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Banklar yordamida vaqtincha ko'ch pul mahlag'leri jang'ariladi, ular ko'chiriladi va jamiyat manfaatlarini mohiyatij ijtihadan qonilqtirish maqsadida umumij ko'ydalaniladi. Agar iqtisodij tizimij boshqarish unij qoidalariga amalij qilsij, pul haqiqatan ham jamiyatij yanada boy qilishga qadir.

Batun sharyoda tijorat banklari bank tizimijning eng muhim ko'g'ini ko'lib, kredit resurslarijning asosij qismini jamlab, yuridik va jamiyij shaxslariga ko'g ko'lamij bank operatorijlari hamda mohiyatij shaxslar ko'rsatadi. Ular bank tizimijning mohiyatij (davlat, millij) banklardan keyinij ikkinchi darajamij ifodalaydi.

Banklar pul mablag'larini to'lash va kechiktirib to'lash shartlarida o'z nomidan joylashtirish, shuningdek, boshqa bank operatsiyalarini amalga oshiruvchi faoliyatni amalga oshirish uchun tashkil etilgan tijorat muassasasidir. Bir tomondan, bank har qanday korxonaga kabi bank egalari (aksiyadorlar yoki jismoniy shaxslar) manfaatlarini va jamoat manfaatlarini (mijozlar - bank tomonidan xizmat ko'rsatiladigan yuridik va jismoniy shaxslar) qondirish uchun yaratilgan. Boshqa tomondan, bank - bu munda kapitali harakatini tashkil etuvchi va amalga oshiruvchi, bank egalarning foyda olinimini ta'minlovchi maxsus turdagi korxonadir.

Tijorat bankining asosiy maqsadi pul mablag'larining kreditorlardan qarz oluvchilarga va sotuvchilardan xaridorlarga o'tishda vositachilik qilishdir. Banklar bilan bir qatorda hozirda mablag'lar harakati boshqa maliya institutlari: investitsiya fondlari, sug'urta kompaniyalari, brokerlik, dilerlik firmalari tomonidan amalga oshiriladi.

Ammo tijorat banklari moliyaviy risk subyektlari sifatida ularni boshqa barcha subyektlardan ajratib turadigan ikkita muhim xususiyatga ega.

Birinchiidan, banklar qarz majburiyatlarini ikki tomonlama almashish bilan tavsiflanadi: ular o'zlarining qarz majburiyatlarini (depozitlar, deposit sertifikatlari, jang'arma sertifikatlari) joylashtiradilar va shu asosda safarbar qilingan mablag'lar qarz majburiyatlari va boshqalar tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlarga joylashtiriladi.

Ikkinchidan, banklar yuridik va jismoniy shaxslar oldida, maassan, mijozlarning mablag'larini hisobvaraqalar va depozitlarga joylashtirishda, deposit sertifikatlarini berishda to'rtinchi majburiyatlarini o'z simmalariga ulashlari bilan ajratib turadi. Shu bilan banklar turli investitsiya fondlaridan farq qiladi.

Kredit tizimida tijorat banklari muhim o'rin tutadi. Zamonaviy tijorat banklari yuridik va jismoniy shaxslarning pul mablag'larini birgalikda jalt qilish hamda o'z nomidan va o'z mablag'larini hisobidan to'lash, to'lash va kechiktirish shartlarida joylashtirishning mutlaq huquqiga ega bo'lgan kredit tashkilotlaridir. Biroq bu ayni paytda JOGga yuqori turdagi operatsiyalarga ega universal tijorat banki faoliyati bilan cheklanib

qilmaydi. Ular qimmatli qog'ozlar va valyutalar bilan operatsiyalarni amalga oshiradilar, iqtisodiy xarakterdagi turli kasbning xizmatlarini ko'rsatadilar va turli xil moliyaviy xizmatlarni bajaradilar.

Zamonaviy tijorat bankining o'ziga xos jihati shundaki, u birinchi navbatda mustaqil xo'jalik yurituvchi subyekt sifatida faoliyat yuritadi, yuridik shaxs maqomiga ega bo'ladi va undan olingan foydani ma'naviyatda muayyan mahsulotlar – kreditlar, qimmatli qog'ozlar va valyutalarni sotishda vestitachilik faoliyatini amalga oshiradi.

Tijorat banklarini davlat banklari va kredit kooperativlaridan ajratib turadigan xarakterli ikkinchi jihati shundaki, ular faoliyatining asosiy maqsadi foyda olishdir (bu ularning hozir mansabatlari tomonidagi o'ziga xos "tijorat mandati"dir).

Tijorat bankining funksiyalari orasida bank tushunchasiga xos bo'ladigan va uning mohiyatini belgilovchi to'rttasini ajratib ko'rsatish mumkin:

1) Vaqtinchalik bo'sh mablag'larni to'plash va saqlash qilish. Vaqtinchalik bo'sh mablag'larni to'plash funksiyasi ularning eng muhimlaridan biridir. Tijorat banklari barcha xo'jalik subyektlaridan bo'sh pul mablag'larini jalb qilishda yyetakchi rol o'ynaydi. Banklar katta miqdordagi mablag'larni to'plash orqali pulni saqlamaydi, balki kapitalga aylantiradi, iqtisodiyotga kiritadi, kreditlar beradi va qimmatli qog'ozlarni sotib oladi.

2) Kredit vestitachiligi. Tijorat banki bo'sh pul mablag'lari mavjud bo'lgan subyektlar va ularga muhtoj bo'lgan subyektlar o'rtasida vestitachi sifatida ishlaydi. Kredit bo'yicha vestitachi sifatida u mablag'larni jamlagan holda, ushbu resurslarni ularga muhtoj bo'lgan subyektlarga kerakli miqdorda va zarur muddatda taqdim etish imkoniyatiga ega.

3) To'lovlar va hisob-kitoblarini amalga oshirishda vestitachilik. Tijorat banklari pul mablag'larini o'tkazish orqali to'lov tizimining ishlashini ta'minlaydi. Ushbu funktsiyani amalga oshirish uchun tijorat banklari o'z mijozlari uchun hisob raqamini ochadilar. O'tkazma operatsiyalarida talab qilinadigan depozitlardagi mablag'lar mahim o'rin egallaydi va ulardan tobora samarali foydalaniladi; to'lov texnologiyasi yaxshilanmoqda.

biznes mijozlari o'z mablag'laridan samaraliroq foydalanishga imkonida.

4) To'lov vositalarini yaratish. Bu funktsiya tijorat banklarida kredit pullarning rivojlanishi, oltin pullarning muomaladan chiqarilishi va banknota chiqarishning depozit va chekga aylanishi tufayli paydo bo'ldi, bu esa naqd pulni muomalani kengaytirish va banknotalar muomalasini qisqartirish imkonini berdi. Banklar cheklar, veksellar, plastik kartochkalar chiqaradi, bank depozitlari ko'rinishida naqdni shaklda pul yaratadi.

Ta'rifga asosiy funktsiyaga qo'shimcha ravishda, qimmatli qog'ozlarni chiqarish va joylashtirishni tashkil etish funktsiyani ajralib turadi. U investitsiya operatsiyalari orqali amalga oshiriladi va iqtisodiyotning oshib borayotgan sur'atlarini saqlashning zaruriy sharti bo'lgan elastik kredit tizimida katta ahamiyatga egadir.

Iqtisodiyotda bank tizimining rivojlanishi juda ko'p sonli xilma-xil banklarning paydo bo'lishiga olib keladi, lekin u rivojlanishda davom etmoqda, ularning barcha yangi turlarini hayotga tatbiq etmoqda va mavjudlarini tashkil etish shakllarini o'zgartirmoqda. Banklarning barcha mavjud turlarini tizimli ravishda taqdim etish uchun ularni quyidagi mezonlarga ko'ra tavsiflash mumkin:

1) **Mulkchilik shakli bo'yicha.** Kapitalning mulkiga qarab quyidagilar mavjud:

- tijorat bankining kapitali davlatga tegishli bo'lgan davlat banklari. Davlat banklarining ikki turi mavjud: markaziy banklar va davlat tijorat banklari. Katta kompaniyalarning markaziy banklari davlat banklari bo'lib, ularning kapitali davlatga tegishli bo'lib, bu ularga o'z siyosati va operatsiyalarini foyda olish uchun etmas, balki iqtisodiyot talablariga munosib amalga oshirish imkonini beradi. Davlat tijorat banklari o'z mablag'larining asosiy qismini davlat byudjetidan, shuningdek, xorijiy davlatlar va xalqaro moliya-kredit tashkilotlaridan kreditlar shaklida oladi. Ularning faoliyatida ushbu mablag'lar kreditlar ustunlik qiladi. Ular kalamet va kalamet operatsiyalarini faol ravishda amalga oshiradilar;

- aktsiyadorlik banklari - hozirgi vaqtda banklarning eng keng tarqalgan mulk shakli. Bunday banklarning asosiy kapitali aktsiyalarni sotish orqali shakllanadi. Aktsiyadorlik tijorat banklari

uchiq aktyadorlik jamiyatiga, aktyolari hammaga ochiq bo'lganda va aktyolar faqat uning ma'mulolari yoki o'zidan kelib chiqqan boshqa shaxslar doirasi o'rtasida taqsimlanadigan yopiq aktyadorlik jamiyatiga bo'linadi.

- kooperativ (ulushli) banklar - o'z a'zolarining kooperativ mulkiga asoslangan va kapitali aktyolarini sotish hisobiga shakllanadigan kredit tashkilotlari. Ularning faoliyatida maqsad - foyda olish emas, balki kredit kooperativi a'zolarining barcha xismlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishdir;

- municipal banklar, halar mahalliy hokimiyat organlariga tegishli bo'lgan banklar bo'lib, ularning majburiyatlari ko'pincha mahalliy byudjet begalida yoki subordinar javobgar bo'ladi. Ular kommunal xismlar va boshqa mahalliy ehtiyojlarni kreditlash uchun yaratilgan. Ushbu banklar o'z-o'zini ta'minlash tamoyillari asosida ishlaydi, mahalliy hokimiyat organlari bilan kelib chiqqan kredit ehtiyojini olib boradi, lekin ulardan mustaqildir;

- aralash banklar, bankning o'z kapitali barcha mulk shakllarini tutashitirganda, masalan, davlat mulki bo'lgan aktyadorlik banklari;

- qo'shma banklar yoki xorijiy kapital ishtirokidagi banklar, ya'ni, ularning asosiy kapitali xorijiy ishtirokchilarga yoki banklarning boshqa mamlakatlardagi filiallariga tegishli bo'ladi;

- globallashuv jaraymlarining rivojlanishi va xalqaro moliya bozorining shakllanishi tufayli paydo bo'lgan davlatlararo banklar. Ushbu banklarning asosiy vazifasi xalqaro kapital harakati jaraymlarini tartibga solish, to'lov balansini saqlashga yordam berish va rivojlanayotgan mamlakatlarning tashqi qarzlarini ma'mulolarini hal qilishdir.

2) Iqtisodiy faoliyatining tabiati bo'yicha:

- barcha yoki deyarli barcha bank operatsiyalarini amalga oshiradigan universal banklar; qisqa va uzoq muddatli kreditlar berish, qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar, barcha turdagi depozitlarni qabul qilish, barcha turdagi vositachilik moliyaviy xismlarini ko'rsatish. Tijorat va investitsiya faoliyatini birlashtirgan holda universal banklar istisnosizliklarga qaratilgan asosda harqarordir. Ular o'z faoliyatining diversifikatsiyasidan tashqir foydalanishlari mumkin. Universal

banklar 100 dan 300 gaacha operatsiyalarni amalga oshiradilar: deposit hisobvaraqlarini yoritish, pul mablag'larini naqdga o'tkazish, jang'aralarni qabul qilish, turli xil kreditlar berish, qimmatli qog'ozlarni sotib olish, ishchilari va hali erqali operatsiyalar, qimmatbaho narsalarni sayflarda saqlash;

- ixtisoslashgan banklar: ular bank faoliyatining bir yoki bir nechta turlarini amalga oshiradilar.

3) Berilgan kreditlar shartlariga ko'ra: qoqa muddatli va uzoq muddatli kreditlar banklari mavjud. Uzoq muddatli kredit beruvchi banklar, masalan, ipoteka banklari, besh yildan ortiq muddatga kredit berishadi. Qoqa muddatli kredit banklari uch yilgacha kredit beradi, bular, qoqa tariqasida, universal tijorat banklaridir.

4) Tarmoq iqtisodiy asosida banklar hirschi navhanda xizmat qiladigan tarmoqqa qarab sanoat banklari, tijorat banklari, qishloq xo'jaligi banklari va hokimlar mavjud bo'ladi.

5) Hududi bo'yicha: banklar mahalliy, respublika va xalqaro banklarga bo'ladi.

6) Hajmi bo'yicha: yirik, o'rta va kichik banklar farqlanadi.

7) Filial tarmog'ining mavjudligi: banklar filiallari va filiallari bo'lmaganlari bilan ajralib turadi.

Shaxsiy kompyuterlarning tarqalishi bilan bank xizmatlarida sifat o'zgarishlari yuz berdi, bu usning tuzilmasi va operatsiyalarni amalga oshirish metodologiyasida o'z o'zlasini topdi. Virtual bankda mijozlar va usning xodimlari o'rtasida bevosita aloqa mavjud. Internet, kabinetsizlik, telefon va "oy" banklari mijozlarning hududiy joylashuvidan qat'i nazar, bank xizmatlaridan to'g'ridan-to'g'ri foydalanish imkonini beradi. Siz mobil telefoningizdan foydalanган holda hisobingizni bularni va ko'ngli operatsiyalar ro'yxatini ko'rishga mumkin.

Shunga ko'ra, iqtisodiyotning bugungi kunda, ya'ni tobora globalashib borish sharoitida tijorat banklarining o'zini beqiyoslik va banklar tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlarning kengayib borayotganligi hamda ularning ish faoliyati bilan bog'liq moliyaviy operatsiyalariga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda.

1.2. Tijorat banklari faoliyatini tashkil etishning huquqiy asoslari

Keyingi vaqtda O'zbekistonda tijorat banklari faoliyatining muhim jihati, bu – mamlakatning butun bank tizimiga amn soladigan huquqiy asoslarning yaratilganligidir.

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qoidalari bank huquqining birinchi martabali hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 36-, 124-moddalari banklar faoliyatining huquqiy asoslarini belgilaydi². Bundan tashqari, Konstitutsiyada aytilishicha, O'zbekiston Respublikasi bank tizimini Markaziy bank boshqaradi. Tabiiyki, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan qayt pog'unada joylashgan tijorat banklari mamlakatda moliyaviy faoliyatni amalga oshirish uchun konstitutsiyaviy huquqqa ega. Bundan tashqari, Konstitutsiyaning 36-moddasida belgilanganidek, fuqarolar tomonidan bankka qo'yilgan ommaviy sir tutilishi va meros huquqi qonun bilan kafolatlanadi. Tijorat banklarining O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi asosida ishlashi fuqarolarni malibkor bo'lishga, bu esa iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish erkinligiga ishora qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidan keyin tijorat banklari faoliyatini tartibga soluvchi ikkinchi qonun "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida" O'zbekiston Respublikasining 11.11.2019-yildagi O'RG-582-san qarori³ bo'lib, bu banklar faoliyatini tartibga soluvchi asosiy hujjatdir. Qonunning birinchi bobida Markaziy bankning maqsadi shunday belgilab berilgan. Unda aytilishicha, Markaziy bank mustaqil yuridik shaxsdir, u davlatning muftaq mulkida va u'n's xarajatlarini o'zining daromadlari hisobidan amalga oshiradi, shu bilan birga u davlat qarzlari uchun javobgar emas. O'zbekistonda Markaziy bankni yaratishdan maqsad milliy valyuta – so'mning barqarorligini himoya qilish va qo'llab-quvvatlash, to'lov va bank tizimlarini

² O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T., O'zbekiston, 2014. 72-b.

³ O'zbekiston Respublikasining "Markaziy bank to'g'risida"gi qonuni.

11.11.2019-yildagi O'RG-582-san qarori.

infrakonstruktsiya, mustahkamlash va samarali va ishlakchi ishlab chiqishni ta'minlashda.

Kudki shu bobda Markaziy bankning pul ma'molasi, pul ma'molasi tashkil etishdagi vazifalari tasvirlangan. Markaziy bank bank tizimini nazorat qiladi va o'zi O'zbekiston Respublikasi byudjeti va byudjet tashkilotlari bilan bog'liq holda bank funksiyalarini bajaradi. Bundan tashqari, regulyator ma'molalarning valyuta nazoratini boshqaradi, valyuta nazoratini amalga oshiradi, shuningdek, salqaro tashkilotlarda ishtirok etadi va O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining holatini tahlil qiladi va prognoz qiladi.

Keyingi muhim me'yoriy hujjat, O'zbekiston Respublikasining 05.11.2019-yildagi O'RG-580-son "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonuni bo'lib, mamlakatda tijorat banklari va kredit tashkilotlarini yaratish va faoliyatini tartibga soluvchi asosiy hujjatdir¹.

Tijorat banklarining faoliyati omonatchilar, kreditlar, umuman, davlat va jamiyat manfaatlariga jiddiy da'volar bo'lganligi tufayli uning yuridik shaxs sifatida tashkil topishi uzoq davom etadigan jarayon hisoblanadi. Shu vaqt ichida bo'lg'usi ta'sischi o'rtasida o'zaro munosabatlar o'rnatiladi, bank ustavi kapitali uchun zarar bo'lgan mablag'lar tayyorlanadi, rahbar shaxslar zarar hujjatlar tayyorlaydi, tegishli tashkiliy ishlar amalga oshiriladi.

Qo'shimga asosan, tijorat banklari respublika hududida o'z faoliyatlarini Markaziy bank tomonidan beriladigan litsenziya asosida amalga oshiradilar.

Banklarga litsenziya berish O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida», «O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida», «Aksionerlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqini himoya qilish to'g'risidagi qonunlar va boshqa qator qonunlar hamda banklar faoliyatiga oid me'yoriy hujjatlarda belgilangan talablar asosida amalga oshiriladi.

¹ O'zbekiston Respublikasining «Banklar va bank faoliyati to'g'risida»gi qonuni 05.11.2019-yildagi O'RG-580-son qonuni.

2020-yil 1-oktyabrda kuchga kirgan "Bank faoliyatiga ruxsat berish tartibi va shartlari to'g'risida"gi **110000** bank faoliyati tohasidagi ruxsat berish va litsenziyalash tartib-taomillarini yangi tahrirda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida" va "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunlari talablariga muvofiqlashtirish maqsadida Markaziy bank tomonidan ishlab chiqildi.

Nizom bank tizimining barqarorligi va rivojlanishini yanada mustahkamlash maqsadida xorijiy davlatlar tajribasi asosida tayyorlandi.

Ushbu nizomning qabul qilinishi bilan mashur nizom tohasi tartibga soluvchi bir nechta normativ-huquqiy hujjatlar qayta ko'rib chiqildi va yuqori hujjatga ko'tarildi.

Ta'kidlash joziba, mashur nizom banklarni tashkil etish va bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyalarni olish, bank shartnomalarini tashkil etishga davr davlatdagi ruxsatnomasi berish, bankning boshqaruv berganligi va boshqaruv g'zolari hamda muhim ahamiyatga ega sudimlarni baholash, bankning alohida bo'limlarini (filial va ofislarini) ochish va yopish, bankning ustaviga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalarni rasmiydan o'tkazish, banklarni qayta tashkil etish va tugatish masalalarini tartibga soladi.

Nizom bank muassasari va potensial iştirakchilar, shuningdek, bankning boshqaruv berganligi va boshqaruv g'zolari hamda muhim ahamiyatga ega sudimlari mavofiq bo'lishi shart bo'lgan qat'iy mezonlarni hamda ularni baholashning shartli mezonlarini belgilaydi.

Shu bilan birga, nizomda yuqori kapital va kredit reytingi ko'rsatkichlariga ega bo'lgan Chet el banklari va boshqa kredit tashkilotlarining, shuningdek, xorijiy moliya institutlarining milliy bank tizimiga integratsiya kiritilishini rag'batlantirish maqsadida shunday tashkilotlar tomonidan bank tashkil etilayotganda yoki bankning ustav kapitalida iştirak etilayotganda davlatdagi ruxsatnomasi olishning alohida so'zlashuvirigani tartibi nazarda tutilgan.

¹ O'zbekiston Respublikasining "Markaziy bankning 25.01.2020-yildagi "Bank faoliyatiga ruxsat berish tartibi va shartlari to'g'risida"gi **110000**.

O'zbekiston Respublikasining 04.10.2011-yildagi QTRQ-381-son "Kredit oliborotli almashinovi to'g'risida"gi qonuni qarz oluvchining kreditor oldidagi majburiyatlarini bajarishi to'g'risidagi ma'lumotlarni birlashtirish va almashinuvning huquqiy va tashkiliy asoslarini belgilaydi¹. Ushbu ma'lumotlar banklarga kredit berishda o'z risklarini baholash imkonini beradi. Qonunga ko'ra, banklar kredit byurolariga o'zlarining reolliklarini bergan qarz oluvchilar to'g'risidagi ma'lumotlarni taqdim etishlari shart.

"Ijtimoiy kredit to'g'risida"gi qonun O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati tomonidan 2006-yil 24-fevralda ma'qullangan va 2006-yil 6-may, QTRQ-13-son bilan tasdiqlanib kuchga kirdi². Hujjat jismoniy shaxsga kredit berish bilan bog'liq holda yuzaga keladigan mas'uliyatlarni tartibga soladi, qonun esa ipoteka bilan garovga qo'yilgan kreditlarga nisbatan qo'llanilmaydi.

Banklar va nobank kredit tashkilotlari (mikromoliya tashkilotlari, kredit kooperativlari) qonunga taalluqlidir.

Va nihoyat, yana bir kredit tashkilotlari faoliyatini tartibga soluvchi so'nggi qonun - O'zbekiston Respublikasining 20.04.2022-yildagi QTRQ-765-son "Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyati to'g'risida" qonunidir³.

Qonun mikromoliya tashkilotlari faoliyatining huquqiy asoslarini belgilaydi, MMT faoliyatini tartibga solish tartibini amalga oshirish, mikro kreditlar berish shartlarini, mikromoliya tashkilotlari maqomiga ega bo'lish va faoliyatini amalga oshirish tartibini belgilaydi.

1.3. Banklarni davlat ro'yxatidan o'tkazish va litsenziyalash tartibi

Banklarga litsenziya berish O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida", "O'zbekiston Respublikasi

¹ O'zbekiston Respublikasining 04.10.2011-yildagi QTRQ-381-son "Kredit oliborotli almashinovi to'g'risida"gi qonun

² O'zbekiston Respublikasining "Ijtimoiy kredit to'g'risida"gi qonuni, 2006-yil 6-may, QTRQ-13-son.

³ O'zbekiston Respublikasining 20.04.2022-yildagi QTRQ-765-son "Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyati to'g'risida" qonuni

Markaziy bank to'g'risida", "Aktsionerlik jamiyatlari va aktsiyadorlik huquqini himoya qilish to'g'risida"gi yangi tahrirdagi Qonunlar va boshqa qonunlari hamda banklarga oid ma'yariv hujjatlarda belgilangan talablar asosida amalga oshirildi.

2020-yil 1-oktyabrdan kuchga kirgan "Bank faoliyatiga ruxsat berish tartibi va shartlari to'g'risida"gi huzum¹⁷ bank faoliyati sohasidagi ruxsat berish va litsenziyalash tartib-tamini yangi tahrirda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida" va "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunlari talablariga muvofiqlashtirish maqsadida Markaziy bank tomonidan ishlab chiqildi.

O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida" gi yangi tahrirdagi qonunining ikkinchi bobining 15-28-moddalari tijorat banklarini ro'yxatga olish, tugatish va qayta tashkil etish, shuningdek, bank operatsiyalarini litsenziyalash tartibini belgilaydi.

Markaziy qonunning 15-moddasiga muvofiq, banklar O'zbekiston Respublikasida o'z faoliyatini Markaziy bank tomonidan beriladigan, bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya asosida amalga oshiradi.

Banklarni litsenziyalash tartib-tamini quyidagi ikki bosqichdan iborat:

Markaziy bank tomonidan bankni tashkil etishga dair dastlabki raxsatonmani berish;

bir vaqtning o'zida litsenziya bergan holda bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish.

Banklarni litsenziyalash tartib-tamini ko'ra dastlabki qadamlar:

Bankni tashkil etish uchun muassislar ta'sis yig'inishini o'tkazadi va o'zaro ta'sis shartnomasini imzolaydi. Ushbu harakatlar muassislar tomonidan banklar va bank faoliyati to'g'risidagi qonunchilik hujjatlari va aktsiyadorlik jamiyatlari faoliyatini tartibga soluvchi boshqa qonunchilik hujjatlari talablariga rioya etgan holda amalga oshirildi.

¹⁷ O'zbekiston Respublikasining "Markaziy bank faoliyatiga ruxsat berish tartibi va shartlari to'g'risida"

Muassislar bankni tashkil etish bo'yicha ularning manfaatlarini Markaziy bankda ifodalashga vakolatli bo'lgan bir yoki bir necha shaxslarni taqabulaydi. Ushbu shaxslarning vakolatlari ta'ris shartnomasi bilan belgilanadi.

Bank o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasining qonunchilik hujjatlari va ustavi, "Bank faoliyatiga ruxsat berish tartibi va shartlari to'g'risida"gi Qizilgacha mavjud Markaziy bank tomonidan berilgan bank faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziyaga asosan amalga oshiradi.

Bankni tashkil etishga doir dastlabki ruxsatnomani olib uchun ariza beruvchi ta'ris hujati imzolanganidan keyin uch oydan kechiktirmay Markaziy bankka ariza taqdim etadi va unga quyidagilarni ikki nusxada ilova qiladi:

1) muassislar tomonidan imzolangan ta'ris shartnomasini bank bir muassis tomonidan ta'ris etilgan taqdirda, muassising bankni ta'ris etish haqidagi yakka tartibda qabul qilingan qarori taqdim etiladi;

2) bank ikki va undan ortiq muassislar tomonidan ta'ris etilgan hollarda ta'ris yig'ilishining bayonnomasini. Bayonnoma muassislar bankning kuzatuv kengashi raisi tomonidan tasdiqlanadi;

3) muassislar tomonidan tasdiqlangan va bankning kuzatuv kengashi raisi tomonidan imzolangan bank ustavini;

4) bankning kuzatuv kengashi raisi tomonidan tasdiqlangan muassislar ro'yatini;

5) muassis bo'lgan yuridik shaxsning auditorlik tashkiloti tomonidan tasdiqlangan so'ngi uch yil uchun moliyaviy hisobotlarini;

6) hal qiluvchi egalikka ega bo'lgan bevosita va bilvosita muassislar, shu jumladan, ushbu manfaatlar mulkdorlar to'g'risidagi ma'lumotni. Hal qiluvchi egalikka ega bo'lgan shaxslar mavjud bo'lmagan taqdirda, bankning ustav kapitalida eng ko'p ulashlarga ega bo'lgan, umumiy ulushi kamida oltin foizni tashkil etadigan bevosita va bilvosita muassislar, shu jumladan, ushbu manfaatlar mulkdorlar to'g'risidagi ma'lumotni.

7) ariza beruvchining bankni tashkil etishda muassislarining manfaatlarini Markaziy bankda ifodalash bo'yicha vakolatlarini tasdiqlovchi hujatini.

8) bankning ustav kapitalini shakllantirish uchun kiritilgan mablag'larning manbalari to'g'risidagi hujjatlar bilan taqdirlangan asbobotni;

9) bankning kuzatuv kengashi va boshqaruv a'zolari to'g'risida hujjatlarni;

10) bankning tashkiliy tuzilmasini;

11) bankning ichki audit xizmati to'g'risidagi nizom loyihasini;

12) bank faoliyatining strategiyasini, yo'nalishlarini, ko'lamini, moliyaviy istiqbolini va boshqa ma'lumotlarni ko'zda tutuvchi bankning keyingi uch yilga mo'ljallangan biznes-rejasini;

13) keyinchalik bankning kuzatuv kengashi tomonidan taqdirlanishi lozim bo'lgan, bankning kredit, investitsiya va emissiya siyosati loyihalarining, shuningdek, tashkilotchiliklarni boshqarish va ichki nazorat siyosati loyihalarining nususlarini;

14) arizani ko'rib chiqqanlik uchun yig'im to'langanligini taqdirlovchi hujjatni.

Ta'sis yig'ilishining baxshnomasi va muammasining bankni ta'sis etish haqidagi yakka tartibda qabul qilingan qarori bankni tashkil etish, bankning ustav kapitali miqdorini belgilash, bank ustavini, tashkiliy tuzilmasini va biznes-rejasini taqdirlash, bankning kuzatuv kengashi va boshqaruv a'zolarini saylash (tayinlash) to'g'risidagi qarorlarni o'z ichiga olishi lozim.

Ta'sis shartnomasining va muammasining bankni ta'sis etish haqidagi yakka tartibda qabul qilingan qarorining nusxalari, ulardagi jismoniy shaxslarning imzolari notarius yoki notarial harakatlarni amalga oshirish bo'yicha o'ga bo'lgan boshqa muassablar shaxs tomonidan taqdirlanadi.

Agar ariza beruvchi tomonidan taqdim etilgan hujjatlar va asbobot bankni tashkil etishga doir zarur bo'lgan ruxsatnomani berish to'g'risida qaror qabul qilish uchun yetarli bo'lmasa, Markaziy bank ariza beruvchidan qo'shimcha hujjatlar va asbobot so'rabga haqli.

Chet ellik muammasiga nisbatan ular tomonidan bankni tashkil etish yoki bankning ustav kapitalida ishtirok etish chog'ida qo'yiladigan talablar. Bankni tashkil etishda yoki bankning ustav kapitalida chet el ishtirok etganda qo'shimcha ravishda quyidagi hujjatlar ikki nusxada taqdim etiladi:

1) Chet el banki vakolatli organining hushni tashkil etish yoki bankning ustav kapitalida ishtirok etish to'g'risidagi qarori;

2) Chet el banki bankni nazorat qilish organining mazkur Chet el banki ushbu immolodatsiyalashgan nazorati ostida tutila, pul mahlag'larni depositlarga qabul qilish huquqiga ega shartligi va unga bankni nazorat qilish organining bankni tashkil etish yoki bankning ustav kapitalida ishtirok etish uchun ruxsatnoma berilganligi to'g'risidagi yuzma tasdiqnomasi yoxud shunday ruxsatnoma talab etilmasligi to'g'risidagi tasdiqnomasi;

3) Chet el bankning ustavi;

4) Chet el banki kapitalining va kredit reytingining quyidagi talablarga mosligini tasdiqlovchi hujjat:

200 mln. yevrni ekvivalentidan kam bo'lmagan miqdordagi umumiy kapitalning mavjudligi;

«Standard & Poor's», «Moody's Investors Services» yoki «Fitch-IBSA» reyting agentliklari tomonidan berilgan investitsion reyting bahosidan kam bo'lmagan uzoq muddatli kredit reytingi mavjudligi.

Chet el bankining kapital mosandligi yoki kredit reytingi mazkur kichik bandda ko'rsatilgan talablarga mosrofiq bo'lganda yoki unda kredit reytingi mavjud bo'lmaganda, professional talablari Markaziy bank tomonidan milliy talablarga ekvivalent deb topilgan Chet davlatning bank nazorati organi tomonidan Chet el banki moliyaviy salohiyatiga berilgan bahosi, agar ushbu organ tomonidan Markaziy bankka yuborilgan hujjatlar mavjud bo'lganda e'tiborga olinadi.

Xalqaro moliya institutlari, Chet el banklari va boshqa kredit tashkilotlari bo'lmagan, nonresident bo'lgan yuridik shaxslarning bankni tashkil etishida yoki bankning ustav kapitalida ishtirok etishida qo'shimcha ravishda quyidagi hujjatlar ikki nusxada topilgan etiladi:

1) yuridik shaxs vakolatli organining O'zbekiston Respublikasi hududida bank tashkil etish yoki ushbu bank ustav kapitalida ishtirok etishi to'g'risidagi qarori;

2) yuridik shaxs joylashgan davlatdagi nazorat qilish organining O'zbekiston Respublikasi hududida bank tashkil etishga yoki bank ustav kapitalida ishtirok etishga roziligini tasdiqlovchi.

hujjat yuzid shunday ruxsatnoma talab etilmasligi to'g'risidagi ta'kidnomasi;

3) yuridik shaxs ustavi;

4) ustav kapitalidagi o'z uleshi uchun to'lovni amalga oshirilishga mablag'lari mavjudligining ta'vifi.

Yuqori kapital va kredit reytingi ko'rsatkichlariga ega bo'lgan salqars moliya institutlari, Chet el banklari hamda boshqa kredit tashkilotlari tomonidan bank tashkil etishda yoki bankning ustav kapitalida iştirak etishda ariza beruvchi arizani qaytaqararni hki nazarda ilova qilgan holda taqdim etadi.

1) muassislar tomonidan tashkilangan ta'sis shartnomasini bank bir muassis tomonidan ta'sis etilgan taqdirda, muassising bankni ta'sis etish haqidagi yakka tartibda qabul qilingan qarari taqdim etiladi;

2) bank dala va undan ortiq muassislar tomonidan ta'sis etilgan holdarda ta'sis yig'inishning bayonnomasini;

3) muassislar tomonidan tashkilangan va bankning kuzatuv kengashi razi tomonidan inicolangan bank ustavini;

4) muassislar vakolati organining bankni tashkil etish yoki bankning ustav kapitalida iştirak etish to'g'risidagi qararini;

5) bank ustav kapitalidagi ulushlari miqdorini ko'rsatgan holda muassislar ro'yxatini;

6) muassislarning davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi gavochnomasi nusxasini va to'lov rekvisitlarini;

7) kapitalning va kredit reytingining ko'rsatkich muassislarga mavofligini ta'kidlovchi hujjarni;

8) bankning kuzatuv kengashi va boshqaruv g'zolari to'g'risida hujjatlarni;

9) bankning tashkiliy tuzilmasini;

10) bankning ichki audit almashi to'g'risidagi nisvon leyftasini;

11) bankning keyingi uch yilga mo'ljallangan biznes-rejasini. Unda bank faoliyatining strategiyasini, yo'nalishlarini, ko'lamini, moliyaviy istiqbollarni boshqa ma'lumotlarni yoritish zarur;

12) keyinchalik bankning kuzatuv kengashi tomonidan ta'kidlanishi lozim bo'lgan, bankning kredit, investitsiya va

erishga erishgan ko'rsatkichlarining, shuningdek, tarqatqichliklarga boshqarish va ichki nazorat tizimlari ko'rsatkichlarining natijalarini;

13) arizani ko'rib chiqishda uchun yig'ilmagan to'langanlikni tasdiqlovchi hujjatni.

Markaziy Nizom maqomlarida:

1) xalqaro moliya institutlari deganda jahon banki guruhi (Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki, Xalqaro moliya korporatsiyasi, investitsiyalarni kafolatlash bo'yicha ko'p tomonlama agentlik, Xalqaro taraqqiyot uyushmasi), Xalqaro hisob-kitoblar banki, Xalqaro valyuta fond, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Yevropa investitsiya banki, Yevropa investitsiya jam'asmasi, Yevropa Rejagashining taraqqiyot banki, Yevropa markaziy banki, Osiyo taraqqiyot banki, Osiyo infrastrukturasi investitsiyasi banki, jahon taraqqiyot banki tushuniladi;

2) yuqori kapital va kredit reytingi ko'rsatkichlariga ega bo'lgan chet el banklari va boshqa kredit tashkilotlari deganda kapitali va kredit reytingi quyidagi talablarga muvofiq bo'lgan shaxslar tushuniladi:

500 mln.yevro ekvivalentidan kam bo'lmagan miqdordagi ustav kapitalining mavjudligi;

«Standard & Poor's», «Moody's Investors Services», «Fitch IBSA» reyting agentliklarining muvofiq ravishda «A+», «A1», «A» reyting bahosidan kam bo'lmagan uzoq muddatli kredit reytingining mavjudligi.

Bankni tashkil etish uchun dastlabki ruxsatni berish. Bankni tashkil etishga doir dastlabki ruxsatnomani berish to'g'risidagi arizani ko'rib chiqish Markaziy bank tomonidan O'zbekiston Respublikasi «Banklar va bank haliyati to'g'risidagi Qonunining 18-moddasida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Bankni tashkil etishga doir dastlabki ruxsatnomani berish to'g'risidagi arizani ko'rib chiqishda Markaziy bank:

- bank kapitali, sha jumladan, ustav kapitali miqdorini davmiy ko'paytirish borishining rejalashtirilganligi, ko'zda tutilayotgan daromadlar hamda fondlarni shakllantirish istiqbolari, shuningdek, muassasalarining zarur hallarda qo'shimcha kapital

kerita olish qobiliyati kabi omillar bilan aniqlanuvchi tashkil etilgan bank kapitalining yetarlilik darajasini;

- Markaziy bank bilan Chet el banki bo'lgan muammoni bankni nazorat qilish organi o'rtasida asbobot ayirishlash to'g'risidagi kelishuv mavjudligini;

- azerident joylashgan mamlakat vakolatli organlarining azeridentni va filiallarini inobatga olishi.

Bankni tashkil etishga doir davlatli ruxsatnomani berish to'g'risidagi arizani ko'rib chiqarish uchun baxshiy hisoblash miqdorining besh baravari miqdorida yig'ila undiriladi.

Ariza beruvchi bankni tashkil etishga doir davlatli ruxsatnomani berish to'g'risidagi arizada elektron pochta manzili ko'rsatishga haqli. Elektron pochta manzilining ko'rsatilishi ariza yuzasidan qabul qilingan qaror to'g'risidagi xabarnomani olishga yoki asbobot kommunikatsiya tizimi orqali elektron shaklda qo'shimcha asbobotni so'rab olinishiga bo'lgan rozilikdir.

Bankni tashkil etishga doir davlatli ruxsatnomani berish to'g'risidagi ariza bankni tashkil etishga doir davlatli ruxsatnomani olish uchun qaror bo'lgan barcha hujjatlar taqdim etilgan kundan e'tiboran uch oy ichida Markaziy bank tomonidan ko'rib chiqilishi kerak. Maxsus muddat ta'rt oyoqcha unaytirilishi mumkin.

Agar ariza beruvchi tomonidan taqdim etilgan hujjatlar va asbobot bankni tashkil etishga doir davlatli ruxsatnomani berish to'g'risida qaror qabul qilish uchun yetarli bo'lmasa, Markaziy bank ariza beruvchidan qo'shimcha hujjatlar va asbobot so'rashga haqlidir.

Ariza beruvchi Markaziy bank so'ragan hujjatlar va asbobotni so'rov olingan kundan e'tiboran o'rtta kalendlar kundan oshmagun muddatida taqdim etishi kerak, unbu muddat mobaynida bankni tashkil etishga doir davlatli ruxsatnomani berish to'g'risidagi ariza ko'rib chiqiladigan uch oylik davr ta'rtatib tartiladi.

Markaziy bank ariza beruvchini qabul qilingan qaror to'g'risida tegishli qaror qabul qilingan usundan e'tiboran uch ish

kuni ishida yozma shaklda, olti jumladan, asborot-kommunikatsiya tizimi orqali elektron shaklda xabarдор qiladi.

Bankni tashkil etishga doir dastlabki ruxsatnoma olingan kundan e'tiboran olti oydan uzoqroq muddat ishida yozma shaklini saqlab turadi.

Bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish va litsenziya berishda taqdim etiladigan hujjatlar.

Bankni davlat ro'yxatiga olish va litsenziya olish uchun ariza beruvchi bankni tashkil etishga doir dastlabki ruxsatnoma olinganidan keyin olti oydan kechiktirmay Markaziy bankka quyidagilarni taqdim etishi kerak:

- bankni davlat ro'yxatiga olish va litsenziya berish to'g'risidagi ariza. Litsenziya berish to'g'risidagi arizada ariza beruvchining elektron pochta manzillining ko'rsatilishi uning qabul qilingan qaror to'g'risidagi xabarnomasi asborot-kommunikatsiya tizimi orqali elektron shaklda olishga bo'lgan roziligidir;

- bankning muhim shartiyotga ega xodimlari to'g'risida hujjatlar;

- tashkil etilayotgan bank joylashgan yerdagi Markaziy bank hududiy bosh boshqarmasining bank binolari, ularning muhofaza qilinishi ta'minlanganligi, uskunalar, ishlarni tashkil etish usulida vositalari bilan jihozlanganligi va dasturiy ta'minotning Markaziy bank talablariga muvofiqligi to'g'risidagi berilgan xulosasi;

- banklar va bank faoliyati to'g'risidagi qonunchilik hujjatlari bilan belgilangan eng kam miqdordan kam bo'lmagan summada bankning ustav kapitali shakllantirilganligini tasdiqlovchi hujjat, shuningdek, muassisalarining ro'yxati;

- taqdim etilgan hujjatlarning elektron shakidagi ko'chirma nusxalari.

Hujjatlar ikki nusxada taqdim etiladi.

Bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish va litsenziya berish uchun taqdim etilgan hujjatlarning Markaziy bank tomonidan ko'rib chiqilishi O'zbekiston Respublikasi shartlar va bank faoliyati to'g'risidagi Qonunning 23-maddasida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Litsenziyalashdan oldin boshqa organlar bilan maslahatlashish.

Markaziy bank litsenziyalashdan oldingi tartib-taomillar doirasida vastriklar, davlat qo'mitalari, idoralar hamda boshqa davlat va xo'jalik boshqaruv organlari bilan maslahatlashishga haqlidir.

Vastriklar, davlat qo'mitalari, idoralar hamda boshqa davlat va xo'jalik boshqaruv organlari Markaziy bank tomonidan so'ralgan, tegishli qarorni qabul qilish uchun zarur bo'lgan ahborotni taqdim etishi kerak.

Markaziy bank Chet davlatlarning vakolatli organlariga zarur ahborotni taqdim etish to'g'risida so'rovnomalar yuborishga haqli.

Bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish va litsenziyani berish, shuningdek, litsenziyani qayta rasmiylashtirish uchun to'lov. Bankni tashkil etishga dair dastlabki ruxsatnomani berish to'g'risidagi arizani ko'rib chiqish uchun baziriy hisoblash miqdorining besh baravari miqdorida yig'im undiriladi.

Litsenziya berilganligi uchun bank ustav kapitali sog' barm miqdorining 0,1 foizi miqdorida davlat baji undiriladi.

Litsenziyani qayta rasmiylashtirish yig'im summasining yarmi undiriladi.

Markaziy bank tomonidan bank haqidagi fikrlarning davlat reystrida saqlanuvchi ma'lumotlar ko'chirma ko'ritishida bepul taqdim etiladi.

Tashkiliy-texnik tadbirlarni moliyalashtirish. Tashkiliy- texnik tadbirlarni bajarish, bank hisoblarini tayyorlash, ularning mahofaza qilinishi ta'minlash, ushular, tashkiliy- texnik vositalari bilan ijro etish va dasturiy ta'minot bilan ta'minlash bo'yicha xarajalar muassislar hisobidan qoplanadi. Buning uchun muassislar tomonidan bankni tashkil etish bo'yicha xarajalarning taxminiy hisob-kitobi qilinadi hamda bir yoki bir necha muassis tomonidan xarajalarni amalga oshirish to'g'risida a'zaro shartnoma tuziladi. ushbu hujjatlar bank ro'yxatiga olingungacha qalar Markaziy bankka taqdim etiladi.

Bank davlat ro'yxatiga olingan va unga litsenziya berilgandan so'ng muassislar aksiyadorlar umumiy yig'ilishida bankni tashkil etish bo'yicha xarajalarni amalga oshirish to'g'risidagi

shartnomaga muvofiq qilingan sarajathlar haqida hisobot beradi. Ularning harakati aksiyadlarlar umumiy yig'ilihi tomonidan mu'qallangan taqdirda, ularning qilgan sarajathlari bank tomonidan shartnomaga muvofiq qaytarib beriladi.

Markaziy bank bankni davlat ro'yxatiga olish hamda litsenziya berish to'g'risida qaror qabul qilishi. Bankni bankning faoliyati kerakli tarzda amalga oshirilishi ta'minlashda hamda omonatchilar va kreditorlarning manfaatlari himoya qilinishini, shuningdek, bank tizimi buni darajada ishlabchi kasholatkovchi korporativ bankqaror talablariga rioya etish. Markaziy bank bankni davlat ro'yxatiga olish hamda litsenziya berish to'g'risida qaror qabul qiladi.

Bankni davlat ro'yxatiga olish va litsenziya berish haqidagi qaror ariza barcha zarur hujjatlar bilan olingan kundun e'tiboran bir oydan oshmagun muddatda qabul qilinadi.

Markaziy bank tegishli qaror qabul qilingan sanadan e'tiboran uch ish kuni ichida ariza beruvchini qabul qilingan qaror haqida yozma shaklda, shu jumladan, axborot-kommunikatsiya tizimi orqali elektron shaklda xabarlar qiladi.

Litsenziya berilganligi uchun qomanda belgilangan miqdorda davlat to'p undiriladi.

Bankning davlat ro'yxatiga olinganligi va unga litsenziya berilganligi to'g'risidagi axborot Markaziy bankning rasmiy veb-saytida e'lon qilinadi.

Litsenziyaning qolishi hujjatlardan tayyorlangan holda olinganligi fakti aniqlangan taqdirda litsenziya Markaziy bank tomonidan cheqirib olinadi.

Bankni tashkil etishga dair dastlabbi ruzmatnomani berishni rad etish. Bankni tashkil etishga dair dastlabbi ruzmatnomani berishni rad etish uchun quyidagilar asos bo'ladi:

- ko'rsatilgan taqdim etilgan hujjatlarning banklar va bank faoliyati to'g'risidagi qonunchilik talablariga muvofiq emasligi;
- kasholatovchi muvofiq amalga oshirilgan muavozilarning, shu jumladan ushbu manfaatlar muhojirlarining qomun talablariga muvofiq emasligi;
- bankning buni darajada ko'rsatilgan mas'ullarga erishiladiga qadir emasligi;

- tashkil etiladigan bank bilan yaqin aloqalarga ega bo'lgan bir yoki bir necha shaxsning faoliyatini tartibga soluvchi boshqa mamlakat qonunlarida yoki xususi hujjatlarda yoki shaxslarga nisbatan boshqa mamlakat vakolati organlarining talablari mavjudligi yoki ular tomonidan qo'llanilgan, Markaziy bankning ruxsat qilish vaqtidagi amalga oshirishiga to'liqlik qiluvchi to'loqlar hamda cheklilar qo'llanilganligi yoki O'zbekiston Respublikasining banklar va bank faoliyati to'g'risidagi qonunchiligiga rioya etish borasida boshqa mamlakatlarning mavjudligi;

- Markaziy bank tomonidan so'ralgan qo'shimcha hujjatlarning va ashoxning taqdim etilmaganligi.

1.4. Tijorat banklarini qayta tashkil etish shakllari

Bankni qayta tashkil etish ruxsat to'g'risidagi qonunchilik, O'zbekiston Respublikasi Fuzarolik kodeksi hamda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankning 25.03.2020-yildagi "Bank faoliyatiga ruxsat berish tartibi va shartlari to'g'risida"gi Huzuri kabi hujjatlarning talablari hisobga olingan holda, aksiyadorlar umumiy yig'ilishining qaroriga muvofiq qo'shib yuborish, qo'shib olish, belish, qirath chiqarish va o'zgartirish shaklida Markaziy bankning ruxsati bilan amalga oshiriladi. Bankni qayta tashkil etish Markaziy bankning talabiga hissan ham amalga oshirishi mumkin.

Bankni qayta tashkil etish to'g'risidagi qaror aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ishtirok etayotgan ovoz beruvchi aksiyalar egalari bo'lgan aksiyadorlar ovozlarining to'rtdan uch qisminan iborat ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi.

Bankni qayta tashkil etishda ruxsat berishga doir majburiy talablar va shartlarga quyidagilar kiradi:

- qayta tashkil etish natijasida omonatchilarning hissiqlari va qonuniy manfaatlarining himoya qilinishi;

- qayta tashkil etish natijasida yangidan vujudga keladigan va (yoki) qoladigan banklar tomonidan banklar va bank faoliyati to'g'risidagi qonunchilik hujjatlarida o'rnatilgan prudensial normativlar va boshqa talablarga rioya qilinishi;

- qayta tashkil etish jarayonida raqobat to'g'risidagi qonunchilik hujjatlari talablariga rioya etilishi;

- qayta tashkil etilayotgan bankning taqshirish hujjati yoki taqshirish balansida huquqiy vorisning huquq va majburiyatlari to'g'risidagi qoidalarining mavjudligi.

Ariza beruvchi bankni qayta tashkil etishga doir ruxsatnoma olish uchun Markaziy bankda quyidagilarni taqdim etadi:

- bank aksiyadorlarining umumiy yig'ilishi vakolat bergan shaxs tomonidan imzolangan, bankni qayta tashkil etishga doir ruxsatnoma berish to'g'risidagi ariza;

- qayta tashkil etilayotgan bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishining bankni qayta tashkil etish to'g'risidagi qarori;

- qayta tashkil etishning iqtisodiy jihatdan muvofiq ravvafqning asoslanganligi va oqshadarning moliyaviy ta'minlari, shu jumladan, qayta tashkil etilgandan so'ng yangidan vujudga keladigan va qoladigan har bir bankning ta'miniy balansi, bundan bankni o'zgartirish mustasno;

- qayta tashkil etishda ishtirok etayotgan va ushbu jarayon natijasida yuzaga kelayotgan banklarning qayta tashkil etish natijasida hosil bo'ladigan ta'miniy balanslari asosida hisoblangan prudensial normativlar ko'rsatkichlari bundan bankni o'zgartirish mustasno;

- bankning aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlangan bankning yangi tahrirdagi uravi, bundan bankni o'zgartirish shaklidagi qayta tashkil etish mustasno.

Markaziy bank bankni qayta tashkil etishga doir ruxsatnomani berish to'g'risidagi arizani, maskur ariza barcha zarur hujjatlar bilan olingan kundan e'tiboran 20 ish kunidan so'ngmagan muddatda ko'rib chiqadi. Bankni qayta tashkil etishga doir ruxsatnomani berish to'g'risidagi arizani ko'rib chiqish uchun Markaziy bank tomonidan yig'iri undirilmaydi.

Bankni qayta tashkil etishga doir ruxsatnomani berishni rad etish uchun quyidagilar asos bo'ladi:

- bankni qayta tashkil etishga doir ruxsatnomani berish uchun talab etiladigan hujjatlar to'liq hajmda taqdim etilmaganda;

- ariza beruvchi ruxsat berishga doir majburiy talablar va shartlarga muvofiq bo'lmaganda;

- arta beruvchi tomonidan taqdim etilgan hujjatlarda noto'g'ri yoki bosh ko'rsatilgan ma'lumotlar mavjud bo'lganda.

Markaziy bank bankni qayta tashkil etishni rad etgan taqdirda, aksiyadorlar umumiy yig'ilishining bankni qayta tashkil etish to'g'risidagi qarori haqiqiy emas deb hisoblanadi.

Aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan bankni qayta tashkil etish to'g'risidagi qaror qabul qilinganidan keyin qayta tashkil etilayotgan bank 30 kundan kech bo'lmagan muddatda yuzma ravishda ma'lum qilish va bankning rasmiy veb-saytida tegishli e'lon berish yo'li bilan o'z kreditorlarini kelgusidagi o'zgarishlar haqida xabardor qilishi shart.

Arta beruvchi Markaziy bankdan belgilangan tartibda ruxsatnoma olganidan so'ng, rasmiyat to'g'risidagi qo'suvchilik hujjatlariga muvofiq monopoliyaga qarshi organning darolabki ro'yxatini olishi lozim.

Bankni qo'shib yuborish, bo'lish va ajratib chiqarish shaklida qayta tashkil etishga dair Markaziy bank ruxsatnomasi olinganidan so'ng, markaz Nizomga muvofiq yangidan vujudga keladigan har bir bankni davlat ro'yxatidan o'tkazish va litsenziya olish uchun zarur tashkiliy-texnik tadbirlar bajariladi.

Bankni qo'shib yuborish, bo'lish va ajratib chiqarish shaklida qayta tashkil etish natijasida yangidan vujudga keladigan banklarni davlat ro'yxatidan o'tkazish va ularga litsenziya berish belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Bankni qayta tashkil etish uchun Markaziy bankning ruxsatnomasi olganligi qayta tashkil etilishi natijasida vujudga keladigan banklarni davlat ro'yxatidan o'tkazish va ularga litsenziya berish uchun kafolat bo'la olmaydi.

Bankni qayta tashkil etish bilan bog'liq bank ustaviга kiritiladigan o'zgartirish va qo'shimchalar belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Bankni qo'shib yuborish, qo'shib olish va o'zgartirish shaklida banklarni qayta tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan barcha sarajatlar qayta tashkil etishda ishtirok etayotgan banklar hisobidan amalga oshiriladi.

Bankni bo'lish va ajratib chiqarish bilan bog'liq bo'lgan barcha tuzatmalar qayta tashkil etish natijasida yangidan vujudga keladigan banklar tomonidan ta'lanadi.

Qayta tashkil etilayotgan bank tartib hollarda Markaziy bank tomonidan belgilangan tartibda bank mijozlarining barcha hisobvaraqlarini qayta ro'yxatga olishi lazim.

Qayta tashkil etilayotgan bank qayta tashkil etish jarayonini Markaziy bankning qayta tashkil etish uchun ruxsatnomasi olingan kundan o'tiboran olti oy ichida tamamlashi shart.

Bankni qayta tashkil etishga dair ruxsatnoma quyidagi asoslarda bekor qilinadi:

- ariza beruvchining ruxsat etish surushiyatiga ega hujjatni bekor qilish to'g'risidagi murojaatiga ko'ra;
- ruxsat etish surushiyatiga ega hujjat qabzali hujjatlardan foydalangan holda olinganligi fakti aniqlanganda.

Bankni qo'shib yuborish. Banklarni qo'shib yuborish deganda ikki yoki bir nechta banklar faoliyati to'xtatilib, ularning huquq va majburiyatlarini berish yo'li bilan yangi bankning tashkil bo'lishi tushuniladi.

Qo'shib yuborishda ixtirak etuvchi banklar o'rtasida, qo'shib yuborish tartibi va shartlari, shuningdek, har bir bank aktyolarini yangidan vujudga keladigan bank aktyolariga almashtirish tartibi belgilanishi nazarda tutuvchi qo'shib yuborish to'g'risidagi shartnoma tuzatilar. Qo'shilishda ixtirak etayotgan har bir bank konstativ kongressi qo'shib yuborish to'g'risidagi shartnomani va topshirish dalolatnomasini tasdiqlash to'g'risidagi masalalarni aktyadorlar umumiy yig'ilishi muhokamasiga qo'yadi.

Yangidan vujudga keladigan bankning ustavini tasdiqlash va konstativ kongressini saylash qo'shib yuborishda ixtirak etayotgan barcha banklar aktyadorlarining umumiy qo'shma yig'ilishida amalga oshiriladi, bu yig'ilish ta'rif yig'ilishi hisoblanadi. Aktyadorlar umumiy qo'shma yig'ilishida ariza berish tartibi banklarni qo'shib yuborish to'g'risidagi shartnomada belgilanishi mumkin.

Yangidan vujudga kelgan bank ro'yxatdan o'tgan va banklarning davlat rostrida qayta tashkil etilayotgan banklar

faoliyatini to'xtatish to'g'risidagi yuzur kiritilgan vaqtdan boshlab qo'shib yuborishda iştirak etayotgan banklar qayta tashkil etilgan hisoblanadi.

Banklarni qo'shib yuborish natijasida yangidan vujudga kelgan bankning yuridik yig'navchiligi qo'shib yuborishda iştirak etgan banklarning qo'shib yuborish to'g'risidagi shartnomasi va topshirish dalolatnomalari kiritib qo'yiladi.

Banklar qo'shib yuborilganda har bir bankning haqiqiy va majburiyatlari topshirish dalolatnomasiga muvofiq yangidan vujudga kelgan bankka o'tadi.

Markaziy bank qo'shib yuborish natijasida yangidan bank vujudga kelgani va qayta tashkil etilgan banklar faoliyati to'xtatilgani to'g'risidagi axborotni o'z rasmiy veb saytida e'lon qiladi.

Banklarni qo'shib olish. Banklarni qo'shib olish deganda bir yoki bir necha bankning haqiqiy va majburiyatlarini boshqa bankka bergan holda ularning faoliyatini to'xtatish tushuniladi.

Qo'shib olinayotgan bank va u qo'shibolayotgan bank qo'shib olish tartibi va shartlari, shuningdek, qo'shib olinayotgan bank aksiyalarini qo'shib olish amalga oshirilayotgan bank aksiyalariga almashtirish tartibini belgilashni nazarda tutuvchi shartnoma tuzadilar. Har bir bank kuzatuv kengashi qo'shib olishda iştirak etayotgan banklar aksiyadorlari umumiy yig'ilishi muhokamasiga qo'shib olish shaklida bankni qayta tashkil etish va qo'shib olish to'g'risidagi shartnomani tasdiqlash masalasini qo'yadi. Qo'shib olinayotgan bank kuzatuv kengashi aksiyadorlar umumiy yig'ilishiga topshirish dalolatnomasini tasdiqlash masalasini ham kiritadi.

Qo'shib olishda iştirak etayotgan banklar aksiyadorlarining qo'shma umumiy yig'ilishi ustavga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish va bank kuzatuv kengashining yangi tarkibini saylash to'g'risida qaror qabul qiladi. Aksiyadorlar qo'shma umumiy yig'ilishida ovoz berish tartibi qo'shib olish to'g'risidagi shartnomada belgilanadi.

Qo'shib olishda iştirak etayotgan banklar Banklarning davlat vastrida qo'shib olinayotgan bank faoliyatini to'xtatish to'g'risidagi yuzur kiritilgan vaqtdan boshlab qayta tashkil etilgan

hisoblanadi (huquqiy vorisi va qayta tashkil etish shakli ko'rsatilgan holda). Markaziy bank qo'shib olayotgan bankning ustaviga kiritilgan tegishli o'zgartirish va qo'shimchalarni ro'ysatga oladi.

Markaziy bankka taqdim etilgan hujjatlarning bir nusxasi qo'shib olmayotgan bank yuridik yig'inasidagi kiritiladi.

Qo'shib olmayotgan bankning barcha huquq va majburiyatlari topshirish dalolatnomasiga muvofiq qo'shib olmayotgan bankka o'tadi.

Markaziy bank qo'shib olingan bankning qayta tashkil etilgani va uning faoliyati to'xtatilgani to'g'risidagi axborotni o'z rasmiy veb-saytida e'lon qiladi.

Bankni bo'lish. Bankni bo'lish deganda uning huquq va majburiyatlarini yangi vujudga keladigan banklarga bergan holda faoliyatining to'xtatilishi tushariladi.

Bo'lish shaklida qayta tashkil etilayotgan bank kuzatuv kengashi aksiyadorlar umumiy yig'ilishi mahkamasiga boshqa bo'lish shaklida qayta tashkil etish, shu bilan qayta tashkil etishning tartibi va shartlari, yangi banklarni tashkil etish va qayta tashkil etilayotgan bank aksiyalarini yangidan vujudga kelayotgan banklar aksiyalariga almashtirish tartibi kabi masalalarni kiritadi.

Bo'lish shaklida qayta tashkil etilayotgan bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishi bo'lish shaklida qayta tashkil etish, yangi banklarni tashkil etish, qayta tashkil etilayotgan bank aksiyalarini yangidan vujudga kelayotgan bank aksiyalariga almashtirish tartibi to'g'risida qaror qabul qiladi hamda taqsimlash balansini tasdiqlaydi.

Bo'lish natijasida vujudga keladigan har bir bank aksiyadorlari ta'lim yig'ilishi bank ustavini tasdiqlaydi va kuzatuv kengashi a'zolari va boshqaruv raisini saylaydi.

Yangidan vujudga kelgan banklar ro'yxatdan o'tkazilishi va bir vaqtning o'zida ularga litsenziya berilishi hamda qayta tashkil etilgan bank faoliyati to'xtatilgani to'g'risidagi yozuv (huquqiy vorislar va qayta tashkil etish shakllari ko'rsatilgan holda) banklarning davlat reystriga kiritilishi bilan bir paytda bank qayta tashkil etilgan hisoblanadi.

Bank bo'linganda ushbu huquq va majburiyatlari taqsimlash balansiga munosif yangi vujudga kelgan ikki yoki undan ortiq banklarga beriladi.

Markaziy bank bo'lish natijasida yangidan bank vujudga kelgani va qayta tashkil etilgan bank faoliyati to'xtatilgani to'g'risidagi axborotni o'zining rasmiy veb-saytida e'lon qiladi.

Bankni ajratib chiqarish, bankni ajratib chiqarish deganda qayta tashkil etilayotgan bank faoliyati to'xtatilmagani holda ushbu huquq va majburiyatlarining bir qismini bir yoki bir necha banklar tashkil etish, ularga berilishi tushuniladi.

Ajratib chiqarish shaklida qayta tashkil etilayotgan bank kuzatuv kengashi aksiyadorlar umumiy yig'ilishi muhokamasiga ajratib chiqarish shaklida qayta tashkil etish, ajratib chiqarish tartibi va shartlari, yangi bankni tashkil etish, qayta tashkil etilayotgan bank aksiyalarini ajratib chiqarilayotgan bank aksiyalariga almashtirish va bunday almashtirish tartibi, bank ustaviga ajratib chiqarish shaklida bank qayta tashkil etilgani, bank ustav kapitali to'g'risidagi axborotni o'zida ifodalagan o'zgartirishlar kiritish va shuningdek, taqsimlash balansini tasdiqlash to'g'risidagi masalalarni kiritadi.

Ajratib chiqish shaklida qayta tashkil etilayotgan bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishi bankni qayta tashkil etish, qayta tashkil etish tartibi va shartlari, bank aksiyalarini ajratib chiqayotgan bank aksiyalariga almashtirish va bunday almashtirish tartibi, ajratib chiqish shaklida bank qayta tashkil etilgani to'g'risidagi axborotni o'zida ifodalagan bank ustaviga o'zgartirishlar kiritish va qayta tashkil etish natijasida kamaytirilgan bank ustav kapitali, shuningdek, taqsimlash balansini tasdiqlash to'g'risida qaror qabul qiladi.

Ajratib chiqarish natijasida yuzaga kelgan bank aksiyadorlari ta'sis yig'ilishi banklarning kuzatuv kengashi a'zolari va boshqaruv raisini taylaydi hamda bankning ustavini tasdiqlaydi.

Yangidan vujudga kelgan banklar Banklarning davlat reytingiga ra'yvatga olingan (ajratilgan bank ko'rsatilgani holda) va bir paytda ularga litsenziya berilgan vaqtdan boshlab bank qayta tashkil etilgan hisoblanadi.

Bank tashkilidan bir yoki bir nechta banklar ajratib chiqarilganda, qayta tashkil etilgan bankning hujjat va majburiyatlarining bir qismi taqsimlash balansiga muvofiq, ularning har biriga o'tadi.

Markaziy bank ajratib chiqarish natijasida yangidan banklar vujudga kelgani to'g'risidagi ashoratni o'z ra'isiy veb-saytida e'lon qiladi.

Markaziy bankning talabiga binoan bankni qayta tashkil etish, bank tomonidan banklar va bank faoliyati to'g'risidagi qonunchilik hujjatlari buzilgan va bankning o'z bira'iyatiga faoliyati respublika bank tizimida raqobatni pasaytirishga sabab bo'lgan taqdirda, Markaziy bank ma'jur bankdan bankni qayta tashkil etishni talab qilish huquqiga ega.

Markaziy bankning bankni qayta tashkil etish to'g'risidagi talabi qabul qilinganidan so'ng 30 kundan o'tmagan muddatda bank ma'jur bankni tomonidan shaxslarining ne'batidan tashqari umumiy yig'ilishi chaqiriladi.

Aktsiyadorlar umumiy yig'ilishi Markaziy bank talabiga binoan bankni qayta tashkil etish to'g'risida qaror qabul qiladi va qayta tashkil etish rejasini tasdiqlaydi. Bankni qayta tashkil etish rejasini bankning moliyaviy holatini yaxshilash yoki bank kreditlari va amonatchilari manfaatlariga xavf soluvchi va (yoki) shubhali qoidabuzarliklarni bartaraf etish chora tadbirlarini o'z ichiga olishi kerak.

Agar bank Markaziy bank talabida belgilangan muddatda bankni qayta tashkil etmasa yoki qayta tashkil etish rejasini bankning moliyaviy holatini yaxshilash yoki qoidabuzarliklarni bartaraf etish bo'yicha yetarli chora-tadbirlarni o'z ichiga olmasa, Markaziy bank qonunchilik hujjatlariga muvofiq har qanday to'g'rilovchi chora-tadbirlar qo'llash, shu jumladan, bankni raqibchilik boshqaruvchini tayinlash yoki bankni majburiy tugatish to'g'risidagi masalani ko'rib chiqish huquqiga ega.

1.5. Tijorat banklarini tugatish

O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunning 78-moddasiga binoan tijorat banklari

quyidagi hollarda faoliyatini to'xtatish yoki faoliyatini tugatish mumkin:

- bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishining barchani ixtiyoriy tugatish to'g'risidagi qarori;

- Markaziy bank boshqaruvining bankni majburiy tugatish haqidagi qarori asos bo'ladi.

Bankning faoliyatini tugatish va barchani tugatish, shu jumladan, ixtiyoriy shakilda tugatish tartibi Markaziy bank tomonidan belgilanadi.

Bankni tugatib Banklarning davlat reystriga tegishli yuzas kiritilgan kundan o'zboras tamomlangan deb va bank tugatilgan deb hisoblanadi.

Shu bilan bir qatorda, O'zbekiston Respublikasi "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar jamiyatlari muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunning 98-101-moddalariga muvofiq tijorat banklari aksiyadorlar umumiy yig'ilishi tomonidan bankni ixtiyoriy ravishda tugatish to'g'risida qaror qabul qilingan yoki O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki bankdan bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun berilgan litsenziya qaytarib olingan hollarda tugatilishi mumkin.

Bankni tugatish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat:

- moddiy nazorat va inventarlash;
- aktivlarni tekshirish;
- aktivlarni baholash va sotish;
- oshqorin tashvish tushumlarini joylashtirish;
- tugatish jarayonini yakunlash.

Markaziy bank bankni tugatish jarayonini nazorat qilish turidagi shart. Ushbu maqsadlarda Markaziy bank montazam ravishda bank aktivlarini baholash, bu aktivlarni tugatish va daromadlarni taqsimlash to'g'risida hisobotlar olib turadi.

Tugatish komissiyasi raisi etib tayinlangan shaxs yoki likvidator sifatida yollanayotgan yuridik shaxs rahbari, shuningdek, likvidatorning bosh boshqalari sifatida yollangan shaxs va tugatish komissiyasining boshqa a'zolari Markaziy bankning banklar rahbarlari va bosh boshqalariga nisbatan qo'ygan ma'laka talablariga mos kelishi kerak. Likvidator, ekspertlar va tugatish jarayonida band bo'lgan boshqa shaxslar

faoliyatiga haq to'lash shartlari likvidator tomonidan qoʻshimchada belgilangan tartibda ishlab chiqiladigan tugatish rejasida qayd etiladi.

Itiyoriy tugatish. Itiyoriy tugatish bank aksiyadorlari (ishchilikchilari) umumiy yig'ilishining itiyoriy tugatish to'g'risidagi qarori asosida, kreditorlar va omonatchilarning talablarini qanoatlantirish imkoniyati mavjud bo'lganda hamda Markaziy bankning ruxsati olinganda amalga oshiriladi.

Bankni itiyoriy tugatish to'g'risidagi qaror aksiyadorlarning umumiy yig'ilishida ishtirok etayotgan ovoz beruvchi aksiyadorlari bo'lgan aksiyadorlar ovozlarining to'rtdan uch qismidan iborat ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinadi.

Bank Markaziy bankda aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan bankni itiyoriy tugatish to'g'risida qabul qilingan qaror haqida dardol yozma shakilda xabar berishi shart.

Bankni itiyoriy tugatishga ruxsat olish uchun bank aksiyadorlari umumiy yig'ilishining markaz qarori qabul qilingandan keyin bank kundan kechiktirmay Markaziy bankka quyidagi hujjatlarni ilova qilgan holda ariza beradi:

- bankni tugatish to'g'risida aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan tugatish sabablari ko'rsatilgan holda qabul qilingan qaror;
- aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlangan, tugatish jarayonini, kreditorlarning va omonatchilarning talablarini qanoatlantirish tartib-tomillari va muddatlari doirasidagi tashkiliy-amaliy choralar-tadbirlarni o'z ichiga olgan tugatish reja;
- itiyoriy tugatishga ruxsat berish to'g'risida Markaziy bankka ariza bilan murojaat qilgan paytdagi talablarni qanoatlantirish uchun mablag'lar yetarli ekanligini tasdiqlovchi halans hisob;
- tugatish komissiyasining tarkibi to'g'risidagi sabot va boshqa qaror ma'lumotlar.

Bankni tugatish komissiyasi o'ldirib Markaziy bank bilan kelishilgan holda aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan tayinlanadi. Agar tugatish komissiyasi tayinlanmagan bo'lsa,

bankni tugatish bo'yicha komissiya Markaziy bank boshqaruvining qarori bilan tashkil etiladi.

Markaziy bank bankni istiyoriy tugatishga ruxsat berish to'g'risidagi qarorni olgan kundan e'tiboran ikki oy ichida taqdim etilgan hujjatlarni ko'rib chiqadi va quyidagi shartlar bajarilgan bo'lsa, bankni istiyoriy tugatish uchun ruxsat beradi, agar:

- bankni istiyoriy tugatish to'g'risidagi qaror qonunchilikda mavjud;

- bank to'lovga layoqatli bo'lsa;

- bank tomonidan taqdim etilgan hujjatlarda to'liq va yetarli ma'lumotlar mavjud bo'lsa;

- taqdim etilgan tugatish rejasini kreditdorlar va ommabandlarning talablarini to'liq qovvatlantirishi uchun imkoniyatlar bo'lishini ta'minlansa;

- bank Markaziy bankning e'timomiga ko'ra bankni istiyoriy tugatishga ruxsat berish shartlari bajarilganligini aniqlashi uchun zarur bo'lgan qo'shimcha hujjatlarni belgilangan muddatda taqdim etgan bo'lsa.

Markaziy bank salbiy qaror qabul qilgan taqdirda istiyoriy tugatishga ruxsat berish rad etilgani to'g'risidagi axborotni ommabandlikka yetkazadi. Zarur hollarda Markaziy bank tugatish rejasini va jadvalining qayta ko'rib chiqilishini yoki qo'shimcha hujjatlar va axborot taqdim etilishini talab qilishi mumkin.

Markaziy bank istiyoriy tugatish uchun ruxsat berganidan keyin bank itimomiyatini chaqirib oladi.

Agar istiyoriy tugatish jarayonida bank to'lovga layoqatli ekanligi aniqlansa, tugatish komissiyasi malika bilan Markaziy bankka axborot berishi hamda bankning maliyaviy ahvolini tashlabkorcha taqdim etish va hujjatlarni taqdim etishi kerak.

Markaziy bank hujjatlarni ko'rib chiqadi va qonunda belgilanganidek layoqatlilik asoslaridan birontasi mavjud bo'lgan taqdirda, bankning to'lovga layoqatlilik to'g'risida qaror qabul qiladi va majburiy tugatish jarayonini boshlash yuboradi.

Majburiy tugatish. Bank Markaziy bank boshqaruvining itimomiyatini chaqirib olish to'g'risidagi qarorni asosida majburiy tugatiladi. Bankni majburiy tugatish chiq'ida tugatish komissiyasi Markaziy bank tomonidan tayinlanadi.

Markaziy bank tugatish komissiyasi tarkibiga Markaziy bank a'zolarini kiritishga haqli.

Tugatish komissiyasining vakolatlari. Tugatish komissiyasi tayinlangan paytdan e'tiboran bank ishlari boshqarish bo'yicha, shu jumladan, bank aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi, hisobot kengashi va boshqaruv vakolatlari ushbu komissiyaga o'tadi.

Tugatish komissiyasi tayinlangan sanadan e'tiboran ikki kun ichida umumiy xabarot vositalarida, shuningdek, bankning rasmiy veb-saytida bank tugatilganligi, shu jumladan, uning amonatchilari va kreditorlari tomonidan talablarni qamovlantirish to'g'risidagi arizalarni berish tartibi va muddatlari to'g'risidagi e'lonni chop etishi shart. Talablarni taqdim etish muddati bank tugatilganligi to'g'risidagi xabar e'lon qilingan kundan e'tiboran ikki oyni tashkil etadi va ma'lum muddat tugaganidan so'ng tugatish komissiyasi tomonidan talablar qabul qilmaydi.

Tugatish komissiyasi qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risidagi qamovchilikka muvofiq xabarotni ham e'lon qilishi kerak.

Tugatish komissiyasi litsenziya chaqirib olingan kundan e'tiboran ikki oy ichida kreditorlarni aniqlash hamda debitorlik qarzlarni va Markaziy bankning ma'buriy zarurlar jang'armasida deponatga qo'yilgan mablag'larni olish choralarni ko'radi. Ma'lum mablag'lar birinchi navbatda tugatilayotgan bankning qarzlarni jiamoniy shartlarning talablari asosida to'lashga qaratiladi, bundan bankka aloqador bo'lgan shaxslar bundan mustasno bo'ladi.

1-bobga oid nazorat savollari:

- Tijorat banklari faoliyatini tashkil qilish iqtisodiy asoslari keltiring.
- Tijorat banklari faoliyatini tashkil qilish huquqiy asoslari keltiring.
- Qanday shartlar bajarilganda banklar faoliyatini olib borishga litsenziya beriladi?
- Litsenziya chaqirib olinishi mumkinmi?
- Markaziy bankning tijorat banklarining tashkil etilish jarayonidagi roli nima?
- Tijorat banklarining ustav kapitali minimal miqdoriga qo'yiladigan talablarni hisoblab bering.
- Tijorat banklarining vakolatlari keltirib bering.

II BOB. TIJORAT BANKLARINING PASSIV OPERATSIYALARI TARKIBI VA ULARNING JOYLANISHI

- 2.1. Tijorat bankining resurslari, ularning tarkibi va tavsifi.
- 2.2. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari va ularning turlari.
- 2.3. Tijorat bankining kapitali, uning tarkibi va yetarlicligiga qo'yilgan talablar.
- 2.4. Bank kapitali va uning funksiyalari.

Tayanch iboralar: Bank resurslari, passiv operatsiyalar, kredit resurslari, bankning o'z mablag'lari, jalo qilingan mablag'lar, depozitlar, nodepozit operatsiyalar, banklararo kreditlar, bankning emitentlangan mablag'lari, muddatli depozitlar, kapital yetarlicligi, bank kapitali, bank kapitali funksiyalari

2.1. Tijorat bankining resurslari va ularning tarkibi va tavsifi

Banklar ish faoliyatida shunday amaliyot mavjudki, tijorat banklari, boshqa xo'jalik subyektlari kabi o'zining xo'jalik va tijorat faoliyatini ta'minlash uchun ma'lum miqdorda pul mablag'lariga, ya'ni resurslariga ega bo'lishlari talab etiladi. Iqtisodiyot rivojlanishining zamonaviy talablariga asosan bank resurslarini tashkil etish, bu - bank faoliyatini bir marta olib borishning asosiy garovi hisoblanadi.

Tijorat bankning asosiy vazifalaridan biri, bu - bo'lib pul mablag'larini mumkin qadar ko'proq jalo qilish va ularni foyda keltiruvchi aktivlarga joylashtirishdan iborat.

Bo' o'rinda, eng asosli, tijorat banklariga oid resurslarga ta'vif beradigan bo'lib, resurs bu - frantsuzcha «resources» so'zidan olingan bo'lib, pul mablag'lari, yordamchi mablag', imkoniyat, nazira, mablag' va imkoniyatlar manbai, daromadlar manbai, amaliyot degan ma'nolarni o'rinda mujassamlashtiradi.

Bundan tashqari, iqtisodiy manbalarda «resources» so'zi turli xil ma'nolarda, ya'ni tabiiat resurslari, moliyaviy resurslar, iqtisodiy

resurslar, inson resurslari va boshqa ko'rsatkichlarda tez-tez uchray beradi. Shundan kelib chiqib, iqtisodiy resurslarni jamiyat rivojlanishining har bir bosqichida taqsimlanadigan iqtisodiy imkoniyatlarning asosiy elementlaridan biri deb hisoblashimiz mumkin.

Bu o'rinda resurslardan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning aniq maqsadlariga erishishda foydalaniladi. Iqtisodiy resurslar asosiy qismi, bu moliyaviy resurslar bo'lib, bu resurslar iqtisodiyotning rivojlanishini ta'minlash uchun foydalaniladigan pul-kredit va byudjet mablag'larini tashkil qiladi.

Moliyaviy resurslarning asosiy manbai bo'lib, Vaqtinchalik bo'ch torgan pul mablag'lar, soliqlar, jamiyati shaxslarning pul mablag'lar, chek-deposit amaliyoti bilan bog'liq mablag'lar va boshqalar hisoblanadi.

Ijtimoiy tadqiqot tashkilotlarida va bank mablag'larining shakllanishi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda «bank resurslari», «kredit resurslari», «depozit resurslari», «bank passivlari» kabi tushunchalarni uchratishimiz mumkin va bu tushunchalarga mualliflar o'zlarining turlicha ta'riflari orqali izoh berganliklarining qo'shimi bo'ladi.

Moliyaviy resurslarining zarurligi bank faoliyatini tashkil qilish va olib borish jarayonida namoyan bo'ladi. Banklar tashkil qilinishining ilk bosqichlarida banklardan, arvalardan, o'z kapitalarining mavjud bo'lishi va banklar keyingi faoliyatlarini olib borishlari uchun esa mablag'lar jaleb qilinishi talab qilinadi. Shu boisdan, tijorat banklari resurslari mohiyatini ta'minlaganda talabqat ularning qaysi manbalar hisobidan tashkil qilonganligini o'zaro qilib, balki u mablag'lar bankning maqsadli faoliyati uchun zarur va muhimligini hamda ularning samaradorligiga erishishi ham ko'zda tutish lozim.

Tijorat banklari resurslarini posta o'rganish uchun ularni guruhlarga ajratib tasniflash lozim. Te'g'ir, bank resurslarining turkumlanishi ularni boshqartirishda jaldiy o'zgarish yaratmaydi, ammo ularni o'rganishning ilmiy yondashuvini raqamga ko'tirish uchun asos yaratadi.

Bank resurslarining shakllanishi shundan tasniflanishi iqtisodchi-olmosh tomamidan turlicha talab etiladi. Bu boisdagi

o'tkazilgan ilmiy tadqiqotlarda ko'rinadiki, iqtisodchi olimlar V.I. Sukata va Ebeovlar o'zlarining «Bank i bankovskoye operatsii v Rossiya kitobida «bank resurslarini shakllanishi jihatidan fikrga bo'lib o'rgangan, ya'ni bank resurslari bankning o'z kapitali va jalb qilingan mablag'lardan iborat», deb ta'kidlaydilar. Taniqli iqtisodchi olim O.Lavrovning tijorat banklarining resurslari bankning ixtiyorida bo'lgan o'z va jalb qilingan resurslarining yig'indidir. Yana bir tadqiqotchi Madenshenko V.S. «Finansoviy menedjment v kommersheskoye bank» kitobida keltirishicha: «bank resurslari o'z va jalb qilingan mablag'lardan tashkil topadi».

Iqtisodiyot rivojlanishining samonaviy talablarida bank resurslarini tashkil etish muammasi bank faoliyatini bir maromda olib borish uchun birinchi darajali hisoblanadi.

Shu bilan birga tijorat banklarining aktiv operatsiyalari ko'lamini, resurslar hajmiga bog'liq bo'ladi. Bunday holat resurslarni jalb qilish bo'yicha banklar o'rtasida raqobatni keltirib chiqaradi.

Shundan kelib chiqib, bank resurslari tijorat banki faoliyatini keng olib borishga asos bo'lib, bankka ma'lum miqdorda daromad keltira olish qudratiga ega bo'lgan xasira va imkoniyatdir.

Tijorat banklari o'zining kredit siyosatini ishlab chiqqanda yoki ushbu davrga o'z faoliyatining strategik yo'nalishlarini belgilaganda shu xasira va imkoniyatlarning ko'lamini keng ko'rib chiqishi va resurslarni o'z faoliyat yo'nalishlarining daromad manbalari sifatida nazarda tutishi lozim.

Chet el adabiyatlarida mablag'larni jalb qilish operatsiyalarini nafaqat tijorat banklari, balki moliyaviy kompaniyalar, jamg'arma kassalari, turli xil fondlar ham bajaradi, degan fikrni uchratish mumkin.

Ammo ta'kidlash joziki, fondlarning faoliyati va maqadi bilan tijorat banklarining faoliyati va maqadi bir xil emas.

Tuqorida tavsifa qilingan tavsiflar banklar faoliyati uchun zarur bo'lib, tijorat banklari o'zida mavjud bo'lgan resurslarni qaysi manbadan, qanday qiymatda, qancha muddatga jalb qilinganligi ta'g'irida yaqqol ta'arruflarga ega bo'ladi.

Bundan tashqari, bu tavsiflar asosida tijorat banklari mablag'lar qaysi subyektlarga tegishli ekanligi va bu subyektlarning moliyaviy ahvili, unga shu mablag'lar qaysi muddatga tartibligi

yoki boshqacha qilib aytganda ularning likvidlik, shonchilik darajasi, shu mablag'lar bo'yicha mavjud risklar va ularning darajasining aniqlashga va shu omillar asosida chorra-tadbirlarni amalga oshirib banklarning resurs bazasini barqaror ushlab turishga yordam beradi.

Shunday qilib, tijorat banklari, boshqa xo'jalik subyektlari kabi o'zining xo'jalik va moliyaviy faoliyatini ta'minlash uchun ma'lum miqdorda pul mablag'lariga, ya'ni resurslariga ega bo'lishlari zarur ekan.

Tijorat bankining asosiy vazifalaridan biri bo'lib pul mablag'larini mumkin qadar ko'proq jalb qilish va ularni boshqa foyda keltiruvchi maqbul aktivlarga joylashtirishdan iborat.

Bank faoliyatining o'ziga xosligi shundaki, uning resurslari asosan o'z mablag'leri hisobidan emas, balki jalb qilingan mablag'lar hisobidan shakllanadi. Barcha bank resurslarining qariyb 70-80 foizini jalb qilingan va 20-30 foizini banklarning o'z mablag'leri ulushi tashkil etadi. Banklarning mablag'larini jalb qilish qobiliyati tijorat banki tomonidan likvidlik ko'rsatkichlari, shu jumladan, o'z kapitali hajmiga bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar asosida tartibga solinadi.

Bank resurslariga banklarning o'z mablag'leri, shuningdek, asosan faol operatsiyalar uchun foydalaniladigan qarz va qari mablag'leri kiradi.

Tijorat bankining o'z mablag'leri - bu bank tomonidan - uning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, tijorat va xo'jalik faoliyatini ta'minlash maqsadida tashkil etilgan turli fondlar, shuningdek bankning joriy yil va o'tgan yillar natijalari bo'yicha olgan foydasi. Bu o'rinda bankning o'z mablag'leri tijorat bankidagi aktivlarning holatini ifodalaydi.

Bankning o'z mablag'leri tarkibiga quyidagilar kiradi:

- ustav kapitali;
- axira fondi;
- maxsus maqsadli fondlar;
- kredit risklari va qimmatli qog'ozlarning amortizatsiyasini qoplash uchun axiralar;
- ijtimoiy rivojlanish uchun mablag'lar;
- joriy foyda, taqsimlanmagan foyda.

Tijorat bankning jalb qilingan mablag'lari – bu bankka doimiy ravishda taqdim etiladigan, ushbu mablag'lar egalariга daromadlarni (fohlar, dividendlar shaklida) to'lash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan va amalda egalariга qaytarilmadigi mumkin bo'lgan mablag'lardir. Masalan, jalb qilingan resurslar suniga aksiyalar chiqarib, ustav kapitaliga qo'shimcha hadallar, tekin asosda maqsadli davlat tomonidan moliyalashtirish kiradi.

Tijorat bankning qarz mablag'lari – bu ma'lum muddatga olingan va fohlar bilan to'lanishi shart bo'lgan mablag'lar, ya'ni bu vaqtinchalik moliyaviy yordam sifatida olingan mablag'lardir. Qaruga olingan mablag'lar tijorat bankiga o'z mijozlaridan kelib tushadi va bank qarz oluvchi vazifasini bajaradi. Qaruga olingan mablag'lar qatoriga boshqa tijorat banklari, davlat kreditlari, jamoatly va yuridik shaxslarning depositlari, obligatsiyalar kiradi.

Tijorat banklarining qarz mablag'larining asosiy qismini – depositlar, ya'ni mijozlar – jamoatly va yuridik shaxslarning bankka qo'yg'an mablag'lari tashkil etadi.

Deposit bo'lmagan (depositsiz) qarz mablag'lari – bu bank kreditlar (banklararo kreditlar, Markaziy bankdan olingan kredit) shaklida yoki pul bozorida o'z qarz majburiyatlarini sotib oqali olingan mablag'lar.

Shunday qilib tijorat banki kredit resurslari banklar tomonidan amalga oshiriladigan passiv operatsiyalari yordamida shakllanib, bank balansining passiv qisminida ikki katta guruhga bo'lib hisobga olinadi. Ular banklarning o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'lardir. Jalb qilingan resurslarni ba'zi hollarda ikkiga bo'lib qaraladi.

Birinchi, bu jalb qilingan depositlar, ikkinchi, boshqa majburiyatlar va sotib olingan resurslardir. Bu resurslar bankning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda ishlatiladi, ya'ni bank resurslari daromad olib maqsadida turli xil sohalarga joylashtiriladi.

Tijorat bankining passiv va aktiv operatsiyalari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lganligi sababli, passivlarning tarkibi va xarakteri ko'p jihatdan banklarning aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda o'z rolini to'laydi. Shu bilan birga, resurslar xarakteriga banklarning kreditlash siyosatining o'zgarishi ham

ta'sir qiladi.

Ushbu bank kredit resurslarining asosiy qismini bank mijozlarining mablag'larini tashkil qiladi. Bank boshqa mablag'larini jalb qilish uchun, avvalambor me'yoriy hujjatlar talablarini bo'yicha, o'z kapitalining yetarlilik darajasi miqdorini shakllantirishi lozim.

Ushbu banklari bajarayotgan natijasida, banklarning daromadlari sezilarli ko'chiriladi.

Bank kredit resurslarining shakllanishi va aytilishi ushbu jarayonni tashkil qiladi va bu esa, o'z navbatida banklar faoliyatini doimiylikka asos hisoblanadi. Shu sabab o'zish iqtisodiyotini bo'libdan kechirayotgan deyarli barcha mamlakatlarda ushbu banklari kredit resurslarini shakllantirish tizimida tubdan o'zgarishlar amalga oshirildi.

Ushbu o'zgarishlarga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi. Bular:

- banklararo kredit bozorida Markaziy bankning faol ishtirok etishining ta'minlanishi va bu o'z navbatida kredit riskini kamaytirganligi;

- iqtisodiyotda noto'lovlar muammasining mavjudligi va kreditning qaytarilmasligi oqibatida, ushbu banklarining zarar ko'rish darajasining oshishi;

- aholi qo'lida mavjudlikning oshishi;

- korporativ qiymatli qog'ozlar bozoriga yetarli darajada rivojlanmaganligi va hushqalardir.

Banklarda mavjud bo'lgan mablag'lardan hisdablanish imkoniyatiga va ularning manbalariga qarab bank resurslari o'z resurslariga va qara (sotib olingan) resurslariga bo'linadi.

Bank resurslariga bank kapitalidan tashqari ma'lum vaqt davomida bank ishtirokida bo'lgan jalb qilingan depozitlarni, boshqa banklardagi depozit va vakillik hisob raqamidagi qoldiqlarni, forward valyuta kursini va kliring bo'yicha qoldiqlarni ham kiritish mumkin.

Ushbu tashqari, bankning ishtirokida mavjud bo'lgan resurslar ushbu amalga oshirilishi ko'zga ko'rinmayotgan aktiv operatsiyalar uchun yetarli bo'lmasa, zarar miqdoridagi mablag'larini Markaziy bankdan, mahalliy fondlardan, resurslar bozoriga sotib olish yoki qaraga olishi mumkin.

Ushbu qilib, o'z mablag'larini va jalb qilingan yoki sotib olingan

mablag'lari yig'indisi tarixiy shakllanish jihatidan tijorat banklarining resurs bazasini tashkil qiladi. Xalqaro bank amaliyotida banklarning resurs bazasini shakllantiruvchi asosiy manbalarga o'z kapitalidan tashqari quyidagilar kiradi: yuridik va jismoniy shaxslarning depozit hisob varaqalaridan qoldiqlari; bank tomonidan yuridik shaxslar uchun muomalaga chiqarilgan vekselar va depozit sertifikatlar; ulingiz banklararo kreditlar; vakil bank tomonidan oshilgan "Nostro" depozit hamda valyuta hisob varaqasidagi mablag'lar va boshqa manbalar.

2.2. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari turlari va ularning balansda joylashishi

Tijorat bankining passiv operatsiyalari bankka resurslarni jalt qilish bilan bog'liq bo'lib, bu kredit operatsiyalarini amalga oshirish uchun asos bo'ladi. Passiv operatsiyalar tijorat banklari uchun asosiy ahamiyatga ega. Chunki ular yordamida banklar pul bazalarida kredit resurslarining asosini tashkil qiladi.

Tijorat banklarida faoliyatining boshqa xo'jalik yuritish subyektlaridan farqli xususiyati shundaki, agar korxonalar, tashkilotlar o'z faoliyatini olib borishda xarajatlarining aksariyat qismini o'z mablag'lari hisobidan amalga oshirsa, banklar faoliyatida esa ularning o'z mablag'lari yoki kapitali shu bankning 15-20 foiz ehtiyotini qoplaydi. Bu holat bazar muvozanatlarining faol ishtirokchisi bo'lgan banklarning moliyaviy barqarorligi va likvidligi ushbu resurslari tarkibidagi o'z mablag'lari salmog'iga, faoliyatining ko'lami esa jalt qilingan mablag'larga bog'liqligini ko'rsatadi. Tijorat banklari passiv operatsiyalarni amalga oshirish orqali resurslarni shakllantirish imkoniyati va hisqat, boshqacha qilib aytganda, Chetdan mablag'larni jalt qilish chegarasi Markaziy bank tomonidan belgilanadi va muvofiqlashtiriladi hamda u bankning qanday tashkiliy-huquqiy shaklda subyekt sifatida faoliyat yuritayotganligi, ushbu o'z mablag'lari hajmiga bog'liq bo'ladi. Bank resurslari tarkibida davlat mablag'larining mavjud emasligi banklarning passiv operatsiyalari yordamida, ular resurslari hajmini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bankning passiv operatsiyalari yordamida oʻrjalik shaklida boʻlgan boʻsh pul mablagʻlari bank resurslariga jall etiladi.

Shunday qilib passiv operatsiyalar natijada bank resurslarini shakllantirish uchun, balki pul muammasining harqarotigini taʼminlashda ham muhim ahamiyatga ega. Banklarning oʻz mablagʻlari hajmining yuqori boʻlishi banklar faoliyati harqarotigini taʼminlashning asosi hisoblanadi. Banklar tashkil qilishning ildiz bosqichidagi xarajatlari, bank binosi, texnika-texnologiya, dasturiy taʼminotlari, xodimlarning ish haqi bilan bogʻliq xarajatlarning harchasi bankning oʻz mablagʻlari hisobidan qoplanadi. Bank faoliyati uchun zarur boʻlgan resurslar, fondlar ham bankning oʻz mablagʻlari hisobidan shakllanadi.

Passiv operatsiyalar banklarga muammasida boʻlgan mablagʻlarni satarlar qilish imkonini beradi. Keyin shakllangan resurs bazasi asosida bank istini aktiv operatsiyalarni amalga oshirish, yangi resurslarni yaratadi. Boshqarish, tijorat banklarining kreditlash operatsiyalari hajmini oshirish imkoniyati jall qilingan mablagʻlar miqdoriga bogʻliq boʻladi.

Umumiy bank amaliyatida tijorat banklarining passiv operatsiyalarining oʻrta asosiy shakli mavjud:

- umum fondga botalar;
- mablagʻlarni shakllantirish yoki koʻpaytirish uchun bank foydalaridan ayatmalar;
- deposit operatsiyalari (rajablardan olingan mablagʻlar);
- kreditlar, qaralar va boshqa kreditlar - yuridik shaxslardan mablagʻlar jall qilish.

Passiv operatsiyalarning dastlabki ildiz shakli natijali kredit resurslarining birinchi katta qismi - bankning oʻz resurslari shakllanadi. Passiv operatsiyalarning quyidagi ildiz shakli resurslarining ikkinchi yirik qismini - jall qilingan va olingan kredit resurslarini tashkil qiladi.

Tijorat banklarining umum fondga oʻrjalgan botalar umum yuridik shaxs ulatidagi faoliyatining asosini tashkil qiladi.

Tijorat bankning oʻz foydalaridan ayatmalar mahaburiy ravishda umum fondga va ildizida operatsiyalarni amalga oshirish uchun resurslarni shakllantirishga yoʻnaltiriladi. Shuningdek, tijorat banki

o'z xohish-istaklaridan kelib chiqqan holda boshqa (shimoliy va boshqa) fondarni ham shakllantirishi mumkin.

Bankning depozit operatsiyalari unga mijozlardan (jamoaviy yoki yuridik shaxslardan) olingan mablag'lar asosida resurslar majmua-sini shakllantirish imkonini beradi. Ushbu mablag'lar mijozlar tomonidan tijorat bankida oshilgan hisobvoraqlarda saqlanadi.

Tijorat banklarining manzalariga banklararo kreditlar va Markaziy bankdan olingan kreditlar ham kiradi.

Tijorat banklarining resurslari bankning o'z mablag'lari jali qilingan va erdientlashgan mablag'lar hisobidan shakllanadi.

Yuqorida keltirilgan passiv operatsiyalarning birinchi va ikkinchi shakllarida banklarning o'z mablag'lari yuzaga keladi va qolgan ushbu ikki shaklda kredit resurslarining ikkinchi qismi jali qilingan resurslar yuzaga keladi.

Banklarning o'z mablag'lariga – bankning ustav kapitali, rezerv kapitali, maxsus fondlar, moddiy rag'batlantirish fondi, boshqa har xil tashkil qilingan fondlar va taqsimlanmagan foydasi kiradi. Banklarning o'z mablag'lari ichida asosiy o'rinni bankning o'z kapitali egallaydi. Bankning ustav kapitali summasi bank ustavida ko'rsatiladi va bank ichris boshlashning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi.

Tijorat banklarni tashkil qilishning shakllariga qarab bankning ustav kapitali ham har xil tashkil topadi. Agar bank aksiyadorlik jamiyati tariqasida tashkil qilinadigan bo'lsa, ustav kapitali yoki fondi aksiyalar chiqarish va joylashtirish yo'li orqali tashkil topadi. Banklarning ustav kapitali summasi qonun yo'li bilan chegaralanmaydi. Banklarning barqaror faoliyatini ta'minlash maqsadida ushbu minimal miqdori belgilab beriladi.

Bankning ustav kapitali ushbu hujjatning passivida ko'rsatiladi. Ustav fondi summasining ta'birini bank aksiyadorlik umumiy majlisida hal qilinadi. Banklarning ustav kapitali ularning majburiyatlarini bajarishning asosi bo'lib xizmat qiladi.

Bank kreditlar hisobidan banklarning ustav kapitalini tashkil qilish mumkin emas.

Banklar tashkil qilinganda ustav kapitalining tarkibi moddiy mablag'lardan va pul mablag'laridan tashkil topadi. Bank

faliyatining baʼzilarida bankning oʻz mablagʻlari hisobidan birinchi navbatdagi bank xarajatlari (yer, binolar, avtomobillar, ish haqi) qilinadi.

Banklarning oʻz mablagʻlari ushbu muddatli aksiyalarga qoʻyilmasdan qilinadigan ushbu maqsadli hisoblanadi. Odatda, Markaziy bank tijorat banklari uchun banklarning oʻz mablagʻlari bilan shartdan jahl qilingan resurslar oʻrtasida chegarani belgilay beradi. Banklarning aksiyador kapitali quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topishi mumkin.

Bular:

- oʻz aksiyador kapitali – bu kapital oddiy va imtiyozli aksiyalar chiqarish va sotish hisobidan, taqsimlanmagan foyda hisobidan yaratiladi;

- har til koʻrda taqsimlanmagan hisoblar uchun tashkil qilingan rezervlar;

- bankning ushbu muddatli majburiyatlari (ushbu muddatli vaksel va obligatsiyalar) boʻlishi mumkin.

Banklarning rezerv kapitali yoki rezerv foyda foydadan ajratmalar hisobiga ham boʻladi va u koʻrda taqsimlanmagan hisoblar hamda qimmatli qogʻozlar kursorining tushishi natijasidagi yoʻqotishlarni qoplash uchun moʻljallangan.

Taqsimlanmagan foyda – rezerv fondiga ajratmalar va dividendlar toʻlanganidan soʻng qoladigan foydaning bir qisimidir. Banklarning oʻz mablagʻlari tijorat banklari faliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Banklarning oʻz kapitali haqidagi kamayishi baʼzi hollarda banklarning sinishiga olib keladi.

Bank resurslari tarkibida aholining omonat qoʻyilmalari muhim rol tutadi. Ular toʻliq sumмага yoki boʻlib-boʻlib qoʻyiladi va berilishi mumkin. Omonatchi va bank oʻrtasidagi mablagʻ qoʻyishi bilan bogʻliq munosabat omonat daftrachasini berish bilan tasdiqlanadi. Banklar toʻlovchilik asosida harbi til maqomli qoʻyilmalarni, muddatli yoki talab qilish hamda olib mumkin boʻlgan jangʻarmalar qabul qiladilar.

Banklar mablagʻlarni jahl qilish imkoniyatlari chegaralangan boʻlib, barcha mamlakatlarda bu jarayon Markaziy bank tomonidan tartibga solinish kerak. Jahl qilingan mablagʻlar tijorat banklari

kredit resurslarining asosiy qismini tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bank kapitali bilan jalb qilingan mablag'lar orasidagi nisbatni bir qator zaruriy me'yorlar yordamida tartibga soladi.

Tijorat banklari jamlanma balansida bank kapitali quyidagi ko'rinishda joylashadi (1-jadval).

1-jadval

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining jamlanma balansini 2023-yil 1-fevraldagi yildagi holati

Ko'rsatkichlar nomi	01.02.2023-y.		01.02.2022-y.		O'zgarish (%ga)
	miqd. mln	ulushi, %ga	miqd. mln	ulushi, %ga	
Aktyvlar					
Kamroqdan kam pul va banklar to'lov hisobotlari	12 617	2,0%	18 476	2,0%	66,2%
Markaziy bankdagi mablag'lar	22 368	5,1%	22 759	5,0%	68,3%
Banklar banklardagi mablag'lar o'zaro	18 134	2,0%	18 143	2,0%	37,1%
Banklar banklardagi mablag'lar o'zaro	21 158	4,9%	41 924	7,0%	68,2%
Investitsiyalar va banklar yozuvchilik qog'ozlar	22 368	5,1%	22 999	5,7%	62,7%
Mijozlarning moliyaviy mas'uliyatlar ko'rsatkichlari	1 230	0,3%	1 460	0,3%	20,7%
Kredit qo'yilmalari (net)	11 167	12,1%	279 879	60,0%	21,0%
Azmiy ustalar (net)	18 297	2,4%	14 314	2,0%	37,7%
Azmiy ko'rsatkich mablag'lar hisabi	9 858	2,3%	12 825	2,9%	66,1%
Bankning bankga nisbatli mablag'	1 344	0,3%	2 996	0,6%	122,8%
Bankga o'zaro	8 514	1,9%	9 827	0,7%	-66,2%
Ustalar	414 777	93,0%	336 694	73,0%	28,3%
Majburiyatlar					
Depozitlar	219 261	61,1%	218 157	64,0%	63,2%
Markaziy bankning mablag'lar ko'rsatkichlari	478	0,1%	576	0,1%	19,2%
Banklar banklar o'z mablag'lar o'zaro	12 420	1,7%	10 640	1,0%	-60,4%
Banklar banklar o'z mablag'lar o'zaro	4 424	1,2%	24 111	5,1%	468,2%

Qilingan kreditlar va boshqa operatsiyalar	179 241	44,3%	189 849	45,7%	11,5%
Uzlatlar bilan amonatli depozitlar	18 589	4,7%	18 984	4,7%	1,7%
Yatqirishlar qaratib	4 841	1,2%	4 688	1,1%	11,7%
Tarqatib berish bilan bogʻliq boshqaruvsiz fondlar	1 532	1,2%	1 981	1,2%	27,4%
Boshqa muhojirliklar	4 996	1,2%	7 181	1,8%	44,7%
Jami muhojirliklar	84 919	21,6%	87 844	21,9%	31,2%
Jami kapital					
Uzlat kapitali	54 874	27,4%	54 946	24,3%	9,2%
Uzlatdoshlar kapitali	676	1,2%	697	1,2%	47,8%
Uzlat kapitali	7 685	15,7%	7 118	9,1%	-1,7%
Uzlatdoshlik bilan bogʻliq	7 191	18,3%	12 423	15,4%	61,4%
Jami kapital	70 426	100%	89 184	100%	12,7%

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasi tijorat banklarining ustav kapitali joriy yilda o'tgan yilga nisbatan sezilarli oshgan. Zarira kapitali esa 1,9 foizga kam jamlanganligini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, tijorat banklarining jami kapitali 18 trn. so'mga yoki 11,9 foizga o'sish kuzatilgan.

Tijorat banklarining jalb qilgan mablag'larning asosiy qismini depozitlar tashkil etadi. Depozitlar amonatchilar tomonidan qo'yilgan yoki operatsiyalar jarayonida bank hisobvarag'ida ma'lum vaqtgacha saqlanadigan mablag'lar hisobidan shakllantiriladi. Depozit operatsiyalarga – bankning jamoaviy va yuridik shaxslarning pul mablag'larini depozitlarga, ma'lum bir muddatga yoki talab qilib olinguncha depozitga jalb qilish bilan bog'liq operatsiyalari kiradi.

Depozit operatsiyalarga, odatda banklar passivlarining 95% gacha to'g'ri keladi. Depozit operatsiyalarini amalga oshirishning asosi bo'lib, bank balansining likvidligi va usting tijorat manfaatli hisoblanadi.

Odatda, bank resurslari tarkibida amonatchilar ulushining tahsil asosida mavjudat bank tizimiga bo'lgan aholi ishlovchining qiy darajada ekanligi haqida xulosa chiqarish mumkin bo'ladi. Shu o'rinda respublikamiz bank tizimida aholi amonatchilari qoidig'i o'zish tendentsiyasiga ega ekanligini aytib o'tish lozim.

Depozitlar summasining o'zida bir vaqtning o'zida tijorat

banklari jam'i kapitalning ham ortishini shart qilib qo'yadi. Shu bilan birga tijorat banklarining kreditlash potentsiali ham ortadi.

Tijorat banklari resurslari tarkibida muddatli depozitlar muhim moliyaviy manba hisoblanib, bank resurslari barqarorligi ko'p jihatdan shu manbalarning ulushini yuqoriligiga bog'liq.

O'zbekiston tijorat banklari resurslari tarkibida depozit mablag'lari hisobidan shakllantirilayotgan mablag'larning ulushi xalqaro bank amaliyotidagi darajadan ancha past. Odatda, xalqaro bank amaliyotida ulush ko'rsatkichlarida 60-65 foizni tashkil etadi.

Ful massasining maqsadli parametrlaridan kelib chiqqan holda tijorat banklari tomonidan ushq muddatli depozitlar jalb qilinishini yanada rag'batlantirish maqsadida majburiy rezervlar surmasi, yuridik shaxslarning muddati 1 yilgacha bo'lgan depozitlari uchun – 15 foiz, muddati 1 yildan 3 yilgacha bo'lgan depozitlari uchun – 12 foiz, muddati 3 yildan ortiq bo'lgan depozitlari uchun – 10,5 foiz miqdorida qilib belgilandi.

Bank resurslarining aksariyat qismini jalb qilingan mablag'lar tashkil etishi bilan banklar iqtisodiyotning boshqa subyektlaridan ajralib turadi. Odatda, bankning o'z mablag'lari 20%gacha yetadi, boshqa tijorat korxonalarida esa bu ko'rsatkich 50-60%ni tashkil etadi.

2.3. Tijorat bankining kapitali, uning tarkibi va yetarililigiga qo'yilgan talablar hamda samaradorligini oshirish yo'llari

Tijorat banklari resurslari tarkibida o'z kapitali kamroq ulushga ega bo'lsa-da, uning bank faoliyati uchun ahamiyati jiddi kattadir. Bank kapitalining ulush ahamiyatidan kelib chiqib unga qo'sqacha to'xtalish maqsadga munofiqdir.

«Kapital» termini (lotincha kapitalis – bosh, asosiy) umumiy mul-mulk ma'nosini anglatadi. Bank kapitali o'z ichiga ustav kapital, qo'shilgan kapital, rezerv kapitali hamda taxminlanmagan foydasi oladi. Bank kapitali bankning o'z mablag'lari tushunchasi bilan tenglashtiriladi.

Bank kapitaliga berilgan iqtisodiy ta'riflarda uning iqtisodiy

mohiyatini ochib beruvchi u yoki bu jihatlari ifodalangan.

Xaridli iqtisodshi Kris Bartropning bank kapitalini «qimmatli» ma'nada ifodalashda e'tirof etadi. Kapitalning «qimmatli»ligi shundan iboratki, bank o'z kapitalini shakillantirish va uning miqdorini oshirish borish masalasida oddiy aksiyalarni chiqarish, ularni moliyaviy hisoblarda joylashtirish va ushbu jarayon bilan bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlarni amalga oshiradi. Ushbu jarayon tijorat banki xarajatlarning oshishiga va foydalarining kamayishiga olib keladi.

Tijorat bankining o'z kapitali tushunchasini keng ochib berish uchun shuni aytib o'tish kerakki, bank nazariyasida bank o'z mablag'i va o'z kapitali tushunchalari farq qiladi. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan «O'z mablag'» tushunchasi keng ma'noga ega bo'lib, u bankning ichki faoliyati jarayonida tashkil topgan barcha passivlarni (bankning ustav, zaxira va boshqa fondlari, bank tashkil qilingandagi xaziralarni, taqsimlanmagan foyda va joriy yil foydasini) o'z ichiga oladi. Bankning o'z kapitali deganda, bankning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashga, ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplashga qaratilgan, masxur tashkil qilinadigan fond va xaziralarni tushunimiz kerak. Bank kapitaliga ustav kapitali, zaxira kapitali, ta'min foydasi, bank faoliyatida qoldirilgan o'tgan va joriy yilda taqsimlanmagan foydasi, turli risklarni qoplash uchun tashkil qilingan xaziralar kiradi va u bank faoliyatida muhim funksiyalarni bajaradi.

Bankning o'z kapitali – hisob-kitob yo'li bilan aniqlanadigan kattalik. U iqtisodiy ma'noda ko'ra bank kapitali funksiyalarini bajaradigan o'zlik mablag'larni ichiga oladi.

Bankning o'z kapitali – bank vaqtincha jalb qilgan qurt mablag'laridan farqi o'laroq, bevosita bankning o'ziga tegishli bo'lgan mablag'laridir. Bank kapitalining boshqa korxonalar kapitalidan farqi shundaki, bankning o'z kapitali qurt mablag'larining 10-20 foizini, korxonalarda esa u ta'minan 50-60 va undan ortiq foizni tashkil qiladi.

Bank kapitaliga bankning o'z mablag'larining asosiy elementlari kiradi, ya'ni qimmatlilikka munofiq tashkil topgan asosiy fondlar, bank faoliyatini ta'minlash maqsadida ichki

maʼmular hisobiga tashkil topgan vositalar kiradi. Ular quyidagi shartlarga javob berishi kerak:

- bank faoliyatining harqarorligi;
- kreditur hisobqari bo'yicha subordinatsiyalanganlik;
- qayd qilin yozilgan daromadlarning yo'qligi.

Tijorat banklari kapitalining minimal miqdori kalkaro Basel qo'mitasining talablariga ko'ra asosiy (birinchi darajali) va qo'shimcha (ikkinchi darajali) kapitaldan iborat bo'lib, u regulyativ kapital deb ham yuritiladi. Regulyativ kapital – bank faoliyatini boshqarish va iqtisodiy me'yorlar hisob-kitobini o'zlashtirish maqsadida hisoblash yo'li bilan aniqlanadigan bank kapitalidir.

O'zbekiston Respublikasi banklari faoliyatida ham regulyativ kapital I darajali kapital va II darajali kapitaldan tashkil topgan. Amalyonda I darajali kapital regulyativ kapitalning 75 foizini yoki undan ortig'ini tashkil etishi lozim. II darajali kapital miqdori I darajali kapital miqdoridan oshib ketasa, kapitalning oshib ketgan qismi kapital hisabiga olinmaydi yoki kiritilmaydi.

I darajali kapital (regulyativ kapitalni 60% dan ham bo'lmagan qismi) tarkibiga quyidagilar kiradi:

1. to'liq to'langan va muomalaga chiqarilgan oddiy aksiyalar;
2. nokumulyativ muddatsiz imtiyozli aksiyalar.

I darajali kapitalga kiritilmagan aralash turdagi majburiyatlar, jumladan, imtiyozli aksiyalar agarda ular quyidagi shartlarga javob bersalar, II darajali kapitalga kiritilishi mumkin:

- to'liq to'langan bo'lishi kerak;
- qarev bilan ta'minlanmagan;
- bank tugatilganda ularga doir talablar bank depozitorlari talablarini qondirganidan so'ng qondirilishi;
- aksiya egasining tashabbusi bilan va o'zindan olingan Markaziybank ruxsatisiz to'lanishi mumkin emas;
- bankning har qanday qararlarini qoplashi va bankni to'langa qobiliyatsiz deb e'lon qilish haqqini bermasligi;
- agar bank ushbu I darajali muayyinda bo'yda olinmagan bo'lsa, ammani oshishiga ko'ra yoki oddiy va imtiyozli aksiyalar

bo'yicha dividendlar (fohlar) to'lash to'g'risida qaror qabul qilishda ushbu majburiyatlarga doir dividendlar (fohlar)ni to'lash muddati kuchlendirilishi mumkinligi;

- subordinar qarz, bu bankning qarz majburiyatlari shakli bo'lib, bank kapitalini aniqlash maqsadida hisob-kitoblardan so'ng I darajali kapitalning 50 foizidan oshmasligi kerak.

II darajali kapitalga kiruvchi subordinar qarz to'lash muddati etib kelgunga qadar, oxirgi 5 yil davomida yiliga 20 foizga kamayib borishi shart. II darajali kapital tarkibiga kiruvchi subordinar qarz quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- garov ta'minotiga ega bo'lmashlik;
- bank tugatilyotganda ushbu majburiyatlar bo'yicha talablar depozitorlar talablari qandiriganidan so'ng amalga oshirilishi;
- boshlang'ich to'lov muddati 5 yildan ortiq bo'lishi;
- bankning ustav kapitalidagi valyuta qiymatiga teng bo'lgan valyuta aktivlarini qayta baholash hisobiga tashkil etilgan devalyatsiya uchun xazinalar.

Kapitaldan chegirmalar kapital yetariligi ko'rsatkichlari hisoblanguncha amalga oshirilishi kerak.

I darajali kapitaldan chegirmalar nomoddiy aktivlar, shu jumladan, Gudvillni o'z ichiga oladi. "Gudvill" - xaridor tomonidan bank sotib olinayotganda, uning sof aktivlari qiymatidan yuqori to'lanadigan summa sifatida ta'riflanadi (barcha aktivlarning bozor narxi va barcha majburiyatlarning bozor narxi o'rtasidagi farq gudvillni tashkil qiladi).

Reputatsiy kapitaldan chegirmalar quyidagilardan iborat:

- birlashmagan subbank sho'ba muliya korxonalar kapitalga investitsiyalar, jumladan, bunday korxonalar kapitalni tashkil etuvchi ularning har qanday aksiyalari va qarz majburiyatlari;
- birlashmagan subbank nomoddiy korxonalar kapitalga investitsiyalar, jumladan, bunday korxonalar kapitalni tashkil etuvchi har qanday qimmatli qog'ozlar va qarz majburiyatlari;
- birlashmagan banklar kapitalning har qanday vositalariga investitsiyalar.

O'zbekiston Respublikasi bank tizimi jami kapitali muvofiqlik darajasini quyidagi ma'lumotlarda ko'rishingiz mumkin (2-jadval).

2-jadval
O'zbekiston Respublikasi bank tizimi jami kapitali muvofiqlik darajasi

Kiritilishlar turi	01.01.2022 y.		01.01.2023 y.	
	miqd. so'm	ulush, foizda	miqd. so'm	ulush, foizda
I darajali kapital	64 307	84,2%	75 061	87,9%
Asosiy kapital	64 107	83,9%	74 864	87,8%
Qo'shimcha kapital	19%	0,3%	237	0,3%
II darajali kapital	7 882	10,3%	10 294	12,1%
Jami muvofiqlik kapital	72 189	100%	85 355	100%
Kapital muvofiqlik darajasi	17,4%		17,7%	
I darajali kapital muvofiqlik darajasi	15,3%		15,6%	

Jadval ma'lumotlaridan ko'rib turganimizdek, I darajali kapital ulush o'zida bo'lib, 2023-yil 1-avgust holatiga 75061 miqd. so'm yoki jami kapitalning 87,9 foizini tashkil etmoqda.

Banklarning rezerv kapitali yoki rezerv fondi foydadan ajratmalar hisobiga hosil bo'ladi va u ko'zda tutilmagan tarqatlar hamda qimmatli qog'ozlar kuzining tushishi natijasidagi yo'qotishlarni qoplash uchun mo'ljallangan.

Shuningdek, "Kapital zaxiralari" tushunchasi – soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar to'langanidan so'ng sof foyda hisobiga shakllangan zaxiralarni anglatadi. Zaxiralardan bank faoliyatida vujudga keladigan turli xatarlarni ular yuzaga kelishi bilvosita hech qanday cheklashlarni qoplash uchun foydalaniladi.

Kapital yetariligi hisoblashda, shuningdek, "Umumiy zararlar" tushunchasi ham ishlatiladi va u bank faoliyati davomida umuman yoki biror-bir faoliyat turi (kreditlash, investitsiyalash) natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash (masalan, yaxshi kreditlar bo'yicha zarar ko'rib qolmas) uchun, lekin ayrim muayyan operatsiyalar bo'yicha zararlarni qoplashga mo'ljallanmagan zararlar hisoblanadi.

"Maxsus zararlar" «Substandard», «Qoziqarni», «Shubhali» va «Umidsiz» deb tanilgan kredit va liasing operatsiyalari yoki boshqa alohida muayyan aktivlar bo'yicha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan zararlarni qoplash uchun tashkil qilinadi.

Taqsimlanmagan foyda. Taqsimlanmagan foyda – rezerva fundiga ajratmalar va dividendlar to'langanidan so'ng qoladigan foydaning bir qismidir. Bu hisob varag'i bankning butun faoliyati davomida olgan foydasining taqsimlanmagan qismi hisobini yuritish uchun mo'ljallangan. U yillik sof foyda, boshlang'ich qiymatiga nisbatan qayta baholenganda qo'shimcha qiymat kabi hisob raqamlarini o'z ichiga oladi. Agar bank moliyaviy hisobot yakunlariga ko'ra foyda bilan chiqsa, shubha hisob raqam kredit qoldiq bilan yopiladi.

Boshlang'ich qiymatga nisbatan qayta baholenganda qo'shimcha qiymat hisob varag'i, inflyatsiya natijasida bank asosiy ventillari qiymati qayta baholenganda ularning boshlang'ich va hozir qiymatlar o'rtasidagi qo'biy farq, ya'ni boshlang'ich bahosiga nisbatan qo'shimcha qiymatning summasi aks ettiriladi.

Xalqaro bank amaliyotida tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini belgilovchi asosiy ko'rsatkich bu - bank kapitalining yetariligi va uni barqaror manbalar hisobidagi shakllantirilganligidir.

Tijorat banklari kapitalining yetariligi deganda, odatda, bankning to'lovga qobiliyati va likvidligini ta'minlash imkonini beradigan kapitalning zaruriy minimal darajasi tushuniladi.

Bugungi kunda tijorat banklari bajarayotgan har qanday operatsiyalar bevosita yoki bilvosita bank kapitalining yetariligi va uning sifatiga bog'liq bo'lib, har qanday tijorat bankning to'lovga qobiliyati va risklardan holigini baholashda bank kapitalining

yeteriligi asosiy omil hisoblanadi.

Tijorat banklarining yetarli miqdorda bank kapitaliga ega bo'lishi, ularning to'lovga qobiliyati va likvidligini ta'minlash, shuningdek, faoliyati davomida duch keladigan risklardan zarar ko'rmay chiqib ketish imkoniyatini beradi.

Hozirgi davrda dunyoning 100 dan ortiq mamlakatlarida tijorat banklari kapitalining tarkibini shakllantirishda va uning yetarilikk darajasini belgilashda xalqaro Bazel qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan standartlar asos sifatida foydalanilmoqda.

Bazel qo'mitasi faoliyatining asosiy yo'nalishi bank tizimi uchun o'z kapitaliga sifat va miqdor jihatidan yetarli talablarni o'rnatish yo'li bilan mustahkam faoliyatni ta'minlashdan iboratdir. Bu o'rinda asosiy hujjat bo'lib, 1988-yilda Markaziy bank vakillari tomonidan ishlab chiqilgan va 1993-yilda amalga oshirilgan kapital va risk bo'yicha Bazel-1 kelishuvi hisoblanadi, unda kapital yetariligi me'yorini hisoblash ushbu keltirilgan.

Kapital yetariligi aniqlash bo'yicha ishlab chiqilgan ushbu uslub kapital summasi bilan bank aktiv operatsiyalarining riskliligi o'rtasida o'rnatilgan bog'liqlikka asoslanadi. Ushbu bog'liqlik o'z kapitalni riskka tortilgan aktivlarning jami miqdoriga yoki potensial kreditlar, investitsiyalar hamda boshqa qo'yilmalar bo'yicha yo'qotishlarning jami miqdori nisbati bilan aniqlanadi.

Ushbu standartda kapital sifat jihatidan ikkita yirik qismga ajratilgan va ularning har biriga nisbatan yetarilikk darajasi aniqlangan.

Bazel standart bo'yicha tijorat banklari kapitalining yetariligi aniqlanayotganda ularning aktivlari risk darajasiga ko'ra o'zaro farqlanadi. Shuningdek, ushbu standart tijorat banklarining balandan tashqari aktivlarining risk darajasini ham hisobga olgan holda kapital yetariligi ta'minlashni nazarda tutadi.

Tijorat banklari faoliyatini nazorat qilish bo'yicha Xalqaro Bazel qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan standart va uning takomillashirilgan varianti bo'lgan Bazel-II kelishuvida tijorat banklari kapitali tarkibini shakllantirishga bevosita ta'sir qiluvchi talablar mavjud.

Xalqaro Bazel standart bo'yicha banklarning asosiy kapitali harqancha moliyalashtirish manbalaridan tashkil topishi lozim.

Bazir- II talablarni joriy etish bo'yicha Markaziy bank asosiy rol o'ynaydi. Yangi talablar Markaziy bank tomonidan belgilangan me'yoriy hujjatlarda, risk - management asoslarida va texnologiyalarda ham aks ettirilishi lozim. Tijorat banklari passiv operatsiyalari hajmi, barqarorlik darajasi va shakllanish manbalarini ularning moliyaviy va iqtisodiy samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

2.4. Bank kapitali va uning funksiyalari

Tijorat banklari kapitalining umumiy xususiyatlarini ko'rib chiqar ekanmiz, uning asosiy funksiyalarini ham ajratib ko'rsatishimiz zarur bo'ladi. Bu funksiyalar: himoya, operativlik va tartibga solish funksiyalaridir.

Bank omonatchilari manfaatlarini himoya qilish bank kapitalining asosiy funksiyasi hisoblanadi. Chunki bank aktivlarining asosiy qismi omonatchilar hisobiga tashkil topadi.

Himoya funksiyasi zarar ko'rish xavfi tug'ilganda aktiv rezervlar shakllantirish yo'li orqali bankning to'lov qobiliyatini saqlab qolish imkoniyatini beradi.

Garchi bunday xarajatlarni qoplash uchun maxsus rezervlar mavjud bo'lsa-da, katta salbiy hodisalar yuz berganda rezervlar etmay qolishi va aynan shu paytlarda stabilizatsiya kapitalining ma'lum bir qismi ishlatilishi mumkin.

Bunday holatlarda faqat obligatsiyalarni sotishdan tashqari tashvishlar evaziga bankning joriy xarajalarini qoplash mumkin emas. Chunki obligatsiyalarning o'zi qaradorlik guruhidamidir. Albatta, bankrotlik yuz berganda yoki bank faoliyati to'xtatilganda, barcha mulk-mulki asosida sotiladigan holati mustasno.

Himoya funksiyasi zarar ko'rish xavfi tug'ilganda aktiv rezervlar shakllantirish orqali bankning to'lov qobiliyatini saqlab qolish, ma'buda bank tugatiladigan bo'lsa, omonatchilarga kompensatsiya to'lash imkoniyatini beradi. Bu esa, o'z navbatida, bankning keyingi faoliyat ko'rsatishiga keng yo'l ochib beradi. Lekin shuni e'tiborga olishimiz kerakki, tijorat banklari ko'pgina korxonalardan farqli o'laroq o'zlarining to'lovga qobiliyatligini joriy bank darimadi hisobiga

ta'minlaydilar va faqatgina sarimning bir qismi o'z kapitali hisobiga qoplanishi mumkin.

Tijorat banki kapitali o'ziga xos himoya yostig'i rolini o'ynab, yirik, ko'lda tutilmagan sarajalar sharoitida bankda o'z operatsiyalarini davom ettirish imkoniyatini beradi. Shu kabi chegitlarni moliyalashtirish uchun bankning o'z kapitali ichiga kiruvchi turli xil xazira fondlar mavjud. Lekin mijozlarning muqolarni ommaviy qaytarilmasligi yet berganda, sararni qoplash uchun aksionerlik kapitalining bir qisminingina ishlatish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bank o'z kapitalining mavjudligi usning ishonchligi va likvidligining birinchi shartidir.

Bank kapitalining himoya funksiyasiga qaraganda, operativlik funksiyasi ikkinchi darajali bo'lib hisoblanadi. U bankning o'z mablag'larini yer, bino, mahoot, jihozlarni qoplash uchun moliyaviy xaziralarni shakllantirishga ajratishni o'z ichiga oladi. Bu moliyaviy resurslar manbasi bank isbi faoliyatining birinchi bosqichlarida, ta'sischiarning birinchi navbatdagi sarajalarini amalga oshirishlarida juda keraklidir. Bank rivojlanishining keyingi bosqichlarida bank kapitalning roli muhim bo'lib, bu mablag'larning bir qismi to'g'ri xaziralarni tashkil qilish uchun uzoq muddatli aktivlarga sarflanadi.

Garchi sararni qoplashning asosiy manbasi froyda jang'atish bo'lsa ham sararni qoplash uchun yangi aksiyalar chiqarish yoki uzoq muddatliqara olish mumkin.

Tijorat banklari asosiy ko'rsatkichlarida banklar kapitali to'g'risidagi ma'lumotlarni quyidagi jadvolda ham ko'rishimiz mumkin (3-jadval).

3-jadval

Tijorat banklari asosiy ko'rsatkichlarining 2023-yil 1-fevral holatida banklar kapitali to'g'risidagi ma'lumotlar, mlrd. so'm

№	Bank nomi	2023		2022		2021		2020	
		summa	o'zgarish	summa	o'zgarish	summa	o'zgarish	summa	o'zgarish
1	Jami	444 000	100%	371 300	100%	301 000	100%	244 200	100%
2	Banklar shakli	444 000	100%	371 300	100%	301 000	100%	244 200	100%
3	1. Jami	118 100	26%	127 000	34%	141 000	47%	173 000	71%

№	Uyushma nomi	2019 yil	2020 yil	2021 yil	2022 yil	2023 yil	2024 yil
1	Agribank	44 142	11,4%	48 000	12,3%	7 807	9,7%
2	Bank of Uzbekistan	34 742	8,6%	44 713	11,4%	4 713	11,4%
3	Bank of Finance	30 070	7,6%	30 000	7,6%	6 070	8,1%
4	Bank of Commerce	21 700	5,5%	22 110	5,7%	4 011	7,0%
5	Bank of Industry	12 700	3,2%	21 011	5,3%	3 000	6,0%
6	Bank of International Finance	10 000	2,6%	20 000	5,1%	2 000	5,1%
7	Bank of International Finance	17 000	4,3%	13 000	3,4%	1 000	2,6%
8	Bank of International Finance	10 000	2,6%	1 100	2,8%	1 000	2,6%
9	Bank of International Finance	12 000	3,1%	1 000	2,6%	1 011	2,6%
10	Bank of International Finance	100	0,0%	1	0,0%	10	0,0%
11	Bank of International Finance	112 000	2,8%	48 000	1,2%	10 000	2,5%
12	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 017	2,6%
13	Bank of International Finance	10 000	2,6%	11 000	2,8%	1 000	2,6%
14	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
15	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
16	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
17	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
18	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
19	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
20	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
21	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
22	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
23	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
24	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
25	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
26	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
27	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
28	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
29	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
30	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
31	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
32	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
33	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
34	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
35	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
36	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
37	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
38	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
39	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
40	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
41	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
42	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
43	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
44	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
45	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
46	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
47	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
48	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
49	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%
50	Bank of International Finance	10 000	2,6%	10 000	2,6%	1 000	2,6%

Bank of International Finance

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, respublikamiz tijorat banklari kapitali ulashida davlat ulushi mavjud banklar 77 foizni egallab turibdi. Boshqa banklar esa har-yo'g'i 23 foiz ulushi kapital bilan faoliyat yuritmoqdalar. Xususiy banklar orasida "Kapital bank" va "Hankortbank" afzal ravishda yuqori o'rinida turib, mamlakat holda 3,5 va 3,3 foizni tashkil etmoqda.

Bank kapitali tartibga soluvchi funksiyani ham bajaradi. Bank kapitali ko'rsatkichi yordamida bank faoliyatiga baho berish va nazorat qilish mumkin. Odatda, bank kapitaliga ushbu minimal miqdori, aktivlar ma'yori va boshqa bank aktivlarini sotib olish shartlari ha'yicha talablar qo'yiladi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan o'rnatilgan qat'iyatli ma'yorlar, asosan, bankning o'z kapitali hajmidan kelib chiqadi.

Tartibga soluvchi funktsiyaga kapitalni munda va investitsion operatsiyalarni chegaralash maqsadida ishlatish ham kiradi.

Banklar faoliyatida muammoli kreditlarning katta miqdori, sof tarqarlar, aktivlarning katta miqdorida o'zishi, lotiz stavkalarini bo'yicha yuqori darajali tavakkalchilikning yuzaga kelishi va boshqa tavakkalchilik holatlari banklarning kapital miqdorini talab qilingan miqdorda ushlab turlishni taqozosi etadi. Shu bilan, "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunning 42-moddasiga muvofiq Markaziy bank banklardan tavakkalchiliklarning eng yuqori miqdorlariga va kapitalning muammasiga, tavakkalchiliklarni boshqarish bo'yicha bankda qo'llandayotgan tartib-ta'omillarning samaradorligiga hadda ularni qo'llash kuchligiga bankning ro'ya etishi ustidan nazoratni amalga oshirishni talab qilishi mumkin.

Tavakkalchilik darajasi hisobga olingan aktivlar summasi bilan kitob qilinganda bir qancha balandan tashqari vositalar hisobga olinadi, ularni hisobga tutilgan forward, swap bitimlari, sotib olingan opsiyalar va shunga o'xshash boshqa (derivativ) vositalar bundan mustasno.

Balandan tashqari moddalarning tavakkalchilik to'la qiyoslagicha aniqlanadi:

- balandan tashqari moddalarning to'lovning qoldig'i kreditni hisoblash omiliga ko'paytiriladi. Olingan natija balandan tashqari moddalarning balansi ekvivalenti bo'lib, unga balansi hisob raqamlari qoidalariga muvofiq tegishli tavakkalchilik darajasi belgilanadi. Agar balandan tashqari vosita yoki usning qismi kafolatlanmagan yoki garov bilan ta'minlanmagan, tavakkalchilik darajasi belgilash kontrpartiyasiga emas, balki kafolat turi va tavsifiga bog'liq bo'ladi. Past tavakkalchilik omili balandan tashqari vositalar Markaziy bank uchun qulay garov yoki kafolat bilan ta'minlangan yoki kafolatlangan ma'lum bir qismiga qo'llanishi mumkin.

Haddan tashqari, bank tijarat buyurtmachi nomidan 10 mln. so'mlik alohida depozit hisob raqami bilan ta'minlangan moliyaviy za'ira akkreditivni chiqardi. Dunday akkreditivlar bo'yicha kreditni hisoblash omili quyida ko'rsatilganidek, 100 lotiz miqdorida belgilanadi.

Balkida alohida depozit hisob raqami bilan ta'minlangan

balans aktivlari 0 foiz miqdorida balans tarakkalchiligi darajasiga ega.

Balansning yakuniy tarakkalchilik darajasi 10 million so'mni kreditni hisoblash omiliga 1,00 (100 foiz) va 0 foizli tarakkalchilik toifasiga ko'paytirish orqali aniqlanadi. 100 foizli kreditni hisoblash omili qo'llanadigan balansdan tashqari muddalarga quyidagilar kiradi:

- nomidan kafolatlar yoki asstra akkreditivi berilgan bank mijosi hitim va boshqa majburiyatlarga muvofiq holda uchinchi tomon majburiyatlarini qoplashga layoqatsiz bo'lsa, bankning uchinchi tomonga to'lovlar to'g'risidagi yuridik jihatdan chaqirib olinmaydigan majburiyatlarini o'zida aks etgan bevosita kredit o'rtni bosuvchilar, jumladan, umumiy kafolatlar, asstra akkreditivlari va boshqa shunga o'xshash bitimlar;

- qayta sotib olish haqidagi kelishuv yoki belgilangan shartlarda aktivlarni bankka qaytarish haqidagi kelishuvga muvofiq sotilgan aktivlar;

- aktivlarni kelajakda ma'lum bir muddatga sotib olish majburiyati.

50 foizli kreditni hisoblash omili qo'llanadigan balansdan tashqari muddalar quyidagilardan iborat:

- hitim kafolatlari yoki muayyan hitimga nisbatan akkreditivlar singari bitimlar bilan bog'liq majburiyatlar. Bu majburiyatlar, agar nomidan majburiyatlar chiqarilgan bank mijosi nisbolyaviy to'rat majburiyatlarini amalga oshira olmagun bo'lsa, bankning uchinchi tomonga kompensatsiya to'lash bo'yicha chaqirib olinmaydigan majburiyatleri hisoblanadi.

Masalan, mol yetkazib beruvchi yoki subpodratchi sifatida ma'lum bir hanksiya bajarilishini kafolatlovchi akkreditiv va boshlang'ich to'lov muddati bir yildan ortiq bo'lgan kredit listyani yoki shunga o'xshash kelishuv singari kredit berishga dot majburiyatlarining bajarilmagan qanidir.

Foizli kreditni hisoblash omili qo'llanadigan balansdan tashqari muddalar quyidagilardan iborat:

- tovarlarni yetkazib berish bilan ta'minlangan hijjati akkreditiv singari uyde bilan bog'liq majburiyatlar. Ular qisqa muddatli yoki o'zini-o'zi tugatuvchi bo'lishi kerak;

- boshlang'ich to'lov muddati bir yil va undan kam bo'lgan kredit liniyasi yoki shunga o'xshash kelishuv sharti kredit boshiga doir majburiyatlarning bajarilmagan qismi.

Derivativ (hosilaviy) vositalar.

Bank tomonidan forvard kelishuvlari, swaplar, opsiyonlar va shunga o'xshash hosilaviy shartnomalar amalga oshirilganda, u bitimlar to'liq nominal qiymatida kredit tashkilotchiligiga uchramaydi. Agar shartnoma majburiyatlari kontragentlar tomonidan bajarilmagan bo'lsa, bank uchun naqd pul mahlag'ari qiymini almashirishning potensial qiymati tashkilotchilik hisoblanadi.

Ichki hisoblar bazasi kelishuvni talablariga muvofiq forvar asosida bitimlar qiymatini belgilash uchun yetarli darajada rivojlanmagan va banklar bunday operatsiyalarni o'tkazishga tayyorligini ko'rsata olmasa, banklar ichki va tashqi hisoblarda aktyadorlik kapitali, ulindan tashqari boshqa qimmatbaho metallar va boshqa tovarlarga asoslangan forvard va swap kelishuvlari, opsiyonlar va boshqa shunga o'xshash hosilaviy bitimlar tuzishga haqli emas.

Hosilaviy vositalarni o'z ichiga oluvchi operatsiyalarni amalga oshirish uchun shartnoma Markaziy bank tomonidan beriladi.

Hozirgi kunda forvar stavkasi va valyuta bilan bog'liq barcha shartnomalar uchun banklar "dastlabki tashkilotchilikka moyillik usuli" (DTMU)ni qo'llashlari mumkin.

Bu usulga muvofiq qo'shimcha ravishda kapital bilan ta'minlash miqdori shartnoma turi, usul to'lash usuli va nominal qiymatidan kelib chiqqan holda qayta hisoblash usuli yordamida aniqlanadi. Bu usul asosiy usuli to'lash muddati, forvar stavkalari kunda narxlar baxshi va ularning o'zgaruvchanligi bo'lgan barcha narxlarini tashkil etishda forvar qo'simiyatlari asosida yondashishni tan olmaydi.

Forvar asosida yondashish shartnomani aniqroq hisoblash imkonini beradi. Biroq DTMU usuli barcha banklar tomonidan barcha usuldan foydalanish uchun sharoitlar yaratilguncha qo'llanishi shart.

Banklar kelgusi ikki yillarida aniqroq to'langandan so'ng qo'llanilgan so'f forvarddan ajratmalar ajratish orqali qayida keltirilgan

ko'rsatkichlardan kam bo'lmagan miqdorda kapitalni ko'paytirish bo'yicha barcha choralarini ko'rishlari kerak.

Bank aholyadolariga dividendlar hisobet yili yakunlar va araliq dividend to'lanayotgan davr uchun moliyaviy hisobning ishonchligi haqida ma'lumot berishni majburiy bo'lgan taqdirda hamda kapitalni oshirishga ajratmalar amalga oshirilgandan so'ng to'lanadi.

Dividendlar ehtimoliy natijalarni qoplash nazariy shakllantirilgandan hamda Markaziy bank talablariga moslikni ta'minlash amalga oshirilgandan so'ng to'lanishi mumkin.

Banklar quyidagi hollarda dividend to'lash (o'zlashtirish) to'g'risida qaror qabul qilish huquqiga ega emas:

- butun ustav kapitalni to'liq shakllanmagan holda (qo'shimcha amaliyot qilish yo'li bilan uni ko'paytirish bundan mustasno);

- dividendlar to'lash paytida bank iqtisodiy ishonchlik (bankrotlik) ahvollariga ega bo'lsa yoki ko'rsatilgan ahvollar haqida dividendlar to'lash natijasida paydo bo'lsa;

- bank saf aktivlari qiyosati ushbu ustav va ustav kapitali summasidan kam bo'lsa;

- Markaziy bank tomonidan belgilangan iqtisodiy normativlarni buzish. Shuningdek, agar dividendlar to'lash natijasida iqtisodiy normativlar buzilib, buning oqibatida amonatchilar va kreditorlar manfaatlariga jiddiy zarar yetkazilishi mumkin bo'lsa;

- bankka nisbatan Markaziy bankning dividendlar to'lashni ta'minlash to'g'risida talabi mavjud bo'lsa.

Bank Kengashi har yili bankning kredit va investitsiya siyosatining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqish va tasdiqlash chog'ida foydadan kapitalni oshirishga yo'naltiriladigan ajratmalar miqdorini o'ziga olgan paytdan hisoblab 30 kun ichida Markaziy bankka ko'rib chiqish uchun taqdim etilishi kerak.

Yuqorida aytilgan bank kapitalining funksiyalaridan kelib chiqib aytgancha, bankning o'z kapitali - bank tijorat faoliyatining asosidir. U bank mustaqilligini va turli risklar bo'yicha salbiy oqibatlarining oldini olish manbai bo'lib, ushbu moliyaviy harqarorligini ta'minlaydi.

II bo'ga old nazorat savollari

- Bank resurslarining muhiyati va tarkibini ifodalang.
- Banklarning passiv operatsiyalari deganda nimani tushanasiz?
- Passiv operatsiyalarning shakllarini tavsiflang.
- Bank aktiv operatsiyalarining turini sanang.
- Jalb qilingan resurslarning tarkibini tushuntiring.
- Tijorat banklarining o'z mahtajlariga qanday mablag'lar kiradi?
- Tijorat banklari kapitali qanday tashkil qilinadi, tarkibi nimadan iborat?
- Tijorat banklarining kapitali miqdori qanday aniqlanadi va unga ta'zir qiluvchi omillarni sanang.
- Depozitlar nima, ularning qanday turini bilasiz?
- Tijorat banklarida resurs yetuklovchiligi qanday yo'llar bilan hal qilish mumkin?

III BOB. TIJORAT BANKLARINING AKTIV OPERATSIYALARI TARKIBI VA ULARNING JOYLASHISHI

- 3.1. Bank aktivlari, ularning mohiyati va mazmuni.
- 3.2. Bank aktivlari tarkibi va ularning balansda joylashishi.
- 3.3. Bank aktivlarining sifat darajasi.
- 3.4. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari va ularni boshqarish.

Tayanch iboralar: Bank aktivlari, standart aktivlar, daromad keltiruvchi aktivlar, daromad keltirmaydigan aktivlar, bank aktivlari tarkibi, yuqori likvidli aktivlar, mansub xarakter, nollikval (past likvidli) aktivlar, aktiv operatsiyalar, aktivlarning sifat darajasi.

3.1. Bank aktivlari, ularning mohiyati va mazmuni

Tijorat bankining aktiv operatsiyalari, ya'ni o'zining qart va qarag'a olingan bank resurslarini bozorga joylashtirish operatsiyalari uning faoliyatining muhim va hal qiluvchi qismini tashkil etadi. Shu munosabat bilan shuni ta'kidlash kerakki, aynan aktiv operatsiyalar tijorat bankiga asosiy daromad keltiradi va shuning uchun har qanday bank uchun bunday operatsiyalarning o'imi juda katta. Bundan tashqari, aktiv operatsiyalar bankning nafqat rentabelligini, halki likvidligini ham ta'minlashga intilmoqda.

"Aktiv" so'zi lotincha "activus" so'zidan olingan bo'lib "faol, ta'sirchan, ishchan" ma'nosini bildiradi. Iqtisodiy manfaat idatida aktivlarda pul ngimi shaklida namoyan bo'ladi. Naql puldan tashqari har qanday resurs aktivga aylanishi uchun alohida yoki birin bir boshqa resurs bilan birgalikda bevosita yoki bilvosita pul ngimini ta'minlashi zarur.

Bank aktivlari, bankning aktiv analiyoti natijasida shakllanadi, ya'ni bank balansini likvid holda ushlab turib, o'z va jahi qilgan mablag'larni tryda olish maqsadida joylashtirish faoliyatini ta'minlaydi. Bank aynan aktiv analiyotlari natijasida daromadning asosiy qismini oladi.

Aktiv operatsiyalar yordamida banklar iqtisodiy faoliyat jarayonida jalb qilingan moliyaviy resurslarni kapitalga muhtoj bo'lgan huzur kishirokchilariga yo'naltiradi. Shunday qilib, tijorat banklari aktiv operatsiyalar orqali iqtisodiyotning eng istiqbolli tarmoqlariga kapital oqimini ta'minlaydi, ishlab chiqarishga investitsiyalar hajmini oshirishga, innovatsiyalarni joriy etishga, turli xil o'zgartirishlarni amalga oshirishga va savonaning barqaror o'sishiga yordam beradi va hokim.

Tijorat banklari aktiv operatsiyalari - daromad olish maqsadida bankning o'z va qarz mablag'larini joylashtirishdir. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga muvofiq, aktiv bank operatsiyalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- kredit, naqd pul, valyuta, qimmatbaho metallar va qimmatbaho tovarlar bilan operatsiyalar;
- uchinchi shaxslarga bank kafolatlari va kafolatlarni berish, ularning naqd pul bilan bajarilishini ta'minlash;
- uchinchi shaxslardan naqd pul bilan muhtariyatlarining bajarilishini talab qilish huquqini olish;
- pul mablag'leri va boshqa mol-mulki ishanchli boshqarish, lizing, faktoring, forfeyting operatsiyalari, qimmatli qog'ozlarga bank qo'yilmalari;
- boshqa operatsiyalar.

Tijorat banklari aktiv operatsiyalarining iqtisodiy mazmuni ularning berilayotgan tanzimida namoyon bo'ladi.

Turiga qarab tijorat banklari aktiv operatsiyalari ushbu, hisob-kitob, kassa, investitsiya va aksiyadorlik, komissiya, kafolatlarga bo'linadi.

Kredit operatsiyalari - bu qarz olovchiga muddatlilik, to'lov, to'lov asosida pul mablag'larini taqdim etish bo'yicha operatsiyalardir. Qonunchilikka ko'ra, kredit operatsiyalari quyidagilarga tenglashtiriladi:

- kreditlar (sudalar) berish, omonatlarni joylashtirish, shu jumladan banklarning kreditlar (depozitlar, sudalar), mablag'larini joylashtirish, shu jumladan kredit shartnomasi bo'yicha taqdim etilgan qaradorlik qimmatli qog'ozlari, aksiyalar va veksellarni olish (qaytarish) bo'yicha talablarni qo'yish;
- veksellarni boshqarish;

- tijarat banki tomonidan ijro etilishiga bank talablari bo'yicha amaliy qarorlar undirilmasdan amalga oshirilishi;

- tijarat bankining pul talabini boshqa shartga o'tkazishga (talabning) qarshi moliyalashtirish operatsiyalari bo'yicha pul talablari;

- bittim bo'yicha olingan hujjatlar (da'volar) bo'yicha tijarat bankining talablari (da'voni topshirish);

- shaklida bittimda sotib olingan ijro etilgan bo'yicha tijarat bankining talablari;

- to'lov muddati kechiktirilgan hujjat (moliyaviy aktivlarni yotqazib berish) moliyaviy aktivlarni sotish (sotib olish) operatsiyalari bo'yicha tijarat bankining talablari;

- to'langan akkreditivlar bo'yicha to'lovchilarga tijarat bankining talablari (qoplamagan eksport va import akkreditivlari bo'yicha);

- BEPO operatsiyalari (to'g'ridan-to'g'ri va testari);

- tijarat bankining (lizing beruvchining) moliyaviy lizing (lizing) operatsiyalari bo'yicha lizing oluvchiga nisbatan da'volari;

Mush-uzat operatsiyalari - bu mijozlarning kontragentlar shartidagi majburiyatlarini to'lash bo'yicha operatsiyalar.

Kassa operatsiyalari - bu naqd pul berish bo'yicha operatsiyalar.

Investitsiya operatsiyalari - tijarat bankining o'z mablag'larini qo'llab-quvvatlash tijarat faoliyatini amalga oshirish uchun qimmatli qog'ozlarga va boshqa turdagi aktivlarning aksiyalariga qo'ygan operatsiyalari.

Qimmatli qog'ozlar (investitsiyalardan tashqari) bilan uyushgan (borsa) va tashkilleştirilmagan borsalarda amalga oshirilgan operatsiyalar borsa operatsiyalari. Bura operatsiyalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- valyutalar bilan - ularni sotib olish va pulga aylantirish, otkazish, aksiyat, moliyalashtirish, valyutalarni topshirishlarni berish, valyutalarni aylantirish va boshqalar uchun;

- bura bo'yicha bo'yicha olingan qimmatli qog'ozlar bilan - otkazish va berish;

- bura bo'yicha moliyaviy vositalar bilan

Kampaniya operatsiyalari tijarat banki tomonidan mijozlar

nomidan, ularning to'g'riligiga va hisobidan amalga oshiriladi va komissiyalar shaklida daromad keltiradi. Bolarga mijozlarga yuridik va boshqa xizmatlar ko'rsatish bo'yicha deyarlik, mablag'lar o'tkazish, savdo va komissiya, trustni undirish bo'yicha operatsiyalar kiradi.

Kafolat operatsiyalari - kredit tashkiloti tomonidan kafilikda ko'rsatilgan shartlar yuzaga kelganda mijozning qarzini uchinchi shaxsga to'lash uchun kafilik yoki kafilik beradigan, komissiya daromadlarini keltirib chiqaradigan operatsiyalar.

Xavf darajasiga qarab aktiv operatsiyalar standart (xavf darajasi - 0%), notamort (xavf darajasi - 1 dan 20% gacha), muammoli (xavf darajasi - 21 dan 50% gacha), shubhali (xavf darajasi - 51 dan 99% gacha) bo'ladi.), avvidiz (xavf darajasi - 100%).

Mablag'larni joylashtirish xususiyatiga qarab operatsiyalar quyidagilarga bo'lindi: birinchi (mablag'larni to'g'ridan-to'g'ri joylashtirish, maolan, banklararo kredit berish), ikkinchi (masalan fondlarga bank haddalari bilan bog'liq) va investitsiya. Investitsiya - (bank mablag'larini asosiy vositalarga, qimmatli qog'ozlar investitsiya portfeliga kiritish, boshqa tashkilotlar faoliyatida ishtirok etish).

Daromad darajasi bo'yicha operatsiyalar daromad keltiruvchi (yuqori rentabellik, past rentabellik, barqaror yoki beqaror daromad keltiruvchi) va daromad keltirmaydigan (olimiy kreditlar, vekselar, mablag'lar chiqarish, majburiy asoslangan ajratmalar va boshqalar) ga bo'lindi.

Likvidlik darajasi bo'yicha aktiv operatsiyalar tezkor (kassa operatsiyalari), joriy (30 kungacha bo'lgan muddatga kredit va hisob-kitob operatsiyalari) va uzoq muddatli likvidligi bilan tavsiflangan operatsiyalarga, shuningdek, likvid bo'lmagan operatsiyalarga bo'lindi.

Valyuta turi bo'yicha aktiv operatsiyalar so'm va xorijiy valyutadagi operatsiyalarga bo'lindi.

Muddati bo'yicha qisqa muddatli (1, 7 va 30 kunga; 3, 6, 9 va 12 oyga), uzoq muddatli (bir yildan ortiq, 3 yilgacha, 3 yildan ortiq) va ochiq muddatli faol operatsiyalar (talab bo'yicha) ajratilgan.

Amalga oshirish vaqtiga ko'ra aktiv operatsiyalar

mantan va tartibda bo'lishi mumkin.

Hisoblardagi pul oqimiga qarab aktiv operatsiyalar shlyuzlar bo'yicha (balansdan tashqari) bog'liq (balans) va bog'liq bo'lmagan pul oqimlariga bo'linadi.

3.2. Bank aktivlari tarkibi va ularning balansda joylashishi

Aktivlar tarkibi deganda, odatda, bank balansining turli sifardagi aktivlari moddalarining balans summasiga nisbat tashkiladi. Shu bilan birga, tijorat banki aktivlarining sifati uning aktivlarning quyidagi tuzilishi bilan belgilanadi:

- likvidlik;
- aktiv operatsiyalarni diversifikatsiya qilish;
- daromad keltiruvchi aktivlar hajmi;
- naqli aktivlar hajmi;
- mahim va muqobil aktivlar hajmi;
- aktivlarning o'zgaruvchanligi belgilari.

Bank faoliyatida kredit tashkiloti aktivlarining umumiy qabul qilingan tuzilishi ularni quyidagi tuzilarga bo'ladi:

- balansdagi naqli pul va ekvivalent mablag'lar;
- qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar;
- kreditlar;
- hisoblar va jihatlar.

Bankning o'z maqbuliyatlarini bajarish uchun kundalik ehtiyojini ta'minlash uchun tijorat banki aktivlari tarkibi likvidlikning sifati talablariga mos kelishi kerak. Shu maqsadda, tijorat bankining barcha aktivlari muddatiga qarab likvidlik darajasiga ko'ra guruhlarga bo'linadi:

- tijorat bankning bir balansda likvidligini ta'minlovchi yuqori likvidli aktivlar;
- likvid aktivlar;
- uzay muddatli likvidli aktivlar.

Yuqori likvidli aktivlar – bu keyingi hisoblar (operatsion) bilan ishida olinishi kerak bo'lgan va bank balansidan darhol talab qilinishi mumkin bo'lgan moliyaviy aktivlardir. Zarur bo'lganda, ushbu aktivlar pul mablag'larini darhol olish uchun tijorat banki balansidan olinishi mumkin.

Bankning yuqori likvidli aktivlarga quyidagilar kiradi:

- aktivlar mavjudligi;
- qimmatbaho metallar;
- Markaziy bankdagi vakillik hisobvaraqlaridagi mablag'lar;
- Markaziy bankga qo'yilgan depozitlar;
- tijorat (nerezident) banklardagi talab qilib olinmagan depozitlar;
- davlat qarziqa investitsiyalar;

Markaziy bankning obligatsiyalarga investitsiyalar va boshqalar.

Likvid aktivlar bank tomonidan olinishi kerak bo'lgan va keyingi 30 kalendar kuni ichida talab qilinishi mumkin bo'lgan moliyaviy aktivlardir. Zarat hollarda likvid aktivlar bank tomonidan keyingi 30 kalendar kuni ichida pul mablag'larini olish uchun sotilishi mumkin.

Tijorat bankning likvid aktivlarga quyidagilar kiradi:

- barcha yuqori likvidli aktivlar;
- qimmatbaho metallar;
- korrespondent banklardagi, shu jumladan, nerezident banklardagi vakillik hisobvaraqlaridagi mablag'lar;
- nerezident banklardagi xorijiy valyutadagi vakillik hisobvaraqlaridagi mablag'lar;
- keyingi 30 kalendar kuni ichida muddati tugaydigan s'lm va xorijiy valyutadagi kreditlar;
- keyingi 30 kun ichida muddati tugaydigan depozitlar va boshqa mablag'lar.

Uzoq muddatli likvidli aktivlari qara oluvchining har yilidan ortiq to'lov muddati bilan tavsiflanadi, shuningdek, muddati o'tgan kreditlarni ham o'z ichiga oladi.

Tijorat bankning uzoq muddatli likvidli aktivlari har yilidan ortiq muddatga qolgan quyidagi resurslarni o'z ichiga oladi:

- kreditlar, shu jumladan, muddati o'tgan;
- joylashtirilgan depozitlar va mablag'lar (shu jumladan qimmatbaho metallar);
- bank tomonidan berilgan 50% kafolatlar va kafolatlar.

Agar aktivlar tarkibiga kengroq joylashtirilgan bo'lsak, aktivlar tarkibi bu - bank balansidagi sifat va iqtisodiy mazmun

jihatidan farq qiluvchi aktiv moddalarining halasi umumiylikka nisbatan taqriban. Ushbu ma'lum aktiv operatsiyalarning tarkibi va xususiyati, ilmiylik, rentabellik, risklik, shuningdek, bankning passiv va aktiv operatsiyalari o'rtasidagi bog'liqlikni baholash imkonini beradi.

Agar aktivlar tarkibini bank faoliyatining asosiy turlari bo'yicha guruhlashdan foydalanib, ularning turli bo'yicha quyidagi xususlar chiqarishimiz mumkin:

- kredit tashkilotlarining aktiv operatsiyalarida birinchi o'rinni kredit operatsiyalari, ikkinchi o'rinni qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar, uchinchi o'rinni pul mablag'lari egallaydi;

- boshqa aktivlarning uchinchi hisobga hisobining o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi, ular asosiy vositalarga (hiss va imzolarga) qo'yilgan mablag'lardan tortib hisob-kitob operatsiyalarigacha bo'lgan keng doiradagi operatsiyalarni o'z ichiga oladi;

- kredit tashkilotlari aktivlari tarkibidagi farqlar ko'p jihatdan ma'lum xususiyatlar, jumladan, bank va hisobga hisobining o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek, tashqi muhitning ta'siri bilan belgilanadi.

Shu o'rinda amaliyot ham ko'rsatadiki, tez o'zgaruvchan tashqi muhitda va tez-tez takrorlanadigan moliyaviy inqirozlarda ko'plab tijorat banklarining aktivlari turli bo'yicha beqaror bo'lishi kuzatiladi.

Asosiy vositalar va nemoddiy aktivlar – bank aktivlarining asosiy moddalaridan biri bo'lib hisoblanadi. Chunki bank o'z faoliyatini tashkil qilish uchun moddiy buyumlarga, operatsiyalarni bajarish uchun shart-sharoitga ega bo'lishi lozim. Bankning asosiy vositalariga hissa - imzolalar, kapital qo'llash uchun bank tomonidan qilingan xarajalar, o'z va o'z nisbat, qimmat, kompyuter va boshqa hisoblash texnikasi aloqa vositalari kabi hisoblanadi. Markaziy bank belgilagan me'yorlar tijorat bankining kapital xarajalari miqdori bank aktivining 10 foiz miqdorida cheklangan.

Tijorat banklarining aktivlari o'ziga xos belgilarga ko'ra ilmiylik va risk darajasiga qarab hamda daromad ko'rsatishiga qarab bir necha guruhlariga bo'linadi.

Bank halasida aktivlar ilmiylik darajasiga qarab aks

etiriladi va likvidlik darajasiga qarab ular quyidagi 3 guruhga:

- yuqori likvidli aktivlar;
- likvidli aktivlar;
- nollikvid (pastlikvidli) aktivlarga bo'linadi.

Yuqori likvidli aktivlar - bu moliyaviy aktivlar, bir necha kun ichida oladigan yoki tezda realizatsiya qilib pul mablag'lariga aylanadigan aktivlar tushuniladi. Bularga kasadagi pul mablag'lari, Markaziy bankdagi korrechyotdagi mablag'lar hamda yetakchi rivojlangan banklarda vakillik hisobraqamdagi mablag'lar.

Likvidli aktivlar - bunga o'rtacha darajadagi likvid aktivlar kiradi. Bularga - 30 kun ichida realizatsiya qilinadigan va pulga aylanadigan aktivlar kiradi. Qisqa muddatli aktivlarga tez sotiladigan vekselar va boshqa qisqa muddatli qimmatli qog'ozlar, hukumatning qimmatli qog'ozlari kiradi.

Past likvidli aktivlarga - qiyinchilik bilan pulga aylanadigan aktivlar kiradi, bular: uzoq muddatli kreditlar, investitsiyalar, qyir sotiladigan hino va imohotlar hamda muddati o'tgan qaralar kiradi.

Yuqori risk darajasiga ega aktivlar (risk ko'effitsient - 100 faiz) quyidagilardan iborat:

- bank tomonidan berilgan barcha kreditlar, jumladan, tadbirkorlik tuzilmalari, qshiq v'jalik, ishlab chiqarish korxonalariga berilgan kreditlar, shuningdek, iste'mol va ipoteka kreditlari;

- bankning asosiy vositalari, imohotlari, jihozlari va shaxsiy ko'chmas mulk;

- boshqa barcha aktivlar.

Daromad keltirishga qarab bank aktivlari daromad keltiruvchi va daromad keltirmaydigan aktivlarga bo'linadi.

Daromad keltiruvchi aktivlar:

Daromad keltiruvchi aktivlarni baholash muhim ahamiyatga ega. Ular kredit sakhlyatining asosini va bankning asosiy portfelini tashkil etadi. Daromad tahili sifat ko'rsatkichiga nisbatan miqdor ko'rsatkichiga ko'proq tegishlidir, shu sababdan u bank faoliyatini baholashda katta ahamiyatga ega. Bank kapitalini oshirish va kredit potentsialini mustahkamlash ushbu muvofiqchilikka bog'liqdir. Bankning daromadi asosan kreditlar bo'yicha faiz stavkasi, kredit

qiyinlarni hajmi va bank likvidligiga bog'liq. Tijorat banki aktivlarining asosiy qismini, odatda mijozlarga berilgan kreditlar va banklararo kreditlar tashkil etadi.

Daromad keltiruvchi aktivlarga quyidagilar kiradi:

1. Qisqa va uzoq muddatli muddalar (sholatga, mijozlarga, boshqa banklarga).
2. Muddati o'tib bergan muddalar bo'yicha qaralar va foizlar.
3. Faktoring, lizing, faktoring, kredit operatsiyalaridan olinadigan daromadlar.
4. Qimmatli qog'ozlar operatsiyalaridan olinadigan daromadlar.
5. Berilgan kafolat va tushuriqnomalar keltiradigan daromadlar.

Daromad keltirmaydigan aktivlar:

Bank aktivlari hajmida daromad keltirmaydigan aktivlarning salmog'i yuqori bo'lishi bankning resurslar bazasida samarali aktivlarni mavjudligini taahhidi va likvidlik darajasiga ta'sir qiladi. Bankda daromad keltiruvchi va daromad keltirmaydigan aktivlarni taqrib qilish, ularning funksiyalarini iqtisodiy shartlarga bog'liq holda aktivlarni tarkibini o'zgartirib tuzish kerakligi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi. Agar tijorat banklari o'zlarining balandlari tarkibini o'zgartirmasa, bu in'zira bank savariga olib keladi.

Daromad keltirmaydigan aktivlarga quyidagilar kiradi:

- pul aktivlari guruhi;
- asosiy vositalar;
- kapital xarajatlari;
- barcha moddiy aktivlar va boshqa aktivlar;
- namudiy aktivlar kiradi.

3.1. Bank aktivlarining sifat darajasi

Tijorat banki aktivlarining sifati usning likvidligi, diversifikatsiya darajasi, boylik aktivlar sifati, aktivlar tashkilotchilik darajasi va boshqalar bilan belgilanadi.

Shuning uchun aktivlar sifatini baholashning ushbu usuli – yuqoridagi belgilarning har biri uchun ularning ma'lumotini

aniqlashdan iborat.

Liqvidlik darajasiga ko'ra, barcha bank aktivlari balansidagi yuqori liqvidli, liqvidli aktivlar va uzoq muddatli liqvidli aktivlarning ulushi hisoblab chiqiladi va baholanadi. Shu bilan birga, bir qator mualliflar masab o'tilgan aktivlar turlari bilan bir qatorda binolar, inshootlar va boshqa amaliy vositalarni, shuningdek, shubhali deb taniflangan qarzlarni o'z ichiga olgan liqvid bo'lmagan aktivlar to'lasini ham ajratib ko'rsatishadi.

Aktivlarni diversifikatsiya qilish darajasi bank resurslarini joylashtirishning turli yo'nalishlari bo'yicha taqsimlanishiga, shu jumladan iqtisodiyot tarmoqlarining faol operatsiyalariga jalb qilingan investitsiyalar hajmiga, kredit dasturlari turklarining soniga, bir qare olovchiga to'g'ri keladigan kapitalning konsentratsiyasiga va boshqalarga bog'liq.

Xavflilik darajasiga ko'ra, ya'ni yo'qotish ehtimoli bo'yicha barcha aktivlarni 5 guruhga bo'lish kerak: riskli (yo'qotish ehtimoli 0%), past xavfli aktivlar (10% gacha), o'rtacha xavf (20% gacha), yuqori xavf bilan (70% gacha) va yuqori xavf (100%). Har bir masab o'tilgan aktivlar guruhining ulushini hisoblash tijorat banki tomonidan olib borilayotgan kredit siyosatining tawakkulchilik darajasini va natijada usning liqvidlik salohiyatini ko'rsatadi.

Daromad darajasiga qarab aktivlarni guruhlar bo'yicha taqsim qilish tijorat bankining o'z resurslarini eng foydali aktivlarga joylashtirish qobiliyatini baholash imkonini beradi. Yuqorida ta'riflangan aktivlar sifati belgilarini hisobga olgan holda, amaliy baholash jarayonida quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin.

Aktivlarning ishlash koeffitsienti (AKK₁) - aktivlarning umumiy summasida daromad keltiruvchi aktivlarning qanchalik ulushga ega ekanligini ko'rsatadi va formula bo'yicha hisoblanadi.

$$AKK_1 = \frac{A_2}{A} \quad (2.1)$$

bu yerda A_2 - daromad keltiradigan aktivlar. Ushbu aktivlarga kreditlar, boshqaruv kreditlar, diskontlangan vekselar, qimmatli qog'ozlar, boshqa banklardagi valyutlik hisobvaraqlardagi qo'lliqlar kiradi. A - tijorat bankining jami aktivlari. 65-75% oralig'ida AKK₁

qiyamati maqbul deb hisoblanadi.

Aktivlarni diversifikatsiya qilish koeffitsienti (AKK_2) - (3.2) formula bo'yicha hisoblanadi va bank aktivlarining boshqarilgan qismlari va qari ulashchilar bo'yicha taqsimlanish darajasini ko'rsatadi. Ushbu koeffitsientning qiymati qanchalik yuqori bo'lsa, faol operatsiyalarning risklari shunchalik ko'p diversifikatsiya qilinadi va shuning uchun bank aktivlarini yo'qotish xavfi kamroqdir.

$$AKK_2 = \frac{A_{b1} + A_{b2}}{A_b} \quad (3.2)$$

bu yerda A_b - bir hil aktivlar.

Investitsion faollik koeffitsienti (AKK_3) - (3.3) formula bo'yicha aniqlanadi va daromad keltiruvchi aktivlarning umumiy miqdorida mijozlarga berilgan kreditlar ulashini ko'rsatadi. Koeffitsientning yuqori darajasi bankning mamlakat miqyosidagi investitsiyalarga yo'naltirilganligini ta'kidlaydi. Aksincha, koeffitsientning past qiymati bank mablag'larini iqtisodiyotning real sektoriga emas, balki boshqa operatsiyalarga (banklararo kreditlar, qimmatli qog'ozlar va Chet el valyutasi bilan chiqqovchilik) yo'naltirishini ko'rsatadi.

$$AKK_3 = \frac{K_2}{A_b} \quad (3.3)$$

bu yerda K_2 - tijorat banki mijozlariga berilgan kreditlar.

Kredit sifat koeffitsienti (AKK_4) - (3.4) formula bo'yicha hisoblanadi va tijorat banki tomonidan berilgan barcha kreditlar sifatini ta'kidlaydi. Koeffitsientning past qiymati berilgan kreditlar ichida muddati o'tgan kreditlar nisbat q'riyasi egallashini ko'rsatadi.

$$AKK_4 = \frac{Q - Q_{ot}}{Q} \quad (3.4)$$

bu yerda Q_{ot} - muddati o'tgan qari miqdori; Q - kredit qarrovining umumiy summasi (yoki jumladan muddati o'tgan).

Ushbu ko'rsatkichlarni hisoblash natijalariga ko'ra, har bir tijorat banki o'z aktivlari tarkibini va yoki har qanday ko'rsatkichlarga ko'ra optimallasharini bilan bog'liq muayyan boshqaruv qarorlarini qabul qiladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, tijorat banki o'z aktivlari tarkibini tekshirib olish uchun o'zining sifat ko'rsatkichlari va ularning

maksimal ruxsat etilgan qiymatlarini belgilashi mumkin.

Oldingi a'rgun yillarda respublika bank tizimini yanada isloh qilish, uning barqarorligini ta'minlash va yuqori salqaro reyting ko'rsatkichlariga erishish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasining ijorat banklari aktivlarini, shu jumladan, kredit portfellarini yanada o'rnatish va sifatini yaxshilashni ta'minlash, tavakkalchilikni baholash tizimini takomillashdirish maqsadida bank tavakkalchiliklarini baholashda cheqar orqali ta'limni amalga oshirishning aniq mexanizmini joriy qilish, tuzatishni shakllantirish, kredit portfelini diversifikatsiyalashlarni ko'zda tutgan holda banklar aktivlari sifat monitoringini takomillashdirish, shuningdek, muammasi qaradorlik paydo bo'lishiga yo'l qo'yuvanlik yuzasidan chora-tadbirlar qabul qilingan edi.

Bank aktivlarining sifat darajasi quyidagicha belgilandi:

№	Aktivlar	Zaxira
1	Standart	1 %
2	Substandart	10 %
3	Qamqovchi	25 %
4	Shubhali	50%
5	Umidsiz	100%

Bank aktivlari bo'yicha o'rnatilgan sifat darajalariga to'g'ri keladigan bo'lsa ular quyidagicha bo'ladi:

Standart. Ushbu aktivlar bo'yicha qarzlarning o't muddatida to'lanishi shubha tug'dirmaydi. Qarz oluvchi moliyaviy jihatdan barqaror hisoblanadi, u yetarli miqdarda kapitalga, yuqori daromadlilik darajasiga hamda barcha mavjud majburiyatlari, jumladan, mazkur qarzni qondirish uchun yetarli pul mahlag'ari qimmiyatiga ega.

Qarz oluvchi amalda bajariladigan, jumladan, bozorda raqobatlasha olish, yaxshi mahsulot ishlab chiqarishga doir strategik rejaani taqdim etadi va o't mahsulotlari uchun marketing rejasiga ega bo'ladi. Qarzdor mavqeyini baholash kreditga doir ta'lovlar tartib, garovning hisabida sotilishi (mulk va ko'chmas

mulk, kafolat) kabi omillarni o'z ichiga qamrab oladi. Garov "yaqin ta'minlangan" kredit muammlariga mos keladi. Garov asosidagi qamrovchilikka muvofiq notarial ijatdan puhta tasdiqlangan bo'lishi va zarar hollarda tegishli mulk hissasini ro'yxatdan o'tkazish uchun belgilangan tartibda ro'yxatga olinishi lozim. Bank krediti qaytarilmagan holda cheklovlarini va erkin ravishda uni garov hisobidan undirib olishi mumkin.

Ta'minotga darajada taqdim etilayotgan harcha hujjatlar qamrovchilikda belgilangan tartibda rasmiylashtirilishi kerak.

"Standart" deb ta'minlangan kreditlarda ular qaytarilmavligi alomatlari bo'lmaydi. Foydalar muddati o'tgan muddatlar "Yaqin" deb ta'minlanishi mumkin emas.

Substandart. Substandart sifatiga kiritilgan aktivlar berilishida ikkilanmali to'lov manbasi (kafolat yoki garov bilan) puhta ta'minlangan bo'lishi lozim.

Umuman olganda qaradorning moliyaviy ahvoli barqaror hisoblanadi, lekin ayrim noqulay vaziyatlar yoki yo'nalishlar mavjud bo'lib, agarda ular bartaraf etilmasa, qaradorning kreditni o'z vaqtida to'lash qobiliyatiga nisbatan shubha uyg'urishi mumkin. Shu bilan birga moliyaviy ahvoli yoki garovni namoyish qilish borasida bir muncha shubhalar bo'lishi mumkin.

Kredit hujjatlarida yetarlicha anhorat bo'lmagan yoki garov ta'minoti bo'yicha hujjatlar bo'lmagan "Standart" kreditlar (aktivlar) ham "Substandart" aktivlar sifatida ta'minlanishi mumkin. "Standart" sifatida ta'minlangan aktivlar bo'yicha bank qaytarilmagan umumiy qarz summasining 10 foizi miqdorida narxlar tuzishi shart.

Qoniqarsiz. Qoniqarsiz aktivlar aniq belgilangan kamchiliklar belgilariga ega bo'lib, bu holat dastlabki shartnomaga muvofiq qarz qaytarilishi shartlarining bajarilishiga shubha uyg'otadi.

"Substandart" sifatida ta'minlangan kreditlarda qarz to'lashning dastlabki manbasi qargga umumiy bo'lmavchi va yan ptiarh darajada bo'lmaydi va bank qarzni qaytarish uchun qo'shimcha manbalar (garovdan undirish va qaradbor kompaniyalar to'vlari qaytarilmaganida garovni sotish, umumiy fondlarni sotish bingari manbalar)ni qidirishiga majbur bo'lishi.

Ta'kidlash jozi, substandart aktivlar ishontirli joriy moliyaviy ahvolda va qarz oluvchining to'lov qobiliyati bilan hisoblanmagan. Substandart aktivlar o'zidagiga nisbatan qonqaril joriy moliyaviy ahvotning yu'qligi yoki garov hujjatlarining yetarli emaslgi bilan bog'liq bo'lgan tavakkalchilik darajasi ancha yuqori bo'lgan kreditlarni ifodalaydi.

Shuningdek, quyidagi muammo yoki muvohiyatlardan birida bitasi mavjud bo'lsa, aktiv to'lov muddati to'lganicha substandart sifatida tasniflanishi mumkin:

- asosiy to'lov mabhalari qarz to'lash uchun yetarli emas, bank garovga qo'yilgan mulkni sotish, qarz oluvchining boshqa asosiy mablag'larini sotish, to'larishi lazim bo'lgan boshqa qarz mablag'larini qayta moliyalash kabilarni hisobga olgan holda qo'shimcha to'lov mabhalarni topishi kerak;

- qarz oluvchining joriy moliyaviy holati yoki ushbu pul mablag'larining mu'jallanayotgan ushbu majburiyatlarni qoplash uchun yetarli bo'lmagan holdarda;

- qarz oluvchi kapitali ko'p darajada yetarli bo'lmagan korxonada bo'lgan taqdirda;

- ushbu sohaga nisbatan yu'nalish va istiqbollar barqaror bo'lmagan holda;

- kreditlar (aktivlar), garov qiymati asosiy qarz summasidan oshmagan, hech bo'lmaganda asosiy qarning to'lanmagan summasiga teng bo'lgan holda (ya'ni kredit qiymati ta'minlangan bo'lsa).

"Substandart" sifatida tasniflangan aktivlar bo'yicha bank asosiy qarning to'lanmagan summasining 25 foiziga teng bo'lgan xatirlarni shakillantirishi lazim.

Shubhali. Shubhali kreditlar substandart deb tasniflanuvchi kreditlarga xos bircha xususiyatlarga ega bo'lib, mavjud sharoitda aktivlarning to'liq qaytarilishini shubha ortiga qo'yadi va bank ishontirli qilib qo'yadi. Ziyon ko'rish shubhali yuqori bo'lgan, lekin ayrim ijobiy omillari mavjud bo'lgan ushbu kreditlar sharoit o'yidagiguncha "shubhali" deb tasniflanmaydi.

Quyidagi omillarning kamida biritasi mavjud bo'lsa, aktiv "shubhali" deb tasniflanishi mumkin:

- "substandart" aktivlarning hech bo'lmaganda korxonada

ko'rsatkichi, shuningdek, ayrim boshqa noqulay ta'riflari mavjud bo'lsa (hozirda ushbu so'zlar uchun garovning mavjudligi yoki qarz olovchining bankrot deb e'lon qilinishi);

- yaqin kelajakda aktivning qiymati to'lanishi ehtimolining mavjudligi, shuningdek, ushbu paytda aktivning "amida" deb ta'riflanishi zarur emasligi;

- fojalar va umumiy qarz bo'yicha to'lash jadvaliga imkon to'lanmagan to'lovlar mavjudligi.

Aktivni "amida" deb ta'riflashga imkon beruvchi ushbu omillarga quyidagilar kiradi:

- bank aktivlar bo'yicha ayrim to'lov turlarini yoki hech bo'lmaganda, qiymati to'lovlarni oladi;

- bank garovni undirib olish bo'yicha huquqiy tadbirlarni qo'llay boshlaydi va ta'minot xizmatini o'z vaqtida amalga oshiradi (90 kun ichida);

- qarzdor tomonidan keyinchalik aktivni to'liq ta'minlaydigan qo'shimcha ta'minotni taqdim etish harakatlarining amalga oshirilishi.

"Shubhali" deb ta'riflangan aktivlar bo'yicha bank umumiy qarz to'lanmagan summasining 50 foizi miqdorida xizmatni taqdim etishi shart.

Umida. Umida deb ta'riflangan kreditlarga qaytarilmaydigan kreditlar kiradi. Qiymati juda pastligi tufayli bank aktivlari sifatida ularning hisobini yoritish maqsadga muvofiq emas deb hisoblanadi. Bunday ta'riflash kreditlarda umuman hech qanday bog'lanadigan qiymat mavjud emasligini bildirmaydi. Lekin banklar o'z balanslarida bu qarzdorlikning hisobini yoritishni davom ettirishlar maqsadga muvofiq emas.

Bank garovga olingan mabkuni ushbu orqali bunday qarzdorlikni bartaraf etish choralarni ko'rish yoki uni qaytarish choralarini qo'llashi kerak.

Quyidagi muammolar yoki ta'riflarning hamida biri mavjud bo'lganda aktiv "umida" deb ta'riflanadi:

- shartnoma jadvaliga muvofiq oraliq to'lovlarni to'lash hali 180 va undan ortiq kungacha kechiktirilgan bo'lsa;

- aktiv shartnomada belgilangan muddatda to'lanmagan bo'lsa;

- mudda ibtini ko'rish jarayonida bo'lgan aktivlar;
- qarz oluvchining yomon soliyatli sharti va to'lovga qadir emasligi sababli to'lash muddati mayjirilgan aktivlar bo'lsa;
- qarz oluvchi va loyih oluvchidan undirilgan mol-mulk bank maqsadlarida foydalanilmaydigan hamda garovga qo'yilgan mol-mulka bo'lgan hujjatlaridan foydalanish yo'li bilan bank balansiga qabul qilingan kundan boshlab uch oylik muddatda bank tomonidan realizatsiya qilinmagan bo'lsa.

Aktiv shartnomada belgilangan muddatda qaytarilmaydigan dalolat beruvchi dalillar yoki shartlar mavjud bo'lganda ushbu aktiv ham "amudor" deb tanimlanadi.

Umudkor deb tanimlangan aktivlar bo'yicha bank ushbu qarzni to'lamagan summasining 100 faizi miqdorida zararlar yaratishi kerak.

1.4. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari va ularni boshqarish

Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari bu - daromad olish maqsadida bankning o'z va qarz mablag'larini joylashtirishdir. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari – bu, birinchi navbatda, ularning kredit operatsiyalari, investitsiya operatsiyalari, tijorat bankining mol-mulkini shakllantirish bilan bog'liq operatsiyalar, kassa-hisob operatsiyalari va boshqalardir. Tijorat banklari o'zining joriy faoliyatini amalga oshirish, muddat kelgan, jalb qilingan jam'arva mablag'larini qaytarib berish, turli operatsion xarajatlarni, jumladan, xodimlarga ish haqi va boshqa material hamda xizmatlarga to'lovlarni amalga oshirish uchun kassasida yetarli miqdorda pul mablag'iga ega bo'lishi lozim.

Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari o'z shakli, shartiyati va yo'nalishi, iqtisodiy mahiyati, likvidligi, risk va daromad darajasiga qarab turlicha t'rin va shartiyatga ega. Bankning aktiv operatsiyalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- kredit, naqd pul, valyuta, qimmatbaho metallar va qimmatbaho tushlar bilan operatsiyalar;
- uluvchi shartlarga bank kafolatlari va kafolatlarini berish.

ularning naqd pul bilan bajarilishini ta'minlash;

- uchinchi shaxslardan naqd pul bilan majburiyatlarning bajarilishini talab qilish huquqini olish;

- pul mablag'leri va boshqa mol-mulkni (shonchi hisobqarish, hisob, faktoring, forfeyting operatsiyalari, qimmatli qog'ozlarga bank qo'yimlari);

- boshqa operatsiyalar;

Tijorat banklarining aktiv operatsiyalarining iqtisodiy mazmuni ularning tashkiliida namoyan bo'ladi.

Tuziga qarab tijorat banklarining aktiv operatsiyalari muddat, hisob-kitob, kassa, investitsiya va aktsiyadorlik, komissiya, kafolatlarga bo'ladi.

Kredit operatsiyalari - bu qarz oluvchiga muddatlilik, to'lov, to'lov asosida pul mablag'larini taqdim etish bo'yicha operatsiyalar. Kredit operatsiyalari quyidagilarga tenglashtiriladi:

- kreditlar (mudalar) berish, ummatlarni joylashtirish, shu jumladan banklarni kreditlar (depozitlar, mudalar), mablag'larini joylashtirish, shu jumladan, kredit shartnomasi bo'yicha taqdim etilgan qaradorlik qimmatli qog'ozlari, aksiyalar va vekselnlarni olish (qaytarish) bo'yicha talablarni qo'yish;

- vekselnlarni hisobga olish;

- tijorat banki tomonidan boshqalarga bank kafolatlari bo'yicha xosiy qarordan undirilgan summalarni to'lash;

- tijorat bankining pul talabini boshqa shaxsaga o'tkazishga (faktoring) qarshi moliyalashtirish operatsiyalari bo'yicha pul talablari;

- bitim bo'yicha olingan huquqlar (da'volar) bo'yicha kredit tashkilotining talablari (da'voni topshirish);

- aktsiyachilarda so'z olingan ipochka bo'yicha tijorat bankining talablari;

- to'lov muddati berilganligiga hadda (moliyaviy aktsiyalaru yekunda berish) moliyaviy aktsiyalaru so'z olish (so'z olish) operatsiyalari bo'yicha tijorat bankining talablari;

- to'langan akreditivlar bo'yicha to'lovchilarga tijorat bankining talablari (qoplamagan eksport va import akreditivlari bo'yicha);

- RFPD operatsiyalari (to'g'ri va to'g'ri va teskar);

- tijorat bankining (lizing beruvchining) moliyaviy lizing (lizing) operatsiyalari bo'yicha lizing oluvchiga nisbatan da'volari.

Hisob-kitob operatsiyalari - bu mijozlarning kontragentlar e'lonidagi majburiyatlarini to'lash bo'yicha operatsiyalar.

Kassa operatsiyalari - bu naqd pul berish bo'yicha operatsiyalar.

Investitsiya operatsiyalari - tijorat bankining o'z mablag'larini qo'shma tijorat faoliyatini amalga oshirish uchun qimmatli qog'ozlarga va shubha tuzilmalarining aksiyalariga qo'ygan operatsiyalari.

Qimmatli qog'ozlar (investitsiyalardan tashqari) bilan uyushgan (birja) va tashkilleştirilmagan bozorlarda amalga oshiriladigan operatsiyalar birja operatsiyalaridir. Birja operatsiyalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- vekselar bilan - ularni sotib olish va protest qilish, inkasso, damimillatsiya, aksept, indosament, vaksal topshiriqlarni berish, vekselarni saqlash va boshqalar uchun;

- fond birjalarida ro'yxatga olingan qimmatli qog'ozlar bilan - dilor va broker;

- boshqalar moliyaviy vositalar bilan.

Komissiya operatsiyalari kredit tashkilotlari tomonidan mijozlar orasidan, ularning topshirig'iga va hisobidan amalga oshiriladi va komissiyalar shaklida daromad keltiradi. Ularga mijozlarga yuridik va boshqa xizmatlar ko'rsatish bo'yicha debitorlik, o'tkazuvchilik, savdo va komissiya, trasta usidirish bo'yicha operatsiyalar kiradi.

Kafolat operatsiyalari - kredit tashkiloti tomonidan kafillikda ko'rsatilgan shartlar yuzaga kelganda mijozning qarzini soluvchi shaxsaga to'lash uchun kafolik yoki kafolik beradigan, komissiya daromadlarini keltirib chiqaradigan operatsiyalar.

Xavf darajasiga qarab faol operatsiyalar standart (xavf darajasi - 0%), ostandart (xavf darajasi - 1 dan 20% gacha), muammoli (xavf darajasi - 21 dan 50% gacha), shubhali (xavf darajasi - 51 dan 99% gacha) bo'linadi, umidsiz (xavf darajasi - 100%).

Mablag'larini joylashtirish xususiyatiga qarab operatsiyalar quyidagilarga bo'linadi: belanchi (mablag'larini to'g'ridan-to'g'ri

joylashtirish, masalan, banklarga kredit berish), ikkilanishi (mavsum fondlarga bank badallari bilan bog'liq), investitsiya (bank mablag'larini asosiy vositalarga, qimmatli qog'ozlar investitsiya portfeliga kiritish, boshqa tashkilotlar faoliyatida ishtirok etish).

Daromad darajasi bo'yicha operatsiyalar daromad keltiruvchi (yupuri rentabellik, past rentabellik, harqaror yoki beqaror daromad keltiruvchi) va daromad keltirmaydigan (leizna kreditlar, vekselar, mablag'lar chiqarish, muhuroy savitlarga ajratmalar va boshqalar) ga bo'linadi.

Likvidlik darajasi bo'yicha faol operatsiyalar tebar (kassa operatsiyalari), jori (30 kungacha bo'lgan muddatga kredit va hisob-kitob operatsiyalari) va uzoq muddatli likvidligi bilan tavsiflangan operatsiyalarga, shuningdek, likvid bo'lmagan operatsiyalarga bo'linadi.

Valyuta turi bo'yicha faol operatsiyalar us'is va us'isq valyutadagi operatsiyalarga bo'linadi.

Muddati bo'yicha qisqa muddatli (3, 7 va 30 kunga; 3, 6, 9 va 12 oyga), uzoq muddatli (bir yildan ortiq, 3 yilgacha, 3 yildan ortiq) va ochiq muddatli faol operatsiyalar (talab bo'yicha) ajratilgan.

Araqla ishirish chastotasiga ko'ra faol operatsiyalar muntazam va tartibsiz bo'lishi mumkin.

Hisoblardagi pul oqimiga qarab faol operatsiyalar ochyollar bo'yicha (balansdan tashqari) bog'liq (balans) va bog'liq bo'lmagan pul oqimlariga bo'linadi.

Tijorat banklarining kassali aktivlariga san bo'lgan asosiy xarakteristikalar quyidagilarda ko'rinadi:

- kassali aktivlarning likvidlik darajasi nisbatan juda yupuri bo'lganligi sababli ularning daromadlilik darajasi sezilarli darajada pastdir;
- kassali aktivlar moliya bazarlari (resurslarni yaratuvchi) mahallalarda tijorat banklari balansining likvidligini ta'minlash imkonini beradigan yagona aktivlar guruhi hisoblanadi;
- kassali aktivlar mahalladagi iqtisodiy vaziratlarning o'ngarishiga, moliya bazarlarining segmentlaridagi o'ngarishlarga nisbatan sezilarli darajada ta'virlan bo'lgan aktivlar hisoblanadi.

Tijorat banklarining aylanma kassasidagi naqd pullar ulquru bank amaliyotida daromad keltirmaydigan aktiv hisoblanadi. Shu

bilan bir qatorda, tijorat banklarining Markaziy bankdagi «Nostro» vakillik hisobvaraqlarining qoldiqlari ham daromad keltirmaydi, chunki dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida markaziy banklar maishiy hisobvaraqlarining qoldiqlariga imo to'lamaydi.

Tijorat banklarining kassali aktivlarining tarkibida ularning boshqa banklardagi «Nostro» vakillik hisobvaraqlarining qoldiqlari bank uchun aniqdarsit harajatlarni yuzaga keltiradi, chunki boshqa banklar «Nostro» vakillik hisobvaraqlarini yuritganligi uchun komission to'lov oladilar.

Inkassatsiya jarayonidagi pul mablag'lariga kelib, ularning daromadlilik darajasi juda past bo'lib, bu holat undiriladigan komission to'lov stavkasining past ekanligi bilan tushlanadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligida moliya bazorlari sal rivojlangan bo'lib, bu holat tijorat banklarining likvidligini ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Masalan, qimmatli qog'ozlar bozoriga rivojlanmaganligi tijorat banklari aktivlarining bir qismini yuqori likvidli qimmatli qog'ozlarga qilgan investitsiyalar hisobidan shakllantirish imkonini bermaydi.

Tijorat banklari aktivlarining likvidlilik darajasiga ko'ra ikkinchi guruhni ularning qimmatli qog'ozlarga qilgan investitsiyalari egallaydi.

Rivojlangan sarqiy davlatlarning bank amaliyotida hukumatning qimmatli qog'ozlarga qilgan bank investitsiyalarini yuqori salmoqqa ega ekanligining asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

- hukumatning qimmatli qog'ozlari yuqori likvidlilik xususiyatiga ega. Chunki ularga nisbatan qimmatli qog'ozlar bazorida doliriy xarakterga ega bo'lgan harqaror talab mavjud. Bu esa, hukumatning qimmatli qog'ozlari hisobidan tijorat banklarining likvidligini ta'minlash imkonini beradi.

- hukumatning qimmatli qog'ozlari qat'iy belgilangan foisda bankda daromad keltiradi. Demak, ular bankning foisli daromadlari hajmini oshirish imkonini beradi, bu esa ularning salbiy harqarorligini ta'minlashning asosiy shartidir.

Tuqeridagi ma'lumotlardan ko'rinadiki, rivojlangan sarqiy davlatlarda tijorat banklari qimmatli qog'ozlar portfelida yekorlar

bilan bog'liq aktivlar yuqori salmqli egallaydi. Shuning bilan shundaki, birinchidan, tijorat vekselni inflyatsion erishish bo'yicha subyektdan ikkinchi subyektni o'zlashtirish xarakteriga ega.

Ikkinchi, ularni to'lov vositasi sifatidagi rolini oshirishga olib keladi. Birinchidan, tijorat banklari vekselni o'zlarida diskont stavkasi bo'yicha hisobga olish yo'li bilan real daromad oladilar. Bundan tashqari, tijorat banklari hisobga olingan vekselni Markaziy bankka qayta hisobga olish yo'li bilan Markaziy bank kreditlarini olish imkoniga ega bo'ladi.

Hissali ixtirok shaklidagi bank investitsiyalari Germaniya va Yaponiya tijorat banklari amaliyotida keng rivojlangan. Ushbu mamlakatlarning tijorat banklari mijozlarining ustav kapitalida ixtirok etish yo'li bilan ular faoliyatini boshqarish jarayonlariga ta'sir etishni o'z faoliyatlarining ustuvor yo'nalishlaridan biri deb hisoblaydilar.

Ajmi vaqtda, shuni e'tirof etish kerakki, investitsiyalar ichida risk darajasi eng yuqori bo'lgan investitsiya shakli hissali ixtirok shaklidagi investitsiya hisoblanadi. Chunki oddiy aksiyalarga dividend sof foyda hisobidan to'lanadi. Sof foyda esa barcha xarajalar moliyalashtirilgandan so'ng hosil bo'ladi.

Demak, rivojlangan xorijiy davlatlarning tijorat banklarida qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarning aniq qismi hukumatning va korporatsiyalarning tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalarga to'g'ri keladi. O'zbekiston Respublikasida esa buning teskariidir.

Qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalarni daromadlilik darajasiga ko'ra ikki yirik guruhga bo'lish mumkin:

- tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar;
- hukumatning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar.

Tijorat qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalarning daromadlilik darajasi juda yuqori, shu sababli, ularning risk darajasi past.

Hukumatning qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalarning daromadlilik darajasi yuqori, shu sababli, ularning daromadlilik darajasi past.

Korona va tashkilotlar hamda shaxslarga ajratilgan kreditlar: Mublag'ana, bankning yirik aktiv bo'lib kreditlar

hisoblanadi. Mablag'larni turli kredit operatsiyalariga joylashtirayotgan bank boshqaruvchi mijozning kreditga bo'lgan talabini qandirish bilan birga daromad olish birinchi galdagi vosita deb hisoblaydi. Ma'lum kredit hujjatining likvidlik darajasi ikkinchi darajali ahamiyatga ega.

Shuningdek, bank boshqaruvchi mablag'larning "kredit portfel" shida taqsimlanish masalasini ham hal etishi lozim, ya'ni muddatli xaridlarni, savdo sanoat kompaniyalarini, ko'chmas mulk va boshqalarni kreditlash kabi turlar o'rtasida. Bunday taqsimlanishning asosi bo'lib kreditlarning tabiiy daromadligi, shuningdek, turli turdagi kreditlarga bo'lgan talab hisoblanadi.

Shunday qilib, tijorat banklari aktiv operatsiyalarining asosiy maqsadi yuqori foyda olish va bank faoliyati likvidligi hamda harqarorligini ta'minlashdan iborat bo'ladi.

III bobga oid nazorat savollari

- Bank aktivi deganda nimani tushanasiz va u qanday turlarga ega?

- Daromad keltiruvchi aktivlarga tushuncha bering.
- Daromad keltirmaydigan aktivlarga tushuncha bering.
- Bank aktivi deganda nimani tushanasiz va u qanday turlarga ega?

- Tavakkalchilikni hisobga olgan holdagi aktivlar qanday toifalarga bo'linadi?

- Bank aktivining sifati qanday ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi?

- Bank aktivlari qanday toifalar bo'yicha tavsiflanadi?

- Bank aktivlari daromad keltirishiga qarab qanday guruhlariga bo'linadi?

- Likvidlik darajasiga qarab bank aktivlari qaysi guruhlariga bo'linadi?

- Bank aktivlarining sifat darajasi deganda nimani tushanasiz?

IV BOB. TIJORAT BANKLARINING VALYUTA OPERATSIYALARI

- 4.1. Tijorat banklarining valyuta operatsiyalari va uning huquqiy asoslari.**
- 4.2. Valyuta operatsiyalari va ularning turlari.**
- 4.3. Valyuta kursining mohiyati va uning turlari.**
- 4.4. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar.**
- 4.5. O'zbekiston Respublikasi ichki valyuta bozorida xorijiy valyutani sotish va sotib olish tartibi.**

Tayanch iboralar. Valyuta kursi, kotirovka, ochiq valyuta pozitsiyasi, valyuta stroyati, foiz dinamikasi, diskont, sotuv kursi, xarid kursi, valyuta real kursi, SPOT, SVOP, tratta konta, forward, fyucheri, qisqa valyuta pozitsiyasi, uzun valyuta pozitsiyasi.

4.1. Tijorat banklarining valyuta operatsiyalari va uning huquqiy asoslari

Tijorat banklarining valyuta operatsiyalari O'zbekiston Respublikasining «Valyutani tartibga solish to'g'risida»gi 2019-yil 22-oktyabrdaqi O'RQ-571-sonli Qonuni, yangi tabiridagi O'zbekiston Respublikasining «Markaziy banki to'g'risida», «Banklar va bank faoliyati to'g'risida» hamda «Litsenziyalash, ruxsat berish va sahardor qilish tartib-taomillari to'g'risida»gi 14.07.2021-yildagi O'RQ-701-sonli O'zbekiston Respublikasining Qonunlari talablariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan berilgan litsenziyaga asosan amalga oshiriladi. O'zbekiston Respublikasi Yashar Mahkamasiining 2017-yil 30-iyundagi 449-sonli qaroriga asosan «Birjadan tashqari valyuta bozoridaqi operatsiyalar» valiyatli banklar tomonidan to'g'ridan to'g'ri shartnomalar asosida bozor kursi bo'yicha amalga oshirilishi belgilab berilgan. Yuki O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2020-yil 29-avgustidagi "O'zbekiston Respublikasida valyuta operatsiyalarini amalga oshirish qoidalarini tasdiqlash to'g'risida" 10/5-son qaruri

bilan O'zbekiston Respublikasida valyuta operatsiyalarini amalga oshirish qoidalarini belgilab berildi.

Tijorat banklarining valyuta operatsiyalari ularning mijozlari bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslarning tashqi iqtisodiy faoliyati va aloqalari orqali vujudga keladi. Mijozlar xalqaro aloqalarning quyidagishakllarida ishtirok etadilar:

- xalqaro savdoda importyor va eksportyor sifatida;
- kapitalni olib kirish va olib chiqish.

Shu bilan birga:

- boshqa davlatlar hududida korxonalar qurish;

- boshqa mamlakatlar hududida korxonalar faoliyatini moliyalashtirish;

- qo'shma korxonalar tashkil etish;

- xalqaro kreditlar, moliyaviy ko'rsaklarni taqdim etish yoki olish va boshqalar.

Yuqorida ta'kidlangan harcha shu kabi aloqalar pul (kupon) harakati bilan bog'liq bo'lib, bir valyuta boshqa valyutaga aylantirib qilinadi. Bugungi kunda dunyoning harcha davlatlari talabini birlak qondira oladigan yagona pul birligi mavjud emas va har bir davlat shartnomadagi kelishuvga asosan o'z milliy pul birligi yoki boshqa davlat pul birligida xalqaro hisob-kitoblarni amalga oshirishi mumkin.

Kerijiy valyuta importyorlarga sotilgan sotib olingan tovarlar va xizmatlarga to'lash uchun kerak bo'lsa, eksportyorlar valyutaga o'z tovarlarini sotadilar va xizmatlar ko'rsatadilar. Tomonlar tijorat banklarining mijozlari bo'lganligi bois ular o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning hisob-kitoblari banklar tomonidan amalga oshiriladi. Shu jarayonlarda banklar mijozlari hisobidan saqr hollarda o'z mablag'larini (kreditlar berish) hisobidan hisob-kitob, valyuta operatsiyalarini amalga oshiradilar.

Banklar o'z xalqaro operatsiyalarida turli davlatlarning so'zlik subyektlari korxona, tashkilotlari, moliyaviy muassasalari bilan pul mablag'larini o'tkazish va qabul qilish, xalqaro kreditlarni taqdim etish va olish, valyuta almashtirish, xalqaro qimmatli qog'ozlarning savdo-sotqari va boshqalar bilan shug'ullanadilar.

Tijorat banklarining faoliyatini oshirish uchun topshirgan

hojatlariga asosan ularning valyuta operatsiyalarini o'tkazishga tayyorgarlik darajasi O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tasdiqlangan talabnomalar asosida amalga oshiriladi. Bunda tijorat bankining faoliyati ma'lumariy (bank xizmatlarining xalqaro iqtisodiy, valyuta, kredit, hisob-kitob va boshqa xalqaro moliyaviy munosabatlar normalarini, xorijiy tillarni bilishi hamda tajribaga ega ekani va boshqa ko'rsatkichlar) va texnik talablar (bank texnik-texnologik va boshqa jihatlaridan imkoniyati mavjudligi) jihatidan o'rganiladi.

Valyuta operatsiyalarini o'tkazishga ruxsat beruvchi litsenziya quyidagi maxsus shartlarga rioya etilganligiga beriladi:

- tijorat banki tashkil etilgandan boshlab bir yildan ortiq muddat faoliyat ko'rsatgan bo'lishi;
- tijorat banki Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan barcha normalarni bajarishi;
- valyuta operatsiyalarini o'tkaza oladigan, jumladan, xorijiy tillarni biladigan malakali kadrlarga ega bo'lishi;
- bank valyuta operatsiyalarini o'tkazish unga kerakligini isbotlay olishi (o'z mijozlari talablarini hisobiga);
- valyuta operatsiyalarini o'tkazish uchun kerakli moddiy-texnik bazaga ega bo'lishi (kassa, skrin, hisob-kitob markazi) kabi.

Valyuta operatsiyalarini o'tkazish uchun beriladigan litsenziyalar ikki turga (Bosh litsenziya va Ichki litsenziya) bo'ladi.

1. Bosh litsenziya tijorat banklariga O'zbekiston Respublikasi hududida hamda chet elda xorijiy valyutadagi operatsiyalarni amalga oshirish huquqini beradi.

2. Ichki litsenziya tijorat banklarga O'zbekiston Respublikasi hududida chet el valyutasidagi operatsiyalarni to'la yoki cheklangan darajada amalga oshirish uchun berilgan huquqdir.

Chet el valyutasida operatsiyalar o'tkazish uchun bosh yoki ichki litsenziyaga ega bo'lgan bank vakolatli bank deb ataladi va bu bank qonun talablariga muvofiq litsenziya shartlari asosida o'z faoliyatini amalga oshiradi.

Banklar quyidagi valyuta operatsiyalarini amalga oshiradi:

- xorijiy valyutalarni sotish va sotib olish;
- mijozlar valyuta hisob raqamini yuritish va depozitlarga valyuta mablag'larini jalb qilish;
- valyutada salqaro hisob-kitoblarni amalga oshirish;
- valyutada kreditlar berish va boshqalar.

Tijorat banklari tuzumidan amalda oshiriladigan valyuta operatsiyalari rasmiy valyuta kursiga asoslanadi.

Chet el valyutasiidagi bank operatsiyalari murakkabligi va tashkilotchiligining ortib borishi darajasiga qarab ham turlarga bo'linadi.

Uzbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2020-yil 30-aprildagi "Ochiq valyuta pozitsiyasini yuritish qoidalarini tashkil etish to'g'risida" 8/1-son qarori bilan "Ochiq valyuta pozitsiyasini yuritish" qoidasida ochiq valyuta pozitsiyasi uchun quyidagi limitlar o'rnatilgan:

- ketiyuriy valyutada ochiq valyuta pozitsiyasi limiti har bir operatsion kun oxirida valyutali banklarda regulyativ kapitalning 5%idan oshmasligi va bankning umumiy ochiq valyuta pozitsiyasining limiti har operatsion kunning oxirida uning bank regulyativ kapitalining 20%idan oshmasligi ko'zini;

- umumiy ochiq valyuta pozitsiyasida uzun valyuta pozitsiyasi ko'rinishi o'rnatiladi. Valyutani sotish va sotib olishda bank faqat ochiq valyuta pozitsiyasidan foydalanmaydi. Kumura banklarda umumiy valyuta pozitsiyasi «Nostro» schyoti bo'yicha olib boriladi.

Quyidagilarga ko'ra, ular to'lovi foydalanadigan kungacha o'rnatiladi. Agar to'lovlar kiritim bilan qo'shib ketma, bir schyotdan boshqa schyotga mablag'larni o'tkazishda xatolikka yo'l qo'yilsa, bunda bank ham o'z ochiq umumiy schyoti bo'yicha tekshirish o'tkazadi.

4.2. Valyuta operatsiyalari va ularning turlari

Valyuta operatsiyalari keng ma'noda - xorijiy valyutada ko'rsatilgan hujjatlar va operatsiyalarni rasmiylashtirish va to'lash bo'yicha harakatlar ketma-ketligi bo'lsa, tar ma'noda - chet el valyutasiini sotib olish va sotish bo'yicha operatsiyalardir.

Yuridik va jismoniy shaxslar (residentlar, nonresidentlar), shuningdek, valyuta bozorlaridagi va xalqaro hisob-kitoblar uchunidagi muassasalarning vositachilari va mijozlari valyuta muassasalarning solyuklari hisoblanadi.

Valyuta operatsiyalariga quyidagilar kiradi:

- resident tomonidan valyuta qiymatlarini sotib olish va bog'vashlantirish, ulardan bir qismini valyuta sifatida foydalanish;
- mamlakatning bojxona hududidan valyuta qiymatlarini olib kiritish va olib chiqish hamda chet el valyutasini o'tkazish.

Chet el valyutasi bilan operatsiyalar joriy valyuta operatsiyalari va kapital harakati bilan bog'liq valyuta operatsiyalariga bo'linadi. Joriy operatsiyalar 100 kun ichida yakunlanadi va cheklavlariga amalga oshiriladi. Bu davrdan ko'prog'i esa kapital harakati bilan bog'liq operatsiyalar mavjud bo'lib, ular yuqori risk bilan tavsiflanadi. Ularning cheklavlari quyidagilarga qaratilgan:

• oltin-valyuta rezervlarining aralashi qisqarishiga yo'l qo'yilmaydi.

• oltin valyuta kursidagi keskin o'zgarishlarni yumshatish.

• qo'lov balansining harqarorligini ta'minlash.

Joriy valyuta operatsiyalariga quyidagilar kiradi.

Residentlar o'rtasidagi valyuta operatsiyalari:

• bozor asosida de-kontlarda hisob-kitoblar;

• xalqaro hisob-kitoblarda transport vositalarining yurisdiksiya bo'yicha to'lovlarini o'tatish va yo'lavchilarga stavotchalar ko'rsatish bo'yicha hisob-kitoblar;

• komissionerlar (agentlar, akusherli vakillar) va komissionerlar (prinzipalalar) o'rtasidagi bitimlarning kommissionerlar (agentlar, akusherli vakillar) tomonidan nonresidentlar bilan shartnomalar tuzish va bajarish bo'yicha stavotchalar ko'rsatishida;

• tovarlarni sotib olish, olib olish, stavotchalar ko'rsatish;

• olib olish va intellektual faoliyat natijalarini sotib olish;

• transport ekspeditajyasi, tashish va shartlar (shartlar) shartnomalari bo'yicha hisob-kitoblar;

• mamlakatdan chiqarib qilingan yoki olib kelingan tovarlarni tashish uchun hisob-kitoblar;

• mamlakat hisobli orqali yuklarni yevrosol tashib olish

Hisob-kitoblar:

- ✦ yulduzni sug'artirish shartnomalari bo'yicha hisob-kitoblar;
- ✦ davlat tomonidan chiqarilgan ushbu qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalar (depozitlariyalarida bunday qimmatli qog'ozlarga bo'lgan hisoblar hisobga olinishi sharti bilan);

- ✦ valyutani sotib olish va sotish;

- ✦ yuridik shaxslarning ushbu qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari (depozitlariyalarida bunday qimmatli qog'ozlarga bo'lgan hisoblar hisobga olinish sharti bilan);

- ✦ mahiyatida valyuta hisob-kitoblar;

- ✦ eksportdan valyuta tushumining bir qismini majburiy sotish;

- ✦ byudjetga majburiy to'lovlar (soliqlar, yig'inar va boshqa to'lovlar);

- ✦ tovarlar va xizmatlar uchun transferlar (eksport, import);

- ✦ vakolatli banklar o'rtasida xlor tomonidan o'z tomonidan va o'z mablag'larini himoyalash amalg'a oshirilgan operatsiyalar.

Residentlar va vakolatli banklar o'rtasidagi valyuta operatsiyalari quyidagilar bilan bog'liq:

- ✦ kreditlar va qarzlarni olish va qaytarish, javablar va to'lovlarni to'lash bilan;

- ✦ residentlarning mablag'larini bank hisobvaruqlariga (bank depozitlariga) qo'yish (talab qilib olish sharti bilan va ma'lum muddatga) va residentlarning bank hisobvaruqlaridan (bank depozitlar) mablag'larini olish (talab qilib olish bo'yicha va belgilangan muddatga);

- ✦ bank kafolatlari bilan hamda residentlar tomonidan kafillik va garov shartnomalari bo'yicha majburiyatlarning bajarilishi bilan;

- ✦ residentlar tomonidan vakolatli banklardan valyutani sotib olish, ularni to'lash uchun toqdim etish, to'lovlarni qabul qilish, to'lovlarni undirish, shuningdek, residentlar tomonidan valyutani bepoyonlashtirish bilan;

- ✦ jismoniy shaxslar tomonidan naqd va naqd bo'lmagan xorijiy valyuta va cheklarni (shu jumladan, yo'l cheklarni) sotib olish va sotish bilan;

- ✦ xorijiy davlatning banknotlarini almashirish bilan;

- ✦ xorijiy banklarga naqd xorijiy valyutani va jismoniy shaxslar tomonidan tasdiqlanish faoliyatini amalga oshirish uchun amal;

baʼzi cheklarni (shu jumladan, pul cheklarni) imkon qadar qabul qilish bilan;

• valyutani banklarga kassasiga toʻlash bilan.

Nerezidentlar oʻrtasidagi valyuta operatsiyalari:

• hisobvaroqlardan (bet of valyutasi oʻtkazish depozitlaridan);

• mamlakat hududida mahalliy qonunli qogʻozlar bilan amalga oshirilganda mavjud hisobdan foydalanish bilan operatsiyalar;

• mavjud bank hisobvaroqlarini oʻzlash (bank depozitlar).

Kapital harakati bilan bogʻliq valyuta operatsiyalariga nerezident va nerezidentlar oʻrtasidagi quyidagi operatsiyalar kiradi:

• tovarlarni eksport qilishda nerezidentlarga uch yildan ortiq muddatga kechiktirilgan toʻlovi toʻvini toʻlovchi rezidentlar shartlari boʻyicha hisob-kitoblar va oʻtkazmalar;

• mamlakat hududidan tashqarida rezidentlar tomonidan amalga oshirilgan qurilish va pudrat ishleri uchun nerezidentlarga uch yildan ortiq muddatga kechiktirilgan toʻlovi toʻlinayotgan rezidentlar shartlari boʻyicha hisob-kitoblar va ushbu ishlarini bajarish uchun pul oʻtkazmalari;

• tashqi tuzda faoliyatini amalga oshirish munosabati bilan nerezidentlarga 100 kalendar kundan ortiq muddatga kechiktirilgan toʻlovi toʻvini toʻlovchi rezidentlar shartlari boʻyicha hisob-kitoblar va oʻtkazmalar;

• rezidentlar nerezidentlarga 100 kalendar kundan ortiq muddatga tijorat kreditlari berilganda hisob-kitoblar va oʻtkazmalar;

• rezidentlar tomonidan nerezidentlarga tovarlarni olib ketishda avval toʻlov shaklida uch yildan ortiq muddatga tijorat kreditlari berilganda hisob-kitoblar va oʻtkazmalar;

• rezidentlar nerezidentlardan ulushlar, depozitlar, mulkchilik ulushlarini (yuridik shaxslarning ustav yoki ustav kapital, pul hisabi (korporativ)) olganda hisob-kitoblar va oʻtkazmalar;

• nerezidentlar bilan tuzilgan uzoq muddatli shartnomalari boʻyicha rezidentlar tomonidan hisoblar kirishi;

• rezidentlar tomonidan mavjud hisobvaroqlar oʻzlash va ulardan foydalanish;

• yuqoridagi barcha operatsiyalar uchun brot qilish.

Bajarilish muddatligi bo'yicha valyuta operatsiyalari kassali va muddatlikka bo'linadi. Bularga valyuta qiymatlarini sotib olish va sotish bo'yicha operatsiyalar kiradi:

- valyuta ayiribboshish operatsiyalari;
- kassa operatsiyalari (ikki kunlik muddat bilan - spot operatsiyalari);
- forward bitimlari (muddati bir oy, uch oy, olti oy, bir yil, bir yildan ortiq);
- muddatga tuzilgan fyuchers shartnomalari;
- REPO operatsiyalari, teskari REPO.

Subyektlar bo'yicha residentlar va nonresidentlar bilan operatsiyalar va Markaziy bank va vakolatli banklar tomonidan tartibga solinadigan operatsiyalarga bo'linadi.

Vakolatli banklar umumiy Markaziy bank litsenziyasiga ega bo'lib, quyidagi valyuta operatsiyalarini amalga oshirishi va nazorat qilishi mumkin:

- jismoniy va yuridik shaxslardan mablag'larni depozitlarga jalb qilish (talab qilib olish bo'yicha va ma'lum muddatga);
- jismoniy va yuridik shaxslarning o'z nomidan va o'z mablag'lari hisobiga jalb qilingan mablag'larni (talab qilib olish bo'yicha va ma'lum muddatga) joylashtirish;
- jismoniy va yuridik shaxslarning bank hisobvaraqlarini oshirish va yuritish;
- jismoniy va yuridik shaxslar, shu jumladan, vakolatli vakillik banklari va xorijiy banklar nomidan ularning bankdagi hisobvaraqlari bo'yicha hisob-kitoblarni amalga oshirish;
- jismoniy va yuridik shaxslarga pul mablag'lari, veksellar, to'lov, hisob-kitob hujjatlari va kassa shmatlarini inkasso qilish;
- naqd va naqdsiz shaklda xorijiy valyutani sotib olish va sotish;
- bank kataloqlarini berish;
- jismoniy shaxslar nomidan bank hisobvaraqlarini oshirib pul o'tkazmalarini amalga oshirish (pochta y'natmalaridan tashqari).

Tijorat banklari o'z operatsiyalarini o'z mablag'lari hisobidan, mijoz operatsiyalarini - mijozlar to'lovlari bilan amalga

o'zlashtiriladi.

Maqsadliligiga ko'ra, valyuta operatsiyalarining barcha turlari tovar va tovar bo'lmagan (notijorat) operatsiyalarga bo'linadi.

Savdo operatsiyalariga quyidagilar kiradi:

• tovarlar va xizmatlar uchun to'lovlar;

• yurtdik sharoitlar va banklar tomonidan valyuta qiyamatlarini sotib olish va sotish (shartlar va kassa operatsiyalari);

• eksport-import operatsiyalari uchun bank va tijorat kreditlari.

Notovar (sardodan tashqari) operatsiyalarga jismoniy shaxslarning ta'dbirkorlik xususiyatiga ega bo'lmagan naqd valyutasi, pul cheklari va akkreditivlarini, plastik kartochkalarini oldi-sotdasi bo'yicha barcha operatsiyalari va hisob-kitoblari kiradi.

Valyuta operatsiyalari aktiv va passiv bo'lishi mumkin. Aktiv valyuta operatsiyalariga quyidagilar kiradi:

• ta'dbiq iqtisodiy bo'lyat ishtirokchilarini kreditlash;

• banklarga kreditlar berish;

• konvertatsiya operatsiyalari (swap, spot, forvard);

• valyuta arbitraji;

• naqd pul operatsiyalari.

Passiv valyuta operatsiyalaridan quyidagilarni aniqlash mumkin:

• Chet el valyutasida joriy hisobvaraqlarni oshirish va yuritish;

• xorijiy valyutadagi depozitlarni jalb qilish;

• ulangan xorijiy valyutadagi kreditlar;

• xorijiy valyutadagi qimmatli qog'ozlarni chiqarish.

Hajmi qarab valyuta operatsiyalari katta va kichik operatsiyalarga bo'linadi. Yirik valyuta operatsiyalari qonun bilan tartibga solinadi, masalan, bu o'rinda limitlar belgilanadi. Xetq valyuta operatsiyalari bo'yicha (kapitalga nisbatan hisoblang valyuta postirayasi bo'yicha 10%), naqd pulni chet elga olib chiqish, o'tkazish va hisoblash.

Shabli bo'yicha naqd valyuta ayshiboshish operatsiyalari (valyuta ayshiboshish operatsiyalari va spot naqd valyuta operatsiyalari) va naqd bo'lmagan valyuta operatsiyalari (barcha hisob operatsiyalar)ga bo'linadi.

Ochiq valyuta pozitsiyasiga ta'siri bo'yicha ta'sir etuvchi va ta'sir qilmaydigan valyuta operatsiyalariga farqlanadi.

Valyuta pozitsiyasining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi operatsiyalar quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- fondarni hisoblash va xorijiy valyutadagi operatsion daromadlarni olish;

- fondarni hisoblash va operatsion xarajatlarni, shuningdek, xorijiy valyutadagi o'z mablag'larini sotib olish xarajatlarni to'lash;

- pul mablag'larini muddat bilan yetkazib berish (bitim tuzilgan kundan boshlab ikkinchi ich bank kundan hechiktirmay) va ularni bir muddatga (bitim tuzilgan kundan boshlab ikki ich bank kundan ortiq) yetkazib berish bilan konversion operatsiyalari, shu jumladan, naqd chet el valyutasi bilan operatsiyalar;

- muddatli operatsiyalar (forward va futures operatsiyalari, swap operatsiyalari va hoshqalar), ular bo'yicha chet el valyutasi bilan talab va majburiyatlar mavjudligidan qat'i nazar bunday operatsiyalar bo'yicha hisob-kitob shakllari;

- chet el valyutasiidagi boshqa operatsiyalar va boshqa valyuta qiymatlari bilan operatsiyalar, qimmatbaho metallar bilan operatsiyalar bundan mustasno;

- valyuta bazarining hissa mulkiyati vositalari (jumladan, valyuta bazar) bilan operatsiyalar, agar ushbu operatsiyalarning shartlari u yoki bu shaklda xorijiy valyutalarni yoki boshqa valyuta qiymatlarini ayirtib olish (konvertatsiya qilish) nazarda tutilgan bo'lsa.

Yuqori riskli valyuta operatsiyalariga kapital harakati, savdo, kredit va debitlik qarmlarini to'lash bilan bog'liq operatsiyalar kiradi. O'rtacha riskli valyuta operatsiyalariga kafolik operatsiyalari, bron bilan kredit operatsiyalari (LOR) kiradi. Depozitlar va depositlarni jabi qilish bo'yicha sotqorat operatsiyalari, chet el valyutasiida hisob-kitoblarni yuritish va hisob-kredit operatsiyalari past riskni o'z ichiga oladi.

To'lov shakllariga ko'ra shaport-import operatsiyalarida qo'llaniladigan hisbatlanitirilgan valyuta operatsiyalari (akkreditsivlar, inkassa, o'tkazmalar) masala gorsiga bo'linadi.

Hajjati akkreditsiv - buyurtmachi mijozning (importerning)

talabiga binoan akkreditiv olingan bankning (emitent bankning) eksportyor (benefitsiar) tomonidan akkreditivda ko'rsatilgan hujjatlar bo'yicha to'lovlarini amalga oshirish majburiyatini o'ziga oladi. Operatsiyaning mohiyati eksportchi eksport tushumini o'z vaqtida olish kafolatiga ega, importyor yetkazib berish vaqtida to'laydi.

Hujjatli inkasso shaklidagi hisob-kitoblarda emitent bank shuncha boshqaruvchi tomonidan taqdim etilgan hujjatlarni to'lovchiga (importorga) pul mablag'larini qabul qilish va olish uchun taqdim etish majburiyatini o'ziga oladi. Operatsiyaning mohiyati hujjatlarni tekshirish (inkasso topshiriq'i va tovar hisob'i), akseptni qabul qilish to'g'risidagi (oldindan yoki keyingi), sarajflarni to'lash.

Bank o'tkazmasi - bu bir bankdan boshqa bankka pul o'tkazuvchiga ma'lum summani to'lash bo'yicha topshiriq. Bank o'tkazmalarining iqtisodiy asoslanishi tovarlar (ximmatlar, ishlar, intellektual mulk) qanday to'lanishiga bogliq, ular yetkazib berilgunga qadar (avans to'lovlari) yoki eksportyor tomonidan olinganidan keyin (ochiq hisobvaraq ko'rsatishidagi hisob-kitoblar).

4.3. Valyuta kursining mohiyati va uning turlari

Iqtisodiy globalizatsiya jarayonida tashqi iqtisodiy munosabatlarda rivojlanish borishi bilan turli mamlakatlarning valyutalari qiymatining o'zaro nisbatini o'lchashni taqozo etmoqda, shu sababli valyuta kursi valyuta hisobining muhim elementi bo'lib hisoblanadi.

Valyuta kursining saruriyati quyidagilarda ifodalangan:

- tovarlar va ximmatlar bilan savdo qilishda, kapital va kreditlar harakatida valyutalarni o'zaro almashtirish uchun va bunda eksporter kelib tashgan chet el valyutasini milliy valyutaga almashtiradi. Chunki boshqa mamlakatlarning valyutalari markat davlat baholada qimmaty xarid qilish va to'lov vositasi sifatida munosabatlarda aylanib o'tadi. Importyor chet eldan sotib olgan tovarlarini to'lash uchun milliy valyutani chet el valyutasi bilan almashiradi. Qaridor eva qaridini to'lash uchun va tashqi qaridor bo'yicha hisablarni to'lash uchun chet el valyutasini sotib oladi.

- jahon va milliy bazar baholalarini taqqoslash, shuningdek,

milliy va chet el valyutalarida ifodalangan turli mamlakatlarning bado ko'rsatkichlarini taqqoslash uchun;

- firma va banklarning chet el valyutasidagi hisobvaraqlarini vaqti-vaqti bilan qayta baholash uchun valyuta kursi zarur.

Valyuta kursi - bu bir mamlakat pul birligining boshqa mamlakatlar pul birliklarida yoki xalqaro valyuta birliklarida ifodalangan bahosidir. Tashqi valyuta kursi almashuv qonunchilari uchun valyuta bozoridaagi talab va taklif nisbati orqali aniqlanadigan bir valyutani boshqasiga qayta hisoblash koefitsientidir. Biriq valyuta kursining qiymat asos bo'lib valyutaning sarif qobiliyati hisoblanadi. Valyutaning sarif qobiliyati investitsiya, tovar va xizmatlarning o'rtacha milliy narxleri darajasini ifodalaydi. Bu iqtisodiy (qiymat) kategoriyasi tovar ishlab chiqarishga tegishli bo'lib, u tovar ishlab chiqaruvchilar va jahon bozori o'rtasidagi ishlab chiqarish munosabatlarini ifodalaydi.

Qiymat tovar ishlab chiqarish iqtisodiy shartlarining keng ko'lami ifodasi bo'lgani uchun, turli mamlakatlarning milliy pul birliklarining taqqoslanishi qiymat munosabatiga asoslanadi va u ishlab chiqarish va almashuv jarayonlarida yutaga keladi. Tovlar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchilar hamda sotib oluvchilar valyuta kursi porfessida milliy narxleri boshqa mamlakat narxleri bilan solishtiradilar.

Taqqoslash natijasida mashur mamlakatlarda ishlab chiqarish yoki sotqda investitsiyani rivoqlantirishning foydalligi darajasi ko'rinadi. Qiymat qonuniga qanchalik amal qilinmasa, nec-oqibat valyuta kursi uning ta'siriga bo'yanadi. Valyuta kursi valyutaning real kurs nisbatlari ko'rinadigan milliy va jahon iqtisodiyotlarining o'zaro aloqasini ifodalaydi.

Tovlar jahon bozorida sotilayotganda milliy mahsulot qiymatini international o'lchovlari asosida jahon talabiga ega bo'ladi. Shuningdek, ushbu tovarlarning jahon sotqaligi darajada almashinashida valyuta kursi vositachi bo'ladi. Valyuta kursining qiymat asosi shu bilan shartlanatiki, oxirgi navbatda jahon narxlariga asoslangan ishlab chiqarishning international bahosi jahon bozoriga asosiy tovar yetkazib beruvchi mamlakat ishlab chiqarishning milliy baholariga tayanadi.

Valyuta kurslari tasnifi

Kurs o'rnatish mezonlari	Valyuta kursining turlari
Belgilash turi bo'yicha	Suzuvchi, qat'iy belgilangan, aralash
Hisoblash usuli bo'yicha	Paritet, harqiy kurs
Nisbat bo'yicha	Kross kurs, to'g'ri, egr (teskari), filsing
Birim turi	Spot - kurs, muddatli (lemon (forvard)) kurs
O'rnatish joyi	Rasmiy (MB), tijorat (banklar), qora bozor
Valyutaning sarid qobiliyati	Paritetga nisbatan paritetli, ochirilgan, kamaytirilgan kurs
Birim qatnashchilari bo'yicha	Sotib olish kursi (sotib oluvchi uchun), sotish kursi (sotuvchi uchun)
Inflyatsiyani hisobga olish bo'yicha	Real kurs, nominal kurs, o'rtacha

Xalqaro kapital harakatining tez o'sishi bilan tovarlarga, shuningdek, moliyaviy aktivlarga nisbatan valyutaning sarid qobiliyati valyuta kursiga ta'sir ko'rsatadi.

Turli mamlakatlarning valyutalari va xalqaro pul birliklari tuzilgan xalqaro bitimlariga shariat ko'rsatish jarayonida valyuta kursi aniqlanadi.

Kapitalning xalqaro harakatining tez o'sishi bilan bog'liq ravishda valyuta kursini o'zgartirishga valyutaning tovarlarni sarid qilish qobiliyati bilan birga moliyaviy aktivlarni sarid qilish qobiliyati ham ta'sir ko'rsatadi.

Qonuniy normalarga va amaliyotga mos holda bo'lganda Chart va valyutaning kursining qimmatli qog'ozlar kursini yasaq tovarlar bahosini o'rnatilishi kuzatib borish deb ataladi yoki qisqacha qilib aytganda valyuta kursini o'rnatish kuzatib borish deb ataladi. (shart amaliyotida kuzatib borishning 2 cil usuli mavjud)

1) To'g'ri kuzatib borish. Agar milliy valyuta birligining bahosi milliy valyutada ko'rsatilsa, ya'ni milliy valyutada sarid

valyutaning bir birligiga to'g'ri keladigan miqdor ko'rsatilsa, bu to'g'ri katrovkulash deb ataladi.

2) Egri (teskari) katrovkulash. Bunda bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutalaridagi miqdori o'rsatiladi, ya'ni bir birlik milliy valyutaning xorijiy valyutadagi bahosi ko'rsatiladi. Masalan, «Spot-kurs» bu naqsh (kassa) hisoblarining kursidir.

SPOT-kurs - bu bir mamlakat pul birligining shartnomma tuzilgan vaqtda o'rsatilgan baha bo'yicha boshqa mamlakatlar pul birliklarida ifodalangan bahosidir.

Bunda valyutani valyuta bittimi tuzilgan kundan boshlab 2 ish kunida almashtirish berish shart bo'lmaydi.

«Forward kurs» - bu muddatli valyuta bittimlarining kursidir.

Forward kurs valyutani kelajakda aniq bir kungacha yetkazish berish sharti bilan sotilish va xarid qilish bahosini o'zida ifoda etadi. Forward bittimlari adaltda valyuta kurslarining o'zgarishi natijasida yuzaga keladigan risklarni bartaraf qilish maqsadida ishlatiladi. Iltimoz tuzilayotgan paytda forward kursda aniqlanadi va ana shu kurs bo'yicha valyuta sotiladi yoki sotib olinadi.

Sotuvchi kurs - bankning valyutani sotish kursi. Xaridor kurs - bankning valyutani sotib olish kursi. Bu kurslar o'rtasidagi farq marja deb ataladi va u xizmat xarajatlarni qoplashga va ma'lum darajada foyda olishga sarflanadi.

Valyutaning eng muhim xarakteristikasi bu - uning konvertirlanganligidir. Konvertirlanganlik darajasiga ko'ra valyuta kursi 3 ga bo'linadi:

1. Erkin «savits» yuruvchi;
2. Cheklangan darajada «savits» yuruvchi;
3. Qayd etilgan valyuta kurslari.

Erkin «savits» yuruvchi valyuta kursi ma'lum valyutaga bo'lgan boshqarilgan va taklifi ta'virda o'zgarish turishi mumkin. Masalan, AQSH dollari, Yaponiya yemasi, Angliya funt sterlingi, yevro kabi valyutalar jahon valyuta ayirboshlashida keng ishtirok etadi.

Cheklangan darajada «savits» yuruvchi valyuta kurslarining o'zgarishi ayrim valyutalar yoki bir guruh valyutalar (valyuta saviti) kursi o'zgarishiga bog'liq. Misol uchun, «Ichki» darajadagi ko'pchilik mamlakatlari o'z valyutalarini AQSH

dollariga, Yevropa mamlakatlarning yevrosiga va boshqa boshqa xorijiy valyutalarga bog'laydilar.

Ceklangan darajada "suzib" yuruvchi valyuta kurslari kiritilgan mamlakatlar o'z valyutalarining taqriban chegarasini o'zlari hamkorlik qilayotgan mamlakatlar bilan kelishib oladilar.

Qayd etilgan valyuta kursi - bu xorijiy valyutada ifodalangan milliy pul birligining davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan bahosi bo'lib, unga valyuta bozorlaridagi talab va taklifning o'zgarishi ta'vir qilmaydi. Hozirgi vaqtda qayd etilgan valyuta kursi kam rivojlangan mamlakatlarda yoki iqtisodiy jihatdan tashqi bozorga yetarli darajada kirib bormagan mamlakatlarda, ularning moliya tizimini va milliy ishlab chiqarishini kuchli xorijiy raqobatdoshlikdan himoya qilish va ularni qo'llab-quvvatlash maqsadida qo'llaniladi.

Barcha mamlakatlar ma'lum muddatda o'z valyuta kurslari to'g'risidagi ashoratni e'lon qilib boradilar. Masalan, O'zbekiston Respublikasi valyuta birjasi ish yakunlari matbuotda, televideniya e'lon qilib boriladi. Bunda nominal valyuta kursi belgilanadi. Lekin kuchayib borayotgan inflyatsiya sharoitida jahon bozorida milliy mahsulotga bo'lgan talabni, uning raqobatdoshligini aniqlashda milliy va xorijiy tovarlar baholari o'rtasidagi nisbatini ham bilish kerak bo'ladi. Ya'ni milliy valyutaning real almashirish kursini hisoblab chiqish kerak.

Real kurs = nominal kurs, bu - o'z mamlakatida ishlab chiqarilgan tovarlar bahosi, xorijiy tovarlar bahosi. Bu tenglikni umumiy ko'rinishda shunday yozish mumkin. Real valyuta kursining nominal valyuta kursi baholar darajasi nisbatlari past valyuta kursida milliy tovarlar nisbatan arzonroq, xorijiy tovarlar esa nisbatan qimmatroq turishini ko'rsatadi. Shuning uchun eksport o'sib boradi, import esa qisqarib boradi va aksincha, yuqori real valyuta kursida milliy tovarlar nisbatan qimmatroq, xorijiy tovarlar esa nisbatan arzonroq turadi. Natijada import o'sib, eksport qisqarib boradi.

4.4. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar

Har qanday hali kabi valyuta kursini valyutaga talab va taklif ta'sirida asosiy qiymatidan (ya'ni valyutaning sarid qilib qobiliyatidan) narx-bera siljiydi. Shunday talab va taklifning o'zaro munosi bir qator omillarga bog'liq. Valyuta kursining ko'p omilliligi uning boshqa iqtisodiy kategoriyalar bilan bog'liqligini, jumladan, qiymat, narx, pul, foiz, to'lov balansni va boshqalar bilan bog'liqligini aks ettiradi. Shuningdek, ularning murakkab birligini va ba'zi omillarning eng muhim omil sifatida yuzaga chiqishiga ulib keladi. Bu omillar ichida quyidagilarni ko'rsatish mumkin.

Inflyatsiya sur'atlari. Valyutalarning sarid qobiliyatlari bo'yicha ularning o'zaro nisbati o'zida qiymat qonunini aks ettirib, valyuta kursini aniqlash vositasidir. Shu sababli, valyuta kursiga inflyatsiya sur'atlari ta'sir ko'rsatadi. Mamlakatda inflyatsiya darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, milliy valyuta kurs shunchalik past bo'ladi (agar boshqa omillar qarshi ta'sir ko'rsatmasa).

Inflyatsiya oqibatida pul qadrsizlanishi mamlakatda pulning sarid qobiliyatining pasayishiga va inflyatsiya sur'atlari nisbatan iqtisodiy rivojlanishi past mamlakatlarning valyutalari kursidan tushib ketishiga sabab bo'ladi.

Bunday moyillik, odatda, o'rta va uzoq muddatli rejada kuzatiladi. Valyuta kursining tenglashtirilishi, uni sotib olish qobiliyatining paritetiga moslashtirish o'rtaicha ikki yil davomida amalga oshiriladi. Bu shu bilan tushlanadiki, valyuta kursining kundalik kottiruvkasi faqatgina uni sotib olish qobiliyatiga asosan amalga oshirilmay, unga shuningdek, boshqa omillar ham ta'sir etadi. O'tgan asrning 80-yillarida ko'pincha valyuta kursining paritetidan 30%dan ortiq miqdorda siljishi yuz berib turar edi.

Lekin spekulyativ va konyekturaviy omillar ta'siridan sood bo'lgan valyuta kurslarining o'zaro nisbati qiymati qonuniga muvofiq tarzda pul birliklarining sarid qobiliyati o'ngarishi bilan o'zgaradi. Valyuta kursining inflyatsiya sur'atlariga bog'liqligi, ayniqsa, tovar-xizmatlar va kapitalarni xalqaro ayirboshlash hajmi katta bo'lgan mamlakatlarda kuchliroqdir.

Sababi shundaki, valyuta dinamikasi va inflyatsiya sur'ati o'rtasidagi kuchli bog'liqlik, valyuta kursining eksport baholarida

hisob-kitob qilishda yuzaga keladi. Jahon bozori narxlari international qiymatning puldagi ifodasini aks ettiradi.

Import narxlariga kelib, tegishli valyuta partiyetida hisob-kitob qilish muvohiq qalay kelmaydi, chunki uning o'zi valyuta kursi dinamikasiga bog'liq. Sanoati rivojlangan mamlakatlar bunday hisob-kitob uchun ulgurji bahalar indeksidan foydalanganini ma'qulroq.

Chunki bu mamlakatlarda ulgurji ichki savdo va eksport ma'lum darajada mos keladi. Boshqa mamlakatlarda ushbu indeksga ko'pgina eksport qilinadigan tovarlar kirmaydi. Chukana narxlar sohasidagi bunday hisob-kitob noto'g'ri talqin qilinishi mumkin, chunki u jahon savdo obyekti bo'lmagan bir qator xizmatlarni o'z ichiga oladi.

Oxirgi paytlarda jahon bozorida real xarid qobiliyatiga mos ravishda stixiyali tarzda milliy valyuta kurslarining tenglashishi yuz bermoqda. Real valyuta kursi ikki mamlakat narxlar darajasi nisbatiga ko'paytirilgan nominal kurs sifatida aniqlanadi.

To'lov balansi holati. Aktiv to'lov balansi milliy valyuta kursining ko'tarilishiga olib keladi, chunki unga chet el qaradorlari tomonidan talab ortadi. Passiv to'lov balansi milliy valyuta kursining pasayishiga moyillik yaratadi, unda qaradorlar milliy valyutani chet el valyutasiga o'z tashqi majburiyatlarini qoplash maqsadida sotadilar. To'lov balansining nobarqarorligi tegishli valyutaga talab va taklifning sakrash tarzida o'zgarishiga olib keladi. Zamonaviy sharoitlarda salqaru kapital harakatining to'lov balansiga va natijada valyuta kursiga ta'siri ko'paydi.

Turli mamlakatlarda foiz stavkalarining har ailligi, bu omilning valyuta kursiga ta'siri 2 ta asosiy holat bilan tushuntiriladi.

Birinchidan, mamlakatda foiz stavkalarini o'zgartirishi salqaru kapital harakatining boshqa shartlarida ham ta'sir qiladi. Boshqacha qilib aytganda, foiz stavkasining ko'paytirilishi chet el kapitalning uqib kelishini, uning pasayishi esa kapitalning (milliy kapitalni ham) chet elga uqib chiqib ketishini rag'batlantiradi. Kapitallar harakati, ayniqsa, spekulyativ uqaymoq-pullar harakati to'lov balanslarining nobarqarorligini kuchaytiradi.

Ikkinchidan, operatsiyalarni amalga oshirganda banklar

milliy va jahon bozorlaridagi foiz stavkalaridagi farqni o'liboqchiladilar. Ular buyda olish maqsadida chet el bozorida arzonroq kredit olib (pastroq stavkada) hamda milliy kredit bozoriga, agar bu stavkalar yuqori bo'lsa, chet el valyutasini joylashtirishni afzal ko'radilar.

Valyuta bozori faolligi va spekulyativ valyuta operatsiyalari. Agar qandaydir bir valyuta kursi pasayishga moyil bo'lsa, firma va banklar vaqtdan avvalmi foydalanib, uni yaxshiroq valyutaga sotadilar. Bunda kuchayishgan valyuta postsiyasi yanada yomonlashadi. Valyuta bozorlari iqtisod va siyosatdagi o'zgarishlardan, kurs nisbatlari siljishidan tez ta'sirlanadi. Shu bilan birga, ular valyuta spekulyatsiyasi imkoniyatlarini va siyosiy tarafdagi qaynash-pullar harakatini kengaytiradi.

Ma'lum bir valyutani yevrubozorlarda va xalqaro hisob-kitoblarda ishlatish darajasi. Masalan, bank operatsiyalarining 60-70%ni dollarda, yevroda amalga oshirilishi shu valyutalarga bo'lgan talab va taklif mashtablarini belgilaydi. Valyuta kursiga valyutaning xalqaro hisob-kitoblarda ishlatilish darajasi ham ta'sir ko'rsatadi. O'tgan asrning 90-yillari boshida xalqaro to'lovlarning 55%ni neft, uchun hisob-kitoblarning 85-90%ni, tashqi qarzlarning 70%ni dollarda amalga oshirgan. Shu sababli, davlat neftga sarsoning o'sishi, hattoki dollarning xarid qilish qobiliyati tushgan sharoitlarda ham davlat qarzlari bo'yicha to'lovlarning o'sishi dollar kursining ko'tarilishiga imkon beradi.

Valyuta kursi nisbatiga xalqaro to'lovlarning tezlashishi yoki sekinlashishi ham ta'sir qiladi. Milliy valyuta kursining pasayishiga umid bog'lab, importyorlar kurs ko'tarilishi oqibatida zarar ko'rmaslik maqsadida, kontragentlariga chet el valyutasida to'lovlarni tezroq amalga oshirishga harakat qiladilar. Milliy valyutani mustahkamlashda esa ular chet el valyutadagi to'lovlarni sekinlashtirishga harakat qiladilar. «Lida end lego» nomli bunday umid to'lov balansi va valyuta kursiga ta'sir ko'rsatadi.

Milliy va jahon bozorlarida valyutaga ishonch darajasi. U mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy holat bilan, shuningdek, valyuta kursiga ta'sir qiluvchi yuqorida ko'rsatilgan omillar bilan aniqlanadi. Shuningdek, dollarlar nafaqat hozirgi vaqtidagi iqtisodiy

o'rtich sur'atlari, inflyatsiya, valyutaning sur'at qobiliyati darajasi, valyutaga bo'lgan talab va taklif nisbatini, balki ularning dinamikani izoqibollari ham hisobga oladilar. Ba'zida hattoki savdo va to'lov balansi haqidagi ma'lumotlar yoki saylov natijalari qanday bo'lishi talab va taklif nisbatiga, valyuta kursiga bog'liq.

Valyuta siyosati. Valyuta kursining davlat boshqaruv va boshqaruv o'rtasidagi nisbat valyuta kursi dinamikasiga ta'ir qiladi. Valyuta bazorlarida valyutaga talab va taklif mexanizmi orqali valyuta kursining shakllanishi oqibatida kurs nisbatlarining kuchli o'zgarishi ro'y beradi.

Bizorda real valyuta kursi yuzaga keladi (iqtisodiy holatni, pul aylanishi, moliya, kredit va moliyaviy valyutaning shunchaligining shakllanishi ko'rsatkich). Valyuta kursini davlat boshqaruv valyuta-iqtisodiy siyosatidan kelib chiqqan holda, usning ko'rsatkichi yoki tushirishga yo'naltirilgan.

Shu maqsadda ma'lum bir valyuta siyosati o'tkaziladi. Shunday qilib, valyuta kursining shakllanishi – murakkab, ko'p omilli jarayon bo'lib, milliy va jahon iqtisodiyoti va siyosatining o'zaro aloqasiga bog'lanadi. Shu sababli, valyuta kursini prognoz qilishda yuqorida aytib o'tilgan kurstni shakllantiruvchi omillar kunda ma'lum shart-sharoitga bog'liq ravishda ularning valyutalar nisbatiga ko'p tomonlama ta'iri hisobga olinadi. Valyuta kursi takror ishlab chiqarishda ham faol rol o'ynaydi. Tadbirkor valyuta kursi yordamida o'z ishlab chiqarish xarajatlarini jahon borsari narxlar bilan taqqoslaydi. Bu aloqada korxonalar va maslahatlarining kichik iqtisodiy operatsiyalari natijalarini ko'rishga imkon beradi.

Valyuta kursi eksport va import baholari nisbatiga, barmalat raqobatlashishiga korxonalar leyfanga ta'ir qiladi. Valyuta kursi yoki milliy valyuta bahosi har qanday boshqa Tovar bahosi kabi erkin boshqariladigan, o'rnatiladigan bo'lishi mumkin. Shuning uchun un erkin ushbu yuruvchi, cheklangan darajada ushbu yuruvchi va qayd etilgan valyuta kurslariga qaratiladi.

Erkin ushbu yuruvchi valyuta kursi ma'lum bo'lgan borsari talab va taklif ta'osirida o'zgarish berishi mumkin. Masalan, AQSH dollari, yevro, Yaponiya iynasi, Angliya lunt sterlingi kurslari. Shu hissa, bu valyutalar jahon valyuta qitiboshlarida keng ishlatiladi.

Cheklangan darajada suvib yuruvchi valyuta kurslarining o'zgarishi ayrim valyutalar yoki valyuta savati kursi o'zgarishiga bog'liq. Misol uchun, uchinchi dunyo ning ko'pchilik mamlakatlari o'z valyutalarini AQSH dollariga, yevroga va boshqa xorijiy valyutalarga bog'laydilar. Cheklangan darajada suvib yuruvchi valyuta kursleri kiritilgan mamlakatlarda o'z valyutalarining tebranish chegarasini hamkorlik qilayotgan shirkatlari bilan belgilab olinadi.

Qayd etilgan valyuta kursi - bu xorijiy valyutada ifodalangan milliy pul birligining davlat tomonidan rasmiy o'rnatilgan bahosi bo'lib, unga valyuta boshni talab va taklifning o'zgarishi ta'siri qilmaydi. Hozirgi vaqtda qayd etilgan valyuta kursi ham rivojlangan mamlakatlarda yoki iqtisodiyoti tashqi dunyoga yetarli darajada kirib bormagan mamlakatlarda ularning moliya tizimini va milliy ishlab chiqarishni kuchli xorijiy rubehatshilardan himoya qilish va qovvatlash maqsadida qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan valyuta siyosati, bevosita hukumat tomonidan ishlab chiqilgan ishlohotlar strategiyasiga muvofiq holda olib borilmoqda. Davlat tomonidan valyutaviy huquqlarni himoyalashga doir mustahkam qonanchilik va institutsional asosni yaratish bo'yicha chora-tadbirlarni ko'rgan holda davlat bosh ishlohotchi sifatida faoliyat ko'rsatmoqda.

Bu shuningdek, valyuta bozori infratuzilmasini yaratishga doir aniq maqsadga yo'naltirilgan siyosatning amalga oshirilishida ham namoyon bo'lmoqda. Shu tarafdavlat ishlohotlarining murakkab bosqichlarida ishlohotlarni ancha oshirishga qodir bo'lgan yetakchi kuch ekanligini ko'rsatmoqda. Davlat shuningdek, bir qator maxsus davlat organlarini tashkil etish yo'li bilan ishlohotlarni tartibga solishni amalga oshirmoqda. Albatta, Markaziy bank davlat banki sifatida bu borada muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi yangi tahrirdagi Qonuni 23-moddasiga ko'ra, quyidagilar valyuta nazorati organlari hisoblanadi: jumbelan, Markaziy bank, Moliya vazirligi, Davlat Soliq Qo'mitasi, Davlat Bojama Qo'mitalaridir. Ularni har biri o'z vazifa va funktsiyalarga egadir. Vakolatli banklar esa valyuta nazorati agentlari hisoblanadi.

4.6. O'zbekiston Respublikasi ichki valyuta bozorida xorijiy valyutani sotish va sotib olish tartibi

O'zbekiston Respublikasi ichki valyuta bozorida Chet el valyutasida operatsiyalarni amalga oshirish valyuta operatsiyalarini amalga oshirish bo'yicha litsenziyaga ega bo'lgan banklar tomonidan o'tkaziladi.

Valyuta litsenziyaga ega bo'lgan banklar Chet el valyutasini sotish va sotib olish huquqiga egadirlar.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2020-yil 30-apreldagi "Ochiq valyuta pozitsiyasini yuritish qoidalarini tasdiqlash to'g'risida" B/I-son qatori bilan "Ochiq valyuta pozitsiyasini yuritish" qoidasida ochiq valyuta pozitsiyasi uchun quyidagi limitlar o'rnatilgan:

- ixtiyoriy valyutada ochiq valyuta pozitsiyasi limiti har bir operatsion kun oxirida valyutali banklarda o'z mablag'ining 50% idan oshmasligi va bankning umumiy ochiq valyuta pozitsiyasining limiti har operatsion kunning oxirida usning o'z mablag'larning 20% idan oshmasligi kuzum;

- umumiy ochiq valyuta pozitsiyasi ushbu valyuta pozitsiyasi ko'rinishida o'rnatiladi. Valyutani sotish va sotib olishda bank faqatgina ochiq valyuta pozitsiyasidan foydalanmaydi, kunora banklarda umumiy valyuta pozitsiyasi «Nostro» hisob varag'i bo'yicha olib boriladi. Agar to'lovlar karta bilan qo'shib ketga, bir hisobdan boshqa hisob varag'i mablag'larni o'tkazishda ustulikka yo'l qo'yilga, bunda bank kunora ochiq mablag' hisob varag'i bo'yicha tekshirish o'tkazadi.

Chet el valyutasini sotish va sotib olishda bank valyuta pozitsiyasi limitiga rioya qilishi kerak. Bank valyuta operatsiyalarini bajariganda valyuta narxlarining bir qismini sarflaydi. Bunda bankning xorijiy valyutalar bo'yicha majburiyati va talablari orasidagi nisbat o'zgaradi. Bankning xorijiy valyutalarni sotish va sotib olish jamiyatidagi valyutalar bo'yicha talab va majburiyatlari muvofiqlashtirilgan holat banklarning valyutaviy holati yoki valyuta pozitsiyasi deyiladi. Valyutaviy holat ochiq va yopiq bo'lishi mumkin.

Ko'zlangan bir valyuta bo'yicha ochiq valyuta pozitsiyasi

deganda bankning shu xorijiy valyuta bo'yicha aktivlarining majburiyatlaridan oshgan summasi tushuniladi. Ochiq valyuta pozitsiyasi 2 ga bo'linadi. Bular: uzun valyuta pozitsiyasi va qisqa valyuta pozitsiyasi. Agarda bankning sotib olgan valyutani bo'yicha aktivlari va talablari uning shu valyuta bo'yicha passiv va majburiyatlaridan yuqori bo'lsa, bankda maddar valyuta bo'yicha holat uzun valyuta pozitsiyasi deyiladi. Aksincha, aniq bir valyuta bo'yicha passivlar va majburiyatlar aktivlar va talablardan yuqori bo'lsa, ya'ni xorijiy valyutani sotish uni sotib olishdan yuqori bo'lsa, valyuta pozitsiyasi qisqa bo'ladi.

Agar valyuta bo'yicha talablar va majburiyatlar teng bo'lsa, valyuta pozitsiyasi yopiq bo'ladi. Tijorat banklarining ochiq valyuta pozitsiyasi doimo risk bilan bog'liq. Valyuta kursining o'zgarishi natijasida bank valyutani sotib olishda yoki sotishda yo'qotishlarga uchrashi mumkin. Bu esa bankning mablag'ni miqdorida mablag'ning yo'qotilganligidan dalolat beradi.

Valyuta pozitsiyasining umumiy summasi holati (summasi) deganda barcha valyutalar bo'yicha uzun (qisqa) pozitsiyalar umumiy summasi tushuniladi.

Agar bank operation kun davomida valyuta operatsiyalarini olib borishda ochiq valyuta pozitsiyasi bo'yicha qo'yilgan limitdan ochiq operatsiya amalga oshirgan, ya'ni valyutani ko'p sotib olgan bo'lsa, u holda valyuta pozitsiyasi ortiq sotib olingan valyutani sotib yuborish yo'li bilan balanslashtirib yopiladi.

Vakolatli banklar ochiq valyuta pozitsiyasi limitiga hisoblangan fo'klar, ko'chmas mulk, qimmatli qog'ozlar va boshqa moddiy qiymatliklarni sotish yoki sotib olish bilan bog'liq valyuta operatsiyalarini ham amalga oshiradi. Vakolatli banklar o'zlarining joylardagi filiallari uchun ochiq valyuta pozitsiyasining chegarasini mustaqil belgilashlari mumkin. Lekin filiallar bo'yicha belgilangan ochiq valyuta pozitsiyasining yig'indisi bank bo'yicha uning o'z mablag'larining 20%idan oshmasligi lozim.

Vakolatli banklar har oyda oyning 3-kunigacha Markaziy bankka o'zlarining ochiq pozitsiyalari va unga rixsa qilinganligi to'g'risida hisobot berishlari lozim.

IV bo'limda o'ld nazorat savollari

- Valyuta bo'yicha sotuvchi va sotib oluvchi kurslar haqida nimalar deyish mumkin?
- Valyuta operatsiyalari jarayonida qanday turdagi shartnomalar tuziladi?
- Valyuta arizasi nima maqsadda o'tkaziladi?
- Banklarning valyutaviy holati deganda nimani tushuntiradi?
- Valyuta operatsiyalarini bajarish zarurati nimada?
- Tijorat banklarining xalqaro hisob-kitob operatsiyalarida qanday turdagi hisob shakllari qo'llaniladi?
- Valyuta kursi nima va uning turini tushuntiring.
- Xalqaro hisob-kitob shakllarini sanang va ularning mohiyatini tushuntiring.
- Valyuta sotish va sotib olish qoidalarini tushlang.
- Valyuta kursiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
- Naqd usuliy valyutani sotish, sotib olish qanday amalga oshiriladi?

V BOIL TIJORAT BANKLARINING QIMMATLI QOG'ONLAR BILAN OPERATSIYALARI

- 5.1. Qimmatli qog'onlar tushunchasi va uning turlari. Qimmatli qog'onlar bozori va uning ishtirokchilari.
- 5.2. Qimmatli qog'onlar bozorida bank faoliyati turlari
- 5.3. O'zbekiston Respublikasida tijorat banklarining qimmatli qog'onlar bilan operatsiyalari
- 5.4. Tijorat banklarining moliya bozori uchun o'z qimmatli qog'onlarini chiqarishlari.
- 5.5. Qimmatli qog'onlar bozorida tijorat banklarining vositachilik faoliyati. REPO, anderryting va trust operatsiyalari

Tayanch iboralar. Qimmatli qog'onlar, deposit, sertifikat, depositariy, akriya, obligatsiya, lozli qimmatli qog'onlar, anderryting, kiring, veksellar, qimmatli qog'onlar hisoblari, konsalting, broker, dilier, makler, trust, xozina majburiyatlari, sertifikallar, REPO, trust operatsiyalari.

5.1. Qimmatli qog'onlar tushunchasi va uning turlari. Qimmatli qog'onlar bozori va uning ishtirokchilari

Qimmatli qog'on - o'zi bilan bog'liq mulkiy huquqlarni aks ettiradigan hujjatdir, u daromad manbaysi bo'lib xizmat qiladi, bozorda muomalada yuritilishi va oldi-sondi vositasi bo'lishi mumkin. Jahan amaliyotida qimmatli qog'onlarning har xil turlari ishlatilmoqda.

Qimmatli qog'onlar bozori kredit munosabatlari bilan birgalikda, o'z qiymatiga ega bo'lgan, sotish, sotib olish va to'lovini amalga oshirish mumkin bo'lgan muassas hujjatlar (qimmatli qog'onlar)ga egalik qilish bilan ham bevosita bog'liq.

Qimmatli qog'onlar o'zida mulkiylik huquqlari majmualashtirgan bozorda erkin aylanadigan, sotib olish, sotish va boshqa bitimlarning obyekti bo'ladigan, doimiy va bir martalik daromad olish manbaysi bo'lib xizmat qiladigan, pul kapitalining bir ko'rinishidagi hujjatdir.

Qimmatli qog'ozlar turli subyektlar tomonidan chiqarilishi mumkin. Umumiy holda bu emitentlar 5 guruhga bo'linadi:

- **Hukumat;**
- **Davlat korxonalari;**
- **Xususiy sektor;**
- **Markaziy bank;**
- **Chet el subyektlari.**

Hamma qimmatli qog'ozlarni davlat, xususiy yoki xalqaro qimmatli qog'ozlarga ajratish mumkin. Xususiy sektor tomonidan chiqarilayotgan qimmatli qog'ozlar tarkibiga turli ishlab chiqarish korxonalari, tijorat banklari, investitsion banklar, investitsion fondlar va boshqalarning qimmatli qog'ozlari alohida o'rin tutadi. Xalqaro qimmatli qog'ozlar ularning hisoblanadigan valyuta va emitentlari bo'yicha bo'linadi.

Qimmatli qog'ozlar maomalada bo'lish hududiga ko'ra regional (mahalliy), milliy va xalqaro qimmatli qog'ozlarga bo'linadi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 96-moddasiga binoan qimmatli qog'ozlar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- chek;
- depozit va jamg'arma sertifikatlari;
- bankning taqdim qiluvchiga pul beriladigan jamg'arma dalillarчас;
- kumpanent;
- obligatsiyalar;
- vekselar.

Qimmatli qog'ozlarning bu turlariga qisqacha ta'rif berish, aksiya - bu qimmatli qog'oz bo'lib:

- harakat muddati cheklanmagan;
- haqiqiy yoki jamiyiy shaxs tomonidan aksionerlik jamiyatiga muayyan hissa qo'shgan o'lishini va mashhur jamiyat mulkidagi ulushini qaydlovchi;
- aksiya bo'yicha dividend ko'rinishida bryda o'lish haqiqiy beruvchi aksiyadorning shu jamiyat boshqarish ishiga qatnash o'lishini ta'diqlovchi yaratilgan hujjatdir.

Qimmatli qog'ozlar jahanning katta his boyligi hisoblanadi.

hozirga bo'yliklarga nisbatan ham umumiy qimmat bo'yicha, ham hajmi bo'yicha o'zining o'rinlariga chiqmoqda. Qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarib, pullarni bir necha o'n yillar yoki umuman muddatda foydalanishga olib mumkin.

Bu korxonalar va tashkilotlar uchun nihoyatda muhim ahamiyat kasb etib, ularga ishlab chiqarish hamda moddiy-texnika bazasini rivojlantirish uchun bank muddatlaridan foydalanmadan turib pul resurslarini jalle qilish imkoniyatini beradi. Chunki barqaror bo'lmagan iqtisodiyot va pulning qadrsizlanishi sharoitida bank qoqa muddatli kreditlarni berishni afzal ko'radi.

Qimmatli qog'ozlar aholi uchun ham juda katta ahamiyatga ega, ular pullarni qo'lda ushlab turlmadan, qimmatli qog'oz olib, ularga egalik qilish yo'li bilan o'z jang'armalari hisobiga daromad uladilar va korxonalarini boshqarishda amalda ishtirok etadilar.

Ko'p jihatli yurtitirchi subyektlari va aholi vaqtincha bo'lib turgan mablag'larini omonga qo'yishdan ko'ra qimmatli qog'ozlarga sarflashlari ma'lum afzaliklarga ega, masalan, sarflangan mablag'lar muddatidan ilgari foydalanish zarurati tug'ilganda uni sotishi hamda undan qulay va hech qanday sarf-sarajatsiz bo'lib vaxtasi yoki kredit olib olish uchun garov sifatida foydalanishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlar bozori va uning ishtirokchilari quyidagilardir:

Fond birjasi - qimmatli qog'ozlar bilan shiddatli o'tkaziladigan joy. Fond birjasidagi qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni shartli ravishda 3 turga bo'lish mumkin:

- brokerlik operatsiyalar;
- dilerlik operatsiyalar;
- market-meykerlik.

Brokerlik operatsiyalari - mijozning topshirig'iga asosan va uning pul mablag'leri evatiga amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Dilerlik operatsiyalari - tashkilot o'z nomidan va o'z pul mablag'i evatiga amalga oshiriladigan operatsiyalar.

Market-meykerlik fond bozorida emhantlarga ko'rsatiladigan xizmat turi. Bu xizmatlarga quyidagilar kiradi:

- sotib olish va sotish ko'tirovkalarini bir maromda ushlab turish;

- aksiyalar likvidligini uqshab turish;
- moliyaviy maslahatlar;
- aksiyalarni emizatyoga va bozorga taklif qilishda boshqarish;
- maqsadli sotib olish yo'li bilan aksiyalarga sun'iy talabni tashkil etish;
- emizatning aksiyalarni sotib oladigan jiddiy investorlarini jalt qilish.

Fond birjasining asosiy vazifalari:

- qimmatli qog'ozlarning bir marta mamlakatda bo'lishining zarur sharoitini ta'minlash;
- qimmatli qog'ozlarga bo'lgan talab va takliflar o'rtasidagi muvozanatni aks ettiruvchi narsalarni, ya'ni bozor bahosini belgilash; qimmatli qog'ozlar va qimmatli qog'ozlar bozori qatnashchilarini kash mahoratini yuqori darajada saqlab borish;
- mintaqam ravishda narsa aniqlanishiga, indeksatuya o'zgarishiga, savdo-sotiq vaqti, qimmatli qog'ozlar, shartnomalarning miqdoriga va boshqa ko'rsatkichlarga dair ma'lumotlarni, birjaning holatini va uning rivojlanishiga dair ta'miniy shartlarni o'z ko'rsatish.

Hozirgi vaqtda, rasmiy statistik ma'lumotlarga ko'ra, dunyoda 150 dan ortiq fond birjasi bo'lib, ulardan o'n ikkitasi eng yirik birja sifatida xalqaro qimmatli qog'ozlar bozorining asosini tashkil etadi. Bularga Nyu-York, London, Tokio, Frankfurt, Tayvay, Seul, Syuris, Parij, Chikago, Kuala-Lumpur, Gonkong, Istanbul fond birjalardir.

Xalqaro fond birjalarning infrastrukturasida yuzaga kelgan muhim o'zgarishlardan biri birjalar o'rtasida mijoz uchun raqobat kurashining kuchayganligi hisoblanadi. Uning isboti sifatida bozorning professional ixtirokchilari sonining tobora oshib borayotganligini ko'rsatish mumkin.

XI asrning 80-yillarida Angliya SEAQ International yuzaga keladi. Bu nafaqat inglis korxonalarining aksiyalarini, balki ular bilan birga, boshqa yevropalik emizatlar hamda amerikalik va yaponiyalik emizatlar tomonidan choparilgan qimmatli qog'ozlarni olib-sotib qilish maqsadida tashkil etilgan dilerlik bozori hisoblanadi. Undan keyin Bryusselda yuqori texnologiyali kompaniyalarning aksiyalarini olib-sotib qilish amalga oshiriladigan Yevropa savdo borsasi – ESDAQ yuzaga keladi.

XX asrning 90-yillarida muqobil savdo tizimlari - | INTERNET va TRADEPOINT yuzaga keladi. Bularning birinchisi Italiyadagi brokerlar bo'lsa, ikkinchisi Angliyadagi Italiyadagi investitsiya birja hisoblanadi.

90-yillarning ikkinchi yarmida elektron kommunikatsiya tarmog'i - Electronic communication networks yuzaga keladi. Ushbu Italiya AQShning an'anaviy birja sistemalaridan qochqinlardan, investitsiya kompaniyalarining tashabbusi va ishtiroki bilan yuzaga keladi.

Xalqaro qiymatli qog'ozlar bozorining yuqorida qayd etilgan professional ishtirokchilari va ularga xizmat ko'rsatuvchi kommunikatsiya tizimlarining rivojlanishi, natijada, ular o'rtasidagi raqobat muhim tezlashuvga olib keladi. Buning natijasida ko'rsatilgan sistemalar uchun olinadigan to'lovlarining kamayishi yuz beradi. Ular mijozlarga an'anaviy birjalar yopilgandan keyin ham savdo qilish imkoniyatini yaratadi, investitsiyalar uchun turli xildagi instrumentlar foydalanishni taklif qiladi va kuzovkatalarni sir tutishi kafolatlaydi.

2000-yilning boshiga kelib G'arbiy Yevropadagi barcha yirik fond birjalari to'liq elektron birjalarga aylanadi. Bu esa o'z navbatida, savdo ishtirokchilari sonini keskin shirish, savdo chiqimlarini kamaytirish imkonini beradi.

Bir qator mamlakatlarda fond birjalari o'zlarining raqobat pozitsiyalarini mustahkamlamoqda. Bu holat moliyaviy bozorlarning sistemalaridan foydalanuvchilar uchun bir ocha xizmat turlarini bir joyda markazlashtirayotganligida yuzga namoyon bo'lmoqda. Parij, Amsterdam, Frankfurt, Keiln, Bryussel birjalari birlamchi va ikkilamchi bozorlarni, hozir instrumentlar bozorlarini, kiring va chiqishlarni birlashtiradi.

Xalqaro qiymatli qog'ozlar bozorining infrastrukturasidagi ikkinchi jiddiy o'zgarishlar birja itifoqlarini tuzish jarayonlarining boshlanganligi va tobora chuqurlashib borayotganligi hisoblanadi.

Birja itifoqlarini tuzish yo'lidagi dastlabki qadam 1997-yilda Benlyuxa birjasining tuzish urqali qo'yildi. Ushbu birjani tuzish to'g'risidagi shartnomaning imzolaniishi bir vaqtning o'zida uchta birjaga kross-s'zlik huquqini ta'minladi. Harakatlik hissa

instrumentlari bozorlarga (forward, fyuchers, opalon bozorlari), kiring va kash-kashlar jarayomiga ham tarqaldi.

Ayni vaqtda, AQShning birjadan tashqari savdo tizimi NASDAQ global ahamiyatiga ega bo'lgan salqaro qiymatli qog'ozlar bozoriga aylanib bormoqda. U amerika bozorida muvaffaqiyatli tarqida faoliyat yuritish bilan birga, jahonning 18 ta yirik fond birjasidan biri sifatida e'tirof etilmoqda. NASDAQ aksiyalar savdosining hajmi va o'sishi sur'ati bo'yicha Nyu-York fond birjasini ortda qoldirdi.

Qiymatli qog'ozlarni birjalarda joylashtirish yoki undan chiqarish qator operatsiyalar beqali amalga oshiriladi.

Listing - bu qiymatli qog'ozlarni birjaga qo'yish, ya'ni joylashtirishdir. Qiymatli qog'ozlar listingga qo'yilgan bo'lsa, birja ro'yxatidan o'tgan bo'lsa, ularni savdoga qo'yish mumkin.

Delisting - bu qiymatli qog'ozlarni birjaning yoki kompaniyasining o'z qaroriga binoan ro'yxatdan chiqarilishi, ya'ni listing imtiyozlaridan to'la mahrum bo'lishidir.

Birjada qiymatli qog'ozlar bilan o'ldi-sotdi operatsiyalarini faqatvostachilar bajaradi. Ularga jamoaviy shaxslar, yuridik shaxslar, investitsiya kompaniyalari, brokerlik firmalarning topshirig'i bilan brokerlar bitimlarni amalga oshirib qiymatli qog'ozlarni sotib oladi yoki o'zining hisobidan keyinchalik qayta sotish uchun xarid qiladi.

Fond birjasiga qiymatli qog'ozlar olib kelinmaydi. Uning borligini broker qo'lidagi hujjatlar, sertifikatlar bilan tasdiqlashi zarur. Birjada qiymatli qog'ozlar to'plarda savdoga qo'yiladi. Birjada faqat listingda qayd qilingan qiymatli qog'ozlar sotiladi.

Bahs fond birjasida talab va takliflar kelib chiqqan holda ochiqdan ochiq o'rnatilib, birja talabida o'lon qilib turiladi. Birjada och tomon qatnashadi. Bir tomonda birja, emitentlar va tadirkorlar, ikkinchi tomonda vositachilik haqi evdagi maqsadlarning topshirig'ini bajaruvchi brokerlar va uchinchi tomon qiymatli qog'ozlarga muhtoj shaxslar. Har uchala tomonning manfaatini birlashtiruvchi jop - bu fond birjasi.

Birja kashirovkasi - bu birjada sotiladigan qiymatli qog'ozlarning o'lon qilingan natiji.

Birja indekslari - bu qiymatli qog'ozlarning birjadagi

harakatini ifodalovchi ko'rsatkich.

Professionallar fond bozorida faoliyat ko'rsatish jarayonida turli «o'yinlar» qo'llaydilar.

«Ayoqlar» o'yini - daromad olish maqsadida qimmatli qog'ozning hozir narxini pasaytirishga qaratilgan jarayon.

Professional ma'lum qimmatli qog'ozning hozir narxini pasaytirishni oldindan sepgan holda uni ma'lum muddatga qarzga olib turadi. Qarzga olingan qimmatli qog'ozning narxi pasaymasdan payt paylab darrov sotib yuboriladi.

Qarz muddati yetib kelgan qimmatli qog'ozning narxi pasayib ketadi va shu pasaygan narx bo'yicha «ayiq» qarzga olgan qimmatli qog'oz uchun o'z qarzni to'laydi. Bunda, «ayiq»ning daromad qarzga olingan qimmatli qog'ozni sotish narxi va qarzni to'lash vaqtida uning bahosi tafovuti ko'rinibida ifodalanadi.

«Baqar» - qimmatli qog'ozlarni naqd pulga sotib oladi va ularni qimmatliq narxda sotish maqsadida hozir narxining ko'tarilishini paylab turadi.

5.2. Qimmatli qog'ozlar bozorida bank faoliyati turlari

Iqtisodiyotning tubora globallashib borishi asosida tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozoriga bevosita va bilvosita shaklda faol ishtiroki kuzatilmog'la. Agar iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda bu bozordagi amaliyotlar kuzatibsa, Yaponiya, AQSH va Kanadada ularning fond bozorlaridagi o'rnini qat'iy bilan tartibga solinadi, shuning uchun banklar investitsiya va vositachilik faoliyatida ishtirok etishning bilvosita usullardan foydalanadilar (ishlatuvchi kompaniyalari, brokerlik firmalari bilan hamkorlik qilib, investitsiya kompaniyalari va banklarni kreditlash). Qimmatli qog'ozlar bilan barcha turdagi operatsiyalarni amalga oshirishga qaratib ruxsat berilgan mamlakatlarda banklar emilent, vositachi va investor sifatida ishlaydi.

Boshqa bir davlat, jumladan, Rusiyada qimmatli qog'ozlar bozorining aralash modeli tanlangan, unda tijorat banklarining ham, o'nbank investitsiya institutlarining ham teng huquqli mavjudligidir. Qimmatli qog'ozlar bozorida tijorat banklari o'zlarining chiqarilgan va chiqartirmaydigan qimmatli

qog'ozlarning emitentlari, qimmatli qog'ozlarni o'z mablag'larini hisobidan sotib oluvchi investorlar va qimmatli qog'ozlarni joylashtirish, depositariy hisobga olish va ularni boshqarish bo'yicha operatsiyalarni amalga oshiruvchi vositachilar sifatida faoliyat yuritishi mumkin.

Tijorat banklari emitent sifatida emissiyaviy (aksiyalar, obligatsiyalar, apstriblar) va chiqarilmaydigan (sertifikatlar, vekselar) qimmatli qog'ozlarni chiqaradilar.

Tijorat banklari o'z aksiyalarini chiqarish orqali aksiyadorlik jamiyati sifatida harakat qiladilar. Tijorat banklari obligatsiyalar, sertifikatlar va vekselarni chiqarishda o'zlarining asosiy maqsadlaridan biri – pul mablag'larini jang'arish va boshqa vositalarini yaratishni amalga oshiradilar.

Tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarda vositachi sifatida mijozning topshirig'iga ko'ra ularni sotish, qayta sotish, saqlash va daromad (dividendlar, foizlar) oloqini kamlashtirish evariga amalga oshiradi. Qimmatli qog'ozlarni boshqarish bo'yicha maxfiy operatsiyalar keng tarqalgan.

Banklar qarz oluvchilarning qimmatli qog'ozlarini kreditlar uchun garov sifatida qabul qilishlari mumkin. Garov muddati davomida qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromad olish tartibi qarz oluvchi va bank o'rtasidagi kredit shartnomasida belgilanadi.

Sa'rggi yillarda tijorat banklari davlat qimmatli qog'ozlari bozorining faol ishtirokchisi bo'lib kelmoqda.

Bundan tashqari, banklar depositariy sifatida aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar hisobini, aksiyadorlar royxatini yuritishi mumkin.

Qimmatli qog'ozlar bozorida ishlash uchun tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorining professional ishtirokchisi sifatida quyidagi faoliyat turlarini amalga oshirish uchun litsenziyaga ega bo'lishi kerak:

- diler;
- depositariy;
- qimmatli qog'ozlarni boshqarish;
- brokerlik, shu jumladan jamiyiy chasslar bilan operatsiyalar.

Tijorat banklarning qimmatli qog'ozlar bilan harika

operatsiyalari quyidagicha guruhlash mumkin:

- banklarning qimmatli qog'ozlar bilan o'z operatsiyalari;
- investitsiya, savdo;
- kafolat operatsiyalari;
- ixtisochli operatsiyalar;
- deponentary operatsiyalar.

Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan o'z operatsiyalari bank tashabbusi bilan ushbu nomidan va ushbu hisobidan amalga oshiriladi. Ular investitsiyalar va savdo operatsiyalariga bo'linadi. Bank mustaqil treyder sifatida ishlaydi, o'z portfeli uchun qimmatli qog'ozlarni sotib olish yoki ularni sotadi. Banklar turli hiryalarda bir xil qimmatli qog'ozlar kurcharining farqidan daromad olish maqsadida savdo operatsiyalarini amalga oshiradilar.

Tijorat banklari investitsiya kompaniyalari sifatida qatnashib, uchtinchi shaxslar foydasiga qimmatli qog'ozlarni joylashtirish uchun kafolatlar berishi mumkin. Bu qimmatli qog'ozlarni joylashtirish bilan shug'ullanuvchi investitsiya kompaniyalari yoki emitsiya konsorsiumlari uchun savdni sug'orta qilishning bir turi.

Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar hoziridagi faoliyati tubora ko'proq rivojlanmoqda. Yirik tijorat banklari trust operatsiyalari uchun bu'limlar oshadi. Milliy boshqarish huquqi asosida tijorat banki tuzilgan shartnomalar yordamida mijozlarning qimmatli qog'ozlari va mablag'larini boshqartishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar ko'pincha trust operatsiyalariga quyidagilar kiradi:

- qimmatli qog'ozlarni dastlabki joylashtirish (emitsiyani tashkil etish, mijozlar nomidan qimmatli qog'ozlarni dastlabki joylashtirish - *underwriting*);
- aksiyadorlar rostrini yuritish va qimmatli qog'ozlar bilan tuzilgan bitimlarni ro'yxatga olish;
- aksiyadorlarga yillik daromadni to'lash (naqd yoki naqd bo'lmagan shaklda yoki qimmatli qog'ozlardan olingan daromadlarni qayta investitsiyalash yo'li bilan);
- mijozlar nomidan aksiyalarni boshqarish (mijoz nomidan va ushbu hisobidan qimmatli qog'ozlarni sotib olish, shartnomaga

muvofiq qiymatli qog'ozlar portfelini shakllantirish, nija nomidan qiymatli qog'ozlarni sotish];

- depositariy xizmatlar (DEPO) hisoblarini yuritish, qiymatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bo'yicha hisob-kitoblar];

Qiymatli qog'ozlar bozorida bankning qiymatli qog'ozlarni chiqarish, xarid qilish, sotish, ularning hisobini yuritish va ularni saqlash, nija bilan tuzilgan shartnomaga binoan qiymatli qog'ozlarni beribqarish, ular bilan boshqa operatsiyalarni bajarish O'zbekiston Respublikasining 05.11.2019-yildagi O'RIQ-500-sonli «Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi qonunning 5-moddasida aks ettirilgan.

Bu qonunga ko'ra, O'zbekistonda tijorat banklarining bank operatsiyalarini amalga oshirish to'g'risidagi litsenzyasi banklarga qiymatli qog'ozlarni chiqarish, sotish, sotib olish, hisobini yuritish, saqlash va boshqa operatsiyalarni quyidagi turlarini amalga oshirish imkoniyatini beradi:

- to'lov buyurti (vaksel, chek) bankxizmatini bajarish;
- pul mablag'larini jamg'arma va bank shlyetlariga jalb qilish (deposit va jamg'arma sertifikatlarini mo'ljallamoq.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankidan olingan bank litsenzyasiga muvofiq, tijorat banklari fond bozorida operatsiyalarni amalga oshirish huquqiga ega bo'ladi.

Qiymatli qog'ozlar bozorida tijorat banklari faoliyati quyidagilardir:

Brokerlik faoliyati - bu qiymatli qog'ozlar bilan istonchi shaxs yoki komissiya a'sosi sifatida bitim tuzish, topshiriq shartnomasi yoki komissiya asosida amalga oshadi.

Dilerlik faoliyati - bu qiymatli qog'ozlarni n'zining hisobidan sotish - sotib olish bitimini amalga oshirish.

Depositlar faoliyati - bu qiymatli qog'ozlar sertifikatlarini saqlash bo'yicha xizmat ko'rsatish yoki qiymatli qog'oz huquqini n'kazish va hisobini yuritish bo'yicha xizmat ko'rsatish.

Depositariya xizmatidan foydalanuvchi tumani deponent deyiladi.

Deponent nomiga qiymatli qog'ozlar bankning hisobini yurituvchi depon shlyeti oshiladi. Qiymatli qog'ozlar bilan banklarning operatsiyalarni amalga oshirish uchun banklar bo-

hirlarida depo (-dortir va «mastro») schyotlari oshadilar.

Depozitar va mijoz o'rtasida qimmatli qog'ozlarni ochiq yoki yopiq saqlash yo'llari aks ettirilgan shartnoma tuzilgan bo'lishi mumkin. Qimmatli qog'ozlarni ochiq saqlash usuli - bu qimmatli qog'ozlarga egalik qilish haqqini shunday qayd etish usuli, qayta, deponent depozitariya alohida belgilar (nomer, natryad, seriya) haqqida ma'lum maqdordagi qimmatli qog'ozga tushirish berishi mumkin.

Saqlashning yopiq usulida depozitariy depo schyotidagi mavjud aniq qimmatli qog'oz bo'yicha deponentning barcha tushirishlarini qabul qilish va bajarishga majbur.

Ishonchli boshqaruv bo'yicha faoliyat (trust) bankning o's namidan amalga oshiriladi va egaligi ixtoridan boshqa shaxsaga tegishli bo'ladi, ishonchli boshqaruvni quyidagilar bilan amalga oshirish mumkin:

- qimmatli qog'ozlar bilan;
- pul mablag'lari bilan (qimmatli qog'ozga investitsiya qilish uchun mo'ljallangan bo'lsa);
- qimmatli qog'ozlarni boshqarish jarayonida qo'ga kiritilgan pul mablag'lari va qimmatli qog'ozlar bilan.

Trust (agentlik) shartnoma tijorat banklari bilan mijoz o'rtasidagi shartnoma asosida ko'rsatiladi. Qimmatli qog'ozni saqlash uchun depo schyoti ochiladi. Ko'rsatilgan shart uchun bank komissiya haq o'ndiradi.

Trust operatsiyalari mablag'lar va qimmatli qog'ozlar egalarga investitsiya manqilini bartaraf etish, investitsiyalar xavfli kamaytirish imkonini beradi, banklar uchun ular banklarning o's hisobvarag'idagi qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarga qaraganda kamroq xavfli.

Tijorat banki, shuningdek, qimmatli qog'ozlar bilan bajarilgan operatsiyalar uchun to'lovni o'rnatadi va buning uchun qimmatli qog'ozlar portfelining shakllanishi va uni boshqarish uchun ularga doliriy asbobotlar qini va ish tahlil kerak bo'ladi, hamma investor ham bu muammoni o's hal qila olmaydi. Massov trust bo'limlariga ega bo'lgan banklar xavfsizlik, daromadlilik va likvidlilik talablariga javob beradigan qimmatli qog'ozlar portfelini shakllantirishga yordam beradilar.

Tijorat banklari qimmatli qog'ozlarni birlamchi joylashtirish bo'yicha ham xizmatlar ko'rsatishi mumkin:

- aksiyalarni moliya bozoriga joylashtirish (anderrayting);
- aksionerlar restrklarini yuritish;
- yillik loyihalarni ta'lash.

Tijorat banklarida klining faoliyati – bu u'zarni majburiyatlarni aniqlash bo'yicha (yig'ila, taqqoslash, qimmatli qog'ozlar bo'yicha hisob anhoroti korrektivlikasi va ular bo'yicha buzgaltteriya hujjatlarini tayyorlash) va qimmatli qog'ozlar taklifi bo'yicha hisobotdir.

5.3. O'zbekiston Respublikasida tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari

Qimmatli qog'ozlar bozori kredit muassasatlari bilan birgalikda, u'z qiymatiga ega bo'lgan, sotish, sotib olish va ta'limni amalga oshirish mumkin bo'lgan maxsus hujjatlar (qimmatli qog'ozlar)ga ega bo'lish bilan ham bevosita bog'liq. Qimmatli qog'ozlar o'zida mulkchilik huquqini mujassamlashtirgan bozorda erkin aylanadigan, sotib olish-sotish va boshqa bitimlarning obyekti bo'ladigan, doimiy va bir martaalik daromad olish maqsadiga bo'lib xizmat qiladigan, pul kapitalining bir ko'rinishidagi hujjatdir.

"O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi va "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi yangi tahrirdagi qonunlari hamda qimmatli qog'ozlarga oid "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi yangi tahrirdagi qonunga asosan tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida qonun talablari asosida qator faoliyatlarini olib borishlari mumkin.

"Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonunga huzun tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bozorida:

- qimmatli qog'ozlar (veluel, aksiya, obligatsiyalar, depozit sertifikatlar v.b.)ni olib qurish;
- qimmatli qog'ozlar huquqini yuritish;
- qimmatli qog'ozlarni sotib olish, sotish, saqlash, ular bilan barcha operatsiyalarni amalga oshirish;
- mijoz bilan tuzilgan shartnomaga huzun qimmatli qog'ozlarni boshqarish;

tovar yetkazib berish va xizmat ko'rsatishdan kelib chiqqan talab hisobini olish, bunday talablarni inkassatsiya qilish;

mijozlar ishonib topshirgan operatsiyalarga mablag'larni jalb etish, joylashtirish va boshqa ishlarni bajarish;

fond bozori ishtirokchilariga bu borada bank faoliyati yuzasidan maslahatlar berish kabi operatsiyalarni amalga oshirishlari mumkin.

Bu faoliyat turlarini amalga oshirish borasida tijorat banklari uchun cheklashlar yo'qligi sababli ular fond bozorida haqiqiy qatnashchi-investitsion institut sifatida ish yuritadi. Banklarning qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari ko'p maqsadlarni ko'zlagan holda amalga oshiriladi. Shu bois banklarning qimmatli qog'ozlar bozorida faoliyatdan asosiy maqsadlari:

qimmatli qog'ozlar chiqarish asosida kredit va hisob-kitob faoliyati yuritish uchun qo'shimcha pul resurslarini jalb qilish;

qimmatli qog'ozlarga sarflangan va o'z investitsiyalaridan bankka to'lanadigan foiz va dividendlar evaziga va qimmatli qog'ozlarning kuni qiymati oshishi tufayli foyda olish;

mijozlarga qimmatli qog'ozlar operatsiyalariga doir xizmatlar ko'rsatishdan foyda olish;

erkin raqobat asosida bankning xizmat sohasini kengaytirish hamda korxon va tashkilotlarning kapitalarini hosil qilishda ishtirok etish evaziga yangi mijozlarni jalb qilish;

bankning qimmatli qog'ozlari orqali resurslarni jalb qilish va ulardan foydalanish;

bankning likvidli mablag'lariga qo'yilmalarning daromadligini ta'minlagan holda likvidlik zaruriy xarakterda saqlab borish;

mijozlarning qimmatli qog'ozlarni me'yorida ulib-sutishdan hamda moliyaviy risklarni qimmatli qog'ozlar hisobxonalari bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar orqali sug'urta qilish kabilardan iborat.

Depozitar operatsiyalar - hisobga olish registrlarida depozitar operatsiyalar standartlariga muvofiq bajariladigan operatsiyalar.

Kyeting - mijozning barcha pul talablarini o'zining barcha pul majburiyatlariga nisbatan hisobga olish orqali amalga oshiriladigan kiring usuli.

Tijorat banklari, odatda, bank mablag'lariga sotib olish rejalashtirilayotgan qimmatli qog'ozlar turlari, investitsiyalarni amalga oshirish muddatlari, emittentning moliyaviy sharoit, qimmatli qog'ozlarga qilingan qo'yilmalarning risk darajasi, diversifikatsiyalanganligi, qimmatli qog'ozlarning sifati va barqarorligining kafolatlariga e'tibor berishi lozim.

Banklar qimmatli qog'ozlar emissiya qilganda emittentning maqsadi (masalan, ustav fondini shakllantirish, likvidlikni saqlash, qara mablag'larini jalb qilish va h.k.), bank chiqaradigan qimmatli qog'ozlar turlari va muddatlari, ularning likvidligi, qara majburiyatlarining o'z vaqtida qoplanishi va boshqa jihatlarni chuqur tahlil qilishi zarur.

Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar qo'yilmalariga nisbatan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan cheklav va talablar o'rnatilgan bo'lsa, bundan ko'rilgan ussuziy maqsad, tijorat banklarining likvidligini va to'llova layoqatligining barqaror holatini saqlab turish hamda mijozlar ulidagi majburiyatlarni o'z vaqtida bajarilishini ta'minlash hamda. Bular quyidagilardan iborat:

- bankning ma'yan yuridik shaxs ustav kapitalga, shuningdek, ushbu yuridik shaxsning boshqa qimmatli qog'ozlarga kiritgan investitsiyalari miqdori birinchi darajali bank regulyativ kapitalning 15 foizidan oshmasligi kerak;

- bankning yuridik shaxslar ustav kapitalga va boshqa qimmatli qog'ozlarga kiritgan investitsiyalari miqdori birinchi darajali bank regulyativ kapitalning 30 foizidan oshmasligi kerak;

- sht-shtli uchun qimmatli qog'ozlarga kiritilgan bank investitsiyalari miqdori birinchi darajali bank regulyativ kapitalning 25 foizidan oshmasligi kerak.

Yuqorida ko'chirilgan banklar tomonidan qimmatli qog'ozlarga investitsiyalarni amalga oshirishlariga cheklavlar O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvi tomonidan 2018-yil 18-avgust, 17/12-son bilan tashyilangan "Tijorat banklari tomonidan

qimmatli qog'ozlar bilan o'tkaziladigan operatsiyalarga va ularning boshqa korxonalar ustav kapitalida qatnashishiga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi nizomga kiritilayotgan o'zgartirishlar "g) Qanmida aniq belgilab qo'yilgan.

Mazkur Nizom talablariga mamlakatimiz iqtisodiyotida olib borilayotgan chuqur islohotlar natijasida hukumat tomonidan qabul qilinayotgan qaror va farmonlar bilan o'zgartirishlar kiritilgan.

Shuningdek, tijorat banklarining aksiyalari bo'yicha jismoniy shaxslarning dividend tarqida olgan daromadlari 2010-yilning 1-yanvariga qadar soliqqa tortishdan ozod qilingan edi. Bu o'z navbatida tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozorida ham investor, ham emitent sifatida faol ishtirok etishiga va boshqa xizmat turlarini (investitsiya vositachisi, investitsiya aktivlarini boshqaruvchi va investitsiya maslahatchisi) taklif etishini rag'batlantiradi.

Shuningdek, ushbu qarorga asosan, 2009-yilning 1-yanvaridan boshlab 3 yil muddatga yuridik shaxslarning tijorat banklarining depozitlariga va qarz qimmatli qog'ozlariga 1 yildan artoq muddatga joylashtirishdan olingan foyali daromadlari soliqqa tortishdan ozod etildi.

Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozorida faol ishtirokini shu bilan kuchaytirish mumkin, bugungi kunda ular sarmoya oqimlari kengayishi va barqarorlik bo'yicha yagona raqobatchilik investorlar hisoblanadi. Ular vositachilik faoliyatini olib bergan holda boshqa iqtisodiy agentlarga nisbatan ko'proq imkoniyatlarga ega bo'ladi.

Banklarning yana bir ustunligi shundaki, ular iqtisodiy sektor, bozordagi alovatni ma'lakat tabii qilishi mumkin. Buzor iqtisodiyotiga o'tish moliyaviy resurslarning fond bozorida tijorat banklarining faol ishtirokida taqsimlanishi va qayta taqsimlanishini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qanmaga muvofiq tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bozorida quyidagi operatsiyalarni amalga oshirishiga ruxsat etilgan:

- qimmatli qog'ozlar (veksel, aksiya, obligatsiyalar, deposit sertifikatlari va boshqalar) chiqarish;

- qimmatli qog'ozlarni sotib olish, sotish, saqlash shart bilan hodisa operatsiyalarni amalga oshirish;

- tovar yetkazib berish va xizmat ko'rsatishdan kelib chiqadigan talab hisobini olish, bundan talablarni to'lovga qilib olish;

- mijozlar ishorah topshirgan operatsiyalarni mablag'larni jabi etish va joylashtirish, qimmatli qog'ozlarni boshqarish va boshqa ishlarini bajarish;

- bank buzari ixtirokorchilarga bu boradagi bank faoliyatidan foydalanish haqini berish.

Bank aynan ko'plab maqsadlarni ko'zlagan holda yaratiladi. Banklarning qimmatli qog'ozlar bo'yidagi faoliyatidan asosiy maqsadlari quyidagilardan iboratdir:

1. Qimmatli qog'ozlar chiqarish orqasida an'anaviy kredit va hisob-kitob faoliyatini yaratish uchun qo'shimcha pul resurslari jabi etish;

2. Qimmatli qog'ozlarga sarflangan o'z investitsiyalaridan bankka to'lanadigan hissa va dividendlar evaniga va qimmatli qog'ozlarning kurs qiymati oshishi tufayli foyda olish;

3. Mijozlarga qimmatli qog'ozlar operatsiyalariga daromadlar ko'rsatishdan foyda olish;

4. Erkin raqobat asosida bankning ta'sir sohasini kengaytirish hamda korxon va tashkilotlarning kapitallarida qatnashish evaniga yangi mijozlarni jabi etish;

5. Tanga resurslardan bahramand bo'lish hisobini beradigan va bankniki bo'ladigan qimmatli qog'ozlar orqali shunday resurslardan foydalanish;

6. Bankning likvidlik mablag'lariga qo'yilmalarning daromadligini ta'minlagan holda likvidlik zaruriyatini sezib berish;

7. Mijozlarning qimmatli qog'ozlarni mi'yorida olib sotishdan hamda moliyaviy tashkilotchiliklarni qimmatli qog'ozlar boshqarishi bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar orqali sug'urtaga qilib olish.

Banklar ma'lum darajada, ya'ni qimmatli qog'ozlar bo'yidagi ishtirok etish darajada bank mijozlari bilan tengmablag' ravishda faoliyat olib borishga va bank amalga oshirish jarayonida bir qancha operatsiyalarni amalga oshirish ko'rsatadi.

Birga ma'lum, hozirgi kundagi O'zbekiston Respublikasidagi barcha banklar universal banklar hisoblanadi. Bu banklar birgina qimmatli qog'ozlar bo'yicha bir qancha operatsiyalarni bajarishga qodir. Shu bilan birgalikda, banklar bir vaqtning o'zida ham emitent, ham vositachi, ham investor sifatida moliya bozorida ishtirok etadi.

Qayd etib o'tilganidek, qimmatli qog'ozlar bozorining barcha qatnashchilari orasida banklar shu bilan farqlanadiki, ular bir vaqtning o'zida faol bozorning qimmatlilik bilan ruzgar berilgan deyarli barcha moliyaviy vositalarida: aksiya, obligatsiya, deposit sertifikatlari va veksellarda emitentlar sifatida qatnashishi mumkin.

Har bir bank emitentga aksiyani (qimmatli qog'ozlarni chiqarish) to'g'risida ishlab chiqilgan va Bank kengashi tomonidan tasdiqlangan huzumiga ega bo'lishi kerak, unda majburiy tartibda quyidagi masalalar aks ettirilgan bo'lishi lozim:

- bank emitentga faoliyatining strategiyasi va maqsadlari (ustav kapitalni shakllantirish, likvidlikni qo'llab-quvvatlash, qarz mahlag'larini jalb etish);
- bank tomonidan chiqarilishi rejalashtirilayotgan qimmatli qog'ozlar turi va sharti, emitentga shartlari;
- qimmatli qog'ozlar likvidligi va aytmashini qo'llab-quvvatlash;
- qarz majburiyatlarining o'z vaqtida to'lanishini ta'minlash.

Investitsion va moliyaviy maslahat berish. Banklar ko'p sonli mijozlariga ega bo'lib, ularga moliyaviy kredit hisob-kitob xizmati ko'rsatadi, balki ularga chet el sarmoyadorlari tanlash, sarmoyadorlarga investitsiya shakllarini tanlash bilan bog'liq bo'lgan investitsion konsalting sohasidagi xizmatlar ko'rsatishni ham amalga oshiradi.

Bunda banklar texnik-texnologiy jihatdan asoslab berilgan, potensial samaradorlik bahosini o'z ichiga olgan investitsiya loyihalarni ishlab chiqadi, salqin arizalariga muvofiq loyihalar hujjatlarini tayyorlaydi, amalga oshiriladigan loyihalar doirasida marketing tadqiqotlari olib boradi.

Bunda eng maqbul emitent portfellarini shakllantirish, investitsiyalarni jalb etish dasturlarini ishlab chiqish, mijozning

o'ziga kerak bo'lgan pul mablag'larini jalb etishi uchun yordam beradigan vositalarni tanlash, qimmatli qog'ozlar emissiyasi uchun kompaniyalarni ishlab chiqish, moliyaviy vositalarning har bir turi bo'yicha ultradaromadli daromadlari taxmin qilish va h.k. muhim bank vazifalaridir.

Tijorat banklari aktiv operatsiyalarini diversifikatsiya qilish, qo'shimcha daromad manbalarini kengaytirish va likvidlik balansini saqlash maqsadida qimmatli qog'ozlar bilan investitsiya operatsiyalarini amalga oshiradilar. Qusur va me'yoriy hujjatlarga muvofiq, o'z nomidan, o'z hisobidan va o'z tashabbusi bilan qimmatli qog'ozlarni har qanday sharti-shartlari investitsiya bitimi hisoblanadi. Bank shaxsda sarmoya deganda, adaltda, davlat va xususiy korxonalarining qimmatli qog'ozlariga nisbatan ushbu muddatga investitsiya qilish tushuniladi. Tijorat banklari investitsiya operatsiyalarini o'z mablag'larini jalb qilingan va jalb qilingan mablag'lar hisobidan amalga oshiradilar.

Qimmatli qog'ozlarni sotib olayotganda banklar taylorlik, likvidlik, rentabellik darajasini hisobga oladi.

Investitsion risk - bu fond bozorida o'zgarishlar ta'sirida qimmatli qog'ozning bozor qiymatining mumkin bo'lgan pasayishi. Qimmatli qog'ozlar savfini kamaytirish adaltda qaytarish hisobiga amalga oshiriladi. Xavf va daromadning maqbul kombinatsiyasi investitsiya portfelini sinchkovlik bilan tanlash va doimiy monitoring qilish orqali ta'minlanadi.

Bankning investitsion portfel daromad olish va likvidlikni saqlash maqsadida sotib olingan qimmatli qog'ozlar yig'indisidir. Umi boshqarish orqali banklar likvidlik va rentabellik o'rtasidagi muvozanatga erishishga ishladi. Bankning investitsion portfelining hajmini belgilovchi omillar ushbu hajmi va uni boshqarish ushbu hisoblanadi. Investitsion portfelning tuzilishi mamlakat fond bozorida sotiladigan qimmatli qog'ozlarning turiga bog'liq. Bu hukumat, mahalliy boshqaruv organlari va yirik korxonalar tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlardir.

Bankning investitsion operatsiyalari aslida bozor risklari bilan bog'liq bo'lib, ular quyidagilarga olib keladi:

- investitsiya qilingan mablag'larning to'liq yoki qisman yo'qotilishiga;

- ko'pincha tur-atlarining o'zishi bilan qimmatli qog'ozlarga aylantirilgan mablag'larning qadralanishiga;

- investitsiya qilingan mablag'lar ko'pincha kutilayotgan daromadning ko'lig yoki qisman olinmaganligi;

- daromad olishda kechikishlar;

- sotib olingan qimmatli qog'ozlarga egilik huquqini qayta ro'yxatdan o'tkazish bilan bog'liq muammolar paydo bo'lishiga.

Qimmatli qog'ozlarning qadralanishidan yo'qotishlarni kamaytirish uchun tijorat banklari asirlarni yaratishi zarur bo'ladi.

Bank qimmatli qog'ozlari uzoq muddatli manfaatlarni ko'zlaydigan investorlar uchun ham, vaqtincha bo'lib turgan mablag'larini jamlovchilar uchun ham o'rta manfaatli qo'yilma obyekti. Uzoq muddatga mo'ljallangan maqsadlarni amalga oshirish ko'zlanganda yirik va o'rta tijorat banklarining aksiyalariga mablag'lar investitsiyalash eng yuqori samara berishi mumkin.

5.4. Tijorat banklarining moliya bozori uchun o'z qimmatli qog'ozlarini chiqarishlari

Tijorat banklarining aksiyalarini chiqarishi va ro'yxatga olish tartibi. Banklar qimmatli qog'ozlar bilan amalga oshiradigan operatsiyalari uchun qisman ko'pincha qimmatli qog'ozlar bozoriniazorat etuvchi organning maxsus ruxsati talab qilmaydi, shu sababli, banklar bu operatsiyalarni amalga oshirish uchun Markaziy bank tomonidan berilgan umumiy litsenziya asosida bajaradi. Qonunlarda tijorat banklariga aksiyalar, obligatsiyalar, deposit sertifikatlari va jamg'arma sertifikatlari, veksellari kabi qimmatli qog'oz turlarini chiqarishga ruxsat beriladi. Banklar ustav fondlarini shakllantirish maqsadida aksiyalar chiqaradi.

Banklar qarz mablag'lari jallb etish uchun o'zining qarz majburiyatlari - obligatsiyalar, deposit va deposit sertifikatlari, veksellar chiqaradilar. Bundan tashqari, ular qimmatbaho qog'ozlar bonjalari chiqarishi mumkin. Faqat yirik sanoat korxonalarining aksiyalarigina bank qimmatli qog'ozlari bilan

raqobatlasha oladi.

Tijorat banklari aksiyalar, oʻpalar va oʻz qarz majburiyatlar uchun qimmatli qogʻozlarning quyidagi turlarini chiqarishi mumkin:

- obligatsiyalar;
- sertiifikatlar;
- vekselar.

Tijorat banklari tomonidan aksiyalarni, obligatsiyalarni va oʻpalarni chiqarish tartibi qonunchilik va meʼyoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi. Ular Oʻzbekiston Respublikasining 03.06.2015-yildagi OʻRQ-307-sonli "Qimmatli qogʻozlar bozori toʻgʻrisida"gi yangi tahrirdagi Qonuni hamda Oʻzbekiston Respublikasi Davlat moliya qoʻmitasi buzuridagi Qimmatli qogʻozlar bozori faoliyatini nazoratlash va nazorat qilish markazi bosh direktorining buyrugʻining Oʻzbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 30.08.2009-yilda roʻyxatdan oʻtgan "Qimmatli qogʻozlar emissiyasi va emissiyaviy qimmatli qogʻozlar chiqarishlarini davlat roʻyxatidan oʻtkazish" qoidalarini va boshqalaridir.

Bozor qimmatli qogʻozlar bozorini tartibga solish boʻyicha davlat vakolati organi — Oʻzbekiston Respublikasi Moliya vazirligi (keyingi oʻrinlarda — roʻyxatdan oʻtkazuvchi organ) tomonidan shakllantiriladi va yuritiladi.

Tijorat banklari, agar ular aksiyadorlik jamiyati shaklida tuzilgan boʻlsa, uning kapitali shaklida oʻz kapitalini shakllantirish maqsadida aksiyalar chiqaradilar.

Oʻzbekiston Respublikasida tijorat banklari tomonidan qimmatli qogʻozlarni chiqarish va roʻyxatga olish tartibini oʻrnatildi. Qimmatli qogʻozlarni chiqarish hajmi va investitorlar sonidan qarʻi nazar qimmatli qogʻozlarning barchasini davlat roʻyxatidan oʻtkazish shart etib qoʻyildi.

Qimmatli qogʻozlarni chiqarish tartibining boshqichlari:

- qimmatli qogʻozlarni joylashtirish toʻgʻrisida qaror qabul qilish;
- qimmatli qogʻozlarni chiqarish boʻyicha tasdiqlash;
- qimmatli qogʻozlar chiqarishni davlat roʻyxatidan oʻtkazish;
- qimmatli qogʻozlar chiqarishni Qimmatli qogʻozlar markaziy depositorysida hisobga olish.

- qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi aksiyalar qonunchilik hujjatlari va maxsus qoidalarda belgilangan tartibda ishkor qilish;

- chiqarilishdagi qimmatli qog'ozlarni joylashtirish;

- ro'yxandan o'tkazuvchi organga qimmatli qog'ozlarni chiqarish natijalari to'g'risida hisdorliknomma taqdim etish.

Aksiyadorlik jamiyatlari shaklida tashkil etilgan tijorat banklari ustav kapitalni aksiyadorlar tomonidan sotib olingan aksiyalarning nominal qiymatidan hamda foyda hujjati va hujjatga shaklidagi nomlangan aksiyalar, oddiy va imtiyozli aksiyalardan shakllantiradi.

Agar ularga egalik qilish bilan bog'liq mulkiy huquqlarni amalga oshirish uchun ulush egasining nomi emitentning hisob kitoblarida yoki uning nomidan qimmatli qog'ozlar bo'yicha professional faoliyat bilan shug'ullanuvchi tashkilotda ro'yxandan o'tkazilishi zarur bo'lsa, aksiyalar nominal hisoblanadi. Ro'yxandan o'tgan qimmatli qog'oz bir egadan ikkinchisiga o'tkazilganda rostrga tegishli yozuvlar kiritiladi.

Bank aksiyalarning birinchi chiqarilishi butunlay oddiy nomdagi aksiyalardan iborat bo'lishi kerak. Ustav kapitalni ko'paytirishda banklar oddiy va imtiyozli (ustav kapital miqdorining 25 foitidan ko'p bo'lmagan) aksiyalarni chiqarish huquqiga ega. Ikkinchisi, agar bu imtiyozli aksiyalarga ovoz berish huquqini beruvchi bankning ustav hujjatlariga sid bo'lmasa, boshqa nominal qiymatga ega bo'lishi mumkin.

Aksiyalar chiqarilishini davlat ro'yxatidan o'tkazish, agar ular cheklanmagan miqdordagi shaxslar yoki 500dan ortiq shaxslarning ilgari ma'lum bo'lgan doirasi o'rtasida joylashtirilgan bo'lsa, prospektni ro'yxatdan o'tkazish bilan birlashtirish zarur bo'ladi.

Bank tomonidan aksiyalarni chiqarish tartibi qimmatli qog'ozlar chiqarilishini ro'yxatdan o'tkazish prospektini ro'yxatdan o'tkazish bilan birlashtirishga qarab farqlanadi.

Emitent aksiyadorlik jamiyati shaklida tuzilayotganda barcha aksiyalar uning muassislari orasida joylashtirilishi lozim.

Emitent aksiyadorlik jamiyati shaklida tuzilayotganda muassislari o'rtasida joylashtirilishi lozim bo'lgan aksiyalarning

Uplari, ular bo'yicha to'lov miqdori, shakli va tartibi, shuningdek, uning kapitalining miqdori qo'munchilik hujjatlari tabiiyatini hisobga olgan holda uni tuzish to'g'risidagi ta'vif shartnomasi yoki amment ustavi bilan belgilanadi.

Aksiyalarni qo'shimcha chiqarish faqat emitentning ilgari joylashtirilgan barcha aksiyalari to'liq to'langandan keyingina amalga oshirilishi mumkin. Aksiyalarni qo'shimcha chiqarish to'g'risidagi qaror faqat emitent ustaviga kiritiladigan aksiyalarning oldingi chiqarilishi natijalariga ko'ra joylashtirilgan va e'lon qilingan aksiyalar sonining yangi miqdoriga nisbatan kiritilgan o'zgarishlar davlat ro'yxatidan o'tkazilganidan keyin qabul qilinishi mumkin.

Aksiyalarning nominal qiymati O'zbekiston Respublikasi milliy valyutada ifodalashishi lozim.

Qimmatli qog'ozlar chiqarilishini davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun emitent ro'yxatdan o'tkazuvchi organga quyidagi hujjatlarni taqdim etishi shart:

a) quyidagilar ko'rsatilishi lozim bo'lgan qimmatli qog'ozlar chiqarilishini davlat ro'yxatidan o'tkazish to'g'risidagi ariza:

tashkilot nomi;

tashkilotning yuridik manzili;

qimmatli qog'ozlarning turi, ko'rinishlari va turlari;

bir dona qimmatli qog'ozning nominal qiymati;

chiqarilishning umumiy hajmi;

qimmatli qog'ozlar chiqarilishining tartib raqami;

qimmatli qog'ozlar chiqarilishini davlat ro'yxatidan o'tkazish bo'yicha hujjatlarni ko'rib chiqish uchun to'lov summasi, to'lov qog'ozni ushlab va raqami (qo'munchilikda ko'rsatilgan holatlar bundan mustasno);

emitentning ma'ol xizmati haqida ma'lumot va uning aloqa ma'lumotlari;

b) mulluk qoidalariga muvofiq rasmiy lashtirilgan qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi qaror (uch nusxada);

v) mulluk qoidalariga muvofiq rasmiy lashtirilgan risola (uch nusxada) (qimmatli qog'ozlar umumiy joylashtirilgan taqdirda);

g) qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risida qaror chiqarilganligini tasdiqlovchi aksiyadorlarning yoki jamiyat

ishtirokchilarning umumiy yig'ilihi bayonnomasi nusxasi yoki bayonnomasidan ko'chirma agar mas'ul qaror aksiyadorlik jamiyati kuzatuv boshqasi tomonidan qaror qabul qilingan bo'lsa – ovoz berishda ishtirok etgan aksiyadorlik jamiyati kuzatuv boshqasi a'zolarining familiyasi, ismi, shartlari ko'rsatilgan yig'ilish bayonnomasi nusxasi yoki bayonnomasidan ko'chirma.

d) qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi qarorning tasdiqlanganligini tasdiqlovchi aksiyadorlarning yoki jamiyat ishtirokchilarning umumiy yig'ilihi bayonnomasi nusxasi yoki bayonnomasidan ko'chirma, kuzatuv boshqasi tomonidan qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risida qaror tasdiqlangan taqdirda esa – ovoz berishda ishtirok etgan aksiyadorlik jamiyati kuzatuv boshqasi a'zolarining familiyasi, ismi, shartlari ko'rsatilgan yig'ilish bayonnomasi nusxasi yoki bayonnomasidan ko'chirma;

e) risola tasdiqlanganligini tasdiqlovchi aksiyadorlarning yoki jamiyat ishtirokchilarning umumiy yig'ilihi bayonnomasi nusxasi yoki bayonnomasidan ko'chirma, aksiyadorlik jamiyati kuzatuv boshqasi tomonidan risola tasdiqlangan taqdirda esa – ovoz berishda ishtirok etgan kuzatuv boshqasi a'zolarining familiyasi, ismi, shartlari ko'rsatilgan yig'ilish bayonnomasi nusxasi yoki bayonnomasidan ko'chirma;

g) qimmatli qog'ozlarning chiqarilishini davlat ro'yxatidan o'tkazilganlik uchun belgilangan yig'im to'langanligi to'g'risidagi to'lov hujati (qamanchilik hujatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno).

Arsizarga hujjatlar ro'yxati ilova qilinib, nusxalar va yaraqlar ushbu ko'rsatiladi.

Arsiz tashkilot rahbari hamda bosh hisobchisi tomonidan imzolalanishi kerak.

Ro'yxatga kiruvchi bank quyidagi hollarda qimmatli qog'ozlar chiqarilishini ro'yxatdan o'tkazilishni rad etishi mumkin:

- umumiy bank tomonidan O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi qonun hujjatlarini va qimmatli qog'ozlarni chiqarish uchun ro'yxatga olish hujjatlarini tuzish va qayta ishlash tartibini buzish;

- ro'yxatga olish hujjatlarini to'liq taqdim etmaslik;

- ro'yxatga olish hujjatlarida shuncha yili aksiyalarni chiqarish shartlari amaldagi qonunchilik, bosh qoidalar va qo'llanmalariga mos kelmaydi degan xulosaga kelish imkonini beradigan ma'lumotlarning mavjudligi.

- bank tomonidan qimmatli qog'ozlar chiqarilishidan oldingi kundagi choraklik hisobot ma'lumotlariga ko'ra iqtisodiy standartlarga rioya qilmashlik.

Agar emissiya natijalari boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar haqida ko'rsatgan bo'lsa, ro'yxatga olovchi organ aksiyalarni chiqarishga ruxsat berishi mumkin.

Banklar aksiyalar uchun to'lovni qabul qilishlari mumkin:

- milliy va xorijiy valyutadagi naqd pullarda;

- bank faoliyati uchun zarur bo'lgan, qurilishi tugallangan havo ko'rinishidagi, bank iştirakchilariga tegishli bo'lgan va avtomatik rejimda ishlaydigan bankomatlar va terminallar, mijozlardan naqd pul olish va ularni to'plash uchun mo'ljallangan moddiy boyliklar tarzida.

Ro'yxatga olingan kundan boshlab davlatdagi ikki yil ichida moddiy boyliklarning ulushi ustav kapitalining umumiy miqdorining 20%dan, kelajakda esa 10%dan oshmasligi kerak.

Amaldagi banklar o'z mablag'lari hisobidan aksiyalarning qo'shimcha chiqarilishini to'lashlari mumkin:

- aksiya mukofoti;

- moddiy boyliklarni qayta baholashdan tushgan mablag'lar;

- o'tgan yillardagi taqsimlanmagan foyda qoldiqlari.

Bir nechta chiqarilgan aksiyalar tijorat banki (uning huddudiy filiallari) tomonidan bank ta'stixchilariga davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi g'arohnomasi berilgan kundan boshlab 30 kalendar kundan kechiktirmay joylashtirilishi kerak. Boshqa hollarda muddat aksiyalarni chiqarish to'g'risidagi qaror bilan, lekin uchta qimmatli qog'ozlarning qo'shimcha chiqarilishi davlat ro'yxatidan o'tkazilgan kundan boshlab bir yildan kechiktirmay beriladi.

Emissiya natijalari to'g'risidagi hisobot Markaziy bankning tegishli bo'linmasiga topshirib beriladi. Aksiyalarning bir nechta chiqarilishi to'g'risidagi hisobot davlat bosh idoralarining o'z ichida hujjatlar bilan bir vaqtda topshirib beriladi.

Ro'yxatga olovchi qimmatli qog'ozlar chiqarilishining hishob va natijalarini ro'yxatdan o'tkazishni rad etishi mumkin, ya'ni emissiya haqiqiy emas deb topiladi va emissiyaning o'zini davlat ro'yxatidan o'tkazish bekor qilinadi. Aksiyalarning chiqarilishini davlat ro'yxatidan o'tkazish bekor qilinganda emitent bank savdolariga ulardan olingan mablag'lar va moddiy boyliklarni qaytaradi.

Emissiya natijalari to'g'risidagi hisobotni ro'yxatdan o'tkazgandan so'ng, emitent bank emissiya natijalarini ligari e'lon qilingan bozora erganda e'lon qiladi.

Tijorat banklari tomonidan obligatsiyalar chiqarish tartibi. Tijorat banklari aktiv operatsiyalar uchun qo'shimcha mablag'larni jalb qilish uchun obligatsiyalar chiqarishi mumkin. Obligatsiya - emissiyaviy qimmatli qog'oz bo'lib, u obligatsiyani xaridovchining obligatsiyaning nominal qiymatini yoki boshqa mulkiy ekvivalentini obligatsiyani chiqargan shaxsdan obligatsiyada nazarda tutilgan muddatda ulushga, obligatsiyaning nominal qiymatidan qat'iy belgilangan faizni olishga bo'lgan haquqini yoxud boshqa mulkiy haquqlarini taadiqlaydi.

Obligatsiyalarni chiqarishning majburiy sharti bu bank tomonidan chiqarilgan barcha aksiyalarning (aksiyadorlik banki uchun) to'liq to'lanishi yoki shirkatchilar tomonidan bankning ustav kapitalidagi ulushlarning to'liq to'lanishi (aksiyadorlik shaklida tashkil etilgan bank uchun) hisob. Aksiya va obligatsiyalarni bir vaqtda chiqarish qonun bilan taqiqlanadi.

Obligatsiyalar nominal va taqdim etovchiga, qog'ozda va naqd pulda shaklda chiqariladi. Obligatsiyalarning minimal to'lov muddati - bir yil. Bir emissiya doirasida obligatsiyalar turli narxlarda sotilishi mumkin (yagona joylashtirish boshosi tabii ularga nisbatan qo'llanilmaydi).

Obligatsiyalar qimmatli qog'ozlarni chiqarish to'g'risidagi qarorda belgilangan muddatda, lekin ularning chiqarilishi ro'yxatga olinganidan keyin bir yildan kechiktirmay nominal qiymatida yoki chegirma bilan sotiladi.

Tijorat banklari tomonidan sertifikat va o'z vakillarini chiqarish tartibi. Depozit yoki jamg'arma sertifikatini omonatchi yoki

uning vorisi belgilangan muddat tugaganidan keyin ulmamat (deposit) summasini va u bo'yicha faidalarni olish bo'yicha tasdiqlovchi sertifikat-bankning pul mablag'larini depozitga qo'yganligi to'g'risidagi yozma ma'lumotnomalari asosida beriladi. Da'voni (sessiyani) topshirishni rasmiylashtirish uchun nominal jamg'arma (deposit) sertifikati yoki unga qo'shimcha varaqalar - qo'shimchalar bo'lishi kerak.

Depozit sertifikatlari yuridik shaxslarga, ulmamat sertifikatlari faqat jismoniy shaxslarga sotish uchun chiqariladi. Ikkala turdagi sertifikatlarda beriladi. Sertifikat muddati kafolatdir. Depozit sertifikatlari muammasining maksimal muddati - bir yil, jamg'arma sertifikatlari - uch yil.

Depozit va jamg'arma sertifikatlari daromad ta'minoti to'ralari sifatida sotilgan tovarlar yoki ko'rsatilgan xisमतlar uchun hisob-kitob yoki to'lov vositasi bo'lib ulmamat qila olmaydi. Bunday sertifikatlarni bir egadan boshqasiga o'tkazishda cheklavlar mavjud. Depozit sertifikati faqat yuridik shaxsdan yuridik shaxsga, jamg'arma sertifikati faqat jismoniy shaxsdan jismoniy shaxsga o'tkazilishi mumkin.

Tijorat banklarida o'z vekselarini chiqarish banklarga yig'ilgan mablag'lar miqdorini ko'paytirishga, mijozlarga esa universal to'lov vositasini olish imkonini beradi.

Vksel - bu vksel egasiga to'lash muddati tugagach ma'lum miqdorda pul to'lash bo'yicha vkselning (bankning) to'rtinchi pul qarmini bir tomondama majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog'oz.

Bank vekselari bir qator shubhasiz afzalliklarga ega:

- tijorat banklarida ammiy qoidalar va shartlarini majburiy ro'yundan o'tkazmaslik;
- ketma-ket va bir martalik tartibda chiqarish;
- jismoniy va yuridik shaxslar tomondan tovarlar va xisमतlar uchun to'lov vositasi sifatida foydalanish;
- cheklarsiz ulmamat arqali o'tkazish;
- kredit shahada garov sifatida foydalanish;
- indonasiylarning birgalikdagi jvabgarligi bilan ta'minlangan likvidlikning ishlashi;
- milliy va chet el valyutalarida chiqarish.

Tijorat banklari vekselarni talab bo'yicha va tasdiq etish

vaqtini ko'rsatgan holda chiqaradilar. Fozali, cheginmali va fozisiz veksellar mavjud. Fozali veksellar birinchi veksel egasiga yoki uning merosiga to'lash uchun bankka taqdim etilganda veksel summasi va to'lanishi kerak bo'lgan foiz daromadli, diskont vekselarni - diskont daromadli olish huquqini beradi. Fozisiz veksel bo'yicha veksel egasi sotilgan vekselning nominal qiymatini oladi. Valyutadagi veksel - bu xorijiy valyutadagi to'lov hujjati bo'lib, valyuta qiymatlariga taalluqdir va vekselar bilan operatsiyalar o'z navbatida valyuta operatsiyalari deb hisoblanadi.

3.5. Qiymatli qog'ozlar bozorida tijorat banklaridagi vaqtinchalik faoliyati, BEFO, underrayting va trust operatsiyalari

Banklarning qiymatli qog'ozlar bilan operatsiyalari boshqa turdagi boshqa operatsiyalardan tashkil topishi mumkin. Bunga ma'lumki hozirgi vaqtga kelib banklar qiymatli qog'ozlar bilan ichki fond bozorida yetakchi o'rinlarni egallab kelmoqda. Shu haqda ma'lumotlarni quyidagi ma'lumotlar asosida ko'rishimiz mumkin. Qiymatli qog'ozlar bozorida bank faoliyati rangbarangdir.

Depozitar xizmat ko'rsatish. Bu xizmat xorijiy banklar amaliyotida mavjud. Tijorat banki, depozitariydagi kabi mijozning qiymatli qog'ozlarini saqlaydi, ularga bo'lgan huquqlarini hisobga oladi, ularning harakati hisobini yuritadi. Qiymatli qog'ozlarni saqlash uchun banklar mijozlarga "depo" hisobraqamini ochadi va depozitar xizmat ko'rsatish shartnomasiga muvofiq ular bo'yicha qonunchilikda ro'yxat etilgan barcha operatsiyalarni amalga oshiradi. Banklar har qanday turdagi korxonalar, shu jumladan, investitsiya fondlari uchun depozitar xizmatlarini amalga oshirishi mumkin.

O'zbekistonda qonunchilikka muvofiq depozitar faoliyat faqat tashkilotlashgan investitsiya muassasalari-depozitariylar tomonidanгина amalga oshirilishi mumkin. Banklar ushbu vazifani bajarish huquqiga ega emas.

Bir qancha mamlakatlarda banklar boshqaruvchi korxonalar vazifasini bajaradi. Ushbu vazifalarni banklar

mijozlar bilan tuziladigan shartnomaga investitsiy amalga oshiradi. Bunda bank mijozning qimmatli qog'ozlar portfelini va uning barcha investitsiyalarini shakllantiradi bunda boshqaradi. Bu borada banklar investitsiya fondlariga ham shamol ko'rsatishi mumkin.

Trast shaxslar. Bu - banklar faoliyatining keng tarqalgan shaxsidir. Tijorat banklari tarkibida ushbu operatsiyalarni bajarish uchun maxsus trast-bo'limlar tuziladi. Ular xususiy mulkchilar, shuningdek, firma va aksiyadorlik jamiyatlari uchun trast operatsiyalarni amalga oshiradi.

Ulariga aksiyalar (mulk)ni tasarruf etish, aksiyadorlik jamiyatlari ishini boshqarish, vositachilik shaxsi ko'rsatish kabilar kiradi.

Aktivlarni tasarruf etish. Bu - qurub operatsiyalarining eng ko'p tarqalganlariga penziya, o'lara va boshqa maqsadli fond (jang'arnalarni boshqarish bo'yicha ko'rsatiladigan shaxslar kiradi.

Mashur holda trast - bo'limning isbi mablag'larni birer maqsadli fondga va trast to'g'risidagi shartnomaga asosan shartlarga pul to'lash uchun mablag'larni to'plash, jang'arish (akkomulyatsiyalash)dan iborat. Alohida shaxslar uchun trast-bo'lim vasiyatnoma bo'yicha ishonchli shaxs (vasiyatnoma qurilish sifatida) shamol ko'rsatishi mumkin. Bir qancha holdarda trast-bo'lim firma tomonidan chiqarilgan obligatsiyalarning to'lovini ta'minlaydigan qimmatli qog'ozlar egasi bo'lishi ham mumkin.

Kompaniya ishlarini yoki alohida shaxsning mulkini boshqarish. Bunday boshqarish vaqtinchalik, mavqumat mavqutga ega bo'lishi mumkin. Korona qayta tashkil etilayotgan, qo'ribilayotgan, sanatsiya qilinayotgan vaqtda katta tashkily, moliyaviy qiyinchiliklarni boshidan kechiradi yoki bankrot bo'ladi. Shunday paytda trast-bo'lim ishonchli shaxs sifatida kreditlarga qaralarni, byudjetga to'lanmagan soliqlarni to'laydi, koronaga to'g'risidagi uli hujjatlarni rasmiylashtiradi, vakolatlik vaqdlarni bajaradi va h.k.

Xususiy shaxsning mulkini boshqarish trast bitim asosida yoki sul farmoyishi bo'yicha, odatda, ishonchli shaxs yoki uchinchi shaxs (masalan, hayqatlar) bo'lgan boshqarish haydarga amalga

o'shiriladi. Ma'skur holda bank o'z nomidan o'sib tutib, mulkning har xil turlarini boshqaradi, mahlag'arning samarali qo'yilishini ta'minlaydi, bunday qo'yilmalardan tushadigan daromadni va boshqarilgan mulkning asosiy qismini tasarruf etadi.

Agentlik xizmatlari. Bunda bank muayyan muddatga tuzilgan shartnoma asosida prinsipal deb atalaychi o'z mijosi nomidan va uning topshirig'i bo'yicha harakat qiladi. Bu holda bank mulkni tasarruf etish huquqiga ega bo'lmaydi; mulkni tasarruf etish huquqi prinsipalning o'zida qoladi. Vositachilik xizmatlari qimmatliklarni seyflarda saqlashdan iborat bo'lib, bunda bank mijozning topshirig'i bo'yicha qimmatliklarni oladi, saqlaydi va beradi yoki seyflarni ijaraga beradi, mijozning o'zi bu seyflarda o'z qimmatliklarini, shu jumladan, qimmatli qog'ozlarini saqlaydi.

Bank vositachilik xizmatlarini ko'rsatib, mijozning aktivlarini saqlaydi: uning ko'rsatmalariga asosan harakat qilib, aksiyalar bo'yicha dividendlar, obligatsiyalar bo'yicha to'lovlar olish, obligatsiyalarni to'lash, qimmatli qog'ozlarni almashtirish va h.k.ga doir operatsiyalarni bajaradi.

Nisbatan vositachilik xizmati ko'rsatish doirasida prinsipal aktivlarini boshqarish amalg'a o'shiriladi, bunda bank mijozning topshirig'i bo'yicha investitsiyalashni amalg'a o'shiradi, mijoz nomidan shartnomalar tuzadi, qimmatli qog'ozlarni beradi, sotadilar oladi, cheklar yozib beradi va imzolaydi, vekselarni indeksatsiya qiladi, qimmatli qog'ozlar portfelining holatini tahlil qiladi, mijoz portfelida mavjud bo'lgan qimmatli qog'ozlar kuzatish boradi, qimmatli qog'ozlar oldi-sotdini amalg'a o'shiradi, ularning sug'urtasini rasmiylashtiradi va h.k.

Aksiyadorlar reestri (ro'yxatini) yuritish. Odatda, bunday xizmat ko'p sonli aksiyadorlariga ega bo'lib, bank mijozlaridan hisoblangan aksiyadorlik jamiyatlari foydalanadi. Aksiyadorlarning reestri yuritib, bank aksiyadorlik jamiyati qatnashchilarining tarkibi, unda kuchlarning joylashishi, aksiyalar harakati va h.k. to'g'risida axborot oladi.

Veksel operatsiyalari - bank operatsiyalarining eng keng tarqalgan turidir. Ularga vekselni hisobini yuritish, vekselni qayta hisoblash, vekselga asosda harish, vekselni indeks qilish, vekselni damitulyatsiya, vekselni avallash, vekselni aksepti,

veksellar bilan amalga oshiriladigan forfeyting operatsiyalari kiradi.

Veksellar hisobini yuritish - bu veksel egasi tomonidan vekselni bankka indosament bo'yicha to'lov muddati kelgunga qadar berish (sotish) va buning evaziga hisob yuritish lohi yoki diskont deb ataladigan muayyan foiz chiqarib tashlangan holda, veksel sotmasini olishdir.

Forfeyting operatsiyalari. Forfeyting - bu mul (tovarlarni) yotqizib berish va shtmatlar ko'rsatish bo'yicha talablar qo'yish huquqini olish, ushbu talabga doir operatsiyalarni bajarish va uni amalga oshirish xatarini qabul qilishdir.

Forfeyting, odatda, eksporxyordan importyor tomonidan akseptlangan tijorat vekselarini sotuvchiga qaytib kelmasdan sotib olish shaklidagi tashqi savdo operatsiyalarini kreditlashda qo'llanadi.

Brokerlik faoliyati - bu qimmatli qog'ozlar bilan ishorchi shaxs yoki komissiya a'zosi sifatida bitim tuzish, toqshiriq shartnomasi yoki komissiya asosida amalga oshadi.

Dilerlik faoliyati - bu qimmatli qog'ozlarni o'zining hisobidan sotish-sotib olish bitimini amalga oshirish.

Kliring faoliyati - bu faoliyat o'zaro majburiyatlarini aniqlash bo'yicha (yig'im, taqqoslash, qimmatli qog'ozlar bo'yicha bitim uchorati korrektorovkasi va bular bo'yicha buxgalteriya hisoblarini tayyorlash) va qimmatli qog'ozlar taklifi bo'yicha hisobotdir.

Absolventlik tijorat banki o'zining shaxsiy qimmatli qog'ozlarini ustav kapitalini oshirish yoki mablag'larni o'zlariga jalb qilish maqsadida chiqarishlari mumkin. Shu yo'l bilan bank qimmatli qog'ozlar bozoriga moliyaviy vositachi (broker), moliyaviy investar (diler) va qimmatli qog'ozlar emitenti sifatida qatnashishi mumkin.

REPO operatsiyasi - bu qimmatli qog'ozlarni keyinchalik yuqoriroq bahoda sotish (sotib olish) majburiyati bilan sotib olish (sotish). REPO shartnomasining birinchi qismida sotuvchi kreditlanadi va ikkinchi qismida pul mablag'lari egasiga ortiq' bilan qaytariladi. Qimmatli qog'ozlar egasini huquqiy berish ma'lum vaqtga kreditni ta'minlangan qiladi va riskni kamaytiradi.

Haqiqiy REPO va ustav turidagi REPO qayta sotib olish bilan

belgilanadi. Haqiqiy REPO faqatgina tomonlar o'rtasida REPO birimini tuzish to'g'risidagi bosh shartnoma bo'lgandagina tuziladi. Bunday shartnomada tomonlarning haqiqiy va majburiyatlarini banda ular o'rtasidagi hisob-kitob qoidalarini aniq ko'rsatiladi. Haqiqiy REPOning fozali daromadlari sotish va qaytib sotib olish turidagi REPOmoldan yaqqol farq qiladi.

REPO operatsiyalari katta makroiqtisodiy ahamiyatga ega, chunki ular bank tizimining likvidligini boshqarish va ochiq bozorda operatsiyalar doirasini kengaytirish uchun ishlatiladi. Tijorat banklari vaqtinchalik bo'lib resurslarni kamroq xaf bilan joylashtirishlari mumkin.

REPO - bu ikki qismdan iborat moliyaviy operatsiya. Bitirida ishtirok etuvchi tomonlardan biri boshqa tomonga qimmatli qog'ozlarni sotadi va shu bilan birga ma'lum bir sutunda yoki boshqa tomonning istimosiga binoan ularni qaytarib sotib olish majburiyatini oladi.

Qayta sotib olish majburiyati ikkinchi tomon tomonidan o'z istimosiga olgan qayta sotib olish majburiyatiga mos keladi. Qimmatli qog'ozlarni qayta sotib olish dastlabki sotib narvidan farq qiladigan narvda amalga oshiriladi. Narvlar o'rtasidagi farq - bu REPOning birinchi qismida qimmatli qog'ozlarni karded (mahlag'larni sotuvchi) sifatida harakat qilgan tomon olishi kerak bo'lgan daromad. Amalda sotuvchining daromadi REPO stavkasi bilan belgilanadi, bu esa REPO operatsiyasining amardorligini boshqa moliyaviy operatsiyalar bilan solishtirish imkonini beradi.

REPO operatsiyalari odatda shartnoma asosida amalga oshiriladi. REPO operatsiyalari qimmatli qog'ozlar bilan ta'minlangan amda sifatida ham ta'riflanadi (bu qimmatli qog'ozlar bilan "ta'minlangan" kredit berish).

Tarqilik muddati bo'yicha REPOlar uch turga bo'linadi:

1. Tun (bir kun uchun);
2. Ochiq (operatsiya davomiyligi aniq belgilanmagan);
3. Sbohilinch (bir kundan ortiq, belgilangan muddat bilan, masalan, yetti kun).

Fozali stavkasi REPO muddati bilan bog'liq.

Anderrayting operatsiyalari, investitsiya kompaniyavi faoliyatining asosiy yo'nalishlaridan biri anderrayting - qimmatli

qog'onlarni sarif qilish yoki ularni sarmoyadorlar o'rtasida joylashtirish kafolatini berish hisoblanadi. Anderraytga quyidagilar kiradi: qimmatli qog'onlarni chiqarish shartlarini belgilash, ularning yangi nashrlarini tayyorlash, qimmatli qog'onlarni keyin sarmoyadorlarga qayta sotish uchun emitentlardan sotib olish, ularni joylashtirish kafolatini berishni taahsil etish.

Anderrayter - bu qimmatli qog'onlarga xizmat ko'rsatuvchi va ularning birlamchi joylashtirilishiga kafolat beruvchi, qimmatli qog'onlarni keyinchalik asosiy sarmoyadorlarga qayta sotish uchun emitentdan sotib olovchi investitsiya kompaniyasidir.

Investitsiya kompaniyalari tomonidan anderraytingning amalga oshirilishini quyidagi asosiy bosqichlarga bo'lish mumkin:

- qimmatli qog'onlarni muamalaga chiqarishga tayyorlash, shu jumladan, emitent va bunga ko'maklashuvchi boshqa tashkilotlar bilan hamkorlikda nashrlarni rejalashtirish, muamalaga chiqariladigan qimmatli qog'onlarni baholash, emitent hamda nazarda tutilayotgan sarmoyadorlar o'rtasida aloqalarni o'rnatish va h.k.

- qimmatli qog'onlarni tapshirish, shu jumladan, emitentning bir qismini yoki butun sarmasini sotib olish, qimmatli qog'onlarni sarmoyadorlarga sotish, markur qimmatli qog'onni joylashtirish vaqtida ushbu bozor narxini qo'llab-quvvatlash;

- sotilgandan keyingi davrda qimmatli qog'onning kursini ma'lum vaqt mobaynida qo'llab-quvvatlash (odatda bir yil);

- qimmatli qog'onning kurs qiymati o'zgarishini taahsil va nazorat qilish, ushbu ta'bir etuvchi omillarni aniqlash.

Trast operatsiyalari. Trast-ingiz tilida "trust" degan ma'nosi bildiradi. Bank jamiyati va yuridik shaxslardan pul mablag'larini ma'lum bir muddatga jalb qilib, shu muddat ichida ishlovchi ulangan mablag'ni yuqori foyda olib keladigan operatsiyalarga joylashtiradi. Trast operatsiyalari bank ishida va banklarning savlat va iqtisodiyotning boshqa sohalari bilan aloqalarida katta rol o'ynaydi.

Trast operatsiyalarini banklarda papila bo'lish tartibi yana bir bor qisqart banklarga bo'lgan ishlovchini katta ekanligidan dalolat beradi. Sababi shundaki, pulda badiolat investitsiya tomonidan hali

balog'at yoshiga etmagan farzandlari nomiga qidirilayotgan boyliklarni, ularning vafotidan so'ng boshqarish masalasini yuzaga kelishi banklarning trust operatsiyalarini paydo bo'lishiga sabab bo'ladi. Banklar ushbu mablag'lari farzandlar balog'at yoshiga etgunga qadar, ichimchil tarafd boshqaradilar.

Trust operatsiyalari ana-sekki banklarning korporativ mijozlari bilan bo'ladigan munosabatlarga ko'rinadi. Mijozning qimmatli qog'ozlari portfelini yoki ushbu portfelning bir qismini hamda u bilan bog'liq bo'lgan pul mablag'larini boshqarish tijorat banklarining trust operatsiyalari tashkil qiladi.

Tijorat banklari trust operatsiyalarini amalga oshirish taqyifi birinchidan, qimmatli qog'ozlarni joylashtirish, harjadagi operatsiyalarda foydalanishi mumkin bo'lgan ushbu muddatli moliyaviy resurslardan hahramand bo'la oladi; ikkinchidan, trust operatsiyalarga bog'liq hisoblarni banklar o'z mijozlarining shartnomalari asosida amalga oshiradi, shuning ushbi bitimlar qonunlar bilan cheklanmaydi; uchinchidan, bank qimmatli qog'ozlarni boshqarishdan komission mablag'lar olib, o'zi boshqarayotgan qimmatli qog'ozlardan tushayotgan foydadan o'z ulashini oladi; to'rtinchidan, bank o'z sarmoyalari bilan emas, balki o'z ogalar sarmoyalari bilan operatsiyalar o'tkazadi va baqat trust shartnomasi doirasidagina jirovligar bo'ladi, ushbu tavakkalchilik esa qimmatli qog'ozlar egasining zimmasida bo'ladi.

Tijorat banklari ushbu trust operatsiyalarini bajarishi mumkin:

- mijozlarning pul mablag'larini boshqarish, mijozlarning fond portfellarini shakllantirish va qimmatli qog'ozlar paketlarini boshqarish;

- meroslar va ushbu trustlarni tasarruf etish, agentlik vazifalarini bajarish;

- obligatsiyalar chiqarish va to'lov muddati kelganda obligatsiyalarni to'lash fondlarini boshqarish;

- dividendlarni to'lashga qimmatli qog'ozlarni ushlab, ularning harakatini hisobga olishga, ularni boshqa qimmatli qog'ozlarga almashitirib olishga oid, agentlik vazifalarini amalga oshirish;

- qimmatli qog'ozlarga va qimmatli qog'ozlar operatsiyalariga

oid tashkulkchilikni sug'urtalashda vositachilik qilish, qimmatli qog'ozlar operatsiyasi yuzasidan bargahterlik hisobi yuritish va hisobotlar tuzish, qimmatli qog'ozlar xavflarini uchun transfer bo'yicha agent (qimmatli qog'ozlarni ruyxatga olish) xizmatini bajarish va boshqalardir.

V bobga oid nazorat savollari:

- Qimmatli qog'ozlar bazarini nima?
- Qimmatli qog'ozlarning mahiyati, zarurligi va turlarini tushuntiring.
- Qimmatli qog'ozlarni belgilari bo'yicha tanitilang.
- Investitsiya portfelini nima va unga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
- Tijorat banklari qimmatli qog'ozlar bilan qanday operatsiyalarni bajaradi?
- Yekceklar, majburiyatlar va ulg'atayalar investitsiya funksiyasini bajarishda qanday o'rin tutadi?
- Sertifikatlar investitsiya funksiyasini bajaradi?
- Qaysi turdagi qimmatli qog'ozlar ro'yxatida bank investitsiya funksiyasini bajarishni xush ko'radi?
- Investitsiya vositalarini tanlash jarayoniga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?
- Investitsiya portfelini diversifikatsiyalashdan maqsad nima?
- Komission operatsiyalar deganda nimani tushunadi va ularning qanday turlarini biladi?
- Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bazaridagi faoliyati va usning turlarini tushuntiring.
- BEPO operatsiyalari deganda nimani tushunadi?
- Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan ko'ladigan operatsiyalarida uchraydigan risklarni aniqlang va ularni baholang.
- Trust operatsiyalari deganda nimani tushunadi?
- Trust operatsiyalarining tijorat banklari faoliyatidagi o'rnini tushuntiring.

VI BOB. TIJORAT BANKLARIDA KREDITLASH MEKANIZMI

- 6.1. Tijorat banklarida kreditlashni tashkil qilish.
- 6.2. Kreditlash tamoyillari.
- 6.3. Tijorat banklarining kreditlash bosqichlari.
- 6.4. Bank kreditlarining turlari, shahllari va funksiyalari.
- 6.5. Tijorat bankining kreditlash usullari va usula hisobvaraqlarining shakllari.

Tayanch iboralar. Tijorat banklari, kredit, usula, marja, kredit subyektlari, lotir, kredit tamoyillari, kredit turlari, kredit riski.

6.1. Tijorat banklarida kreditlashni tashkil qilish

Keng ma'noda kreditlash deganda, tomonlar tomonidan harcha kredit shartlarini ma'buriy bajarish bilan qarz beruvchidan qarz oluvchiga qarag'a olingan summaning o'tishi jarayoni tushuniladi.

Kredit tizimi o'zaro bog'liq bo'lgan uchta elementni o'z ichiga oladi:

- kredit subyektlari;
- kredit berish;
- kreditlash imkoniyatlari.

Kredit tizimining to'liq namoyon bo'lishi nuqtayi nazaridan uchta sondagi elementning birigi muhim ahamiyatga ega.

Kredit munosabatlari tizimida bevosita kreditlash subyektlariga qarz beruvchi va qarz oluvchi kredit. Umumiy amaliyotda kreditlash subyektlari kredit shakliga qarab bo'linadi.

Kreditkorlar - o'zlarining vaqtincha bo'sh pul mablag'larini ma'lum muddatga qarz oluvchining istiyoriga qo'yadigan yuridik va jismoniy shaxslardir. Kredit munosabatlari tizimida bunday subyekt, qoidalari tarqanida tijorat banki hisoblanadi.

Qarz oluvchi - bu kredit munosabatlarning bir qismi bo'lib, u bepunchalik qaytarilishi sharti bilan ma'lum bir muddatga kredit oladi.

Kreditlash turlariga qarab, usula bitimining subyektlari ham farqlanadi, ular:

– davlat kreditida - davlat va aholi, davlat va banklar, korxonalar, bank va davlat;

– tijorat kreditida - korxonalar, tovar yetkazib beruvchi va tovar xaridor. Tijorat banki bunday operatsiyani amalga oshirishda mustaqil sifatida qatnashishi mumkin;

– shtet'nal krediti - bank va aholi, savdo kompaniyalari va aholi. Tijorat banki bu o'rinda mustaqil sifatida ham qatnashishi mumkin;

– xalqaro (daxlatlartaru) krediti - har qanday maqomda hltin talayektartanlar biri (tijorat banki, davlat, korxona) chet el vobli hisoblanadi;

– bank krediti - bank va korxona, bank va umumiy tashkilot.

Kreditning har bir shakli kredit manonushchali subyektlari, ularning mandatlari va amalga oshirish mavanomiga nisbatan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shunday qilib, bank krediti hech qanday mustaqillikni faqat ikkita subyektning mavjudligini nazarda tutadi. Biri xoh hokda, tijorat banki kredit operatsiyalarini amalga oshirayotganda - kreditlar, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar esa - qara oluvchi sifatida chiqadi. Aksincha, tijorat banki kapitalni jall qilishi kerak bo'lganda, kreditlarlar o'z pullarini kredit muassasasiga joylashgan jismoniy va yuridik shaxslardir. Bunday holatda tijorat banklari qara oluvchilar sifatida ishlaydi.

Tijorat banki o'z kreditini taqdim etish va kreditni qaytarish uchun tashkiliy ishlarni hamda mal shart-sharotlarni yaratishni nazarda tutadi va bu kredit jarayonining harqaror rivajlanishi uchun xos bo'lib hisoblanadi.

Tijorat banklari kreditlarni taqdim etishda mahlag'larining qaytarilishi xavfliligiga o'libor qaratali va ularning umumiy turlariga quyidagilar kiradi:

- kromita;
- hilyonita;
- savbita.

Bunavtira, bank amaliyotida qarov evaziga, qisman ta'minlangan va ta'minlanmagan kreditlar ajratiladi.

O'zbekiston Respublikasi Fozarolik Kodeksining 259-maddasi mahlag'atlarning bajarilishi ta'minlashning quyidagi usullarni talaylaydi:

- kromitayba;

- garov;
- qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish;
- kafilik;
- kafolat;

zakolat hamda qonunchilik yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqacha usullar bilan ta'minlanishi mumkin.

"Banklar va bank faoliyati to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi qonuni yangi tahtidagi 63-moddasi to'g'ridan-to'g'ri bank kreditlarini ta'lashni ta'minlash usullarini aniqlaydi va garov, kafolatlar, kafilik, majburiyatlar asosida va majburiyatlar bajarilishini ta'minlashning qonunda nazarda tutilgan boshqa usullari asosida kreditlar beradi.

Har qanday turdagi garov ta'minotining sifati kreditning maqsadi ishlatilishiga va uning o'z vaqtida qaytarilishiga ta'ir qiladi.

Qarz oluvchi tomonidan shartnomaga doir majburiyatlar buzilgan taqdirda, banklar taqdim etilgan kreditlarni va ular bo'yicha hisoblangan hisablarni shartnomada nazarda tutilgan tartibda muddatidan ilgari undirishga, shuningdek, undiruvni qonunchilikda belgilangan tartibda qarvga qo'yilgan mol-mulkka qaratishga haqli.

Qonunda belgilanganidek, yuridik shaxslarning ustav fondidagi (ustav kapitalidagi), shu bilan birga Qonun 7-moddasining uchinchi qismida ko'rsatilmagan va uning talablariga muvofiq bo'lmagan aksiyalari hamda ulushlari banklar tomonidan ta'minot sifatida qabul qilinishi mumkin emas.

Bank o'ngalar pulni jamiyat uni o'z nomidan kreditga beradi. Bu yerda kredit munosabati ikki subyekt o'rtasida yuzaga keladi: biri pul egasi, ya'ni qarz beruvchi (kreditör) va ikkinchisi, pulga muhojir, ya'ni qarz oluvchi (qarzdor). Kredit munosabati amalga oshishi uchun uning zarur shartlari, ya'ni kreditning obyekti va subyekti bo'lishi lozim).

Kredit subyektlari har sif, bularga korxonalar, firma, tashkilot, davlat va turli toifadagi aholi kiradi.

Kreditning obyekti har qanday pul emas, balki faqat vaqtincha bo'sh turgan, egasi tomonidan ishlatilmay va qarvga berilishi mumkin bo'lgan puldir. Bo'sh pul uch sif bo'ladi:

- taʼbiyliklar yoki hatta puldoriar qoʻlidagi pul, yaʼni pul kapitali;

- aholi qoʻlidagi pul - ertami hech shiyoyi qondirish uchun toʻplangan pul, egasi qoʻlida kapital emas, balki isteʼmolni qondirish vositasi;

- davlat ishtirokidagi pul. Bu ham pul kapitali (davlat korxonasi uchun), ham umumiy isteʼmol pulidir.

Tor maʼnoda kreditlash obyekti - bu asuda beriladigan va uning uchun kredit bitimi toʻlanadigan narsa (turi moddiy boyliklar, xarajalar va majburiyatlarni qoplash).

Keng maʼnoda kreditlash obyekti nafaqat subyektni moddiy, balki hatun moddiy jarayoni ham ifodalaydi, bu esa kreditga boʻlgan shiyoyi koʻrinishi chiqaradi va uning uchakotiligi va toʻlashshini taʼminlash uchun kredit bitimi toʻlanadi.

Bank krediti obyektining umumiy tashifi uning xususiy va jami boʻlishini natarda tutadi.

Obyekt boshqa kreditlardan ajratilganda xususiy boʻladi. Masalan, bank oʻz mijozini faqat ishlar yoki korxonalar, xususiy yoki tayyor mahsulotlarni toʻplash bilan bogʻliq shiyoyi uchun alohida kreditlashi mumkin. Kreditlarning umumiy tarkibida modalar umuman xususiy xarakteriga emas, balki uning maʼlum bir turining toʻplanishi maqsadati bilan ajratiladigan holatlar ham mavjud boʻladi.

Jamlanma obyekti xususiy xususiy obyektga qarata-qarabdir. Bu bi-beridan ajratilmagan, balki bitta umumiy obyektga birlashtirilgan obyektlar toʻplami boʻlib, ijorat banklari tomonidan ular uchun kredit beriladi.

Shuningdek, kreditlash obyekti har qanday moddiy qiymat boʻlishi mumkin emas, balki qari chiqishning qoʻshimcha - resurslarga boʻlgan shiyoyi boʻladi.

Shunday qilib, kompaniyaning oʻz mahlagʻari va ulandigan daromadlari joriy yoki kelgusi toʻlovlarni amalga oshirish uchun yetarli boʻlmaganda, kreditlash obyekti toʻlov ajlanmasidagi vaqtinchalik boʻshliq boʻlishi mumkin. Qanday tariqada, bunday boʻshliqning sabableri obyektiv xarakterga ega boʻlib, mahsulot ishlab chiqarish, yetkazish berish va sotishning mavsumiyligi, toʻlovlarga boʻlgan vaqtinchalik shiyoyi bilan bogʻliq. Buʼni

hollarda kreditga bo'lgan umumiy shartiy qarz oluvchilar faoliyatidagi kamchiliklarni ifodalovchi subyektiv omillar bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Ishlab chiqarishning qisqartishi sharoitida bunday kreditlarning maqsadligi ko'proq seziladi.

Kredit qarz oluvchi va qarz beruvchi o'rtasidagi pul mablag'ini to'lovchilik, muddatlilik, maqsadlilik va qaytib berishlik asosida vaqtincha foydalanishga berish bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlarni o'zida ifoda qiladi. Tijorat banklari xo'jalik yurituvchi subyektlarga, ularning mulkchilik shakllaridan qat'i nazar, shartnoma asosida qisqa va uzoq muddatli kreditlar beradi. Kredit mijozning hisob-kitob varag'i joylashgan bankda beriladi. Zarar ko'rib ishlaydigan, soliqsiz halatga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlarga kredit berilmaydi, ilgari berilgan muddalar esa belgilangan tartibda muddatidan ilgari undirib olinadi. Kredit resurslaridan uzoq muddatli moliyaviy sobarqarorlik, xo'jaliklik va xarajatlarni qoplash uchun foydalanishga yo'l qo'yilmaydi. Kredit iqtisodiy munosabatlarning belgilangan tuzumi sifatida boshqa pul munosabatlaridan farq qiladi, ya'ni pulning sarajati qaytarib berish sharti bilan amalga oshiriladi.

6.3. Kreditlash tamoyillari

Tijorat banklarida kreditlash jarayoni bir nechta tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

- kreditning muddatligi;
- kreditning qaytarilishligi;
- kreditning ta'minlanganligi;
- kreditning to'lovligi;
- kreditning maqsadligi.

Bank kreditlari muddatiga ko'ra qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli turlarga bo'linadi.

Tijorat banklari tomonidan beriladigan qisqa muddatli kredit amal qilish muddati 12 oydan oshmaydigan omilga bo'lib, uning muddatining uzaytirilishi kreditlanayotgan tadbirlarni o'tkazish muddati, ularning qoplanishi va boshqa shartlardan kelib chiqqan holda belgilanadi. Qisqa muddatli muddalar

kreditlarning boshqa turlariga nisbatan ilovidilroq hisoblanadi va 1 yil muddatgacha beriladi. 1 yildan ortiq muddatga berilgan kreditlar, odatda, uzoq muddatli kreditlar hisoblanadi. Bu'n davlatlar amaliyotida 1 yildan 3 yoki 5 yilgacha berilgan kreditlar o'rta muddatli kreditlar, 5 yildan ortiq muddatga berilgan kreditlar uzoq muddatli kreditlar deb qaraladi.

Kreditning muddatlilik tamoyili uning qaytarilish tamoyili bilan amiy bog'liq bo'ladi. Kreditlashning muddatliliqi ikki tomonlama xarakterga ega. Birinchidan, kreditning mahiyati vaqtincha foydalanishga berilgan mablag'larning qaytarilishinigina bildirib qolmay, balki bu qaytarilishning aniq muddatlarini belgilashni ham taqqos etadi. Kreditning muddati, bir tomondan, foydalanishga berilayotgan kredit resurslarining ber'ah turish muddati bilan belgilansa, ikkinchi tomondan, qarz oluvchining mablag'larga bo'lgan vaqtinchalik ehtiyoqlarining muddatiga bog'liq. Kreditlash muddatliliqining bu ikki tomonlama xarakteri mobatga olinganda, vaqtinchalik foydalanishga berilgan mablag'larni to'liq va belgilangan muddatda qaytarilishni ta'minlash mumkin. Kreditning muddatligiga rioya qilish banklar uchun ham, qarz oluvchilar uchun ham muhim ahamiyatga ega. Buning hisobiga bank kredit resurslarining aylanishini jadallashtirsa va ulardan qilinsa foydalanishga erisha, so'jaliklar o'n daromadlarini ko'paytirish, o'n va qarz mablag'laridan foydalanish samaratsini oshirishlari mumkin. Kredit muddatini uzaytirish shartiyot hollarda bankning ruxsati bilan amalga oshiriladi. Kredit muddati qarz olingan mablag'larning qaysi davrigacha foydalanishini hisobga olgan holda belgilanadi.

Kreditni qaytarish tamoyili kredit so'jalik subyekti oborotida qolish kermasligi yoki unga tegishli emasligini va u mablag' egasiga qaytarib berilishi kerakligini aks ettiradi. Bank tomonidan iqtisodlarga beriladigan har bir so'm pul mablag'lari yana bankka qaytarilishi kerak. Qaytarib berilishning iqtisodiy amsi sifatida mablag'larning ustukun doiraviy aylanishi hisoblanadi. Qaytarish tamoyilining shunday muhim amsiyati balki, kreditni boshqa tovar-pul munosabatlarining iqtisodiy kategoriyalaridan larq bo'lgan iqtisodiy kategoriya sifatida

qaytib turadi. Qaytarilish kreditning qaratmas qismi hisoblanadi.

Kreditning ta'minlanganlik tamoyili bo'lib, bunda sudaning ta'minlanganligi kredit berilishiga asosan qarz oluvchining mulki, moddiy boyliklar xasralari, ko'chmas mulki yoki ishlab chiqarish xarajatlari eommasiga mos kelishi bilan belgilanadi. Bu, o'z navbatida, kreditning o'z muddatida qaytarilishiga kafolat berilishini tasdiqlaydi. Olingan kredit mablag'lar korxonada ishlab chiqarish xasralari, tugallanmagan ishlab chiqarish yoki tayyor mahsulot hamda mavjud moddiy boyliklarni ta'minlash uchun beriladi. Bu tamoyil asosan korxonalariga berilgan mudalar yoki tamonlar majburiyatlari bilan real ta'minlanadi. O'zbekiston Respublikasida banklar faoliyatining xalqaro bank amaliyotiga yaqinlashib borayotgan sharoitda kreditning ta'minlanganligi sifatida tovar-moddiy boylik va xarajatlardan tashqari garov, kafolat va kafolik kabi shakllari ham amaliyotda keng qo'llanilmoqda. Bu holat bank risklarini kamaytirgan holda kreditlarning bankka o'z vaqtida qaytishini ta'minlaydi. Sudaning o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash uchun kredit shartnomasiga ko'ra qarz oluvchi garovga ma'lum qiymatga ega bo'lgan mul-mulkni qo'yib rasmiylashtiradi. Agar kredit oluvchi kreditni o'z vaqtida qaytara olmasa, u holda garovni sotish choralari ko'riladi. Kredit bo'yicha ta'minotning miqdori kredit miqdorining 125 foiziga teng bo'lishi lozim. Xo'jalik subyektlarining faoliyati yoki ta'minotga olinayotgan mulkning qiymati noharqaror bo'lgan hollarda kredit miqdori garovga qo'yilgan mulk qiymatining 50-60 foizi miqdorida ham bo'lishi mumkin.

Kreditlashning to'lovlik tamoyili - shartnomaga ko'ra kredit oluvchi korxona o'z ehtiyoji uchun kreditga olgan pul mablag'laridan vaqtincha foydalanish uchun bankka belgilangan haqni to'lashi lozim. Amaliyotda bu tamoyil bankning foiz mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Bankning foiz stavkasi bu kreditning narxidire. Kredit uchun haq to'lash korxonalarini xo'jalik hisobiga, shu jumladan, resurslarning ko'payishiga bunda jalb qilingan mablag'lardan foydalanishga ta'sir etadi. Bank muassasalari kredit foizi hisabidan o'z

saraflatlarini qoplaydi. Kredit uchun haq to'lash tamoyili qarag'ning olingan mablag'lardan umumiy foydalanish va kreditni qaytarish muddatini teslashtirish maqsadida korxonaga iqtisodiy ta'sir ko'rsatish vositasidir. Bank to'rt kredit turlariga qarab turlicha belgilanadi. Qaytarilish muddati o'tib ketgan kreditlar uchun oshirilgan miqdorda foiz olinadi, bu esa qaytarish muddati shartlariga qat'iy ravishda rioya qilishga yordam beradi.

O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari kredit talabi miqdorini belgilashda ahamiyat beradigan quyidagi asosiy tamoyillar mavjud:

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklariga beriladigan sandalar bo'yicha o'rnatilgan bazaviy foiz stavkasi;

banklarning kredit bo'yicha o'rtacha foiz stavkasi, ya'ni aktyv operatsiyalarni amalga oshirish uchun boshqa banklardan sohib olingan resurslar bo'yicha;

turli deposit hisobvaraqalar bo'yicha mijozlarga bank tomonidan to'lanadigan o'rtacha foiz stavkasi;

bank kredit resurslarining tashqi (jalb qilingan mablag'lar hissasi yuqori bo'lganda kredit narxi ham yuqori bo'ladi);

kreditga bo'lgan talab;

talab qilinayotgan kredit muddati va kredit turi, ya'ni uning ta'minlanganligiga bog'liq ravishda risk darajasi;

mamlakatdagi pul aylanishining mavozanligi (inflatsiya sur'ati yuqori bo'lsa kredit shunchalik qimmat bo'ladi, chunki pul qadrsizlanishi talayli bankning o'z resurslarini yo'qotish riski ortadi) v.h.

Kreditning maqsadga yo'naltirilganlik tamoyilida aniq so'zlash jarayonlarining kredit bilan bog'liqligi ta'minlanadi. Kreditning mijoz tomonidan maqsadli yo'naltirilishi tamoyili qara oluvchi zimmasiga pul mablag'larini faqat kredit shartnomasida ko'rsatilgan maqsadlar uchun sarflashni ko'rsatib beradi. Uzoq muddatli kredit maqsadli tarzda ushlab qurilish shakllari va sabob-uskunalarini ushlab olish uchun beriladi. Kreditlar biznes-reja asosida beriladi. Kreditning maqsadli yo'naltirilishini ta'minlash uning o'z vaqtida qaytarilishi uchun real shart-sharoitlarni yaratish beradi. Bu tamoyilga rioya qilish

bank muassasari tomonidan qaror oluvchi korxonalarining hisobotlari asosida nazorat qilinadi. Berilgan kredit qaror oluvchi tomonidan boshqa maqsadga ishlatilgan bo'lsa, u holda belgilangan tarixda kredit muddatidan ilgari qaytarib olinadi va boshqa sharoitlar ko'rilishi mumkin.

Tijorat bankining kreditlash taroyillari har birining amaliyotida yalpi qo'llanilishi bank va uning aktsionerlari hamda mijozlarining manfaatlarini hisobga olishga, uning faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarning oldini olishda yordam beradi.

4.3. Tijorat banklarida kreditlash bosqichlari

Tijorat banklari mijozlarga kreditlash operatsiyalarini amalga oshirishni maqsad qiladigan, eng avval, tashkiliy mexanizmini shakllantiradi. Bu esa kreditlash bosqichlarining mazmuni va tashkil etilishini, kredit va u bilan bog'liq risklarni boshqarishni, kredit infratuzilmasini o'z ichiga oladi.

Kreditlash bosqichlari quyidagilarga bo'ladi: tayyorgarlik, kredit berish va qayta ishlash bosqichi, kreditdan ko'zdan o'tkazish bosqichi.

Kredit jarayonining o'zi birinchi kredit berilgan kundan boshlanadi. Bu jarayon osha kunga qadar va undan keyingi davrda kreditkor - bank va qaror oluvchi - mijoz tomonidan ish olib boriladi.

Kredit bo'yicha muzokaralar muayyan qaror qabul qilinishidan ancha oldin boshlanadi. Kredit taklifi ham bankdan, ham mijozdan berilishi mumkin.

Keyingi bosqich - muayyan loyihani ko'rib chiqish. Iqtisodiy vaziyatning beqarorligi, ijdoyatsiya tijorat banklaridan mijozning kreditga layoqatligini, kreditlash obyektini va garovning ishonchligini, garov va kafolatlarning sifatini baholashda, ayniqsa, ehtiyotkor va tajribali bo'lishni talab qiladi. Tijorat banklarida bu muammoni hal qilish kredit bo'limiga yuklatiladi. Tijorat banki tomonidan bank nodimlariga ularning ma'lum bir vakolatlari doirasida mijozlarga kredit berish to'g'risida qaror qabul qilishlarga huquq beriladi va loyihaga bo'yicha bank rahbariyati tomonidan huquq berilgan nodimlar talablariga ko'ra mijozga

kredit berish imkoniyati ko'rib chiqiladi va qaror qabul qilinadi.

Tayyorgarlik bosqichidan so'ng kredit hujjatlarini qayta ishlash bosqichi boshlanadi. Bank xodimlari kredit shartnomasini tuzadilar, bankka kredit berish to'g'risida buyruq ishlab chiqadilar, mijoz-qarz oluvchi (kredit ohi) bo'yicha faylni ishga tushiradilar.

Kreditdan foydalanish bosqichida kredit operatorlari tomonidan nazorat amalga oshiriladi: kredit limitiga (kredit limit) rioya qilish, kreditdan maqsadli foydalanish, kredit to'lash, kreditlarning to'liqligi va o'z vaqtida qaytarilishi va baholalar. Ushbu bosqichda mijozning kreditga layoqatligi va moliyaviy natijalarini operator va as'naviy tahlil qilish bo'yicha tahlil davom ettiriladi, kerak bo'lganda mijoz bilan muzokaralar olib boriladi va kredit berish shartlari ko'riladi.

Shunday qilib tijorat banklari kreditining asosiy bosqichlariga quyidagilar kiradi:

- kredit olish uchun arizani ko'rib chiqish va bank mutaxassislarining qarz oluvchi bilan shaxsiy aloqalari;
- potensial qarz oluvchining kreditga layoqatligini tahlil qilish va arizaning sifatini baholash;
- kredit shartnomasini tayyorlash, kreditni qayta ishlash;
- kreditni to'lash va kredit shartnomasi shartlarining bajarilishini nazorat qilish.

Birinchi bosqich: kredit olish uchun arizani ko'rib chiqish. Kredit olish uchun ariza, qo'lda tariqasida, talab qilinadigan kredit to'g'risida quyidagi dastlabki ma'lumotlarni o'z ichiga olishi kerak:

- kreditning maqsadi;
- kreditning miqdori va valyutasi;
- kredit turi;
- rejalashtirilgan kreditni to'lash muddati;
- talif qilingan kredit garovi.

Bank kreditni olish uchun qaror bo'lgan asosiy hujjatlar qaratilgan banki tomonidan potensial qarz oluvchining kredit qobiliyatini baholash uchun qo'llaniladi. Umuman olganda, ular quyidagilarni o'z ichiga olish:

- kredit berish uchun ariza-so'rovnomma, kafillarning aniqlalari;
- daromad darajasini tahlillovchi moliyaviy hujjatlar, moliyaviy hisobotlar;

– pasport (jamiyiy shaxslar uchun) yoki ta’rif hujjati, ustav va boshqa hujjatlar (yuridik shaxslar uchun);

– qarorga qo’yilgan mol-mulkka egallik hujjatini tasdiqlovchi hujjatlar nusxalari.

To’lovchning kredit arizasi va unga ilova qilingan hujjatlar qara oluvchining ishonchligi va moliyaviy barqarorligini tahlil qilish uchun kredit mutaxassisiga taqdim etiladi.

Hujjatlarni qabul qilgandan so’ng, bank mutaxassis potentsial qara oluvchi bilan davlatli munosabatlarni o’rnatadi. O’rnatilgan so’rovlar natijasida va hattabi olingan og’ahli javoblar asosida, kompaniya, so’ralgan kredit, kreditni to’lash, kredit ta’minoti, moliyaviy holat haqida banklar bilan munosabatlari to’g’risida qo’shimcha ma’lumot olish va ushbu bankni tanlash sababini aniqlash imkonini beradi.

Olingan faktlarni tahlil qilish va tekshirish asosida bankning kredit qo’mitasi arizani ko’rib chiqish yoki rad etish to’g’risida qaror qabul qiladi.

Ikkinchi bosqich: qara oluvchining kreditga layoqatligini tahlil qilish va arizaning afzallik baholash birinchi bosqichda qabul qaror qabul qilganda amalda ishlatiladi. Bunday holda, ko’rsatkichlar tizimi asosida qara oluvchining kreditga layoqatligi to’liq tahlil qilinadi va kredit riski baholanadi.

Uchinchi bosqich: kreditni qayta baholash. Tijorat banki qara oluvchining kreditga layoqatligini baholab, kredit berish masalasi bo’yicha qabul qilingandan so’ng kredit olish tartibini baholaydi. Kredit bitimi qara beruvchi va qara oluvchi o’rtasida amalda shartnomasini tuzish yo’li bilan amalda ishlatiladi.

Kredit shartnomasida quyidagilar ko’rsatiladi:

– kreditning maqsadi, muddati, miqdori;

– kredit qiymati – foiz stavkasi (qarzning to’liq qiymati);

– asosiy qarz summasini va u bo’yicha foizlarni to’lash tartibi (grafik shaklda);

– garomni sekshirish turlari va shakllari (mavjud bo’lsa).

Kredit shartnomasi faqat yozma shaklda tuziladi. Kredit shartnomalarining standart shakllari O’zbekiston Respublikasi Markaziy banki tavsiyalarini hisobga olgan holda banklarning o’zlar tomonidan ishlatish chiqiladi. Shu bilan birga, kredit shartnomasi shartlarining bajarilishini kuzatish nazariyasi qilish va kreditni to’lash

jarayotini nazorat qilish uchun kredit bitimi va qarz shartlari to'g'risidagi barcha ma'lumotlarni o'z ichiga olgan kredit hisbi tuziladi.

To'rtinchi bosqich: kreditni to'lash va kredit shartnomasi shartlarining bajarilishini nazorat qilish.

Uchinchi bosqichning maqsadi tijorat banki riskini kamaytirishga qaratilgan kredit monitoringdir. Kredit monitoringi muddatning qaytarilishini monitoring qilish tarmini, vazifasi hal qilishni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish va qabul qilishni o'z ichiga oladi.

Nazorat protseduralari shunda:

• kreditni to'lash muddati yaqinlashayotgani haqida ogohlantirishni qo'ng'iroqlar;

• shunga o'xshash SMS-xabar jo'natish;

• eski xatma bo'yicha kreditni qaytarishga obyektiv ravishda ta'sirlik qiladigan holatlar yuzaga kelganligi sahifali va boshqalar.

6.4. Bank kreditlarining turlari, shakllari va funksiyalari

Iqtisodiy maqray-muamdan bank sudani ayrim xo'jalik yurituvchi obyektlardan vaqtincha bo'ish pul mablag'larining to'plash bilan hisobqalaridan bu mablag'larga bo'lgan ehtiyojni qondirishni hal etish shaklidir. Tijorat banki bunda vaqtinchalik bo'ish turgan pul mablag'larini jo'natiruvchi va shuningdek ularni qayta taqsimlashda yordamchi qiluvchi shaxs sifatida harakat qiladi.

Jahonda bank amaliyotining kreditlar berishda yagona, umumlashtirgan tasnifi yo'q, chunki kreditlarni turli xil shakllari har bir mamlakatning iqtisodiy rivojlanish darajasiga, ularning urf-odatlariga, aholi orasida sudalarni berish va qaytarish tarixan shakllangan usullarga bog'liq bo'ladi. Shunday bo'lsa ham banklarning eng ko'p uchraydigan kredit operatsiyalarini turli xil mezonlar va o'lchovlaridan kelib chiqqan holda guruhlantirish mumkin va bunda bank kreditlari turlarining to'liq ro'yxatini quyida keltiramiz:

Suda hisobvarag'larini bo'yicha:

• oddiy;

• maxsus;

- bankkorvent;
- oventraft.

Qarz oluvchi mijozlar guruhli bo'yicha:

- jihatli shaxslar;

- yuridik shaxslar (tarmoq shaxslari va xalqaro-huquqiy shaxslar bo'yicha).

Qarz oluvchi mijozlarni moliyalashtirish tuzilishiga ko'ra:

- moliyaviy kreditlar;
- tijorat amaldagi kreditlar.

Qaysi valyutada taqdim etilishi bo'yicha:

- milliy valyutada;
- xorijiy valyutada.

Kreditlash maqsadiga ko'ra:

- imo'zol;
- talab chegarlash;
- umumiy kapitalni ko'paytirish;
- aylanma kapitalni to'ldirish.

Krediturilar turi bo'yicha:

- bank;
- tijorat;
- davlat;
- xalqaro;
- markalashtirgan.

Ta'minoti bo'yicha:

- ta'minlanmagan;
- qarv;
- kafolat;
- sug'orta.

Kreditlashning muddati bo'yicha:

- talab qilin olingunga qadar;
- qisqa muddatli (1 yilgacha);
- o'rta muddatli (1-3 yilgacha);
- uzoq muddatli (3 yildan ortiq).

Hajmi bo'yicha:

- kichik;
- o'rta;
- yirik.

Kreditni qoplash usullariga ko'ra:

- bo'lib-bo'lib to'lash;

- bitta qilib to'lash (anig bir sanada);

Shunday qilib Yuqorida keltirilgan guruhlantirish quyidagi belgilarga ko'ra bank kreditining tashkili shifli beradi:

tijorat banki tomonidan o'z mijozlariga kredit berish uchun oshilgan kredit hisobvaraqalarining turlari;

- kredit uchun garovning mavjudligi;

- kredit shartlari;

- kredit miqdori;

- to'lov usullari;

- qarz oluvchilarning turlari;

- moliylashtirishning tabiati;

- kredit mahiyati (xorijiy mahiyatda kreditlash faqat tijorat bankining maxsus ruxsatnomashtirishiga ega bo'lgan taqdirdagina mumkin);

- kreditlash maqsadlari;

- kredit turlari va bosqichlari.

Bank kreditining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- taqsimlash - mamlakat kredit fondini iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha ta'lim va qaytariladigan asosda taqsimlash;

- emissiya - kredit muammashtirish yaratish va naqd pulni almashtirish;

- nazorat - so'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qarz mahlag'laridan foydalanish samaradorligini nazorat qilish, bekor - tarqayotuvchi jadallashtirish. Ushbu funktsiya qarz oluvchining moliyaviy holatini nazorat qilish, kreditlash tamoyillariga rioya qilish orqali amalga oshiriladi.

Shu bilan birga kredit to'lov shartlarini bajaradi.

Birinchiidan, pulga tenglashtirilgan to'lov vositalarini (masalan, veksel, chek, sertifikat va b.) yuzaga chiqarish, ularni so'jalik aytarmaniga jall qiladi (veksel - qarz mahbariyatnomasi, chek - bankdagi pulni talab qilyuvchi hujjat, sertifikat - pul to'langanligi va qarz berilganligini tasdiqlovchi hujjat). Kredit talayli pul muammashtirish doirasiga veksel, chek, kredit kartochkalari kabi vositalar kiritilib, naqd pulni hisob-kishlarni naqd pulni operatsiyalar bilan almashtiradi. Bu esa ichki va xalqaro bozordagi

ijtimoiy munosabatlar muvofiqlik asosida shakllanadi va tezlashadi.

Ikkinchidan, qarz berish orqali pul mablag'larini turli tarmoqlar o'rtasida qayta taqsimlash bilan ishlab chiqarish resurslarining ko'prok foydalanishini ta'minlaydi. Qayta taqsimlash funktsiyasi yordamida korxonalar, tashkilotlar, shaxs va davlat sektorining ko'pchilik pul mablag'lari, daromadlari asosda kapitalga aylantiriladi va vaqtincha foydalanishga muayyan to'lov asosida beriladi. Bu funktsiya yordamida ishlab chiqarishdagi muammosizliklar va pul kapitali harakati boshqarilib turiladi.

Uchinchidan, qarz berish tufayli muammo sarajatlarni tejash imkoniyati tug'iladi. Ma'lumki, kredit vaqtiga kelish davridan boshlab haqiqiy pullar (o'ltin, kumush) o'rnini kredit pullari – tekkalar, banknotalar, cheklar bajarib kelgan. Ayniqsa, o'ltin (kumush)ning muammo roli va uning yo'qolish berganligi tufayli kreditning bu funktsiyasi yordamida naqd pulda hisob-kitoblarni muvofiqlashtirib, uning tekisligi va kam sarajatliligini ta'minlash kelmoqda. Bu funktsiya asosda kapitalga aylangan qarzning muammosida berilish vaqtining tejabini uning ishlab chiqarishda berilish vaqtini ushiradi va ishlab chiqarishni tezlashtirishga, foydaning oshishiga olib keladi. Xo'jalik subyektlari pul mablag'larining kelib tushishi va ishlatilishi o'rtasidagi vaqt ko'pchilik farq taqabiga o'tiqcha mablag'lar hajmiro emas, balki muayyan mablag'larining yetishmovchiligini kam aylash beradi. Shu sababli korxonalar va tashkilotlarning o'z aylariga mablag'larining vaqtincha yetishmovchiligini to'ldirish uchun usullarni olish ko'ng tarqatib boryapti.

To'rtinchidan, qarz berish, qarzni usdirish vositalari orqali ijtimoiy o'zlashni rag'batlantirishga erishiladi. Masalan, bank krediti hisobidan qurilayotgan qo'chma yoki xorijiy korxonalar respublikaning va jahon bozorining sharoitini qandirsa, bu hol kreditning ijtimoiyotni rivojlantirishdagi funktsiyasining ijobiy amal qilganligidan dalolat beradi va shuningcha, kredit xalq xo'jaligiga turli yo'llar bilan asosiy ravishda ko'p berilish va oqibatda pul muammo ko'payish, milliy pul qadrsizlanish yoki olingan xalqaro kreditlardan samarali foydalanilmagan va muammosiz o'zining ko'pchilik daromad manbalari, masalan, oltinini asosli hisobidan kreditni

qaytarsa, bu hol kredit funksiyasining salbiy amal qilishidan dalolat beradi.

6.5. Tijorat bankining kreditlash usullari va usuda hisobvaraqlarining shakllari

Tijorat banklari kreditlash tizimining asosiy elementi bo'lib kreditlash usullari hisoblanadi, chunki ular bu tizimning bir qator elementlari: usuda shyodi turi, usuda ma'buhiyatini tartibga solish, qarz mablag'larini maqsadli ishlatish va ularni o'z vaqtida qaytarish tartibini va shaklini nazorat qilish kabi larni belgilab beradi.

Kreditlash usullari deganda, kreditlash tamoyillariga mos ravishda kreditni berish va qaytarish usullari tushuniladi.

Kreditlash usuli - bu banklar tomonidan kredit berish va to'lash usullari to'plamidir. Bunda avvaldan uchta usul mavjud bo'lib kelgan:

- aylanma bo'yicha kreditlash;
- qoldiq bo'yicha kreditlash;
- aylanma-qoldiq bo'yicha.

Aylanma bo'yicha kreditlashda usuda kreditlash obyektining harakati, aylanmasini kuzatib boradi. Kreditga bo'lgan obyektiiv ehtiyojning ortishi bilan usuda hajmi oshadi va bu ehtiyoj kamayishi bilan qoplanib boradi.

Qoldiq bo'yicha kreditlashda kredit tovar-moddiy asoslalar qoldigi va kreditga bo'lgan ehtiyojni kattirib chiqaradigan xarajatlalar bilan o'zaro bog'liqdir. Masalan, kursona o'ziga kerak bo'lgan qiymatlarni o'z moliyaviy manjalaridan sotib olishi va keyin ularni garovga qo'yib kredit uchun bankda murojat qilishi mumkin, bu esa qilingan xarajatlarni qoplaydi. Bunday holda, kredit zarur materiallarni sotib olish xarajatlari uchun avam sifatida emas, balki kompensatsiya sifatida tovar-moddiy asoslalar qoldig'iga beriladi.

Kreditlash aylanma va qoldiq bo'yicha birlashtiriganda aylanma-qoldiq usuli shakllanadi. Birinchi bosqichda kredit zarurat tug'liganda beriladi va ikkinchi bosqichda - qat'iy belgilangan muddatlarda qaytariladi, bu esa chiqarilgan resurslar

miqdoriga muvofiq kelmasligi mumkin.

Tijorat banklari amaliyotida kreditlashning yuqorida keltirilgan 3 usuli, aylanma bo'yicha, qoldiq bo'yicha va aylanma-qoldiq usullari bo'yicha kreditlash tartibi qo'llanib kelingan. Aylanma usuli bo'yicha kreditlashning mahiyati shunda edi, kredit harakati material qiymatliklarning aylanishi, ya'ni kelib tushishi va ishlatishi bilan belgilanar edi. Kreditlashning bunday usuli yangi kredit berish va ilgari berilgan kreditni qaytarish faqatgina vaqt bo'yicha mas'ul kelishi mumkin edi. Bu yerda kredit to'lov xarakteriga ega edi, chunki munda bironva ishlab chiqarish xarajatlari, xizmatlarni to'lab berish uchun yo'naltirilgan. Qara mablag'lari doimiy ravishda xo'jalik sharoitida ishtirok etib, ta'liq sharoitidan so'ng kreditni qaytarish rejasiga asosan amalga oshirilgan. Kreditlashning ushbu usuli yordamida xo'jalik organlari to'lov sharoitining uzluksizligini ta'minlashga erishilgan.

Qoldiq usuli bo'yicha kreditlashning mahiyati shunda edi, kreditning harakati kreditlanayotgan muddiy qiymati ularning, ya'ni tovar-mahsulotlar, tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari, tayyor mahsulot va yuklab jo'natilgan tovarlarning qoldiq qiymati bilan bog'lanar edi. Zararlarning me'yordan oshishi kreditga talabni oshirish, kamayishi esa kredit ma'lum qismining qaytarilishi ko'rsatardi. Shu bilan birga, kreditlash usullarida kredit qo'llash xarakteriga ega edi, chunki axira va xarajatlarning me'yordan ortiq qismi o'z mablag'lari bilan emas, balki kredit hisbidan qo'llanar edi.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari yangi tijorat tuzilmalari, ya'ni turli mulkchilik shaklidagi xo'jalik yuridik subyektlariga kredit berishda tijorat banklarining soriq amaliyotiga tayanch kreditlashning yangi usullaridan foydalanmoqdalar.

Ko'pgina bank amaliyotida kreditlashning ikki usuli ma'lum. Birinchi usulning mahiyati har bir munda individual tartibda ko'rib chiqilishdadir. Soda ma'lum maqsadagi mablag'ga bo'lgan ehtiyojni qondirishga beriladi. Ushbu usul aniq muddatga munda ajratilishda qo'llaniladi.

Ikkinchi mudda mudda bank tomonidan qarz oluvchiga ajratilgan belgilab qo'yilgan kredit limiti bo'yicha beriladi, bunda qarz oluvchi unga qo'yilgan to'lov hujjatini o'z vaqtida to'lash majburiyatini oladi.

Kreditlashning ushbu shakli kredit liniyasi deb ataladi. Oshilgan kredit liniyasi kredit hisobiga barcha hisob-kitob pul hujjatlarini bank va mijoz o'rtasidagi shartnomaga asosan to'lash uchun 1 yilga ochiladi, ammo kredit liniyasi undan qisqa muddatga ham oshishi mumkin. Kredit liniyasi muddati davomida mijoz bank bilan qo'shimcha kelishuv tuzib, istagan vaqtida muddat olishi mumkin. Lekin bank qarz oluvchining moliyaviy holatini raqiblashganini aniqlasa, mijozga belgilangan limit chegarasida muddat berishdan bosh tortishi mumkin. Kredit liniyasi, odatda, moliyaviy barqaror va e'tiborsiz mijozlarga ochiladi. Mijoz sharoitiga binoan kreditlash limiti qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

Davom ettiriladigan va ettirilmaydigan kredit liniyalari o'zaro farqlanadi. Davom ettirilmaydigan kredit liniyasi oshilib muddat berilgan va qaytarilgandan keyin mijoz va bank o'rtasidagi aloqalar tugatiladi. Davom ettiriladigan kredit liniyasida kredit belgilangan limit asosida avtomatik ravishda beriladi va qaytariladi. Agar bank tomonidan mijozga kredit liniyasi ma'lum tovarlarga bir shartnoma bo'yicha bir yil ichida pul to'lash uchun oshilgan bo'lsa, kredit liniyasi maqsadli bo'ladi.

Kreditlash usuli kredit berishda va qaytarishda ishlatiladigan muddat hisob varag'ining shaklini tanlab beradi. Banklar kreditlash operatsiyalarini amalga oshirish uchun mijozga muddat hisobvarag'ini oshadilar.

Aylanna-qoldiq usul bo'yicha to'lovlarni va kreditga layoqatli korxonalar kreditlash yagona aktiv-passiv, ya'ni kuzukorrent hisob varag'idan amalga oshiriladi. Ushbu hisobvaraq mijozga bo'lgan yuqori ishonchni bildiradi. Hisobvaraqning debetidan mijozning ishlab chiqarish faoliyati va foydani taqsimlash bilan bog'liq to'lovlari o'tadi, kreditga barcha tushumlar yutiladi. Hisobvaraqning kredit qabidagi korxonaning o'z mahlag'i borligini, debet qabidagi esa bankdan

mablag' jalb qilinganisi bildiradi.

Kredit hisobvarag'i tijorat bankining berilgan va qaytarilgan kreditlarni hisobga olish uchun ishlatilgan hisobvarag'idir. Bu hisobvarag' aksiy bo'lib, hisobvaraqning debetida muddat qarzining hajmi, hisobvaraqning kreditida - uning qaytarilishi aks ettiriladi. Qarz olovchining hisab-kitob yoki joriy hisob raqamiga yoki kassas hisobvarag'iga pul mablag'lari o'tkazilganda kredit berilgan hisoblanadi.

Tashkiliy jihatdan kam kreditning harakati (berilishi va qaytarilishi) miqdoring bank unga oshadigan muddat hisobvaraqlarida aks ettiriladi.

Kredit hisoblari umumiy qoidaga ko'ra kreditlanadi, ya'ni kredit debet bo'yicha beriladi, mijozning bank ulidagi qarsi har doim kredit hisobining shap tomonida, debet tomonida ko'rsatiladi.

Hisobvaraqarni oshish maqsadiga ko'ra, ular depozit-muddat (naqsa bankka qo'yilgan o'z mablag'lari tugashi bilan ma'lum miqdorda kredit olish huquqini oladi) va mablag'larni sarflash maqsadidagi hisobvaraqlar bo'lishi mumkin.

Ular bilan birga jang'ar-ma-sarajat muddat hisoblari ajratiladi. Masalan, mijozning umriyatli muntazam ravishda yangi jang'ar-malar bilan to'ldiriladi, lekin ularning sarf-sarajatlari har doim to'lovlaridan mahul ketadi va shuning uchun hisobvaraq qoidag'i debet bo'lib qoladi.

Shaxsona hisobi - bu korxonalarining barcha to'lovlarni aks ettiruvchi hisob. U umumiy ishlab chiqarish faoliyati, umumiy hisoblarni kengaytirish va modernizatsiya qilish sarajatlarni qoplaydi.

Kredit bertab shakllaridan qayri biri, qayri muddat hisob, kredit bertab va qaytarilishning qayri usuli ko'proq mos kelishini bank mijozining o'zi tanlaydi.

Tijorat banklari kreditlari turlarini tasniflash kredit hisobvaraqleri to'laiga qarab quyidagi bo'linishlarni nazarda tutadi:

- oddiy (oddiy) muddat hisobvaraqleri;
- muddat kredit hisoblari;
- hisobni tekshirish;
- overdraft.

Oddiy (oddiy) kredit hisobvaraqleri tijorat banki tomonidan mijozning bir martalik kreditini hisobga olish uchun oshiladi.

Bunday holda, mijoz bir vaqtning o'zida bir nechta oddiy kredit hisoblariga ega bo'lishi mumkin.

Muassas kredit hisobvarag'i oldingi turdagi farqli o'laroq, faqat bittasini olish mumkin. Bunga veksellar bilan bog'liq operatsiyalarni kiritish o'ziga xoslik berib oladi.

Tekshiruv hisobvarag'i - bu kredit va joriy hisobning xususiyatlarini birlashtirgan yagona g'iberid hisob. Bu hisobning o'ziga xosligi shundaki, u bir tomondan bank kreditlari va mijozlar to'lovlarini aks ettirsa, ikkinchi tomondan tashkirlarni aks ettiradi. U debet yoki kredit balansiga ega bo'lishi mumkin. Tekshiruv hisobvarag'ida bank har bir qara oluvchi uchun chekli kredit miqdorini cheklaydigan limitni belgilaydi.

Xo'jalik yuritishning bazar munosabatlari sharoitida oddiy suda hisobvarag'qlari keng tarqalgan.

Hugungi kunda O'zbekiston Respublikasi Tjorat banklari tomonidan xo'jalik subyektlarini alohida suda hisob varag'i oshish yo'li bilan kreditlanadi. Ba'zi Tjorat banklarida kreditlar «kredit liniyasi oshish» yoki «kredit liniyasi oshmasdan» kreditlash yo'li bilan ajratilishi mumkin. Tjorat banklari tomonidan kreditlar tovar moddiy boyliklar, bajarilgan ish va ko'rsatilgan xizmatlarning hisob-kitob hujjatlarini to'lash yo'li bilan beriladi. Muddati 30 kundan oshmagan davrga, qarzdorning asosiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan akkreditatsiya oshish va boshqalar uchun ham kredit mablag'lari berilishi mumkin.

Kredit bank tomonidan belgilangan muddatlarda so'ndirish muddati kelgan majburiyatlarni bo'yicha mablag'larni raqsdorning hisob varag'idan undirib olish orqali, muddatidan oldin qarzdorning to'lovlariga ko'ra hisob raqsdoridagi bo'sh qoldiq mablag'larni so'rab olish, garov molikini o'zlashtirish orqali so'ndirilishi mumkin.

Xo'jalik subyektlarning «kredit liniyasi oshish» kreditlash sharoitida hisobvarag' orqali oshishdan kelib chiqqan kredit summasi davranda amalga oshiriladi. Kredit liniyasining hisobidan qarzdorning asosiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan tovar moddiy boyliklar, bajarilgan ishlar, ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha pul hisob-kitob hujjatlarining to'lovi amalga oshiriladi.

Kontokorrent hisob varag'i ochilganda mijozning barcha hisobvaraqalari yopiladi.

Kontokorrent hisob varag'ining debet qoldig'i bo'yicha mijoz bankka shartnomada kelishilgan stavkada fuzlar to'laydi, kredit qoldig'i bo'yicha bank mijozga shartnomaga muvofiq foiz ta'laydi.

Kontokorrent hisob varag'ining amal qilish muddati 12 oydan oshmasligi lozim. Muddat tugashi bilan mijoz kredit talabotini ta'minlashi kerak. Aks holda, muddat tugagach uni to'la so'ndirgunga qadar kredit berish to'xtatiladi.

Overdraft - agar mijozning joriy hisobvarag'ida debet qoldig'i bo'lsa, belgilangan limit doirasida kredit berish to'g'risida shartnomasiz ma'jud bo'lganda qarz oluvchi tomonidan olingan kredit hisobvarag'idir.

Overdraft kontokorrent kreditning maxsus shakli hisoblanadi. Uning alohida xususiyati shundaki, bank mijozga uning hisob raqamida qisqa davr ichida debet qoldiqqa ega bo'lishiga ruxsat beradi.

Odatda, overdraftdan juda ishonchli mijozlarga foydalanishga ruxsat etiladi. Overdraftda overdraft hisobvaraqqa ko'lib tashayotgan barcha summalari qaridorlikni so'ndirish uchun yo'naltiriladi, natijada kreditning hajmi kelib tashayotgan mablag'lar hajmiga qarab o'zgarishi mumkin. Overdraftda qaridor har oyning oxiriga overdraft qoldig'i bo'yicha kredit qoldig'ini ta'minlanishi kerak. Agar mijozning shu bankda depozit hisob varag'i bo'lsa, undagi mablag'lar doirasida doimiy debet qoldiqqa ega bo'lishiga ruxsat beriladi. Aksincha bo'lsa, mablag'lar berish kredit to'la so'ndirilgunga qadar to'xtatiladi.

VI bobga oid asosiy savollari

Kredit turlari, shu jumladan bank krediti bo'yicha kreditlash sharoitlarini sanab o'ling.

Tijorat banki tomonidan kredit berishda garovning roli qanday o'zgarishini asoslab bering.

Kreditlashning asosiy tamoyillarini tushuntiring?

- Kreditning ta'minlanganligi deganda nimani tushunasiz?
- Kreditning obyekti va subyektlari nimalardan iborat?
- Kreditlashning qanday usullarini bilasiz?
- Hozir O'zbekiston Respublikasi amaliyotida kreditlashning qanday usullaridan foydalaniladi?
- Kreditlashning qaysi usuli sizning fikringizcha samaraliroq va nima uchun?
- Oddiy va maxsus kredit hisobvarag'i, chek va overdraft e'rtasidagi asosiy farqlarni ko'rsating
- Bank kreditlashning har bir bosqichining mohiyatini aytib bering.

VII BOB. TIJORAT BANKLARINING FOIZ SIYOSATI

7.1. Tijorat banklarining foiz siyosati va uning amalga oshirilishi.

7.2. Kredit bo'yicha foiz stavkalarining shakllanishi va unga ta'sir qiluvchi omillar.

7.3. Foiz stavkalari va ularni hisoblash usullari.

7.4. Tijorat banklarining foiz riski, ularni baholash va boshqarish usullari.

Tayanch iboralar. Tijorat banklari, foiz siyosati, foiz darajasi, marja, diskont, foiz riski, foiz riskini baholash, depozit munosabatlari, real foiz stavkasi, "Freem-ryft", daromadlar, foiz stavkasi, foiz riski.

7.1. Tijorat banklarining foiz siyosati va ularning amalga oshirilishi

Bank boshlari – bu tijorat bankining kredit munosabatlariida subyektlardan biri bo'lib qatnashgan holda, olinadigan kredit foizlarining eng rivojlangan shakllaridan biridir va bu Tijorat banklarining foiz siyosati orqali tartibga solinadi.

Banklar daromadlarining shakllanishi ularning foiz siyosati orqali amalga oshiriladi. Tijorat banki kredit bera turib mijozning faoliyatini moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlab, uning hayda olishi uchun shart-sharoit yaratar ekan, demak, bu orqali o'zining daromadini ham amalga oshirgan bo'ladi. Bank boshqaruvida foiz siyosatini tahlil chiqish va boshqarish muhim o'rin tutadi. Tijorat banklarining foiz siyosati bank umumiy siyosatining muhim elementlaridan biri sifatida bankning pul mablag'larini jalb qilish va joylashtirish sohasida foydar o'rnatish bilan bogliq chora-tadbirlar majmuasidan iborat bo'lib, bankning likvidligi va rentabelligini ta'minlashga qaratilgan bo'ladi. Foiz siyosatiga kengroq ta'rif beradigan bo'lsak, u foiz stavkalarini boshqarish orqali iqtisodiy munosabatlarni mavofiqlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar yig'indisidir. Shu bois, foiz siyosati bank operatsiyalarining

umumiy bo'lishini va bank faoliyatining barqarorligini ta'minlashning asos hisoblanib, tijorat bankining o'z foiz daromadini ko'paytirish va bank shaxslikligini boshqarishga mo'ljallanadi.

Tijorat banklari o'z foiz siyosatini shabllantirishda quyidagi bosqichlarni amalga oshiradilar:

- bankda foizlar bo'yicha maqsadni belgilab olish;
- bank boshqaruvi va bo'limlari, rahbarlarining vazifalarini belgilash;
- bank aktiv va passiv operatsiyalari foiz stavkalarini belgilash va ko'rib chiqish tartibi bo'yicha qaror qabul qilish;
- bank operatsiyalari bo'yicha eng yuqori, eng quyintiporoh foizlar o'rnatish, ularni differensiyalash tamoyillari va mezonlarini belgilash;
- foiz riski uchun ma'kul bo'lim va xodimlarni belgilash;
- foiz riskini halqolash usullarini, foizlar hisobini yoritish, hisobot berish muddatini tanloqlash;
- foiz riskini cheklash va oltini olish vositalarini tanlash;
- foiz riskini monitoring qilish.

Tijorat banklarining foiz siyosati va uni amalga oshirishga irishi va tashqi omillar ta'sir ko'rsatadi. Foiz siyosatiga ta'sir qiluvchi tashqi omillarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- moliya bazosining holati;
- mamlakatda mavjud inflyatsiya darajasi;
- banklararo raqobat va bank siyosatlariga bo'lgan talab;
- pul bazosidagi taklif;
- Markaziy bankning pul-kredit siyosati;
- iqtisodiyot tarmoqlari va hududlar rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari.

Tijorat banklari foiz siyosatiga ta'sir qiluvchi ichki omillarga quyidagilar kiradi:

- bank siyosatlarining ko'lamini va turlari;
- bank mijozlarining tarkibi va moliyaviy holati;
- bank xodimlarining malakasi va tajribasi;
- bank resurs bazosining barqarorligi, miqdori, hajmi, muddati va

h.k.

Banklarning foiz siyosati bankka jalb qilingan resurslar va ularni aktivlarga joylashtirish davomida ularning miqdori, muddati va foizlarida muvofiqlik bo'lishini ta'minlashga qaratiladi. Jalb qilingan mablag'lar va ularni aktivlarga joylashtirishda foizlarning nomutanoqib bo'lishi, aktivlar bo'yicha olingan foizlar jalb qilingan mablag'lar bo'yicha foizlar to'lashga yetarli bo'lmasdan foiz riskini yuzaga keltirib yo'qotishlarga olib kelishi mumkin.

Odatda, passiv operatsiyalar bo'yicha foiz stavkalarini shakllantirish quyidagi omillarga bog'liq bo'ladi:

- jalb qilingan resurslar bo'yicha foiz stavkalari muddati, hajmi, mijoz tarsihi, pul mablag'lari qaysi valyutada jalb qilinganligi;

- Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi va majburiy resurs me'yoriga;

- jalb qilingan mablag'lar bo'yicha real foiz stavka o'rnatilganligiga, ya'ni aktiv operatsiyalar bo'yicha o'rnatilishi mumkin bo'lgan foiz stavkasi va marja miqdorini hisobga olgan holda o'rnatilishiga.

Tijorat banklarining resurslarni jalb qilish bo'yicha foiz siyosati ularning depozit siyosati singari quyidagi omillarga bog'liq bo'ladi:

- resurslarni jalb qilish borasida qo'llaniladigan bank vositalari va usullariga;

- depozit munosabatlarining subyektlari (jismoniy va yuridik shaxslar)ga;

- resurslarni jalb qilish muddatlari (qisqa muddatli, o'rta muddatli yoki uzoq muddatli foiz siyosati)ga;

- mablag'larni jalb qilish maqsadlari (investitsiya uchun, kreditlash yoki joriy likvidlikni ta'minlash va h.k.)ga;

- jalb qilingan resurslar bo'yicha baha siyosati va amalga oshirilgan operatsiyalarning risklilik darajasiga.

Mablag'larni jalb qilish borasida tijorat banklarining foiz siyosati quyidagi tamoyillarga tayanadi:

- bankka jalb qilingan mablag'larning miqdori va bankda saqlanish muddatiga qarab foiz stavkalarini differentsiyalash

tamoyili;

• jang'armalar bo'yicha foizlarni differensiyalashda "qimsoqlik" (bolalar, yoshlar, yosh emalar, qariyalar uchun davlat dasturlarida belgilangan yo'nalishlar bo'yicha imtiyozli jang'armalar) tamoyili;

• bank faoliyatining ustabelligini ta'minlash tamoyili;

• jang'armachilar mablag'larni saqlash va himoya qilish tamoyili.

Ahali jang'armalari bank resurslarining bir qismini tashkil etganligi bois ular bo'yicha foiz stavkalarini o'rnatishda jang'armaning miqdori va muddatiga e'tibor berish lozim. Chunki depositlar bo'yicha foiz stavkalarining o'zgartishi kredit bahosining ham o'zgartishiga olib keladi.

Tijorat banklarining mablag'larni jalb qilish borasidagi foiz siyosatining asosiy prinsipi - minimum xarajalar bilan bank faoliyatini samarali olib borish uchun zarur bo'lgan optimal miqdor va muddatdagi passivlar tarkibini ta'minlashdan iboratdir.

Tijorat bankining foiz siyosatida mablag'larni jalb qilishda ularning qiymatiga o'z ta'sirini o'tkazuvchi boshqa omillar ham mavjud. Bular:

• Markaziy bankning majburiy xaviralarga ajratmalar me'yoriy miqdori va ba'zi jalb qilingan mablag'larning tarifi qarab bu me'yorlarning farq qilishi;

• mijozlarni jalb qilish va ularga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq bankning operatsion xarajatlari darajasi;

• bank reklamasiga sarflanadigan xarajalar;

• bank mablag'larining oborotdan chetlashtirilishi va daromad keltirmaydigan operatsiyalarga jalb qilinishi;

• jalb qilingan mablag'larning miqdori va muddati, ular bo'yicha foiz hisoblash va to'lash tartibi.

Bank resurslarini joylashtirish asosida bankning foiz siyosatida quyidagilarni inobatga olish lozim:

• O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliylash stavkasi miqdorini;

• resurslarni (tijorat krediti, iste'mol krediti, banklararo kredit, majburiyatlarni to'lash) joylashtirishning hozir

shartlariga rioya qilish;

aktiv operatsiyalarning muddati, hajmi, qiymati, valyutasidan kelib qo'shimcha resurslarni jalb qilish bo'yicha bankning imkoniyatlari;

bankning o'z mijozlari, yuridik va jismoniy shaxslar hamda boshqa banklar bilan hamkorlik munosabatlari.

Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalarini shakllantirishda quyidagi omillarni hisobga olish lozim:

markaziy bankning qayta moliyalash stavkasini;

bozor konyunkturasini;

jalb qilingan mablag'lar bahosini yoki mablag'larni jalb qilishga sarflangan xarajatlarni;

bank mablag'i hisobidan moliyalashtiriladigan loyhaning joriy darajasi yoki risk darajasini;

mijozning moliyaviy holati, liqvidilligi, kreditga va talovga iyyoqatilligi va boshqalar.

Tijorat bankning kredit siyosati "kaha-foyd-fois" mezonlariga tayanadi. Kreditga talabning oshib borishi amuda kapitalga bo'lgan talab va taklif o'rtasidagi nisbatning o'zgarishiga olib keladi, muddatlar bo'yicha foiz stavkalar oshadi. Bu, o'z navbatida, kreditlashning ko'lami va hajmini ko'paytiradi, bank tomonidan qo'shimcha kredit pullar mablag'iga chiqariladi, bankning liqvidlilik kvotasi kamayadi. Odatda, bank foiz stavkasining yuqori va past chegaralari belgilanadi. Kredit bo'yicha foiz stavkasining yuqori chegarasi bozor munosabatlari asosida talab va taklifdan kelib chiqib shakllanadi. Foiz stavkasining past chegarasi bankning mablag'larni jalb qilish bilan bog'liq xarajatlari va kredit tashkiloti faoliyatini olib borchaga ketgan sarflardan kelib chiqib belgilanadi.

Tijorat banklarining resurslarini joylashtirish bo'yicha foiz siyosatining asosiy tamoyili – aktivlarning balanslashtirilgan tarkibi va joylashtirilgan resurslarning minimal darajadagi riskiga erishgan holda bankning maksimal daromad olishini ta'minlashdan iborat bo'lib, u quyidagi tamoyillarga tayanadi:

mablag'larni joylashtirish yo'nalishi, muddati, mijozning

moliyaviy holati, likvidligi, to'lovga loyiqati, ta'minat darajasiga qarab foizlarni differentsiatlaylash;

- bank operatsiyalarining (resurslarning real bahosidan kelib chiqib) rentabelligini ta'minlash;

- yuqori darajada likvidlikka erishish va uni barqaror etish;

- aktiv operatsiyalarga joylashtirilayotgan mijozlar mablag'larining maksimal qayta kelishiga erishish tamoyillaridir.

Tijorat banklari foiz siyosatini amalga oshirishda foiz marjasini hisoblash boradi. Foiz marjasi foizli daromadlar va foizli xarajalar o'rtasidagi farqni tashkil etadi yoki bank tomonidan jild qilingan resurslar uchun amalga oshirilgan to'lovlar va joylashtirilgan mablag'lardan olingan foizlar o'rtasidagi farq foiz marjasi sifatida shakllanadi. Foiz marjasi bank bo'yicha umumiy hamda alohida olingan moddalar bo'yicha ham aniqlanishi mumkin. Foiz marjasining salmog'ini aniqlash uchun foiz marjasi koeffitsienti q'llaniladi. Foiz marjasi koeffitsienti tijorat banki marjasining haqiqiy va yetarli bo'lgan miqdorini ko'rsatadi. Foiz marjasi miqdorining haqiqiy holati foiz marjasi koeffitsienti (Khm) quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi va u bank loyihalarida foiz miqdorining ko'pi qancha ekanligini ko'rsatadi:

$$Khm = (Of - Tf) / A o'q$$

Bu yerda:

Of - olingan foizlar;

Tf - to'langan foizlar;

A o'q - daromad keltiruvchi aktivlarning o'rtacha qoldig'i.

Shuningdek, banklarda foiz marjasining minimal yetarlilik darajasini ham aniqlash mumkin.

Bank tomonidan olingan marja ushbu xarajalarni qoplashga yetarliligini foiz marjasining yetarlilik koeffitsienti (Khmre) orqali aniqlanadi.

$$Khmre = [(Xa - Tf) + (Xba - Xb)] / A o'q$$

Bu yerda:

Xa - operativ xarajalar;

TI - to'langan foizlar;

Xba - boshqaruv apparati xarajatlari;

Kb - boshqa xarajatlar (bankning nokredit xarakteridagi operatsiyalari, inkassatsiya, turli to'lovlar va boshqalar bo'yicha xarajatlari); K o'g - daromad keltiruvchi aktivlarning o'rtacha qoldig'i.

Foiz marjasi yeterlilik ko'rsatkichini aniqlash muhim ahamiyatga ega bo'lib, kelajakda foiz marjasi miqdoriad prognozlash imkoniyatini beradi. Aktiv operatsiyalar bo'yicha foizlarning minimal miqdorini shakllantirishda, foiz marjasi yeterli miqdori asos qilib olinadi va ushbu miqdorga ixtiyosiyani hisobga olgan holda resurslarning real qiymatini qo'shish orqali aniqlanadi.

Bank aynan kredit operatsiyalari bo'yicha ham haqiqiy foiz marjasi hisob-kitob qilishi mumkin. Tijorat banklarining kredit operatsiyalari bo'yicha foiz marjasi ko'rsatkichi (Kkfm kred. oper.)ni quyidagi formula bo'yicha aniqlashimiz mumkin.

$$Kkfm \text{ kred. oper.} = (KI - KIf) / K o'g$$

Bu yerda:

KI - kreditdan olingan foizlar;

KIf - kredit resurs bo'yicha to'langan foizlar;

K o'g - shu davrdagi kredit qaradorlikning o'rtacha qoldig'i.

Tijorat banklarining foiz siyosati ular faoliyatining tijorat xarakteri bilan bog'liq bo'lganligi sababli foiz siyosati bankning foyda olishiga yoki foyda olish uchun barcha sharoitlarni yaratishga, depositlar va kredit operatsiyalari bo'yicha foizlarni muvofiqlashtirish va ularni bankka foyda keltiradigan darajada o'rnatish orqali bank operatsiyalari va faoliyati rentabelligini ta'minlash, deposit va ssuda operatsiyalarining sammalari, foizlari, muddatlari bo'yicha bir-biriga aloqadorligi va mutavassitligini ta'minlash, bank balansi likvidligini ta'minlash, foiz riskini minimalashtirish va boshqalarni ta'minlashga asos yaratadi.

Tijorat banklari foiz siyosatining samaradorligi resurslarni jalb qilish va ularni joylashtirish orqasida foizlarni

optimal o'rnatish va ularni boshqarish orqali yuqori foyda olish bilan birga amonathilar mablag'larining ijtimoiy-iqtisodiy katablatlanganligini ta'minlashdan iboratligi bilan belgilanadi.

Banklar foiz xizmatini amalga oshirishda amonathilar bo'yicha to'laydigan foizni ularning o'zlari taqdim etadigan asudalar uchun oladigan asuda foizidan pastroq qilib belgilaydi. Sodda qilib aytganda, olingan va to'langan foizlarning summaları o'rtasidagi farq banklar foydasining asosini tashkil etadi. Bank foydasiga boshqa turdagi operatsiyalardan ko'rilgan daromadlar ham kiradi. Bank foydasining bir qismini solıqlarni to'lashga, o'z sarajatlari (bank xizmatkchilariga, nodimlariga ish haqi to'lash, binolarni saqlash, asora chiqimlari, reklama sarajatlari, transport sarajatlari va boshqalar uchun mablag' sarflash) qoplashga ishlatadi, solıqlar to'langandan qolgan qismi esa bankning sof foydasini tashkil etadi.

Tijorat banklari yuqori foyda olish maqsadida o'zlarining foiz xizmatini yuritadilar. Ammo banklarda yuqori foyda olish imkoniyatlari keng bo'lmasda, ulat bu imkoniyatlardan ehtiyohtorlik bilan foydalanishlari lozim. Chunki yuqori foyda olish doimo yuqori riskli jarayonlarni amalga oshirishni talab etadi. Yuqori risk ostida faoliyat olib borish hammasi vaqt ham muvaffaqiyat keltirmasligi mumkin. Birinchidan, yuqori marja ortidan qovish miqdaridan mahrum bo'lib qolishga olib kelishi muqarrar, chunki ular baddan tashqari yuqori qo'yilgan foiz stavkali kreditlardan voz kechishlari mumkin. Ikkinchidan, banklarni raqobat sharoitida boshqa tijorat banklari bir qadar samaraliroq ishlar uchun ancha arzon kreditlar taklif etishlari mumkin. Foyda olish qoidasi tijorat banklari faoliyatining asosiy qoidalaridan hisoblanadi va bunday maqsadni qo'ymagan bank bazar muassasalari sharoitida ta'lqatni faoliyat ko'rsata olmaydi.

7.2. Kredit bo'yicha foiz stavkalarining shakllanishi va unga ta'sir qiluvchi omillar

Kredit bo'yicha foiz stavkalar pul bazarida kreditinga bo'lgan talab va taklif asosida shakllanadi. Talab va taklifning darajasi

kredit bahosining qimmat yoki arzon bo'lishiga asos bo'lishi mumkin. Kredit bahosining asosini u bo'yicha o'rnatilgan foiz stavkasi tashkil qiladi, lekin hamma vaqt ham kreditning foizi ushbu bahosini o'zida ilohda qila olmaydi. Kreditning bahosi kredit bo'yicha foiz stavkasidan tashqari turli komission to'lovlar, asosda hisobvaraqlarini oshirish, yuritish, kredit berish va to'lash bilan bog'liq boshqa to'lovlarni o'zida aka ettiradi. Ba'zi davrlarda kreditning bahosi kreditning to'liq qiymati deb ham yuritiladi.

Kredit foizlari - bu, vaqtincha foydalanish uchun berilgan asosda kapitalning qaytarilmas olinadigan o'ziga xos o'rnatilgan bahosidir. Kredit foizlarining shakllari kredit turlari, kredit manzabatlari subyektlari, operatsiyalar turlari, kredit berish shartlari va boshqalarga ko'ra tashkilatlanadi.

Tijorat banklari kredit manzabatlarda foiz stavkasini hisoblaganda quyidagilarni o'z ichiga olishi lozim:

- ta'minlangan mudalar bo'yicha moliyaviy harajalar, kreditga layoqatli mijozlar uchun aniq muddatga beriladigan bazaviy foiz stavkasining darajasi;
- har bir kredit shartnomasi shartlarini, mijoz faoliyatining xususiyatlari va boshqa shartlarni inobatga olgan holda risk uchun qo'shimcha to'lov;
- g'arb mamlakatlarining pul-kredit manzabatlarda turli xil foiz stavkalari qo'llaniladi.

I-darajali foiz stavkasi Markaziy bankning qayta moliyalash foiz stavkasi kelib chiqib hisoblanadi. Bu muhim ahamiyatga ega. Stavkani Markaziy bank tomonidan pasaytirilishi hozirda kredit resurslari taklifining ko'payishiga va arzonlashishiga olib keladi. Foiz stavkasini pasaytirishdan maqsad - investitsiya harakatini tezlashtirish, mamlakatning iqtisodiy o'sishiga turli berishdan iboratdir.

Qayta moliyalash foiz stavkasining oshishi kreditlar bo'yicha foiz stavkalarining ham oshishiga, ya'ni kreditning qimmatlashuviga, shu bilan birga, iqtisodiyotda investitsiyalar hajmining qisqarishiga olib kelishi mumkin. Demak, Markaziy bankning qayta moliyalash siyosati inflyatsiya darajasi hamda

ijtimodiy o'rinli sur'atlarini hisobga olgan holda, mamlakatning pul-kredit tizimining holatiga qarab olib borilishi kerak.

Tijorat banklarining foiz siyosati ikki asosiy yo'nalishda o'z ichiga oladi. Birinchisi, bu bank resurslarini yaratishda mablag'larni jabb qilish jarayonida olib boriladigan foiz siyosati, ikkinchisi, banklar barmomdalar resurslarini joylashirish uchunida olib boriladigan foiz siyosati.

Tijorat banklari foiz siyosatini o'zlarini mustaqil ishlab chiqarilar va ular amalga oshiradigan operatsiyalariga foizlar o'rnatishda erkinliklar (ammo foizlar o'rnatish chegarasi Markaziy bank talablari doirasida bo'lishi kerak).

Bu o'rinda agar makroiqtisodiy omillar ko'rik chiqaradigan bo'lsa, kredit resurslariga talab va taklif nisbati foiz stavkasini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi. Resurslarga bo'lgan talab va taklif iqtisodiyotning qayta ishlab chiqarish sur'atiga, qo'sunchilik bazasining rivojlanishiga, pul-kredit tartibga solishning qo'llaniladigan usullariga va investitsion risklarga bog'liqdir.

Bank foiz stavkalari darajasiga quyidagilar ta'sir qiladi:

- Markaziy bankning pul-kredit siyosati va uning asosiy vositalari hisoblanadigan hisob siyosati, bankning majburiy nazirlari me'yorlarini tartibga solish va ushbu bozordagi operatsiyalari;

- inflyatsion kutilmalar (kreditlash davrida pulning soch olib qabilyatining pasayishi kreditonga qaytarilgan qari mablag'larining real hajmining pasayishiga olib keladi; banklar faol operatsiyalar bo'yicha foiz stavkalarini oshirish orqali real daromadning pasayishini qoplaydi);

- kredit resurslari bozorida raqobat (agar ma'lum bir mintaqadagi tijorat banki pul bozorida yoki ma'lum kredit turlari bozorida monopoliyaga ega bo'lsa, u holda boshqa banklar bozorning ushbu segmentiga kirishdan oldin, bu bozorga nisbatan foiz stavkalarida u afalliklarga ega bo'ladi);

- qiymatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish. Davlat va korporativ qari majburiyatlar uchun quyulgan bozor to'g'ri kelat-to'g'ri bank kreditiga muvofiqdir, shuning uchun qiymatli qog'ozlar bozorining eng muhim parametrlari (daromadlilik,

larni darajasi, investirlarning kattaqligi, infrastruktura holati) va pul bozori bonga bevosita bog'liqlar:

- milliy iqtisodiyotning ochiqligi, kapitlining xalqaro migratsiyasi, valyuta kursi, mamlakat to'lov balansining holati;

- savf amli;

- soliqqa tortish tizimi. Soliq stavkalarini, soliqlarni ushlab tashlash tartibini o'zgartirish, inflyatsiya tizimini qo'llash orqali davlat soliq to'lovchi inflyatsiya darajasida qoladigan soliq foyda miqdorini belgilaydi, iqtisodiy jarayonlarni rag'batlantiradi.

Shu bilan birgalikda, xususiy amillar ham amal qiladi, ularda tijorat bankining bozordagi mavqeyi, faoliyatining xarakteri va qabul qilingan tashkilotchilik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Buzor foiz stavkasining shakllanishi quyidagicha ifodalinishi mumkin:

$$FS = Fr + MI + Mx + MI + Mr,$$

Bu yerda,

MI - riskli operatsiyalar bo'yicha real foiz stavkasi (agar "sol" inflyatsiya darajasi kutilsa);

MI - qarz majburiyati muddati uchun inflyatsion kutilmalar darajasiga ekvivalenti bo'lgan mukofot;

Mx — to'lanmay qolish xavfi uchun mukofot;

MI — likvidlikni yo'qotish xavfi uchun mukofot;

Mr - qarz majburiyatining muddatini hisobga olgan holda risk mukofoti.

Riskli operatsiyalar bo'yicha real foiz stavkasi (Fr) - bu inflyatsion sharoitda inflyatsion kutilmalar hisobga olinmagan yoki "sol" inflyatsiya darajasida kredit foizlari darajasini belgilovchi makroiqtisodiy amillar majmuasini tavsiflovchi indeks (qo'sha muddati davlat qarsi bo'yicha stavkalar va boshqalar).

Kredit foizlari darajasiga inflyatsion kutilmalar shohida ta'bir ko'rsatadi. Buzor foiz stavkasini belgilashda avval sodir bo'lgan inflyatsiya darajasi emas, balki qarz majburiyatini bajarish muddatini hisobga olgan holda kutilayotgan inflyatsiya darajasi muhim ahamiyatga ega.

To'lanmay qolish xavfi uchun mukofot (Mx) - bu qarz shartnomasining kreditga tayyorgarligi, sharoitlik, kreditlash shartnomasining xususiyatlar bilan belgilanadi. Uning darajasi, qarz

majburiyatlarining boshqa parametrlari solishtirish mumkin bo'lgan taqdirda, turli reytinglarga ega (eng yuqoriga nisbatan) qarz oluvchilarning (emitentlarning) qarz majburiyatlari bo'yicha foiz stavkalarini o'rtasidagi farq sifatida ifodalanishi mumkin.

Likvidlikni yo'qotish xavfi bo'yicha mukofot (MI) – bu qarz majburiyatining likvidligini yo'qotish ehtimoliga bog'liq, ya'ni, uning qiymatini yo'qotmasdan naqd pulga almashtirish imkoniyatidir.

Qarz majburiyatining muddatini hisobga olgan holda risk mukofoti (Mr) ushbu muddatli qaralar bo'yicha foiz stavkalarining harakatini qisqa muddatli qaralarga qaraganda ko'proq prognoz qilish qiyinligi bilan belgilanadi. Kreditur ushbu vaqt davomida mablag'larni mustaqil ravishda iste'mol qilishdan bosh tortgan holda, qoplashning yanada yuqoriroq darajasini ko'rsatadi.

Bankning aktiv operatsiyalari bo'yicha foizlar uning daromad bazasining eng muhim elementi bo'lib, jild qilingan resurslar bo'yicha hissa sarajatlari ushbu sarajatlarni tashkil qiladi, shuning uchun bank tegishli foiz siyosatini olib borishi uchun bankning foiz siyosatini olingan va berilgan foizlar bo'yicha bank pozitsiyasini tavsiflovchi bir qator ko'rsatkichlar dinamikasini tahlil qilishi zarur.

Foiz marjasi – bu aktivlardan olingan foiz daromadlari va bank majburiyatlari bo'yicha foiz sarajatlari o'rtasidagi farqdir. Foiz marjasi sof foiz daromadi kabi aniqlanadi, lekin shaklida daromad keltiruvchi aktivlar hajriga nisbatan ifodalanadi.

Foiz marjasini (MI) hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$MI = (DF - XF) : Ad \times 100\%$$

Bu yerda,

MI - davr uchun haqiqiy foiz marjasi;

DF - ishli daromadlar;

XF - foizlarni to'lash uchun sarajatlari;

Ad - foiz shaklida daromad keltirilgan aktivlar.

Foiz marjasining hajmiga kredit qo'yilmalarining hajmi va tuzilishi va ularning martabasi, shartlari, qo'llaniladigan foiz stavkalarining tabiati va ularning harakati, shu jumladan, qayta ko'rib chiqilishning muddatlik darajasi ta'ir qiladi. Kreditlarni

uzoq muddatli va qisqa muddatli, garovli va yuqori tavsifdagi, kreditlash obyektlari bo'yicha farqlanishi investitsiyalarning har biri daromadlilikini belgilaydi. Bank xarajatlari uchun Markaziy bank va boshqa tijorat banklarining resurslari, jalb qilingan depozitlar va boshqa manbalar o'rtasidagi nisbat muhim ahamiyatga ega.

Foiz stavkalarini oshirish olib borish uchun tijorat banklari o'z xizmatlarining ichki qiymati ko'rsatkichlarini bilishi kerak. U samarali qaratilgan mablag'larning har bir us'ni uchun ulangan komissiyalar va boshqa daromadlar bilan qoplamagan xarajalar miqdorini tavsiflaydi. Ushbu ko'rsatkich minimal foiz marjasi sifatida belgilanishi mumkin:

$$Fm = (Xb - Db) : Ab \times 100\%$$

Bu yerda,

Xb - daromadlar to'g'risidagi hisobot ma'lumotlari asosida hisoblash yili bilan belgilanadigan oxirgi hisobot davridagi bank faoliyatini ta'minlash xarajatlari (jalb qilingan resurslar uchun to'lovlar bundan mustasno);

Db - tijorat bankining boshqa daromadlari (daromadlar, bankning aktiv operatsiyalaridan tushumlar bundan mustasno);

Ab - investitsiya qilingan mablag'lar (kredit qo'yilmalari, portfelidagi qimmatli qog'ozlar, korxonalar va ularning ta'dbirkorlik faoliyatida ixtirokor etish uchun berilgan mablag'lar va boshqalar) hisobidan daromad keltiruvchi bank aktivlari; oxirgi hisobot davri uchun o'rtacha arifmetik (xronologik) ko'rsatkich va bank bularni ma'lumotlari asosida hisoblanadi.

7.3. Foiz stavkalari va ularni hisoblash usullari

Foiz stavkasi - ma'lum bir davr uchun, odatda, bir yil uchun asosda kapitali bo'yicha foiz to'lovlarning nisbiy miqdori. Yil uchun foiz to'lovlarning mablag' summasining o'rtacha qara mablag'ni miqdoriga nisbatan sifatida hisoblanadi.

Kreditning avvaliy sharti - olingan qara uchun haq to'lash. Bu haq olingan qara yig'indisiga nisbatan foiz hisobida olinganidan uni qara foizi yoki kreditning foiz stavkasi deb yuritiladi. Boshqacha qilib aytganda, kreditning foiz stavkasi berilayotgan kreditga nisbatan foizda belgilanib, kreditning narxini ifodalaydi.

Kredit narxi, odatda bir yil uchun belgilanadi. Foiz stavkalarining o'zidagi kreditning qiymatlashuvini, pasayishi esa uning arzonlashganini ifodalaydi.

Bozoridagi foizlar darajasining o'zgarishiga munosab darajaga ko'ra, qat'iy va ushlab yuruvchi foiz stavkalari farqlanadi.

Qat'iy foiz stavkalari qarz mablag'laridan foydalanishning butun davri uchun ularning darajasini bir tomonlama ko'rib chiqish huquqiga ega bo'ladi. Qarz oluvchi va qarz beruvchi uchun bu foiz darajalari va daromadlarini bashorat qilish qobiliyatini anglatadi.

Ushlab yuruvchi foiz stavkalari - o'rta va uzoq muddatli kreditlar uchun stavkalar. Ular shu qiymatdan iborat: hozir sharoitlariga qarab o'zgarib turadigan harakatlanuvchi bazaar (qoida tariqasida, kredit resurslarini yetkazib berishning banklarga stavkalari qo'llaniladi) va doimiy qiymat, odatda kredit berish yoki qarzdagi qimmatli qog'ozlar muomalasining butun davri davomida o'zgarmaydi. Buzat etilgan mahsulotning miqdori bitim shartlariga va uning risk darajasiga bog'liq.

Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan qoidalariga ko'ra, foizlar qat'iy va o'zgaruvchan foiz stavkalari yordamida hisoblanishi mumkin. Bunday stavkalar uchun ushlab yuruvchi foiz stavkasi asos sifatida ishlatilishi mumkin bo'lgan pul borsari ko'rsatkichlari unchalik keng tarqalmaganligi sababli ular hozirda ushlab yuruvchi foiz stavkalaridan foydalanish keng tarqalmagan.

Nominal va real foiz stavkalari o'zaro farqlanadi. Ular o'rtasidagi bog'liqlik quyidagi ifoda sifatida ifodalanishi mumkin:

$$F_n - F_r = I,$$

bu yerda,

F_n - foizning nominal yoki bazaar stavkasi;

F_r - real foiz stavkasi;

I - inflyatsiya darajasi.

Foiz stavkalari o'zini Markaziy bankning diskont stavkasini, banklarning pul borsari stavkalarini, qarz resurslari bo'yicha depozit stavkalarini, kreditlar bo'yicha foiz stavkalarini va boshqalarni o'z ichiga oladi.

Diskont stavkasi (tijorat banklarining qayta moliyalash stavkasi) - Markaziy banklar tomonidan tijorat banklariga kredit berishning ravan o'lin qilingan stavkasi. Tijorat banklari qayta

maliyalashtirish to'g'ridan-to'g'ri qisqa muddatli kreditlash yoki tijorat veksellarni qayta hisoblab chiqarish yo'li bilan amalga oshirishi mumkin. O'zbekistonda qayta maliyalash stavkasi hozirda inflyatsiy hisoblanadi. Tijorat banklariga to'g'ridan-to'g'ri kredit berish Markaziy bank tomonidan aniq davlat qimmatli qog'ozlari bilan ta'minlangan holda, shuningdek, bir hisablik kredit berish va "overnayt" asosida kredit berish orqali amalga oshiriladi.

Banklararo foiz stavkalari - bu banklararo pul bozoridaagi kreditlar bo'yicha foiz stavkalari. Ular eng mobil va bozorga ko'proq yo'naltirilgandir. Banklararo bozor kredit resurslarining ulguri bozori bo'lib, u tijorat banklariga pul aktivlari (likvidligini ta'minlash uchun) va qulayroq shartlarda joylashtirilmaydigan vaqtinchalik bo'yi mablag'lardan daromad olish imkoniyatini beradi.

Banklararo bozorida operatsiyalar bo'yicha foiz marjasi katta hajmlar va operatsiyalarni amalga oshirish va qayta ishlash xarajatlarning pastligi tufayli minimal bo'lishi mumkin. Banklararo bitimlar kontragentlarning uldindan belgilangan doirasi bilan o'zaro operatsiyalarni amalga oshirish to'g'risidagi shartnomalar asosida amalga oshiriladi.

Deposit stavkalari boshqa pul bozori stavkalari kabi bir xil omlar ta'siriga duchor bo'ladi va shuning uchun ularning tobora oshib borishi taxminan bir xil bo'ladi. Deposit stavkasi har doim kredit stavkasidan bir necha ball past bo'ladi. Bu farq (spread) hisobiga bank faoliyatini ta'minlash xarajatlari qoplanadi va foyda olinadi.

Turli deposit vositalari bo'yicha foiz stavkalari shakllanishining o'ziga xos xususiyatlariga ega. Jismoniy shaxslarning depositlari bo'yicha stavkalar odatda yuridik shaxslarning depositlari bo'yicha stavkalardan past bo'ladi. Chunki depositlar hajmi kichikroq va resurs harajati shakllantirish xarajatlari yuqori. Shu bilan birga, jismoniy shaxslarning ommalari yanisi hushqariladi va depositlar bo'yicha hisabni oshirish orqali resurslarning tez oqimini ta'minlash mumkin.

Chiqarilgan vekselar bo'yicha stavkalar odatda ularga o'xshash depositlar va deposit sertifikatlariga qaraganda past bo'ladi. Bank veksellari marmalaga ega, mo'ri ravishda vekselni

muddatidan oldin, uning muddatida kutimandan (to'lovchining moliyaviy holatini hisobga olgan holda) cheginma (sotib) mumkin. Yuqoridagi misol deposit vositasi bo'yicha foiz stavkasining uning ilovidligiga bog'liqligini ko'rsatadi.

Deposit stavkalari boshqa pul va fond bozori stavkalari bilan o'zaro bog'liqdir. Masalan, ma'lum miqdordagi pulni ma'lum daromad bilan depozitga qo'yinsoqshi bo'lgan yuridik shaxsning muqobil takliflari mavjud. Davlat obligatsiyalari paketini sotib olish, uyushgan bozorda korporativ obligatsiyalarni yoki biridan tashqari bozorda vobalarni sotib olishi mumkin. Bankdagi amonat saqlash muqoyi-nazaridan qulayroqdir (mijoz bankning to'lov qobiliyatini biladi), ammo shunga qaramay, pul bozorida mablag'larni joylashtirishning muqobil variantlari mavjudligi banklarning depositlar bo'yicha foiz stavkalarini past baholay olinadigini anglatadi.

Aktiv operatsiyalar uchun foiz stavkasi darajasini aniqlashda tijorat banki quyidagilarni hisobga oladi:

- asosiy foiz stavkasi darajasi;
- risk mukofoti.

Asosiy foiz stavkasi kapitabning riyalashdirigan qiyosati va belgusi davr uchun bankning kredit operatsiyalari rixobelligining garov darajasi asosida shakllantiriladi.

Risk mukofoti quyidagi mezonlarga ko'ra ajratiladi:

- qarzi oluvchining kreditga layoqatligi;
- kredit tartibi va kredit shartlari sifat;
- kredit uchun garovning mavjudligi va sifat;
- kredit loyihasining xususiyatlari;
- kredit muddati;
- mijoz va bank o'rtasidagi munosabatlarning mustahkamligi.

Kredit operatsiyalari bo'yicha bank foizlarining yuqori chegarasi hozir shartlari bilan belgilanadi, pastki chegarasi esa bankning mablag'larni jalb qilish va kredit muassasasi ixtiyosini ta'minlash xarajatlarni hisobga olgan holda shakllantiriladi.

Bank amaliyotida foizlarni hisoblashning turli usullari qo'llaniladi. Asosiy qarzi miqdorini aniqlash usuli (foizlarni hisoblash tartibi) bo'yicha oddiy va murakkab foizlar farqlanadi.

Oddiy foizlar qarzi muddatli kreditlarida qo'llaniladi. Shu

bilan birga, ayda bir marta yoki shartnomada belgilangan boshqa vaqtda foizlar hisoblab chiqiladi va kreditorga to'lanadi.

Murakkab foizlar o'rtta va uzoq muddatli bitimlar uchun ishlatilishi mumkin. Bunday holda, hisoblangan summalari to'lov tugaguncha qadar kreditorga to'lanmaydi, balki qarzniing asosiy miqdorini oshiradi. Mahalliy amaliyotda murakkab foizlar asosan jismoniy shaxslarning otmamlari bo'yicha hisoblanadi.

Foizlarni hisoblash usullari kredidan foydalanish korlarining sonini va kunlarda yil uzunligini o'lchash usuliyatiga qarab belgilanadi (foizlarni hisoblash uchun vaqt bazasi). Kredit muddati uzoq yoki taxminan belgilanishi mumkin. Ikkinchi holda, har qanday to'lov o'yning davomiyligi 30 kungacha teng deb tan olinadi va vaqt bazasi 360 kun.

Foizlar va jabi qilingan va joylashtirilgan mablag'lar bank tomonidan ish haqining boshidagi asosiy qari bo'yicha qarzniing qoldig'iga undiriladi. Hisoblangan foizlar kamida oyiga bir marta va hisobot o'ynining ushgi ish kunidan kechiktirmay bankning hisqalteryiya hisobi registrlarida aks ettiriladi. Hisoblangan foizlar summalarini t'porat banklarining daromadlari va xarajatlariqa kiritish naqli pul asosida amalqa ochiriladi, ya'ni hisoblangan foizlar haqiqiy olingan yoki to'langan ushada. Foizlar shartnoma shartlariga muvofiq qat'iy yoki ushbi yuruvchi foiz stavkasidan foydalangan holda oddiy yoki murakkab foiz formulalari yordamida hisoblanishi mumkin. Agar shartnomada foizlarni hisoblash usuli to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilmagan bo'lsa, u holda ular belgilangan foiz stavkasidan foydalangan holda oddiy foiz formulasi bo'yicha hisoblanadi.

Shunday qilib, qat'iy belgilangan foiz stavkasi - qari mablag'idan foydalaniladigan barcha dave uchun o'zgarmaydigan bir ul darajada o'rnatilgan stavkadir. Bu stavkalar kredit shartnomasi bajarilguncha qadar o'zgaruvchidan qoladi. Bu t'porat banki uchun muqolay stavkadir. Bunda bank o'z aktivlarining na'haq qamini yo'qotishi mumkin.

Masalan, bank 30% stavkada bir yillik kredit berdi deylik. Uch oydan keyin ushda kapitali bororida bir yillik kreditlarning foiz stavkasi 25%qa ko'tarilga, bu sarardir.

Juzib yuruvchi foiz stavkasi - bu o'rtta va uzoq muddatli

kreditlarga o'rnatiladigan stavka bo'lib, ushbu darajani pul-kredit bozoridagi konyunkturaga bog'liq ravishda tebranib turadi.

Suab yuruvchi foiz stavkasi ikki asosiy ajralmas qismida tashkil topadi. Birinchi qismi pul-kredit bozoridagi konyunkturaga bog'liq ravishda o'zgarib turadi. Uning varifantini odanda taktillagi kredit resurslarining banklararo stavkalar, ya'ni Londonda - LIBOR, Parijda - PIBOR, Singapurda - SIBOR, Qo'riqda - KIBOR, Lyuksenburgda - LYUNSIBOR va boshqalar qo'llaniladi.

LIBOR - Londondagi jahon suab kapitali bozorida yetakchi erkin almashadigan valyutalar, ya'ni AQSH dollari, Germaniya markasi, Yaponiya iynasi, Angliya funt sterlingi kabi valyutalardagi depositlarga to'lanadigan o'rtacha foiz stavkasidir. U har kuni London vaqti bilan suab 12da butun dunyoga «Fayvenshil tayms» London gazetasi orqali o'lon qilinadi.

LIBOR oq yirik London banklari bo'yicha o'rtacha foiz stavkasi bo'lib, unga asoslanib London banklari yevro valyuta bozorida birinchi to'rtali banklarga suab taqdim etadi. Amaliyotda LIBOR valyuta turatlari va muddatlari bo'yicha (1, 3, 6 va 12 oqqa) talaqalanadi. LIBORning raamiy holda qayd etilishi mavjud emas. Yevro valyuta bozorida operatsiyalar olib boradigan har bir yirik London banklari pul bozorida mavjudga kelgan konyunkturaga ko'ra suab belgilaydi va o'zgartiradi.

LIBOR odanda o'zgarib turuvchi foiz stavkalar shartlari bilan o'rtas muddatli bank kreditlari berilishida baqas sifatida qo'llaniladi. Bunda LIBOR har bir kelishilgan foiz davri davomida kreditning o'zgarib turuvchi qayi chegarasi narxini belgilaydi, odanda u 3-6 oqni tashkil etadi.

O'zgaruvchi stavkada bank aktivlari foizlarning o'zgarishi natijasida zarariga uchratmaydi. Bu stavkalarni yevro va dollari kreditlar misolida ko'rib chiqish mumkin. Aytaylik, LIBORning darajasi 6%, bank belgilangan spread - 1 %.

Demak, yevro va dollari kreditning foiz stavkasi - 7%. Agar LIBOR 5%ga to'rtali deylik. Bunda kreditning foiz stavkasi 6% bo'ladi. Bank bundan zarar ko'rmaydi. Chunki spread o'zgarmasdan qoladi. Bu yerda faqat LIBOR o'zgarayapti.

Nominal foiz stavkasi deganda kredit shartnomasida ko'zda tutilgan foiz stavkalariga aytilladi. U suab jozi stavkasi deb

yuritiladi.

Real foiz stavkasi esa - bu inflyatsiya darajasini hisobga olgan holdagi stavkadir. Har ikkala stavka o'rtasidagi bog'lanishni [Fisher quyidagicha ifodalagan:

Real foiz stavkasi =

Nominal foiz stavkasi — Inflyatsiya darajasi

Agar inflyatsiyaning o'zich sur'ati foiz stavkasidan yuqori bo'lsa, u holda real foiz stavkasi salbiy ko'rinishidagi zylanadi.

Keriy mamlakatlar tajribasida kredit narxini belgilashning «qiyimat pilyun» va «narsa bo'yicha ustunlik» usullari mavjud. Kredit analiyotida «qiyimat pilyun» usulidan foydalanish keng tarqalgan bo'lib, uning asosida berilayotgan kredit summasiga bankning kredit bilan bog'liq xarajatlarini qoplash va uning foydasini ta'minlash darajasidagi foiz belgilanadi. Ushbu usulni qo'llashda quyidagilar hisobga olinadi:

- qarz oluvchini kreditlash uchun jolib qilingan mablag'larning bankda qanchaga tashvishi;

- bankning kreditni rasmiylashtirish va qaytarilishini rasman qilish bilan bog'liq operatsion xarajatlari;

- majburiyatlarni beqara olinish katar uchun bankka ta'lanadigan narja;

- kredidan olinishi kutilayotgan foyda.

Qayd qilinganlarning barchasi kredit summasiga yillik foiz asosida aniqlanishi mumkin. «Qiyimat pilyun» usulining asosiy kamchiligi bank o'z xarajatlarini hisobga olgani holda kredit bazoridagi raqobat va raqobatstalar narxini e'tiborga olmaydi.

"Narsa bo'yicha ustunlik" usuli yordamida narxni belgilash davlat AQShda XX asrning "buyuk depressiya" yillarida qo'llanilgan. Uning zaminida kreditni qaytarish qobiliyati yuqori bo'lgan qarz oluvchi uchun qisqa muddatli kreditning eng minimal foiz stavkasini belgilash va shu bevosita stavkadan kelib chiqq. hisobqalarga kredit narxini shakllantirish yotadi.

Ushbu analiyotni «prajm-ryyt» deb ham atashadi. "Praym-ryyt" stavkasi - qimmat banklari tomonidan ishlovchi va kreditni qaytarish qobiliyati yuqori firmalarga beriladigan kredit bo'yicha eng past foiz stavkasidir. "GEP" usulida foiz stavkasini aniqlashda

Kreditlash muddati davomida pul bozoridaagi stavkalarini o'zgarishlaridan qat'i nazar, tuzumlar kelishida eng yuqori foiz darajasi belgilab qo'yiladi. Masalan, «prajm-reyt + 2» uchun 5% eng yuqori stavka. Agar «prajm-reyt = 12 %» bo'lsa, kreditning eng yuqori stavkasi 17% bo'lishi mumkin, hola. Uzoq muddatga berilgan kreditlarda bunday foiz hisob-kitobi kreditarga qarab kelirishi mumkin.

Bank kreditlari uchun foiz stavkalarining darajasi pul bozoridaagi talab va taklif nisbatiga bog'liq. Agar bu nisbat muvozanatda bo'lsa, u holda bazorviy stavka va foiz marjasi miqdorini aniqlash mumkin bo'ladi.

Tijarat banklari mijozga iste'mol kreditini berayotganda, u bilan kelishgan holda, kreditga foiz stavkasini quyidagi usullarda belgilashi mumkin:

- yillik foiz stavkalari;
- addiy foiz stavkalari;
- diskont foiz stavkalari;
- murakkab foiz stavkalar;
- qo'shish usuli.

Yillik foiz stavkasi bir yil uchun to'langan yalpi to'lovlarning kredit summasiga bo'lgan nisbatini ifodalaydi. Bu stavka jamiyiy shaxslarga eng qulay kreditlarni tanlashga yordam beradi.

Iste'mol kreditlari bank uchun eng daromadli kreditlardan hisoblanib, ularga o'rnatiladigan foiz stavkalari jali qilingan mablag'larga belgilanadigan foiz stavkalaridan ancha yuqori bo'ladi.

Agar jali qilingan mablag'larning foiz stavkasi ko'tarilib ketse, bank uchun iste'mol kreditlariga o'rnatiladigan foiz stavkasi o'z kuchini yo'qotish riskini vujudga keltirishi mumkin.

Iste'mol kreditlariga quyidagilar eng yuqori foiz stavkasining o'rnatilishiga sabab bo'ladi:

- iste'mol kreditlari jada riskli va bank uchun qimmatga tushadigan qo'yilmalardan hisoblanadi;
- iste'mol kreditlari mamlakatdagi iqtisodiy o'zgarishlarga ham bog'liqdir. Iqtisodiyotning rivojlanishi iste'mol kreditlari hajmining oshib usuli bo'lsa, usning tanazzulga yuz tutishi yoki rivojlanishining sekinlashishi iste'mol kreditlari hajmining ko'kchi

qisqartirib ketishiga olib keladi. Chunki jamiyat shaxslar o'zlarining kelajogiga amibaxshilik bilan qaraydilar. Bu hol ayniqsa bilimlilik ko'payganda yanqoq ariladi va bundan qart o'lish haqini ko'kin kamayadi;

- int'r'nal kreditni o'lish uchun bankka murojat qilgan mijozlar kreditning oylik to'lovlarini muntazam ravishda to'lab boshlaydi mumkin. Lekin foiz stavkasiga kelganda, u oylik to'lovlar bilan birga to'lanib borva ham mijozlarga ush kelmaydi;

- int'r'nal kreditidan foydalanish asosan bilimlari darajasi va ularning daromadlari darajasiga bog'liq. Serdaromad kishilar int'r'nal kreditidan ko'proq foydalanadilar. Shuningdek, o'zta boshlig'ining yoki o'zta boquvchisining bilim va ma'lumot darajasi yanqoq boriva, bunday kishilar ham int'r'nal kreditidan ko'proq foydalanadilar. Ular int'r'nal kreditini ko'zta tutilgan maqsadlarga erishish ush deb hisoblaydilar.

Xalqaro kredit aloqalarida foiz stavkasi milliy kredit tizimidagi foiz darajasiga bog'liq holda belgilanadi. Sunda foizga ta'sir etuvchi omillarning xalqaro-valyuta va moliya-kredit munosabatlari bilan bog'liqligi talayli foiz stavkasining darajasi milliy stavkalaridan birnancha farq qiladi.

Jahon bozoridagi raqobatshilik natijasida foiz stavkalarining sez-sez o'zgarishi milliy va mintaqaviy iqtisodiyonda beqarorlik, inflyatsiyaning kuchayishi, valyuta kursining to'branishi ko'binar bilan ko'binadi.

Xalqaro kredit aloqalarida foiz stavkasiga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- qart o'tuvchining mamlakatidagi valyuta, moliya-kredit, iqtisodiy va siyosiy ahval;

- loyiha riski xarakter;
- kredit manbalari;
- kredit qiymatini tartibga solish bo'yicha xalqaro kelishuvlar;
- foiz stavkasi turlari (uzib yuruvchi, qat'iy va arilash);
- raqobatdagi takliflarning munqulligi;
- kredit muddati;
- inflyatsiya sur'ati;
- kreditning tijorat operatsiyalariga bog'liqligi;
- jahon va milliy bozorla suda kapitalining hiddati.

- qarz oluvchi va kreditning maqomi, nufusi va moliyaviy holati;

- kreditning ta'minat sifati;
- kredit bo'yicha sug'urta qoplamasidagi zararlilik;
- qarz oluvchining olingan kreditdan kelibolgan muddatda foydalanish majburiyatining mavjudligi;
- tijorat hisoblariga nisbatan kredit kelibhuri tushgan vaqt;
- hisob nomi;
- kredit va to'lov holatini;
- valyuta kurs dinamikasi va boshqalar.

7.4. Tijorat banklarining foiz riski, ularni baholash va boshqarish usullari

Tijorat banklarining foiz siyosati daimo risk bilan bog'liq. Foiz stavkasi riski - bu foiz stavkalarining o'zgarishi natijasida moliyaviy yo'qotishlarning yuzaga kelishini anglatadi. Foiz riski bank tomonidan jalb qilingan depozitlar, qarzga olingan mablag'lar bo'yicha foizlarning kredit bo'yicha foizlardan aytilib ketishi natijasida yuzaga keladi. Foiz riski kredit va depozitlarning foiz stavkalari va muddatiga bog'liq bo'ladi. Foiz stavkalari bo'yicha risklarning yuzaga kelishining quyidagi sabablarini keltirish mumkin. Bular:

a) foiz stavkasini noto'g'ri tanlash (Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, o'zgarmas yoki o'zgaruvchan - o'zib yuruvchi foiz stavkalaridan birini tanlash);

b) kredit shartnomasida foiz stavkasining o'zgarishi mumkinligini ko'zda tutmaslik;

v) markaziy bank foiz siyosatining o'zgarishi;

g) kredit muddatining boshidan oxirigacha bir ul foizning o'zgarishi;

d) bankda foiz siyosatining ishlab chiqilmaganligi yoki uning mukammal emasligi;

e) kredit bahosi yoki foiz stavkasining noto'g'ri hisoblanganligi.

Shunday qilib, foiz riski - bankning aktivlari, passivlari va balansdan tashqari vositalari bo'yicha foiz stavkalarining o'zgarishi

natijada bankning moliyaviy zarar ko'rish xavfidir. Tjorat banklariga nisbatan foiz riskini foiz stavkalarining o'zgarishi natijasida bank kapitali qiyamatini yo'qotishgacha bo'lgan saf daromadining kamayishi xavfi sifatida aniqlash mumkin.

Foiz riski pul hozorining kelajakdagi holati, makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarishi (inflyatsiya darajasi, byudjet taqshiligi hajmi, ichki milliy mahsulotning o'sish sur'atlari va boshqalar) haqidagi ma'lumotlarning mosligi natijasida yuzaga keladi. Foiz stavkasi riski omillariga tjorat bankining moliyaviy barqarorligi kiradi.

Shu bilan birga, foiz riskiga ichki va tashqi omillar ta'sir ko'rsatadi. Tashqi omillarga:

- bekor korxonalarining sobiqbarorligi;
- foiz riskini boshqarishning huzurli amollari;
- siyosiy-iqtisodiy holat;
- bank xizmatlari bozorida raqobat;
- bank va mijoz o'rtasidagi munosabat;
- salqin stavka va boshqalar kiradi.

Ichki omillarga:

- foiz riskini boshqarish bo'yicha bank strategiyasining mavjud emasligi;

- bank faoliyatidagi kamchiliklar, rejalarning yo'qligi yoki mukammal emasligi;

- foiz riskini sedjirlash dasturining yo'qligi;

- bank xodimlarining malakasi;

- foizlar o'zgarishini kuzatib borish bo'yicha monitoringning yo'lga qo'yilmaganligi v.b.

Foiz risklaridan himoyalash bo'landa undirish, sug'urtalash, diversifikatsiyalash, muddatli bitimlar tuzish kabi choralardan foydalanish lozim.

Basel qo'mitasi foiz stavkalari riskini boshqarish tamoyillarida foiz stavkasi riskining to'rtta mas'uliyati aniqladi.

Harning o'zgarish riski - tjorat bankining foiz stavkalari riskini o'z zimmasiga o'tkazishning asosiy sababi - aktivlar va passivlar, shuningdek, halarada tashqari (belgilangan stavkalar bo'yicha) ta'lov muddatlaridagi

nomutanosiblik yoki foiz stavkalarini qayta ko'rib chiqish muddatining har yiligi (o'zgaruvchan foizlar uchun) natijasida yuzaga keladi. Agar bank qisqa muddatli depozit bilan uzoq muddatli, belgilangan foizli sudani moliyalashtirsa, bazar foiz stavkalari oshganida ulf operatsion daromadning pasayishi kuzatiladi.

Ushbu pasayish kredit bo'yicha pul oqimlari butun davr davomida harqaror bo'lib qolishi va resurs bazasidagi pul oqimlari ko'rsatilgan omonat muddati tugagandan keyin ko'payishi bilan bog'liq bo'ladi, chunki uni faqat yuqori foiz stavkasida qayta moliyalashtirish mumkin.

Aktivlar va passivlar bo'yicha foiz stavkalarining o'zgarishidagi vaqtdagi nomuvofiqlik turli xil foiz stavkalari o'rtasidagi munosabatlarni aks ettiruvchi grafik egri chizig'ining konfiguratsiyasi va shakli o'zgarishiga bog'liq holda restabelik egri chizig'ining o'zgarishi (yoki foiz stavkalarining muddati tuzilishi) natijaga olib keladi. Rivojlanishning bunday turi daromadlik egri chizig'idagi kutilmagan o'zgarishlar bank daromadiga va uning asosiy qiymatiga salbiy ta'vir ko'rsatganda yuzaga keladi.

Baza riski o'z xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farq qilmaydigan moliyaviy vositalar bo'yicha olingan va to'lanadigan foizlarni qayta baholashda tartibga solishning nomukammalligi natijasida yuzaga keladi. AQSH g'arantiblik vekselining bir oylik foiz stavkasi asosida har oy qayta baholanadigan bir yillik kredit har oy LIBOR bo'yicha qayta baholanadigan bir yillik depozit kuchiga moliyalashtirilsa, bank qayta narxlash asosidagi ikki stavka o'rtasida kutilmagan marja o'zgarishiga duchor bo'ladi.

Opsionlar bilan bog'liq risklar. Opsion bitimlar egalariga shug'rtsiyalar, vekselar va boshqa foizli qimmatli qog'ozlarni sotib olish, sotish yoki bitimlar shartlarini o'zgartirish huquqini beradi. Shuningdek, ular qara oluvchilar tomonidan kreditlarni muddatidan oldin to'lash huquqini, shuningdek, omonatlarini talab qiladigan muddatdan oldin olish huquqini o'z ichiga oladi. Banklar tomonidan bunday bitimlarni tuzish ular uchun aktivlar va passivlar bazasidagi muddatlar bo'yicha yuzaga kelishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar tufayli katta foiz stavkalari riskini yuzaga keltiradi.

Prognozli riskni baholashning asosiy usullari sifatida quyidagilar ajratiladi:

1) foiz stavkalarining o'zgarishiga bog'liq bo'lgan aktivlar va passivlar o'rtasidagi tafovutlarni tahlil qilish usuli - **CEP** tahlil usuli;

2) dyuratsiya (davomiylik) usuli;

3) imitatsion modelash tizimi;

4) statistik tahlil usullari.

Foiz stavkalarining o'zgarishiga bog'liq bo'lgan aktivlar va passivlar o'rtasidagi tafovutlarni tahlil qilish usuli, qiymati ma'lum bir davrdan keyin o'zgarishi kerak bo'lgan aktivlar va passivlar hajmlari o'rtasidagi tafovutni o'lchashga asoslangan. Davolar va majburiyatlar foiz ta'hlillarini tartibga solish tartibi va stavkalarining yangi darajasiga o'tish bo'yicha guruhlariga bo'linadi. Odatda quyidagi taniif qo'llaniladi:

FSA – moshlashuvchan foiz stavkalariga ega aktivlar;

FSP – moshlashuvchan foiz stavkalariga ega passivlar.

Ko'rsatilgan aktivlar va passiv talarari o'rtasidagi nisbat bankning foiz stavkalari riskiga duchar bo'lishni tavsiflaydi. **CEP**-tahlil qilish foiz stavkasi riskini baholashning eng oddiy usullaridan biridir. Agar $FSA > FSP$ bo'lgan taqdirda, **CEP** ijobiy bo'ladi; agar $FSA < FSP$ - salbiy.

Dyuratsiya usuli foiz stavkalari darajasining prognoz qilingan harakatida bank kapitali qiymatining kutilayotgan o'zgarishini baholash imkonini beradi. Ushbu davomiylik ta'rifiga asoslanadi - foizli aktivlar va foizli majburiyatlar umumiy muddati o'rtasidagi muvofiqliklarni belgilaydi. Davomiylikni hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$DAP = DA - (DP \times F); A$$

qayerda **DAP** - davomiylik;

A - aktivlar;

F - passivlar;

DA — aktivlarning amal qilish muddati;

DP — passivlarning amal qilish muddati.

Davomiylikni belgilashda laqat hisablar shaklida daromad keltiruvchi vositalar (huddi vositalar) hisobga olinadi. Hisoblash uchun bosqichda amalga oshiriladi:

1. Harba aktivlar va passivlar foiz ko'rsatkichidagi daromad keliruvchi va kelirmaydigan vositalarga bo'linadi;

2. Davomiylik belgilanadi - har bir muhim foizli aktiv va passivning (yoki shunga o'xshash aktivlar va passiv guruhlarning) davomiyligi;

3. Aktivlar va passivlar portfellarining davomiyligi (portfelidagi har bir vositaning ushuni hisobga olgan holda) aniqlanadi.

Imitatsion modellashtirish bank balansining kelajakdagi tuzilishi va foiz stavkasi rentabelligi egri chizig'ining o'zgarishining turli senariyalarini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Umumiy olganda, imitatsion modellashtirish natijalari hisob-kitoblarda ma'lum bir taxminlardan foydalanishning haqiqiylikiga bog'liq. Imitatsion modellashtirishning ikkita asosiy usuli mavjud: statik va dinamik.

Statik modellashtirish balans va balansdan tashqari talablar va majburiyatlarning tuzilishi o'zgarishligini nazarda tutadi, ya'ni tahlil qilinayotgan davrda bank resurslarini jalb etish yoki joylashtirishni rejalashtirmaydi.

Dinamik modellashtirish balans va balansdan tashqari obyektlarning aktivlari va passivlarining joriy tuzilishi asosida, lekin mahlag'larni jalb qilish va joylashtirish bo'yicha kutilayotgan kelajakdagi operatsiyalarni hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Imitatsion modellashtirishning natijasi joriy foiz stavkalari bo'yicha statik senariy uchun belgilangan foiz marjasi va har bir model uchun hisoblangan foiz marjasi o'rtasidagi farq sifatida foiz stavkasi riski baholashdir.

Miqdoriy riskni baholashning eng keng tarqalgan statistik usullaridan biri - bu risk ostidagi qiymatdir va VaR (Value at risk) ko'rsatkichi bilan ifodalanadi. U ma'lum bir ehtimollik bilan moliyaviy yuzta narsaning (daramadligi) o'zgarishiga qarab mumkin bo'lgan yo'qotishlarni aniqlashga imkon beradi.

VaR ko'rsatkichi turli usullar bilan amalga oshiriladi. Ulardan eng mashhurlari delta-normal usul bilan vositalarining logarifmik daramadlarini normal taqsimlash faraziga asoslanadi. Delta-normal usulning afidliklari: amalga oshirish qulayligi, arzonligi, maqbul baholash aniqligi. Foiz stavkasi riskini baholash uchun

standart texnologiyalardan foydalanadigan Foll-tahil qo'llaniladi.

ValR ko'rsatkichi berilgan ehtimollik bilan bank balansining tuzilishini hisobga olgan holda ma'lum bir vaqt oralig'ida mumkin bo'lgan yo'qotishlarni hisoblash imkonini beradi:

$$\text{ValR} = k_{\alpha, n} \cdot Y + rG \text{ an.}$$

Bu yerda,

α - foiz stavkalari o'zgarishining standart og'ishi;

$k_{\alpha, n}$ - berilgan ta'biy darajadagi normal taqsimotning kuantili;

G - baholashning vaqt g'orizonti;

Y - foiz stavkasi riski bo'yicha ochiq pozitsiya;

r - o'rtacha hozir foiz stavkasi.

Stressli vaziyatlar ta'zirida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni baholash uchun bank stress testini o'tkazishi kerak. Stress-test tizimi prognos senariyalaridan foydalanishga muvofiq uning faoliyati shartlari o'zgaragan taqdirda kredit tashkilotining faoliyatini baholash uchun testlarni o'tkazishga olishi kerak.

Foiz stavkalari riskini boshqarishning asosiy tamoyillari quyidagilardir:

- ✓ Bank boshqaruv organlari tomonidan foiz stavkalari riskini boshqarish strategiyasi va siyosatini tasdiqlash zarurati. Bank boshqaruv organlari risklar monitoringini tashkil etishi baholash imkoniyatiga ega bo'lishlari uchun bankning foiz stavkalari riskiga duchor bo'lishidan xabardor bo'lishlari kerak;

- ✓ Foiz stavkalari riskini boshqarish uchun mas'ul bo'lgan aniq shaxslar yoki qo'mitalarni aniqlash. Mas'uliyati risklarni o'lishish, monitoring qilish va nazorat qilishni o'z ichiga olgan xodimlar foiz stavkasi riskini keltirib chiqaradigan operatsiyalarni amalga oshiruvchilarga qaram bo'lishi mumkin emas;

- ✓ Bank operatsiyalarining tabiati va murakkabligiga mos keladigan risklarni boshqarish bo'yicha tegishli siyosat va ko'rsatmalar;

- ✓ Yangi moliyaviy mahsulotlar va operatsiyalarga xos bo'lgan risklarni aniqlash va ularni boshqarishni ta'minlash;

- ✓ Foiz stavkalari riskining barcha manbalarini qoplash va bank operatsiyalari xarakteriga mos usullardan foydalangan holda foiz stavkalari o'zgarishi ta'virini baholash imkonini beruvchi baholash tizimlari. Bank rahbariyati qo'llanilgan usullar asosidagi

tamoyillarni aniq baholashni kerak;

- Ichki nazorat va ichki tartib-qoidalar bilan belgilangan chegaralar doirasida faoliyat limitlari va boshqa cheklolarni belgilash;

- Fois stavkasi riski darajasini muvaffaqiyatli baholash, monitoring qilish, nazorat qilish va hisobot berish uchun axborot tizimlari;

- Fois stavkalari riskini boshqarish jarayonini ichki nazorat qilishning adekvat tizimi. Iltimos, shunday tizimni samaradorligini muntazam ravishda ko'rib chiqish va kerak bo'lganda qayta ishlab chiqish kerak.

Ushbu tamoyillarni amalga oshirish shakllari bank faoliyatining ko'lamiga, uning operatsiyalarining xususiyatiga va bank rahbariyati tomonidan o'z zimmasiga olgan foiz stavkalari riski darajasiga bog'liq. Maxsus hujjatda mustahkamlangan foiz riskini boshqarishning umumiy tamoyillari vakolatli boshqaruv organi tomonidan tasdiqlanadi. Qoidaga ko'ra, bunday hujjat "Tijorat bankning foiz siyosati" bo'lib hisoblanadi.

Foiz siyosati - bu foiz stavkalarini boshqarish uchun qisqasida munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir.

Tijorat banklarining foiz siyosati bank operatsiyalaridan aniq foiz daromadlarini maksimal darajada oshirishga, kredit riskini sug'urtalashga va bank balansining likvidligini boshqarishga qaratilgan. Bunga quyidagilar kiradi:

- maqsadni belgilash;

- bank boshqaruv organlari, ichki komissiyalari va maslahat shaxslarining vakolatlarini, shuningdek, bankning faol va passiv operatsiyalari bo'yicha foiz stavkalarini belgilash va qayta ko'rib chiqish bo'yicha qarorlar qabul qilish tartibini belgilash;

- bank operatsiyalari bo'yicha maksimal va minimal, poyva va intlyusli foiz stavkalarini, ularni farqlash tamoyillari va limitlarini belgilash;

- foiz stavkasi riskini baholash uchun max'ul bank bo'limlarini tayinlash;

- bank tomonidan foiz stavkalari riskini baholashning usullarini, boshqaruv hisobotining xarakterini, uni taqdim etish

stavkiligini tasdiqlash;

• Fois stavkasi riskini cheklash uchun foydalaniladigan vositalarni tasdiqlash;

• Fois stavkasi riski monitoringini tashkil etish.

VII bobga oid nazorat savollari:

• Tijorat banklarining fois siyosati deganda nimani tushunamiz?

• Fois stavkasi qanday ajratiladi va qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?

• Fois darajasi qanday aniqlanadi?

• Kreditning bahosi deganda nimani tushunamiz va u qanday aniqlanadi?

• Oddiy foizlar qanday aniqlanadi?

• Murakkab foizlar qanday aniqlanadi?

• Bank marjasi qanday aniqlanadi va u qaysi omillarga bog'liq?

• Real fois stavkasi qanday aniqlanadi va unga qanday omillar ta'sir qiladi?

• Fois stavkasi riski nima?

• Fois riskini boshqarish gapirib bering.

• Tijorat bankida fois riskini bo'yicha bank siyosatini tashuntiring.

VIII BOB. TJOHAT BANKLARINING LIZING OPERATSIYALARI

- 8.1. Lizing operatsiyalari va ularning mahiyati.
- 8.2. Lizing operatsiyasining asosiy elementlari, lizing to'lovlari va ularni aniqlash tartibi.
- 8.3. Lizing operatsiyalarini turlari bo'yicha tasniflash.
- 8.4. Lizing operatsiyalarini tashkil etish va ular bilan bog'liq risklar.

Tayanch iboralar: Lizing, lizing operatsiyalari, lizing obyekti, lizing subyekti, lizing qiymati, lizing to'lovlari, risk, moliyaviy lizing, operativ lizing, lizing shartnomasi, lizing bittisi.

8.1. Lizing operatsiyalari va ularning mahiyati

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotning rivojlanish borishi asosida tijorat banklari faoliyatida ijara yoki lizing inglizcha (leasing - "ijara") operatsiyalarini moliyalashtirish bilan bog'liq faoliyat turlari keng rivoj topmoqda. O'zbekiston Respublikasining "Lizing to'g'risida"gi qonunining 2-moddasida kengga quyidagicha ta'rif berilgan:

Lizing - moliyaviy ijaraning alohida turi bo'lib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizing oluvchining) to'pshing'iga hisoban uchinchi tarafdan (sotuvchidan) lizing shartnomasida shartlashilgan mol-mulkni (lizing obyekti) mukd qilib oladi va uni lizing oluvchiga shu shartnomada belgilangan shartlarda haq evonga egalik qilish va foydalanish uchun o'n ikki oydan ortiq muddatga beradi. Bunda lizing shartnomasi quyidagi talablardan biriga javob berishi kerak:

- lizing shartnomasining muddati tugagach, lizing obyekti lizing oluvchining mulki bo'lib o'tadi;
- lizing shartnomasining muddati lizing obyekti ajamal muddatining sakson foizidan ortiq bo'lsa yoki lizing obyekti lizing shartnomasi tugagandan keyingi qabliq qiymati lizing boshlang'ich qiymatining yigirma foizidan kam bo'lsa;

- Izing shartnomasining muddati tugagach, Izing oluvchi Izing obyektini uning bosh qimmatidan past narxda sotishi to'laib sotib olish huquqiga ega bo'lsa, bunda ana shu huquqni amalga oshirish kunidagi Izing obyektini qiymati ana bo'ladi;

- Izing shartnomasi davri uchun Izing to'lovlarining joriy diskontlangan (hisobga olingan) qiymati Izing obyektining Izingga topshirish paytidagi joriy qiymatining to'qson foizidan ortiq bo'lsa, joriy diskontlangan (hisobga olingan) qiymat hisobga olinishi to'g'ri bo'lgan qanchalikki murambiq belgilanadi.

Izing uch tarafdama (sotuvchi - Izing beruvchi - Izing oluvchi) yoki ikki tarafdama (Izing beruvchi - Izing oluvchi) Izing shartnomasi bo'yicha amalga oshiriladi.

Izing beruvchi va sotuvchi o'rtasida ikki tarafdama Izing shartnomasi tashkil etilganda, qo'shimcha ravishda Izing obyektining uchi-sotdi shartnomasi tuziladi.

Izing deganda, shunda, Izing beruvchi tomonidan ishlab chiqarishda foydalanish maqsadida Izing oluvchi tomonidan sotib olingan mashina va asbob-uskunalar va uning muddati Ijaraga berish yoki shartnomaning bosh muddati davomida ularga egalik huquqini Izing beruvchida saqlab qolgan holda Ijaraga berish shartnomasi tuziladi.

Uchi-sotdi shartnomasiga ko'ra, to'varga egalik huquqi sotuvchidan sotidorga o'tadi. Izingda Izing predmetiga egalik huquqi Izing beruvchida saqlanib qoladi va Izing oluvchi undan vaqtincha foydalanish huquqini oladi. Izing shartnomasining amal qilish muddati tugagandan so'ng, Izing oluvchi hamma obyektini kelishilgan narxda sotib olishi, Ijara shartnomasini uzaytirishi yoki uskunani egasiga qaytarishi mumkin.

Ijroviy xizmat nazardan moliyaviy Izing asbob-uskunalar sotib olish uchun beriladigan kreditga o'xshaydi. Asosiy vositalarga sudda berilganda, kredit hisobga asbob-uskuna sotib olingan qarz oluvchi uning egasiga aylantadi. Kredit riskini kamaytirish uchun bank uskunani qaror sifatida qabul qiladi va shu bilan qarz to'loq to'lanmaguncha uni taarruf etish huquqini cheklaydi. Izingda Ijarachi Izing shartnomasining amal qilish muddati tugagach va Ijaraga olingan mulkning to'loq qiymati to'langandan keyingina Ijaraga olingan mulk egasiga aylantadi. Operatsion Izing bunda

shoalarni ijaraga olishga ko'proq o'zlashadi.

Ilohiy shakliga ko'ra, lizing bitimi investitsiya aktivlarini uzoq muddatli ijaraga berishning bir turi hisoblanadi. Qonunda belgilangan ro'yxatga olish qoidalariga rioya qilinmagan taqdirda, bitim lizing bitimi deb tan qilinmaydi, bu operatsiya ishtirokchilari uchun salbiy moliyaviy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Shunday qilib, lizing - bu moliyaviy ahamat, kredit turi hisoblanib, as'jalik subyektlari va jiamoniy shaxslar tomonidan asosiy vositalar, asbob-uskunalar, shoxlar, transport vositalari va boshqa asosiy fondlarni ijaraga berish va sotib olish bo'yicha operatsiyalar hisoblanadi. Lizing - ijaraning kreditga yaqinlashgan o'ziga xos ko'rinishidir. Iqtisodiy mohiyati bo'yicha lizing oddiy ijara tushunchasiga nisbatan keng tushunchadagi kategoriya hisoblanadi.

Aslida lizing bir vaqtning o'zida amalga oshiriladigan 3 operatsiya: ijara, kreditlash va boronmasi texnik materiallar bilan ta'minlashning yagona majmuidir.

8.2. Lizing operatsiyasining asosiy elementlari. Lizing ko'rsaklari va ularni aniqlash tartibi

O'zbekiston Respublikasining "Lizing to'g'risida"gi qonunda belgilanganidek tomonlar lizing shartnomasini (bitimini) tuzishlari erqali lizing operatsiyalarini amalga oshiradilar.

Bu o'rnada lizing bitimining asosi ko'lik quyidagilar hisoblanadi:

- lizing obyekt;
- bitim subyektlari (lizing shartnomasini taraflari);
- lizing muddati (lizing shartnomasining amal qilish muddati);
- lizing ko'rsaklari (lizing narxi);
- lizing ahamatlari.

Lizing bitimining obyektii sifatida, agar ishlab chiqarish jarayonida yo'q qilinmasa, har qanday turdagi mahiyat bo'lishi mumkin. Lizing obyektining xususiyatiga ko'ra ko'chat va ko'chmas mulkni ijaraga berish farqlanadi.

Lizing bitimining subyektlari bitim obyektiga berovta aloqalar tomonlaridir.

Lizing bitimining berovta ishtirokchilariga quyidagilar kiradi:

- lizing kompaniyalari (lizing beruvchilar yoki lizing beruvchilar);

- ishlab chiqarish (sanoat va qishloq xo'jaligi), savdo va transport korxonalari va shabli (ijara oluvchilar yoki ijaratchilar);

- bitim obyektlarini yetkazib beruvchilar - ishlab chiqarish (sanoat) va savdo korxonalari.

Lizing bitimining berovta ishtirokchilari quyidagilardir:

- lizing beruvchiga kredit beruvchi va bitimlar bo'yicha kafilik qiluvchi ijorat va investitsiya banklari;

- sug'arta kompaniyalari;

- brokerlik va boshqa vositachi firmalar.

Lizing muddati deganda lizing shartnomasining amal qilish muddati tushuniladi. Lizing ushbu muddatli ijara shakli bo'lganligi sababli, bitim obyektlarining yuqori narxi va ushbu xizmat qilish muddati ijara muddatini belgilaydi.

Lizing shartnomasi muddatini belgilashda lizing beruvchi va lizing oluvchi quyidagi omillarni hisobga oladi:

- uskunaning texnik va iqtisodiy ma'lumotlari bilan belgilanadigan xizmat muddati. Lizing shartnomasi muddati shuning mumkin bo'lgan foydalanish muddatidan oshmasligi kerak (ijarachi umuman obyektini ishlatish shartlarini hisobga olgan holda), qonun bilan cheklanishi mumkin (Austriyada bu qabul qilingan muddatning 40-50 foizini tashkil qiladi). amortizatsiya uchun);

- davlat organlari tomonidan belgilangan shoh-ushunalar amortizatsiya muddati. Moliyaviy lizingda shartnoma muddati odatda amortizatsiya muddatiga to'g'ri keladi;

- bitimning yanada samarali yoki arzonroq analogining paydo bo'lishi. Bu omil mahsulotlarni qisqa vaqt ichida yangilaydigan tarmoqlarda muhim ahamiyatga ega;

- inflyatsiya jarayonlarining dinamikasi. Inflyatsiya bes sur'atlar bilan o'sib borayotgan, narxlarning pasayish tendentsiyasi mavjud bo'lgan taqdirda, ijara beruvchi shartnomaning ushbu

muddatini belgilashga intilayotganda, ijara haqini belgilangan to'lovlar bilan ushbu muddatga nisbatan foydali emas:

- ushbu kapital ijara bo'yunkorasini va uning rivojlanish tendentsiyalari. Lizing kompaniyalari bank kreditlaridan keng foydalanadilar va ushbu muddatli kreditlar bo'yicha foiz stavkalari darajasi (lizing foizlari asosida) lizing shartnomasining amal qilish muddatiga bevosita ta'sir qiladi.

Lizing to'lovining asosiy elementlari quyidagilardan iborat:

- amortizatsiya;
- binon uchun lizing beruvchi tomonidan jali qilingan resurslar uchun to'lov;
- lizing marjasi, shu jumladan lizing beruvchining unga ko'rsatilgan xizmatlari uchun daromadi (1-3%);
- qiymati lizing beruvchining barcha risklari darajasiga bog'liq bo'lgan risk mukofoti.

Resurs to'lovi, lizing marjasi va risk mukofoti lizing foizini tashkil qiladi.

Maliyaviy lizing bo'yicha lizing to'lovlari miqdorini hisoblash uchun lizing shartnomasining barcha shartlarining lizing to'lovlari miqdoriga o'zara bog'liq ta'sirini ifodalovchi annuitetlar formulasi (ma'lum bir kredit uchun yillik to'lovlar) qo'llaniladi: miqdori va muddati, shartnoma, lizing foizlari darajasi, to'lovlar davriyligi. Ushbu formula quyidagi shaklga ega:

$$T \cdot A = \frac{F \cdot D}{1 - (1 + F \cdot D)^{-n}}$$

Bu yerda,

F - lizing to'lovlari summasi;

A - amortizatsiya summasi (yoki ijaraga olingan mulkning qiymati);

M - shartnoma muddati;

F - lizing foizlari;

D - ijara to'lovlarning davriyligi.

Agar lizing ulkanining qiymati 15000 o'zgarib, shartnoma muddati besh yil, foiz stavkasi 9%, to'lovlarning choraklik davriyligi, miqslari daimiy ravishda 6,9% 4 ga teng bo'ladi.

$$15000 = \frac{0,9994}{1 - 0,01 + 0,9994 \cdot 0,04} = 15000 \cdot 0,06375 = 956,3$$

(o'z.b.)

Ma'lum formula bo'yicha lizing to'lovining yuksatq miqdorini aniqlashtirish uchun ikkinchi tuzatish ko'rsatkichi kiritilgan.

Miqso tanlagan qoldiq qiymat qiymatiga moslashtirilgan to'lov miqdorini aniqlash uchun diskont multiplikatori formulalaridan foydalaniladi va bu birinchi tuzatish ko'rsatkichi hisoblanadi:

$$\frac{1}{1 + 0,01 + 0,01 \cdot 0,04 \cdot 0,9994} \cdot \frac{1}{1 + 0,01 + 0,01 \cdot 0,04 \cdot 0,9994} = 0,96895$$

Bu yerda,

QJ - qoldiq qiymat.

Agar birinchi lizing to'lovi olibdan amalga oshirilgan bo'lsa, ayni paytda qarachi ushuni qabul qilish protokolini imzolaydi, ya'ni, davriylarning ushida emas, balki hislab to'lovning charaklik davriyligi bilan bir davrning boshida, keyin to'lov miqdorini hisoblash uchun ikkinchi tuzatish ko'rsatkichi kiritiladi.

$$\frac{1}{1 + 0,02} \text{ yoki } \frac{1}{1 + 0,02 \cdot 4} = \frac{1}{1,0832} = 0,92779$$

Yuksatq hisobda lizing shartnomasi bo'yicha to'langan lizing to'lovi miqdori 906,0 o'z birlikka teng bo'ladi ($15000 \cdot 0,06375 \cdot 0,96895 \cdot 0,92779$).

Lizing to'lovarini hisoblash bo'yicha o'rnatilgan mi'yorlarga muvofiq, lizing to'lovarini hisoblash boshqa yo'l bilan ham amalga oshirilishi mumkin. Bunda amortizatsiya usullari va lizing beruvchi tomonidan lizing stavchiga ko'rsatiladigan boshqa stavmalar turlari hisobga olinadi. Yagona amortizatsiya ajratmalariga muvofiq belgilangan stavkalar bo'yicha to'g'ri chiqiqi amal yoki topashtirilgan amortizatsiya usuli qo'llanilishi mumkin. Lizing to'lovarining umumiy miqdori (Lt) quyidagicha bo'ladi:

$$L_t = A + T_k + T_{kom} + T_s + QJ_s$$

Bu yerda,

A - hisoblangan amortizatsiya summasi;

T_k - jabb qilgan kredit resurslari uchun to'lov;

T_{kom} - komissiya to'lovarlari miqdori;

T_1 - qoʻshimcha xizmatlar uchun toʻlov;

QQS - qoʻshilgan qiymat soligʻi. Agar Iltisning oluvchi kichik biznes boʻlsa, unda QQS Iltisning toʻlovlari hisoblashda hisobga olinmaydi.

Ushbu formulaning tarkibiy qismlari quyidagicha hisoblanadi.

1. Hisoblangan amortizatsiya miqdori (A):

$$A = \frac{Q + Ma}{100},$$

Bu erda,

Q - mulkning halasi qiymati;

Ma - amortizatsiya surʼatnasi meʼyori, %.

2. Jib qilingan kredit resurslari uchun toʻlov (T_2):

$$T_2 = \frac{S + Sk}{100},$$

Bu yerda,

S - kredit resurslari miqdori;

Sk - kreditdan foydalanish stavkasi (yillik foizlarda).

Kredit resurslari miqdori yil boshi va oxiridagi uchob-
ukunalar narxining farqi sifatida aniqlanadi va shunga koʻlinadi.

3. Komissiya toʻlovlari miqdori (T_{kom}):

$$T_{kom} = \frac{K + K_{kom}}{100},$$

Bu yerda,

K_{kom} - komission mahsulot stavkasi.

4. Qoʻshimcha xizmatlar uchun toʻlov (T_3):

$$T_3 = S_{sa} + S_a + S_r + S_b,$$

Bu yerda,

S_{sa} - bank xizmatlarining ish safari xarajatlari summasi;

S_a - xizmatlar uchun xarajatlari summasi;

S_r - reklama xarajatlari summasi;

S_b - boshqa xarajatlari summasi.

3. To'lovlarning davriyligiga qarab liqning to'lovlari miqdori (L) quyidagicha aniqlanadi:

a) yillik to'lov bilan:

$$L_t = L_d + T;$$

b) choraklik to'lov bilan:

$$L_t = L_d + T \cdot 4;$$

v) oylik to'lov bilan:

$$L_t = L_d + T \cdot 12.$$

Liqning to'lovlari hisoblash liqning turiga, liqning shartnomasining o'ziga son mosiyatlariga va liqning to'lovlari turiga bog'liq bo'ladi.

Liqning liqning shartnomasiga ko'rsatilishi mumkin bo'lgan turli shartnomalar bilan tavsiflanadi. Ularni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin:

1) liqning obyektini muqim tashkilotidan foydalanadigan joyga taqdimotni taqdim etish bilan bog'liq texnik shartnomalar; liqning olingan uchunani o'rnatish va soqilash, texnik shartnomalar ko'rsatish va qo'yish etish, uchunlarni ta'mirlash (ayniqsa, murakkab yangi asbob-ushkunalar bo'lsa).

2) kumushing shartnomalari - asloqqa tartish, operatsiyalarni qo'yish etish va boshqalar bo'yicha shartnomalar.

8.1. Liqning operatsiyalarini turlari bo'yicha tasniflash

Liqning shartnomalarining samarali bajarilishi liqning turli shakllari, liqning shartnomalari, modellar va liqning operatsiyalarini tartibga soluvchi havoqiy shartnomalar bilan tavsiflanadi.

Liqning operatsiyalarini quyidagicha guruhlash mumkin.

Ixtirokchilar tarkibiga ko'ra:

- to'g'ridan-to'g'ri liqning;
- bilvosita liqning.

Mulk turi bo'yicha:

- ko'char mulkni qaraga berish;
- ko'chmas mulkni qaraga berish;
- amaldagi mulkni qaraga berish.

Qaytarilish darajasi bo'yicha:

- to'liq qoplanadigan liqning, bunda liqning shartnomasi muddati

davomida mulk qiymatini to'liq to'lash;

to'liq qoplanmagan lizing, agar lizza shartnomaning amal qilish muddati davomida qaraga olingan mulk qiymatining faqat bir qismi to'langan bo'lsa.

Amortizatsiya shartlari:

to'liq amortizatsiya bilan va shunga mos ravishda lizing obyekti qiymatini to'liq to'lash bilan lizing;

to'liq bo'lmagan amortizatsiya bilan lizing, ya'ni qisman to'lov bilan.

Qaytarilish darajasi va amortizatsiya shartlariga ko'ra:

operativ lizing (mulkni toshirish uning ishlatish muddatidan kamroq muddatga amalga oshiriladi). Shartnoma ikki yildan besh yilgacha muddatga tashiladi. Bunday lizing obyekti odatda ishlatish darajasi yuqori bo'lgan uskunalaridir;

maliyaviy lizing (lizing shartnomasi amal qilish muddati davomida lizing oluvchi lizing beruvchiga lizingga olingan mulk-mulkning butun qiymatini - to'liq amortizatsiyani to'laydi). Maliyaviy lizing katta kapital qo'yilmalarini talab qiladi va banklar bilan hamkorlikda amalga oshiriladi.

Operativ lizing - bu shunday lizing munosabatlari, lizing beruvchining lizing obyektlarini sotib olish va saqlash bilan bog'liq xarajatlari bir lizing shartnomasi davomida lizing to'lovlari bilan qoplanmaydi.

Operativ lizing bilan lizing kompaniyasi aniq qarachini bilmagun hokda, uskunani o'zidan sotib oladi. Shuning uchun o inventsiya tovarlari (yangi va ishlatilgan) uchun bozor shartlari va boshqa kerak. Ushbu turdagi lizing bo'yicha lizing kompaniyalari lizingga olingan mulkni o'zlariga sug'arta qiladilar va uni saqlash va to'zovlashni ta'minlaydilar.

Lizing shartnomasining amal qilish muddati tugagach, lizing oluvchi quyidagi imkoniyatlarga ega:

- shartnoma muddatini yataida qilyrosq shartlarda uzaytirish;

- uskunani lizing beruvchiga qaytarish;

- adolatli bozor qiymatida sotib olish to'g'risida kelishuv (variant) mavjud bo'lsa, lizing beruvchidan uskunani sotib olish. Shartnoma tuzilishda lizing shartnomasining amal qilish muddati

niqosh vaqtidagi bitim obyektining qoldiq bekor qiymatini to'g'ri aniqlash mumkin emas; bu lizing firmalaridan foydalanilgan asbob-uskunalar bekorini yaxshi bilishni talab qiladi.

Operativ lizing yordamida lizing oluvchi mulkka egalik qilish bilan bog'liq xavflardan qochishga intiladi: sotish, ishlab chiqarilgan mahsulotga talabning o'zgarishi natijasida rentabellikning pasayishi, asbob-uskunalarining buzilishi, ta'mirlash va ta'mirlash natijasida kelib chiqadigan to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita xarajatlarning ko'payishi, uskunalarning ishlamay qolishi va boshqalar. U quyidagi hollarda operativ lizingni afzal ko'radi:

- lizing asbubidan foydalanishdan kutilayotgan daromad uning dastlabki narxini qoplamaydi;

- asbob-uskunalar qoqa vaqt davomida kerak bo'ladi (mavsumiy ish yoki bir marta foydalanish);

- uskunalar ma'mur texnik xizmat ko'rsatishni talab qiladi;

- bitim obyekt - yangi bo'lib, uskunalar hali amovdan o'tmagan bo'ladi.

Maliyaviy lizing - ushbu amal qilish muddati davomida lizing to'lovlarini to'lashni nazarda tutuvchi shartnoma bo'lib, asbob-uskunalar amortizatsiyasining to'liq qiymatini yoki uning katta qismini, qo'shimcha xarajatlarni va lizing beruvchining foydasini qoplaydi.

Maliyaviy lizingning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- uchinchi shaxsning ishtiroki (bitim obyektini ishlab chiqaruvchi yoki yetkazib beruvchi);

- asosiy ijara muddati davomida shartnomani bekor qilishning mumkin emasligi (lizing beruvchining xarajatlarni qoplash uchun zarur bo'lgan muddat). Amaliyotda, bu holat ha'qan sodir bo'ladi va bu lizing shartnomasida nazarda tutilgan bo'lib, bu holda operatsiya qiymati oshadi;

- lizing shartnomasining uzatqin muddati (odatda bitim obyektining ishlab chiqarish muddatiga yaqin);

- maliyaviy lizingdagi operatsiyalar obyektlari odatda yuqori narx bilan tavsiflanadi.

Shartnoma muddati tugaganidan keyin lizing oluvchi:

- bitim obyektini qoldiq qiymatida sotib olish;

- qisqaroq muddatga va pasaytirilgan stavkada yangi shartnoma tuzish;

- bitim obyektini lizing kompaniyasiga qaytarish.

Lizing operatsiyalarida valyuta amaliyotida eng ko'p tarqalgan bitimlar quyidagi shakllardir:

Lizing "standart": yetkazib beruvchi bitim obyektini moliyalashtiruvchi tashkilotga sotadi, u o'zining lizing kompaniyalari orqali uni iste'molchilarga ijaraga beradi.

Qayta ijaraga berish. Uskunalarning egasi uni lizing kompaniyasiga sotadi va bir vaqtning o'zida ijaraga beradi, natijada ijarachiga aylanadi. Qaytarilgan lizing bitim obyektining egasi mablag'ga juda muhtoj bo'lganida qo'llaniladi.

"Yetkazib beruvchiga" lizing: asbob-uskuna sotuvchisi lizing oluvchiga aylanadi (qayta ijarada bo'lgani kabi), lekin ijaraga olingan mol-mulkdan u emas, balki bitim obyektini topish va ularga ijaraga berishga majbur bo'lgan boshqa ijarachilar foydalanadi. Bunday shartnomalarda sublizing majburiy shart hisoblanadi.

Lizingni qoplash: lizing so'lovchisi lizing bitim obyektini bo'lgan uskunada ishlab chiqarilgan mahsulotlarni yetkazib berish orqali amalga oshiriladi.

Qayta tiklanadigan lizing: lizing shartnomasi ijarachining bitimiga bitim asbob-uskunalarni yanada ilg'or modellarga darriy ravishda almashtirishni nazarda tutadi.

Pul mablag'larini jalb qilgan holda lizing: lizing beruvchi tomonidan bir yoki bir nechta kreditorlardan lizingga olingan aktivlarning 80 foizigacha bo'lgan miqdorda ushbu muddatli kredit olishni nazarda tutadi. Bunday operatsiyalarda kreditorlar sifatida ushbu muddatli avvalda jalb qilingan katta resurslarga ega yirik tijorat va investitsiya banklari chiqadi.

II.4. Lizing operatsiyalarini tashkil etish va ular bilan bog'liq risklar

Lizing operatsiyalarini tashkil etish har bir mamlakat qonunchiligining o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi. Lizing

operatsiyalarini amalga oshirishning eng keng tarqalgan usullarini ko'rib chiqamiz.

Lizing kompaniyasidan zarur shudrani olish uchun ijarachi ijaraqa olish uchun arizani taqdim etadi, unda uskunaning nomi, yetkazib beruvchi (ishlab chiqaruvchi), turi, markasi, ijarachi uchun sotib olingan asbub-uskunalar yoki boshqa mol-mulkning narxi, undan foydalanish muddati va ishlab chiqarishda qo'llanish ko'rsatiladi.

Taqdim etilgan ma'lumotlarni tahlil qilib, lizing kompaniyasi qaror qabul qiladi va uni lizing oluvchiga yetkazadi.

Quyidagi bugatlar lizing bitirishning asosini tashkil qiladi:

- lizing shartnomasi;

- oldi-soldi shartnomasi yoki hitim obyektni yetkazib berishga buyurtma;

- hitim obyektni qabul qilish bayonnomasi.

Lizing shartnomasi tomonlarni, shartnoma predmeti va shartlarini, tomonlarning hissaq va majburiyatlarini, lizing to'lovlarining shartlari va turini, hitim obyektni sug'urtalashtirish, lizing shartnomasini bekor qilish tartibini belgilaydi.

Lizing operatsiyasini tashkil etishda lizing oluvchi quyidagilarga majburdir:

- hitim obyektni yetkazib berish belamoq darhol qabul qilishni amalga oshirish, qabul qilish uchun barcha zarur texnik va hissaqiy shartlarni taqdim etish;

- obyektai o'rnatish va foydalanishga topshirish, agar bu yetkazib beruvchining jirobgarligida bo'lmasa;

- yetkazib berishning to'liqligini, uskunaning sifatini va hissaq quvvatiga erishilganligini tasdiqlash;

- agar kamchiliklar aniqlansa, ularning ro'ysatini qabul qilish bayonnomasida ko'rsatish va lizing beruvchiga xabar berish;

- hitim obyektni qabul qilish summashtartidan kelib chiqadigan boshqa shartlarni bajarish.

Lizing operatsiyasining muhim hissaqchi – lizing operatsiyasi uchun to'lov shakli, hajmi, turi va usulini aniqlash va bunda eng ko'p ishlatiladigan:

- lizing to'lovining belgilangan miqdori (odatda to'lov jadvali tuziladi);

- avans to'lovi (Izning oluvchi shartnomani imzolash chog'ida izning beruvchiga eskindan to'lov yoki hitim obyekti sotib olish narxining 15 foiz miqdorida hadal to'laydi, qolgan qismini esa shartnoma amal qilish muddati davomida to'laydi);

- muddatli izning to'lovi (qat'iy to'lov miqdori belgilanmaydi, lekin sotish hajmi, narxlar indeksi va boshqa shartlarga nisbatan hisa sifatidagi miqdor).

To'lovlar bir martaalik yoki takroriy bo'lishi mumkin.

Bir martaalik to'lovlar, odatda, tomonlar qabul qilish protokoli imzolanganidan keyin amalga oshiriladi va hitimni moliyalashtirishni faqat yetkazib beruvchi sidi-soldi shartnomasini yoki yetkazib berish topshirig'ini bajargan davrda (transport, sug'urta sarqatlari, xohishlarni yaratish, va boshqalar);

Davriy to'lovlar shartnomaning butun muddati davomida amalga oshiriladi. Ular bo'lishi mumkin:

- shartnoma muddati davomida teng miqdorda;
- to'lovlar miqdori ortib borishi bilan;
- to'lovlar miqdorining kamayishi bilan;
- ma'lum bir darajadagi to'lov bilan;
- tez to'lovlar bilan.

Absatta, izning hitimlarini tutish jarayoni muayyan risklar bilan to'qash keladi. Marketing riski - bu barcha mavjud uskunalar uchun ijrochi topa olibsalik riski - operativ izningga xosdir. Shuning uchun, sug'urta usullariga izning to'lovida risk maktolatini oshirish, operatsiyalarni amalga oshirish uchun eng ommabop turdagi asbob-uskunalar va boshqa jihozlardan foydalanish, bosh shartitlarini hisobga olgan holda izning shartnomasining oxirida hitim obyektlari sotish kiradi.

Hitim obyektlarining tez eshinish riski. Izning operatsiyalarining obyektlari im-fan bilan bog'liq ishlab chiqarish mahsulotlari bo'lib, ularga ko'pincha ilmiy-tarvika taraqqiyoti ta'arida bo'lishi bo'larida izning hitim obyektlarining yanada rivojlangan analogi paydo bo'lganda, izning oluvchi eskirgan uskunani almashintirishga va izning shartnomasini muddatidan oldin bekor qilishga yoki qayta tiklanadigan izning shaklida shartnoma tuzishga imkonli. Ushbu

savbi minimallashtirishning asosiy usuli - qaytarib bo'lmaydigan davrni o'rnatish, ya'ni shartnomani bekor qilish mumkin bo'lmagan muddatni belgilashdir.

Narsa riski - lizing shartnomasining amal qilish muddati davomida lizing bitimni obyektining sarfning o'qarishi bilan bog'liq bo'lgan foydalar potentsial yo'qolishi va eski narsalarda tutilgan lizing bitimlari obyektlarining narsa oshganida lizing beruvchi potentsial foydani yo'qotish xavfidir. Eski narsalarda ijara olingan sabab-ushular narsa pasayganda lizing oluvchi zarar ko'radi. Ushbu riskni o'zaro minimallashtirish butun ijara muddati davomida har bir lizing to'lovining belgilangan miqdorini belgilash orqali amalga oshiriladi. Lizing to'lovlari miqdori shartnoma tuzilgan paytdagi bitim obyektining hozir qiymatidan kelib chiqib hisoblanadi.

Bitim obyektini sug'urtalash yo'li bilan bitimni yo'q qilishi yoki keyingi operatsiyani amalga oshirishning iloj bo'lmadigi riski minimallashtiriladi. Operativ lizingda bitim obyektini lizing beruvchi tomonidan, moliyaviy lizingda - lizing oluvchi tomonidan sug'urta qilinadi.

Balanssiz likvidlik riski, agar lizing beruvchi balansning passiv qismi bo'yicha o'z majburiyatlarini aktiv bo'yicha davolar bilan qoplay olmasa, moliyaviy yo'qotishlar ehtimoli bo'lgan xavfidir. Bu risk lizing beruvchi savda kapitali hozirida mahlag'larni jalb qilish yo'li bilan muddati tugamagan aktiv operatsiyalarni qayta moliyalashtira olmaganida yuzaga keladi. Uni minimallashtirish pul oqimlarini vaqt va hajm bo'yicha bog'lash, savira fondini yaratish va passiv operatsiyalarni diversifikatsiya qilish orqali erishiladi.

To'lanmaslik riski - lizing oluvchi tomonidan lizing to'lovlarini to'lanmaslik xavfi. Ushbu xavfni minimallashtirish lizing oluvchining moliyaviy ahvolini ancha davom bilan taqib qilish, bitta lizing shartnomasi miqdorini cheklash, uchinchi shaxslardan kafolatlar olish, to'lanmaslik xavfini sug'urta qilishga asoslanadi.

Foiz riski - lizing kompaniyasi tomonidan bank kreditlari bo'yicha tuzilgan foiz stavkalarining lizing shartnomalarida

nazarda tutilgan stavkalaridan kelib chiqishi natijasida yuzaga keladigan yo'qotishlar saffi. Fois stavkalari riski moliyaviy fyučerlarni sotib olish va sotish yoki fois stavkalarini almashtirish orqali kamayadi.

Valyuta riski - valyuta kurslarining o'zgarishi natijasida pul yo'qotish ehtimoli – fois stavkasi riski sifatida minimallashtiriladi.

VIII bobga oid nazorat savollari:

- Lizing nima? Lizing subyektlari kimlar hisoblanadi?
- Lizing subyektlari nimelarga javobgardirlar?
- Lizing shartnomasida kimlar vassatchi roli bajarishlari mumkin?
- Nimalar lizing obyektini bo'la olish?
- Lizing obyektiga bo'lgan muft huquq kim tomonida bo'ladi?
- Lizing obyektini bilan bog'liq qanday risklarni bilamiz? Ular sug'urtalanadimi?
- Lizing beruvchi qanday huquq va majburiyatlarga ega?
- Lizing oluvchi va sotuvchi qanday huquq va majburiyatlarga ega?
- Lizingning qanday turlarini bilamiz?
- Lizing shartnomasi nima? Nimalar uning muhim shartlari hisoblanadi?
- Lizingning kreditdan yoki prokattan farqi nimada?
- Mulkni lizingga berish lizing oluvchi uchun qanday afzalliklarni beradi?
- Mulkni lizingga berish lizing beruvchiga qanday strategik masalalarni hal qilishga imkon beradi?
- Lizing operatsiyalari lizing oluvchiga qanday afzalliklar beradi?
- Mamlakatimizda qanday lizing kompaniyalari mavjud?

IX BOB. TJIORAT BANKLARINING YANGI XIZMAT TURLARI

9.1. Tjorat banklari tomonidan ko'rsatiladigan an'anaviy va non'anaviy xizmat turlari.

9.2. Mijozlarga ish joyida va uyida masofaviy xizmat ko'rsatish, internet-banking xizmatlari.

9.3. Plastik kartochkalar va ularni qo'llash zaruriyati. Plastik kartochkalarining to'lov tizimidagi o'rni.

9.4. Xarijiy davlatlarda plastik kartochkalarining turlari va qo'llanilishi.

9.5. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida O'zbekistonda 2020-2025-yillarda bank xizmatlarini rivojlantirish istiqbollari.

Tayanch iboralar. Bank xizmatlari, an'anaviy va non'anaviy bank xizmat turlari, bank yangi mahsulotlari, plastik kartochkalar, «Bank mijoz» dasturi, mijozlar, masofaviy bank xizmatlari, elektron bank, identifikatsion raqam, plastik karta, to'lov tizimi, internet - banking.

9.1. Tjorat banklari tomonidan ko'rsatiladigan an'anaviy va non'anaviy xizmat turlari

Tjorat banklari o'z xizmatlarini mijozlarga taklif qilish bilan, bunda bank ma'kuri va strategik faoliyati hamda samarali kuchaytirish bilan birinchi o'ringa kelgan harakatlarni majmua sifatida ko'rsatadi. Tjorat banklari o'zining arxivi bilan ko'rsatish kelgan an'anaviy xizmatlari bilan birga, endi yangi xizmatlarni taklif etish va ularning sifat zaruriyatlarini yaxshilash yo'li bilan mijozlarni jalb etishga tobora intilish boradi.

Mamlakatimizda bank tizimi va uning faoliyati jihatidan amaliyotlarga tobora yaqinlashib bormoqda. Bank tizimini rivojlantirish va erkin raqobat sharoitiga moslashtirish ko'rsatmalarida bir qator ma'ruha bayonotlari qabul qilindi. Jamiyatdan, 2017-yil 12-avgustda PQ-1270-son bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risidagi Qarori qabul

qilinib, ko'rsatilyotgan bank xizmatlari sifatini yanada tubirish hamda taqribanlik subyektlari bilan ta'laqqul hamkorlik munosabalarini o'rnatish uchun tijorat banklarining ish ushularini tubdan yaxshilash, aholi va ur'jalik subyektlarining bank tizimiga ishorachli institutional hamkor sifatida qarashlarini mustahkamlash vasifalari dolzarb ekanligi qayd etib o'tilgan.

Bank xizmatlari bilan qondiriladigan molyaviy ehtiyoqlar davlatli ishlab chiqarish va shaxsiy ehtiyoqlarning ushlab, ya'ni shakllanishi ehtiyoqlar bo'lib hisoblanadi. Albatta, bank xizmatlari ko'rsatadigan ehtiyoqlar ta'li-tomondir. Bu ishlab chiqarish ehtiyoqlari (bank krediti orqali ishlab chiqarishni kengaytirish, mol yetkazib beruvchilar va xaridorlar bilan ushlab-kitoblar tizimi orqali ishlab chiqarish ushlabkiligi ta'minlash) va shaxsiy ehtiyoqlar (aktivlardan olinadigan daromadlar ushlabiga bankka ehtiyoqlarni ko'rsatadigan, pullar va boshka boyliklarni amonatida yoki bank uyida saqlash orqali ularning saqlanishini ta'minlash, ulardan foyda daromadlarga ega bo'lish va boshq.) bo'lishi mumkin. Lekin aytib o'tilgan barcha ehtiyoqlar bevosita bank xizmatlari bilan qondirilishi mumkin emas.

Bank xizmatlari davlatli ishlab chiqarish va shaxsiy ehtiyoqlarni emas, balki ularning kaslasi bo'lgan molyaviy ehtiyoqlarni qondiradi.

Bu esa, tijorat banklari o'rtasida mijozlarning mahlag'leri uchun kurashish, o'z mahlag'leri va xizmatlarini taklif etish bo'yicha raqobatni kuchaytiradi. Mustaqilik yillarida O'zbekiston banklari o'z xizmatlarini yetarli darajada shakllantirishga erishdi.

Biroq, banklar o'rtasidagi raqobat kurashi ularni ko'rsatishda mijozlar jahl etish hamda ko'rsatilyotgan xizmatlar doirasi va sifatini kengaytirish masalasiga yangicha yondashishga undamoqda. Bank xizmatlari deganda, tijorat banklarining tekis va strategik faoliyati hamda ushlabi boshqarish bilan bevosita bog'liq bo'lgan harakatlar majmuyi tushuniladi. Bank xizmatlari yangi xizmatlarni taklif etish va ularning sifat namoyatlarini yaxshilash yo'li bilan mijozlarni jahl etishga kurashadi.

Bank xizmatlari haqiqatan ham bank faoliyati majmuyi mijozlarning bank faoliyatiga bo'lgan talablarini qondirish bilan

bag'lis bo'lgan xizmatlardir. Shu bilan bir qatorda, bank xizmati tushunchasiga bank operatsiyalari optimallashtirilgan ham muhim element sifatida kiritildi, chunki banklar xizmatning a yoki bu turini tanlashda ushbu operatsiyaning samaradorligi, qulayligi va sifatligi darajasiga e'tibor berishlari va ushbu ko'rsatkichlar ularning raqobatbardoshligini ta'minlash asos hisoblanishini his etmoqlari lozim.

Kelgusi amaliyotda xizmatlar bo'yori rivojlanishi an'analarni o'rganish asosida bank xizmatlari sifati darajasining mijozlarga ko'rsatayotgan telekommunikatsion xizmatlar rivojlanishi darajasiga bog'liqligi yaqqol namoyon bo'lib qolmoqda.

Mamlakatimizda tijorat banklari tomonidan bajariladigan xizmatlar asos ushbu berishi mijozlar uchun qulayliklar yaratadi va mijozlar bankni xizmatlarining sifatiga qarab tanlashi imkoniyati yaratiladi. Ko'rsatiladigan xizmatlar tijorat banklari uchun ma'lum miqdorda daromad olib keladi.

Kelgusi yillarda bank xizmatlarining turlari va miqdori o'sib, bu bank faoliyatining sezilarli yanalishlaridan biriga, ularning daromad manbasiga aylanib bormoqda. O'zbekistonda tijorat banklari faoliyatining tabiiik shuni ko'rsatadiki, bank daromadida asosiy o'rinni har xil xizmatlardan keladigan tushumlar tashkil qiladi. Bank xizmatlari rivojlanishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: an'anaviy va non'anaviy.

Tijorat banklarining an'anaviy bank xizmatlariga banklarining tashkil topishi bilan mijozlarga ko'rsatib kelinayotgan bank xizmatlari kirib, ular bircha banklarga sodir. Ta'ni tijorat banklarining an'anaviy xizmatlarini asosini quyidagi xizmatlar tashkil etadi:

- kreditlash operatsiyalari,
- deposit operatsiyalari,
- hisob-kitob xizmatlari.

Banklarning non'anaviy xizmatlariga bir o'latda banklar faoliyatiga erdi kirib kelgan bank xizmatlarini kiritishimda mumkin. Bunday xizmatlar banklararo raqobatning rivojlanishi, kompyuter texnologiyalarning banklar ko'rsatayotgan xizmatlarda q'llanilishi natijasida joriy qilingan xizmatlar hisoblanadi.

Banklarning noan'anaviy xizmatlariga quyidagilar kiradi:

- hisobning xizmatlari;
- moliyaviy aktivlarni boshqarish xizmatlari;
- internet-banking;
- sekuritizedatsiya;
- kafolat xizmatlari;
- boshqa xizmatlar.

Tijorat banklarining noan'anaviy xizmatlari bank mijozlari uchun ko'plab qulayliklarni yaratishi bilan bir qatorda banklar tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar sifatini oshirishga va bank xizmatlari turlari ko'payishi haqida bevosita ko'zga tashlanadi.

Bank xizmatlari hozirgi elektron bozor aylanishi tizimiga o'tgan davrlardan boshlab bir qancha turdagi elektron xizmatlar qo'llanila boshlandi va mijozlarga keng miqdorda taklif etiladi. Kompyuter texnologiyalari hamda internetning faol qo'llanilishi bilan od bank xizmatlari hozirgi yuzaga kelishiga asos bo'ldi.

An'anaviy bank xizmatlarini endilikda masofadan turib amalga oshirish imkoniyati haqida birinchi marta ma'qul kelgani holda ushbu segmentlarga ajralishi yuz berdi.

Masofadan turib boshqariladigan bank xizmatlari bevosita elektron vositalar yordamida amalga oshirilishi tabiiy hol bo'lib, harcha masofaviy bank xizmatlariga nisbatan yangicha «elektron banking» degan ta'rif ham ishlatila boshlandi. Ularga Mobile-Banking, Home-Banking, Video-Banking, Web-Banking, WAP-Banking, SMS-Banking, RS-Banking, «bank-oljot» tizimi, «internet-Banking» kabilarni kiritish mumkin.

Tijorat banklarining xizmatlari tobora kengayib, sifatini yaxshilab bormoqda, ular yangi ishlab chiqarish mijozlarni jalb etish uchun raqobatlashmoqda.

Banklararo raqobatning rivojlanishi tijorat banklari faoliyatini kengaytirishga intilib, yuqori foyda olishga harakat qiladi. Banklararo raqobatda xizmatlar bozorida yuqori mavqega ega bo'lib, ma'lum bank xizmatlari bozorini egallashda erishilgan rivojlanish yutuqlaridan biri zamonaviy bank xizmatlari ko'rsatish amaliyotini rivojlantirishdir.

Zamonaviy bank xizmatlari hozirgi tijorat banklarga bir qancha ustaliklarni beradi. Birinchi navbatda, ushbu xizmatlar

mijozlar segmentining asosiy qismini qatnash olibga ko'rib chiqiladi.

Natijada, bank mijozlari bazasi kengayishi hisobiga bankning kredit portfelini oshirishi va resurs bazasi mustahkamlanadi, bankning biznesi samarali va barqaror bo'ladi hamda bank egalari uchun uning obro'sini oshirib, potensial mijozlarni keng jalb qilishga zamin yaratadi.

Zamonaviy bank xizmatlari quyidagi o'ziga xosliklarga ega bo'lib, ushbu xususiyatlari bilan an'anaviy bank xizmatlaridan farq qiladi:

- zamonaviy bank xizmatlarini ko'rsatish maqsadidan turib amalga oshiriladi;
- bank xizmatlari zamonaviy kompyuter va axborot texnologiyalari orqali amalga oshiriladi;
- aksariyat hollarda mijozlarning o'zlarini operatsiyalarni amalga oshirish va bu vazifani bajarib, operatsiyalar bank xizmatlari orqali bajariladi;
- muddat va vaqt talabmaydi, ya'ni daryoning istalgan nuqtasidan hamda istalgan vaqtda ushbu bank xizmatlaridan foydalanish mumkin.

Hozirgi davrda tijorat banklari orqali ko'rsatilayotgan bank xizmatlarining boshqa subyektlar orqali ko'rsatilayotgan xizmatlarga nisbatan yuqori rivojlanish tendensiyasi kuzatilmog'ida va bu informatsion texnologiyalarning rivojlanishi bilan bog'liq.

Hozirgi kunda banklar faoliyatida informatsion texnologiyalarning qo'llanilishi xizmatlar ko'rsatish sifatidan yuqori bosqichga olib chiqmoqda.

Bank xizmatlariga maqsadidan xizmat ko'rsatish tizimlari.

- bu mijozning maqsadidan bergan topshiriqlariga asosan (distansion) bank xizmatlarini taqdim etish texnologiyalari hisoblanadi hamda kompyuter va telefon tarmoqlari orqali amalga oshiriladi.

Tijorat banklari xizmatlarining miqdoriy tavsifi xizmatlar turi, ularning ko'lami va doirasi bilan belgilansa, bank xizmatlarining sifat tavsifi xizmatlar sifat, tekkorligi va aniq-manzilli amalga oshirilishi, bu xizmatlardan mijozlarning

qamotlarining darajasi bilan dozalarnadi.

Tijorat banklari xizmatlarining miqdor va sifat tavsifi haqida o'zining samaradorligi ular tomonidan baholash sohasida o'zini borilayotgan siyosat bilan uzviy bog'lagan. Turki bank xizmatlarini ko'rsatish bilan bog'liq harakatlarni, shu jumladan, uchbu xizmatlar uchun amalangan narsalarni aniqlash yordamida tijorat banklari uchun bazorning o'zgaruvchan konyunkturasiga moslashish imkoni tug'iladi.

Masofaviy bank xizmatlari ko'rsatishni bankomat va infokiosklarda taxayvur etib bo'lmaydi. Foydalanish sodda bo'lgan uchbu uskunalar bugungi kunda mijoz va kassir o'rtasidagi an'anaviy muomalaga chek qo'yib, o'ziga o'z mini-bank ofisi vazifasini o'tarvokida. Hozirgi paytda bankomatlardan nafaqat naqd pul olib olish, xorijiy valyutani almashtirish, bank plastik kartalariga mahlag' qo'yish, balki ular orqali tovar va xizmatlar ha'yicha turli to'lovlarni amalga oshirish mumkin. Shuni qayd etish o'rinda, mijozlar istalgan bankning bankomat va infokiosklardan foydalanish o'ladi.

O'zbekiston bank tizimida ham bank xizmatlarining yangi turini joriy qilish, ya'ni axborot texnologiyalari asosida bank operatsiyalarini o'tkazish, mijozlarga plastik kartochkalardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, bank va mijozlarni turli dasturiy ta'minotlar bilan ta'minlash, mijozlarga uyda xizmat ko'rsatish tizimini rivojlantirishga katta o'tibor berilmoqda. Shaxsiy kompyuterni bank kompyuter tizimiga bog'lash quyidagi operatsiyalarni bajarish uchun imkoniyat yaratadi:

- joriy kun hisobi ha'yicha balansni olish, qoida va yo'riqnomalar bilan tanishish;
- tegishli davr mahayunda hisobdagi pul mahlag'larining harakati to'g'risida hisobot olish;
- tovar va xizmatlar uchun hisob-kitoblarni amalga oshirish;
- qimmatli qog'ozlar bilan bog'liq va boshqa operatsiyalarni amalga oshirish.

Yuqorida qayd etganimizdek, hozirgi paytda respublikamiz tijorat banklari "Bank-mijoz" statusi ha'yicha o'z mijozlariga uylariga va ishanmalariga bank xizmatlarini

ko'rsatishni taklif qilmoqda. Mijozlar - tijordan foydalanuvchilar bankdan shifot va parolni oladilar hamda shundan so'ng to'lov topshiriqnomasini ta'dishtlari va elektron imzo chakilgandan so'ng modern bo'yicha bankka yuborishlari mumkin. Bankda hujjatlar qabul qilinadi, tekshiriladi va kamchiliklar topilmasa, mijozning hisobidan pul mahlag'lari avtomatik ravishda ko'chiriladi.

"Bank-mijoz" tizimi to'lov hujjatlarini bankka uzatish, mijozning hisobidan ko'chirmalar olish, mijozlarning hisobiga pul mahlag'larining kelib tushishi bo'yicha to'lov hujjatlarining nusxasini olish, bank bilan elektron nusxa ashtarlar orqali ashorat almashinish, ashorat tartibidagi ma'lumotlarni olish imkonini beradi va uzatilyotgan ma'lumotlarning maxfiyligi, saqlanishini va xasportiy ligini ta'minlaydi. Mijozlarga uylarida xizmat ko'rsatish tizimi chakana bank xizmatlarining asosiy shakliga aytanib borimoqda. Bank hujjatlari tomonidan mijozlarga ko'rsatiladigan xizmatlar, kredit va to'lov kartochkalari, bankomatlardan foydalanishga uzatilgan xizmatlarni mijozlarga uylarida ko'rsatiladigan bank xizmatlarining yuqori darajada shakllantiradi. Respublikamiz bank tizimida mavjud bo'lgan xamamariy yangi texnologiyalarga uzatilgan bank dasturlari bank va mijozning avtomatlashtirilgan o'zaro aloqasi uchun belgilangan bo'lib, pul mahlag'lari operativ boshqarishning o'zishiga va quyidagilarga imkoniyatlar yaratadi:

- mijozning har kuni bankka qatnamasligi hisobiga o'z vaqtini va mahlag'ini to'lashga;

- mahlag'ning ushbu yaqinligiga qaramandan mijozning bankka o'zi istiyurri ravishda tanlashiga;

- bank mijozlari bo'lgan fuqarolarga ularning uyida, yuridik tashkilotlarga esa ularning idoralarida avtomatlashtirilgan ish joyini tashkil qilgan holda bank xizmatini ko'rsatishga;

- operatsion va ashoratlar tohasida mijozga ko'rsatiladigan xizmat doirasini kengaytirishga;

- bank hujjatlarlarining mehnat unumdorligini ashorishga;

- amallar (operatsiyalar)ning yuqori tezlikda va sifatli rav'iyat qilinishini ta'minlashga.

bank mijoz dasturiy ma'muasining ishlashi bank bilan mijoz o'rtasida kommunikatsion aloqa tarmog'i orqali leyda ma'lumotlar almashiluviga asoslangan.

Bankning mijozlarga bank yangi xizmatlarini ko'rsatish borasidagi dasturlarining asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- elektron pul hisab-kitob hisablarini tayyorlash;
- so'rovnomalar va xabarxomalarini shakllantirish;
- elektron imza va ma'lumotlarni raqamlash;
- bank bilan modem aloqasi;
- ma'lumotlarni qabul qilish va uzatish;
- qabul qilingan ma'lumotlarni qayta ishlash;
- kerakli ma'lumot va hisobot shakllarini bormadan chiqarish;
- ma'lumotlarni arxivlash.

Hozirgi kunda tijorat banklari sholiga kulyalik yaratish va zamonaviy xizmatlar ko'lamini kengaytirish maqsadida 24/7 rejimida, kechayu kunduz ushukasa xizmat ko'rsatadigan o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish shoxobchalarini tashkil qilib, foydalanishga topshirib kelmoqda.

Shoxobchalar zamonaviy bank xizmatlarini ko'rsatuvchi bankomatlar, infokiosk, infomonitor va «Internet-banking» usulidan foydalanuvchi yuridik shaxslar, shu jumladan, yukka tartibdagi tadbirkorlarga xizmat ko'rsatuvchi klaviaturali infokiosk apparatlarini bilan jihatlanmoqda. 24/7 rejimida ishlaydigan shaxs shoxobchalarining ko'payishi bankomat va infokiosklar sonining oshishiga olib kelmoqda.

Ayni paytda barcha tijorat banklari Internet tarmog'ida o'zlarining web-saytlarini oshib, uni bankning faoliyatiga oid ma'lumotlar, yangi xizmat turleri va shartlari, mijozlar manfaatiga tegishli xabarotlar bilan muntazam boyitib bormoqda.

Mas'uliy bank xizmatlari atamasi ostida birlashtirishi keng miqyosdagi xizmatlar orasidan borgan mamlakatimizda Internet-banking va mobil banking xizmatlariga bo'lgan talab yuqoridir. Mobil-banking ham deyarli shunday qulayliklarga ega, faqat bunda mobil telefon bank hisab raqamini kushqarish vositasi sifatida xizmat qiladi.

Banklarda Internet-banking va bank-mijoz, SMS-banking va mobil-banking xizmatlari orqali shaklana to'lovlar amalga oshirilmog'ida. Bu esa aholining banklarga bo'lgan ishonchi oshishiga va banklarning raqamaviy xizmatlaridan foydalanishiga sur'atli bo'lmog'ida.

9.2. Mijozlarga ish joyida va uyida ma'naviy xizmat ko'rsatish. Internet-banking xizmatlari

Mijozlarga ish joyida va uyida ma'naviy xizmat ko'rsatish uchun bank operatsiyalarini amalga oshirish - elektron texnologiyalardan foydalanishga moslangan yuridik shaxslar va aholiga bank xizmatlari ko'rsatishning ma'naviy shaklidir.

Elektron bank tizimidan foydalanuvchi, uy yoki ofis sharoitida zarur ijrochlarni bajarib qoladi, bank esa mijozlarga uy va ofis terminallarini jihozlash va dasturiy ta'minotni taqdim qilish bo'yicha maslahat beradi. Bunday tizimlar bank mijoziga telekommunikatsiya liniyalari (telefon yoki video) orqali bank kompyuteriga ulanish va joriy hisob, depozit, mijozning byudjet, to'lov va jang'ama hisobvaraqlari bilan hisob-kitoblarni boshqarish imkonini beradi. Bunday holda, bank operatsiyalari haftada yetti kun kechayu kunduz amalga oshirilishi mumkin. Har bir operatsiyani boshlashdan oldin, hisob egasi to'rtinchi darajada ulanishdan himoya qilish uchun kodlangan kalitdan foydalanadi.

Shaxsiy kompyuterni bank kompyuter tizimiga ulashda bajariladigan operatsiyalar orasida:

- joriy kun uchun hisob balansini olish;
- ko'rsalmalar, qoidalar talabotlari bilan tanishish, ularga muvofiq o'zgartirishlar, to'lovlar va hisoblar kiritilishi mumkin;
- chek kitobiga va ma'lum bir davr uchun hisobvaraqlagi mablag'larning harakati to'g'risidagi hisobga bayonoma berish imkoniyati;
- mijozlar hisoblariga pul o'tkazmalarini amalga oshirish;
- kompaniyalar xizmatlari uchun to'lov (plastik kartalarni chiqarish va h.k.), uyda kompyuterdan foydalangan holda to'lovlarni oldindan to'lash mumkin;

- qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish.

Ba'zi hollarda ayda yoki ofisda mijozlar uchun kassa xizmati ularning milliy valyutadagi hisoblari bilan cheklanmaydi. Tapaniya banklari o'z mijozlariga Nya-York, London va boshqa shaharlardagi hisoblari bo'lib to'g'risida ma'lumot beradi. Ayda o'z-o'ziga o'zini ko'rsatish tartibida bank mijozlari tomonidan operatsiyalarni bajarishda jiddiy cheklavlar yo'q. Bank mijozlari kun yoki tunning istalgan vaqtida istalgan bank operatsiyalarini amalga oshirishi mumkin.

"Mijoz-Bank" tizimi quyidagilarga imkon beradi:

- to'lov hujjatlarini bankka yuborish;
- mijozlarning hisobvaraqlaridan ko'chirmalar olish;
- mijozlarning hisobvaraqlariga pul mablag'larini kiritish uchun to'lov hujjatlarining elektron nusxalarini olish;
- bank bilan elektron mablag' sabablar almashish;
- ma'lumotlar olish (bajarilgan bank operatsiyalari ro'yxati, valyuta kurslari va boshqalar);
- mijoz korxonasining avtomatlashtirish tizimi bilan axborot importini (eksportini) amalga oshirish.

"Mijoz - Bank" ko'p darajali himoya tizimiga ega bo'lib, ustilayotgan ma'lumotlarning ishonchligi, kerfsligi va ma'diyatini ta'minlaydi. Mijozlarga shu hissa xizmatlaridan foydalanishni taklif qilgan holda, bank ularga turar jaylarni sotib olish bo'yicha maslahat beradi, texnik yordamni kafolatlaydi. Tizimni o'rnatish va so'dimlarni o'qitishda tizimning yangi versiyalari paydo bo'lganda dasturiy ta'minotni yangilash; telefon orqali tizim bilan ishlashda maslahat va tavsiyalar berish.

Mamlakatda bank operatsiyalarini rivojlantirish va takomillashtirishning eng muhim muammasi bu aloqa tizimlarini modernizatsiya qilishdir. Mutaxassislarimiz fikricha, ayda ham, ofisda ham bank operatsiyalarini amalga oshirish uchun telekommunikatsiya tizimlari murakkablashadi va barcha mamlakatlarda keng qo'llaniladi.

Kotirpanda ay banki cheklama bank faoliyatining asosiy sharti - shaharga xizmat ko'rsatishga aylanadi. Davlatdastur, kredit va to'lov kartalaridan foydalanishga amalgan xizmatlar hamda bank filiallari tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlarni ayda bank viden

siyosatining yagona tizimiga birlashtirishni ta'minlaydi.

O'zbekistonda so'nggi yillarda bank tizimini rivojlantirish, ayniqsa, toboga samonaviy IT texnologiyalarni keng joriy etish, raqamlashtirish jarayonlarini jadalashtirish qaratilgan konstruktiv choralar ko'rilmoqda.

Ayniqsa, bugungi kunda banklarning masofaviy xizmat ko'rsatish sifati va tezkorligi har qanchog'undan ham dolzarb ahamiyat kasb etyapti.

Hozirda aholi uchun kartadagi mablag'larini bankomatlardan bepul naqdlashtirish, shuningdek, to'lovlarni naqd pulga amalga oshirishlari uchun barcha hududlarda tegishli to'lov infratuzilmasi yaratilgan. To'lovlarni masofadan onlayn tarzda to'lash imkoniyati ham bank kartalaridan foydalanishning o'ziga xos qulayligi hisoblanadi.

Plastik kartalarni esa hisob-kitoblardan so'ng tez va soddalik bilan deimifekalizatsiya mumkin. Shuningdek, hozirda har bir bank to'lov va bank xizmatlaridan foydalanishni masofadan turib amalga oshirish, ya'ni mobil ilovalardan foydalanishni ushbu va qulay shaklga keltirishga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Bu degani, naqd pulga qaraganda bank kartalaridan foydalanish bundan-kunga har tomonlama samarali va qulay bo'lib boradi.

O'zbekistonda banklarning masofaviy xizmatlarini ko'rsatish sifati va ko'lamini kengaytirishda respublika Prezidentining 2018-yil 9-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida to'lov tizimini yanada rivojlantirish, shu jumladan, masofadan turib bank xizmatlaridan foydalanish hamda yangi texnologiyalardan foydalanish asosiy vazifa etib belgilandi. O'zbekiston Respublikasi bank-moliya tizimida so'nggi yillarda aynan shunday samonaviy texnologiyalarni qo'llash uchun birmuncha qulaylik va yangiliklar yaratayotgani shundan dalolat beradi.

Jumladan, mamlakatda mijozlarga taklif etilayotgan masofaviy bank xizmatlaridan "Bank-mijoz", "Internet-banking", "SMS-banking" hamda "Mobil-banking" shakllari mijozlar tomonidan keng foydalanilmoqda. Shuni, ularning barchasi har ikkala tomonning o'zaro manfaatli sheriklik asosida faoliyat

juritishida qo'l kelganida.

Tijorat banklari tomonidan taklif etilayotgan masofaviy bank xizmatlaridan foydalanuvchilar soni oshib bormoqda. Shuningdek, internet tarmog'idan foydalanayotgan aholi soni ham keskin ko'paymoqda. Bu esa masofaviy xizmatlar ko'rsatish tizimi zimmatisiga yanada katta vazifalar yuklaydi.

Bu o'rin, xalqaro standartlarni qo'llagan holda texnologik platformani modernizatsiyalash natijasida plastik karta egalariga elektron tijorat SMS-xabarnomalari, pul o'tkazmalari va shu kabi boshqa zamonaviy xizmat turlarini joriy etish imkoniyati yaratildi. Boshqacha aytganda, texnologik platforma mobil aloqa yoki internet mas'ul bo'lgan har qanday joyda plastik kartachka bo'yicha tranzaksiyalarni amalga oshirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, mamlakatda bank hisobvaraqlarini manfaatdan boshqarish tizimining qo'llanish doirasi kengaytib boryapti, tadbirkorlar o'rtasida keng ommalashib, tijorat banklari tomonidan ko'rsatilayotgan masofaviy bank xizmatlaridan foydalanuvchilar soni birgina 2017-yilning o'ziga kelib 2 milliarddan oshib ketdi.

Masofaviy bank xizmatlari ulardan foydalanadigan mijozlarning hissiyiy maqomiga ko'ra, yuridik va jismoniy shaxslarga mo'ljallangan masofaviy bank xizmatlariga tavsiflanishi mumkin. Hozirda yuridik shaxslarga "Korporativ internet-banking", "Mobil-banking" va "SMS-banking" kabi zamonaviy xizmatlar ko'rsatilmog'da. Yuridik shaxslar uchun "Internet banking" xizmati ko'lamini kengaytirish ham doimiy e'tiborda turibdi.

Banklarning amalga kiritilgan tadbirlarga muvofiq, "Korporativ internet banking" xizmatiga ulanish hamda "e-key" xizmatida kalitlarni taqdim etish bepul. Oylik abonent to'lovi esa eng kam ish haqining 20 foiz miqdorida belgilangan.

"Korporativ internet-banking" xizmatidan foydalangan holda, mijozlar quyidagi imkoniyatlarga ega bo'lishi mumkin:

- bank muassasasiga kelmagan holda, to'lovlarni manfaatdan, aydan yoki oshidan ko'rsatish;
- mijozga kerur bo'lgan kundik, oylik va yillik hisoblarini chiqarish hamda chop etish;

ko'p foydalanadigan ma'lumotlar, sana, valyutalar kuni va bank amaliyot kuni va tizimi ma'lumotlarini onlayn kuzatib borish; to'lov topshiriqnomalarining saqlangan tayyor shablonlaridan foydalanib, to'lovlarni tezlik bilan yaratish.

Bu bilan bir qatorda, "Bank-mijoz", "Internet-banking", "Mobil-banking" va "SMS-banking" xizmatlari yuqori o'ringa ega. "Bank-mijoz", "Internet-banking", "Mobil-banking" va "SMS-banking" kabi to'lov tizimlari ko'mgacha uyali aloqa operatorlari, kommunal to'lovlar, internet provayderlar xizmatlari uchun to'lovlarni amalga oshirish, savdo-servis korxonalariga pul mablag'larini o'tkazish bevosita bank hisobidan internet-magazinlardan onlayn xaridlarini amalga oshirish hamda kartadan-kartaga mablag' o'tkazish imkoniyatlari yaratildi.

Ahali va korxonalik yurituvchi subyektlarning bo'lib mablag'larini bank sektoriga jalb etish hamda bank daromadligini oshirish va xizmat turklarini ko'paytirish maqsadida banklarda "Internet-banking", "Bank mijoz", "SMS-Banking" va "Mobil-banking", ular uchun mo'ljallangan "Sik", "MIANK", "UzCard", "UPAY", "Payme" xizmatlari rivojlantirilmog'la. Bularning barchasi mijozlar bank uchun emas, balki bank mijozlar uchun foydali va masaladan tashqir ham ta'minlashda katta ahamiyat kasb etadi.

9.3. Plastik kartochkalar va ularni qo'llash zaruriyati.

Plastik kartochkalarining to'lov tizimidagi o'rnini

Plastik kartochkalari bir vaqtning o'zida deposit, hisob-kitob, kassa va kredit instrumenti funksiyalarini bajaradi. Ko'plab rivojlangan mamlakatlar to'lov tizimida plastik kartochkani naqd pulni hisob-kitoblarda muhim o'ringa egallaydi.

Plastik kartalar maqsadi, ularning yordami bilan ko'rsatiladigan xizmatlar to'plami, texnik imkoniyatlari va uning chiqaradigan muhim tashkilotlari bilan ajralib turadi. Ular turli xil amaliy dasturlarda ishlatiladigan ma'lum ma'lumotlar to'plamini saqlaydi. Pul muammasi uchun plastik kartochkalar naqd pulni hisob-kitoblarni tashkil etishning og'ir usuli hisoblanadi.

Ular hozirda 200 dan ortiq mamlakatlarda qo'llaniladi.

International Standards Organisation (ISO) quyidagi standartlarni ishlab chiqdi:

- plastik kartalarning tashqi ko'rinishi; hisobvoraqlarni raqamlash (shakllantirish) tartibi;
- magnet shaxiqlar formati; karta egasiga uning operatsiyolari haqida yubirilgan xabarning formati kabilarni.

Plastik kartalar shaxsiy va korporativ kartalarga bo'linadi. Banklar to'lovga layoqatli mijozlarga va boshqa shaxslarga ularning kredit tarziini tahlil qilib, ushbu bankda joriy hisobvoraq oshgan yoki kafolatli depozit qo'ygandan so'ng shaxsiy kartochkalarni chiqaradi. Korporativ kartochkalar yuridik shaxslarga ularning kafolatlari va ta'minoti ustida, shuningdek, ularning to'lov qobiliyati tahlil qilingandan keyin beriladi. Kartani olgan tashkilot xodimlari korporativ kartalardan foydalanishlari mumkin.

Mijozlar uchun kartalarning afzaliklari:

- savbni kamaytirish (shaxs o'zi bilan katta miqdordagi pulni olib yarmaydi) va sotib olish uchun darhol to'lash imkoniyati;
- bank valyuta konvertatsiyasi bilan shug'ullanadi, mijoz esa do'konidagi kurs va bankdagi konvertatsiya kursi o'rtasidagi farqdan yutadi;
- byudjet nazorati va rejalashtirish yanada qattiqlashadi;
- agar karta yo'qolgan bo'lsa, undagi to'lovlarni blokironka qilish uchun bu haqda xabar berish kofoya;
- bankda qo'yilgan pul bo'yicha (quida tariqasida, bo'ni kelishdigan miqdordan yuqori bo'lgan o'rtacha qoldiqda) siz foizlarni olishingiz mumkin;
- obro' (kartalar keng tarqalgan bo'lmagan mamlakatlarda), moliya sohasida qo'llaniladigan zamonaviy texnik vositalar bilan ishlash qobiliyatini ko'rsatadi.

Mijoz uchun kredit kartalarining kamchiliklari:

- qulaylik uchun pul to'lashingiz kerak;
- barcha savdo va xizmat ko'rsatish tashkilotlarida kartalar qabul qilinmaydi.

Do'konning foydasi quyidagicha:

- buy mijozlarni jalt qilishingiz va ayblamani oshirishingiz mumkin.

- pulni konvertatsiya qilish va darimadlarni yig'ish haqida tashvishlanishning hajmi yo'q;

- savdo bilan bog'liq muammolarni hal qilish asosrog' (do'konda qolgan karta egalarining hisablar bilan hisob-kitoblar va uning hisobiga pul tushurishi talablarini qizqtirmaydi);

- qo'lda kartasi bo'lgan shaxs naqd pul egasiga qaraganda ko'prog' xarid qilish imkoniyatiga ega;

- ma'lum, do'kunning reytingi oshadi.

Do'kon xarajatlari:

- tegishli mahsulotni sotib olish yoki qaraga olish va uni ish bo'latida saqlash, texnik xizmat ko'rsatish xarajatlari;

- kartani avtorizatsiya qilish jarayonining ma'lum bir murakkabligi va shbu amaliyotning kartalariga xizmat ko'rsatuvchi protsessing markazi bilan munosabatlar.

Bank uchun imiyozlar:

- ular jabb qilingan resurslar miqdorini karta egalari o'zlarining maxsus bank hisobvaraqlariga va sog'urta depositlariga qo'yishlari kerak bo'lgan summalari hisobiga ko'paytirish imkonini beradi, bunda banklar "karta" operatsiyalarining ishonchligini ta'minlash uchun foydalanadilar;

- kartalar bilan barcha operatsiyalar uchun (sotib olish, naqd pul o'tkazish, konvertatsiya qilish) bank komissiya oladi, mijoz kartani o'zi ham to'laydi;

- nafaqat naqd pulni, balki cheklarni ham to'lov aylanmasidan chiqarib tashlashning jahon tendentsiyasini hisobga olgan holda bankning raqobatchilik salohiyati ortib bormoqda, bankning innovatsion jarayonlar ishtirokchisi sifatidagi nafuzi ortib bormoqda.

Bank uchun "karta" biznesining muqolay tomoni, zyniqsa ish boshida (mavjud tizimga kirish yoki o'z protsessing markazini tashkil qilish, apparat va dasturiy ta'minot xarajatlari, do'konlar bilan aloqalarni o'rnatish va boshqalar) xarajatlari bilan bog'liq.

Texnik qo'llanish bo'yicha tomondan plastik kartochkalar magnitli va mikroprotsessorlarga ajratiladi. Hozirgi ko'pchilikka ma'lum to'lov kartochkasi magnitli hisoblanadi, ma'lumotlar kartochkaning ichida bo'laychi tar magnitli

- chisqda saqlanadi.

Kartochka tizimida magnitli kartochkalardan tashqari mikroprosessorli yoki "smar-kartochka"lar ham ishlatiladi.

Plastik kartochkalarining emitenti - plastik kartochkani chiqargan, mijozlarning hisob-kassa operatsiyalarini ro'yohga chiqaruvchi bank hisoblanadi.

Plastik kartochkani egasi - jismoniy yoki yuridik shaxs bo'lgan mijoz, bank emitent bilan shartnoma tuzadi (bankdagi hisob shartnomasi, bankdagi jang'armasi, kredit shartnomasi), belgilangan chiqim limiti doiranda plastik kartochka ishlatilganda operatsiyani ro'yohga chiqaruvchi bo'lib jarayonlarda qatnashadi.

Jismoniy shaxslar turli plastik kartochkalarga ega bo'lishlari mumkin.

Hisob-kitob kartochkasi - bank kartochkasining turi bo'lib, bankda hisob raqamga ega bo'lgan shaxslarga plastik kartochka egasining emitent bilan tuzgan shartnomaga muvofiq belgilangan limitda pullik hisob-kitob bajarishga, tovarlar va xizmatlar uchun to'lovlarni amalga oshirishda ishlatiladi, naqsh pul olinishi mumkin (bunday plastik kartochkalarni debet kartochkalar deb ham yuritiladi).

Kredit kartochkasi - bankning kredit kartochkasi bo'lib, bunda plastik kartochkani egasi emitent bilan tuzilgan shartnoma shartlariga muvofiq emitent tomonidan ajratilgan kredit limit va sarafat limiti chegarasi miqdori operatsiyalarni bajarishi mumkin, ya'ni tovar va xizmatlarni sotib olish yoki naqsh pul mablag'larini olish operatsiyalarini bajarishi mumkin.

Banklar yuridik shaxslarga hisob-kitob va korporativ kredit kartochkalari berishi mumkin.

Bank kartochkasi hisobvarag'ida vujudga keluvchi overdraft uning katta kichikligi hamda kartochka turiga qarab ruxsatli yoki ruxsatsiz overdraft, nazorat etilmaydigan debet kartochkalari bo'yicha yuzaga kradigan hamda yuqoridagi ruxsat etilgan hajmda kredit kartochkalarida yuzaga keladi. Mijoz hisobvarag'idagi vositalar ro'yxati bo'g'risidagi to'lov hujjatlarini olish kamida bajarilma, ruxsatsiz overdraftni paydo

to'loviga ega keluvchi ruzatda overdraft summasi ushiritilgan qarzlarning qarashiga moslasadi.

Shuningdek, keng tarqatilgan maosh plastik kartochkalari mavjud. Bunday kartochkalar faqat so'mda ochiladi, qoldig'iga fojalar qo'shib beriladi. Maoshlik kartochkalar ish faoliyatini olib borayotgan fuqarolar uchun qatnashga marofiq markazlashgan va bank korxonalarini ixtirokida amalga oshiriladi. Korporativ mijozlar bunda kassani muhim shoslar bilan jihatlash xarajatidan azod etiladi, yirik korxonalarda naqd pul bilan bo'ladigan ishlarga va maoshlarni odatiy tarqatishdagi xarajotlar kamayadi. Bunda banklar mijozlar kassasini kengaytirish, qo'shimcha resurslarni jalt etish, mijozlarning xizmat ko'rsatish tezligini oshirish imkoniyatlariga ega bo'ladi.

9.4. Xarjli davlatlarda plastik kartochkalarining turlari va qo'llanilishi

Jahon bank tizimi amaliyotida plastik kartalarni qo'llashda, uning turlaridan biri sifatida kredit plastik kartalar ham qo'llaniladi, u o'zining ishlatilishi o'rniga qarab ham anchaqina ajdalliklarga ega. Bank kredit kartasi (plastik) o'z egasiga tovarlar yoki xizmatlarni sotib olayotganda tovar yoki xizmatlar uchun to'lovni ketchiktirish imkonini beradi. Har bir karta egasi uchun uning kredit hisobvarag'i uchun kredit limiti belgilanadi, bu mijozning doimiy (joriy, jang'arma va boshqalar) bank hisobvarag'idan mustaqildir. Bank tomonidan chiqarilgan kartalar uchun hisob kredit kartalari yordamida to'lovlarni tashkil qiluvchi bank filialida saqlanadi.

Kartalardan 18 yoshdan oshgan shaxslar foydalanishi mumkin va ularning nomiga joriy bank hisob raqamini ochish shart emas. Shuning uchun banklarda joriy hisobvaraqlari va jang'armalariga ega bo'lgan mijozlar kredit kartadan teng hisopqli foydalanishlari mumkin.

Yetti a'chamidagi kredit kartada mijozning to'lov qobiliyati, egasining ismi, uning bankdagi hisob raqami, bank filiali kodi, bank nomi, ushbu turdagi kartalardan foydalanadigan

elektron to'lov tizimining belgilar, qolgramma, muddat to'g'risida va uning orqa tomonida magnit shaklda ma'lumotlarning imzasi kabi ma'lumotlar mavjud.

Kredit kartalar yordamida siz quyidagilarni amalga oshirishingiz mumkin: tovarlarni sotib olish, xizmatlar uchun to'lov, kredit yoki avans shaklida naqd pul olishni ushbu turdagi kartalar ishlaydigan bank tizimining har qaysisidan amalga oshirish mumkin. Aksariyat kredit kartalari ham tegishli tizimga kiruvchi bank muassasalarida mamlakat ichida va xorijda bankomatlar (avtomatlar) orqali naqd pul olish uchun ishlatilishi mumkin.

Kredit kartalar bilan amalga oshiriladigan eng keng tarqalgan operatsiya – tovarlar va xizmatlar uchun to'lov – kassa chekini tayyorlash va tranzaksiyani ra'yxatdan o'tkazish uchun mashinalar va qabul qilinishi kerak bo'lgan kredit karta belgilarini takrorlaydigan qurilmalar bilan jhozlangan maxsus jhozlangan joylarda amalga oshirilishi mumkin.

Ushbu terminal qurilmalari egasi shaxsiy identifikatsiya raqamini (PIN kod) terish vaqtida kredit karta yordamida tranzaksiyaga ruxsat beradi. Kredit karta hisobvarag'i avtomatik ravishda debetlanadi va pul mahlag'lari dastlab sotuvchining hisob raqamiga o'tkaziladi, bu esa naqd yoki qog'oz to'lov hujjatlariga (cheklar va boshqalar) ehtiyojni yo'qotadi. Bir oyda bir marta karta egasi o'z hisob hisobvarag'idagi mahlag' harakati to'g'risidagi ma'lumotni (hisobot) oladi. Bunda qilingan xaridning qiymati va sarafi, avans shaklida olingan naqd pul (ortiqcha sarflashga ruxsat beriladi - overdraft - past foizli kredit sharoitida) to'g'risidagi ma'lumotlar bo'ladi.

Karta egasi hisobotni olgan kundan boshlab 25 kun ichida kreditdan foydalanganlik uchun foizlarni to'lamasdan qarzniing barcha summasini to'lash yoki summaning faqat bir qismini (yoki oltin kartaning kamida 5 funt sterling yoki 5 foiz) to'lash haqqiga ega. Qarzniing qoldig'ini bir oy ichida to'lash, bankka foizlarni ham to'lashi shart.

Foiz stavkalari darajasini aniqlashda kredit karta kompaniyasi naqd pul olingan paytdan boshlab yig'ilm asdiradi, lekin tovar sotib olish va ularni bank o'tkazmasi orqali to'lash

uchun foiz olinmaydi, agar to'liq kartid qarzi hisobiyatli davr ichida, hisobovida ko'rsatilgan sotib olingan kardan hisoblab 25 kun ichida to'langan bo'lsa.

Kredit karta kompaniyalari tovarlar va xizmatlar uchun to'lash uchun kredit kartalarini qabul qiladigan savdo tashkilotlaridan daromad oladi. Ushbu tashkilotlar kompaniyalarga kredit kartalari orqali to'langan tovarlar narxiga chegirma o'tkazadilar (o'rtacha 2-3%). Tirik savdo tashkilotlari hozirda o'zlarining kredit kartalarini chiqaradilar.

Sa'nggi yillarda milliy kredit karta kompaniyalari xalqaro tarmoqning bir qismini aylandi. Endi kredit kartalarining aksariyati ichki va xalqaro hisab-kitob va to'lov operatsiyalarida teng qo'llanilishi mumkin.

Kredit kartalaridan foydalangan holda kredit bo'lib-bo'lib to'lanadigan an'anaviy kreditdan quyidagicha farq qiladi:

- kreditni tashkil qilish narxi bir martalik;
- ularning egalarining kichik bir qismi tomonidan kartalardan o'rtacha foydalanishning oldini olish qiyin;
- kartalardan fribgarlik bilan foydalanish xarfi mavjud.

Emblem – muomalaga kartochnalarni chiqaradigan bank muqayyi – narxidan ko'rsatilayotgan xizmatlarning rentabelligi mavzisini jiddiy maunda bo'lib hisoblanadi. Ko'pgina kredit karta operatsiyalari daromadli bo'lishi uchun bir necha yil kerak bo'ladi.

Plastik kartalaridan foydalanish muhim daromad manbayi hisoblanadi. AQSHda kredit kartalari kreditlarning 6 foizini beradi, lekin ular banklar tomonidan olingan daromadning 10 foizini tashkil qiladi.

Kartochnalardan foydalanishning tabiiy tarmoqlari quyidagilardan iborat:

- qog'oz ish oqimining hajmi sezilarli darajada kamaymaydi;
- kartalardan ruzatata foydalanishning yuqori darajasi;
- qabaklashdirish;
- fribgarlik.

Chet elda yo'qolgan kartalardan ruzatata foydalanishning oldini olish uchun bunday kartalar ro'yxati yuritiladi - to'xtatish ro'yxati (stop list). Karta yo'qolganini payqagan egasi bu haqda darhol bankka xabar berishi kerak va u bu ma'lumotni kartalarni

qabul qiluvchi tashkirlariga yuboradi.

XX asrning 80-yillari o'rtalarida eng yirik banklar tomonidan kredit kartalaridan noqumuniy foydalanishdan yo'qotishlar miqdorini kamaytirish uchun ustulabtirish deyarli mumkin bo'lmagan poligrammali kartalar chiqarildi. Bunda karta yo'qolgan taqdirda mijozning hisobini blokirovka qilish uchun taqdim etish, nafaqat bankomat klavaturasida shaxsiy identifikatsiya raqamini terishga uch marta urinish huquqiga ega bo'lgan tartib joriy etildi, shundan so'ng karta avtomatik ravishda muvazaladan chiqariladi va raqam noto'g'ri terilganligi sababdan so'zlangandan keyin mijozga qaytariladi. Banklar bankomat foydalanuvchilarini aniqlash uchun kameralar o'rnatadilar, kartalardan ruxsatsiz foydalanishning oldini olib uchun sensorli va boshqa qurilmalardan foydalanadilar.

Yuqorida qayd etilgan plastik kartalar to'lov yoki debet kartalaridan foydalanish tartibidan biroz farq qiladi, ular chakarta tarzda korxonalarda naqd pul, cheklar, kredit kartalariga potentsial elektroa muqobilir.

Egasi uchun debet karta kredit olish yo'li bilan emas, balki uning hisobidan to'g'ridan-to'g'ri pul mahlag'larini echib olish orqali to'lov operatsiyalarini amalga oshirishning qulay vositasidir. Ushbu kartalar tovar va xizmatlar uchun to'lov miqdorini kassa bilan cheklanmagan holda naqd pulsiz ushbu to'lashni qulaylashtiradi. Turli xil debet kartalari - bankomatlari tomonidan foydalanish uchun mo'ljallangan kartalardir (Elektronik Banking Machines — EBM yoki A utomated Teller Machines - ATM). Ularning yordami bilan siz mijozning hisobvorag'ida mavjud bo'lgan summalari doirasida naqd pul olishingiz, hisob raqamiga naqd pul kiritishingiz va boshqa operatsiyalarni amalga oshirishingiz mumkin. Bankomat kartalari mijozning usmonatiga ega bo'lgan bank tomonidan chiqariladi.

Kredit va debet kartalarining afzalliklarini yanada rivojlantirish, G'arb iqtisodchilarining fikriga ko'ra, ipu otuvchi kartochkalarda namoyon bo'ladi. Hozirda ular faqat boshqalar mijozlarga beriladi.

Chekl kafolat kartasi - mijozga karta egasiga cheklari kafolatlash uchun ishlatiladigan plastik magnet kartaning bir turi.

Plastik magnet kartalarning qo'yidagi mikroprotsessori kartalardan foydalananda afalliklari ko'payadi. «Memory card», «Chip card», «Microcircuit card», «Smart card». Mikroprotsessor kartasi katta hajmdagi ma'lumotlarni ishonchli saqlash va ishlatishga qodir. Barcha elektron kartalar o'rnatilgan mikroprotsessorga ega va qurvat jihatidan shaxsiy kompyuterlardan bir oz pastroqdir.

Kartaning tengaytirilgan sotira sig'imi uning egasi, mijozning bank hisob raqami, shuningdek, karta yordamida amalga oshirilgan yozinda amalga oshirilgan 200 ga yaqin tranzaksiya haqidagi ma'lumotlarni saqlash va undan foydalanish imkonini beradi. Amalga oshirilgan operatsiyalar haqidagi ma'lumotni terminal ekranidan o'qish mumkin.

Mikroprotsessori kartochkalar 2-3 sonaga ega, ulardan biri maxfiydir. Magnet plastik kartalardan foydalanishga yo'naltirilgan allaqachon mavjud elektron to'lov nomlarida foydalanish uchun kartaga magnet shirniq qo'llanilishi mumkin. Mikroprotsessori kartalarning magnet chiqiqi an'anaviy kartalarga nisbatan afalligi tranzaksiyalarning ishonchligini oshirishdir. Smart kartalarni sotilashtirish yoki shaxsiy identifikatsiya raqami bilan molashtrish deyarli mumkin emas.

Ushbu kartalar uchuvchan bo'lmagan dasturlashtiriladigan lapan o'qish uchun mo'ljallangan sotiraga ega. Barcha kerakli ma'lumotlar sotirada saqlanadi, u elektr ta'minoti o'chirilgandan keyin ham saqlanadi. Texnik jihatdan, mikroprotsessori kartalar sotiraning ayrim qismlarini ruxsatats ko'rishdan to'sib qo'yish imkoniyati masalasi allaqachon hal qilingan.

Mikroprotsessor kartalari mijozning shifosiga ko'ra ko'proq turdagi operatsiyalarni bajarishga imkon beradi. Ular ko'pincha ko'p maqsadli, ko'p funktsiyali deb ataladi.

Magnet va mikroprotsessori kartalar turlicha qayta ishlanadi. Xarid qilishda egasi magnet kartasni terminalga kiritadi va shaxsiy identifikatsiya raqamini (PIN) teradi. Terminal karta egasi, sotuvchi va bank uchun mo'ljallangan kvititsyaning uchta nusxasini chop etadi. Xaridor ularni imzolaydi. Shifoni bajarish uchun sotuvchi mijozning to'lov qobiliyatini tasdiqlovchi hujjatni olishi kerak. Zamonaviy terminallar xobotot markazidagi markaziy

kompyuterga ulanish uchun bir nechta soniya ichida onlayn rejimda ishlashga imkon beradi. Agar sotuvchiga karta egasining to'lov qobiliyatini qo'shimcha tasdiqlash kerak bo'lsa, u bank bilan telefon orqali bog'lanadi, mijozning hisob raqamini, kartaning amal qilish muddatini, uning hisob raqamini va tranzaksiya amalga oshirilgan summasi ma'lum qiladi. Kartaning nomidan chiqarilgan bank kompyuter tarmog'i orqali ushlabolgan kod yordamida operatsiyani tasdiqlaydi (yoki rad etadi). Ikkita kod ushbu kvitansiya da belgilanadi, shundan so'ng operatsiya karta egasining hisobvaraqchida amalga oshiriladi. Har kunning oxirida sotuvchi terminalka qayta ishlangan cheklarni yig'adi, depozit shaklida to'ldiradi va ushbu tashkiloti ularni pochta orqali yuboradi yoki o'z bankiga taqdim etadi. Veksellarni chegirma komissiyasi shug'irla tashlangan tubum ushbu tashkilotining joriy hisob raqamiga o'tkaziladi. Keyin sotuvchining banki karta emitentining hisob kitobi bilan hisob-kitob qiladi va emitent bank karta egasidan to'lovni oladi.

POS (Point of sale) terminal qurilmasiga o'rnatilgan bo'lsa, elektron kartani o'qish uchun ishlatilgan. Egasi klavixatarda PIN-kodni kiritadi va terminal kartaning haqiqiyligini va "sotib olish qobiliyatini" tekshiradi. Agar mablag' yetarli bo'lsa, bir nechta soniya ichida mijozning hisobvarag'idan pulni eshik olish bo'yicha operatsiya amalga oshiriladi (karta debet qilinadi) va pul mablag'lari sotuvchining hisob raqamiga o'tkaziladi (POS-qurilmasi kreditlanadi). Mijozning to'lov qobiliyatini tavsiflovchi ma'lumotlar kartaning sotirada joylashganligi sababli, har bir operatsiyani onlayn tasdiqlashning hojati yo'q. Pul mablag'lari sotuvchining bank hisobvarag'iga ish kati oxirida bank bilan bir telefon orqali sutbat davomida o'tkaziladi. Telefon aloqasi mavjud bo'lmagan hushlarda pul mablag'lari POS - mashinaning ma'lumotlari yash olinadigan va keyinchalik bankka o'tkaziladigan elektron karta yordamida bankka o'tkazilishi mumkin. Har bir bunday pul o'tkazmasi bilan kasbda yo'qolgan, o'g'irlangan va foydalanilmagan kartalar ro'yxati yangilanadi.

Elektron kartalar to'lovlarni amalga oshirish jarayonini soddalashtiradi va tezlashtiradi, telekommunikatsiya tizimlaridan deyarli foydalanishni talab qilmaydi. Ular bo'yicha

hisob-kitoblar markaziy kompyuterning noto'g'ri ishlashi yoki boshqa nohosliklar yuzaga kelganda to'xtamaydi.

Smart-kartalardan foydalanish bilan bog'liq muammolar orasida iqtisodchilar ularning narxini ajratib ko'rsatishadi (bu magnet chiziqli kartalar narxidan yuqori va faqat smart-kartalar ko'lamini kengaytirilgandan keyin kamayishi mumkin).

Lazer kartalar ko'p funktsiyali plastik kartalarning bir turidir. Ularni yaratish va qo'llash eng yangi texnologiyalarga (lazerli skanerlash) asoslangan. Eng ko'p ishlatiladigan lazer kartalari AQSHda. Bu kartochkalar katta hajmdagi ma'lumotlarni saqlashi mumkin va turli tranzaksiyalarni amalga oshirish, tovar va xizmatlar uchun to'lovlar tuzib, ulardan tibbiy maqsadlarda foydalanishgacha, istalgan vaqtda va istalgan sharoitda egasining sog'lig'iga ta'sir qo'yish uchun ishlatilishi mumkin. Buning uchun mijoz barmog'ini xaritadagi sensorga qo'yishi kerak va monitor ekranida uning sog'lig'i ko'rsatkichlarining dekodlanishi paydo bo'ladi.

Onega paytlarda belgilangan xarid qobiliyatiga ega bo'lgan arzon kartalar soti ko'paydi, ular xarid qobiliyatini to'liq yo'qotguncha bo'lib-bo'lib to'lash bilan o'tkaziladi. Store value — turli texnologik tizimlardan foydalanishga asoslangan kartadir. Bu kartochkalarga quyidagilar kiradi:

- xaridan, mehmonxona xizmati, garaj, uy va boshqalar kabi sifatida ishlatiladigan teshik yoki magnet chiziqli plastik kartochkalar;

- muxa ko'shirish uchun plastik kartalar;

- ishga, kutubxonaga, jamoat transportiga chiqqa, bank qabulxonalariga (avtotanklar) kirish uchun ruxsatnoma sifatida xizmat qiluvchi plastik yoki karton kartalardir.

Bank mijozlari odatda kartalar to'plamiga ega. Kelajakda ko'plab kartalar ko'p maqsadli kartalar bilan almashiriladi, shuningdek, uyda yoki ish joyida o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish banki sifatida qo'llaniladi.

Shu bilan birga, xorijiy davlatlarda plastik kartochkalarning ko'plab asosiy turlari qo'llaniladi.

Xalqaro to'lov tizimidagi EUROPAY int kartochkasi E kilda bo'ladi:

- Eurocard I Master Sard Mass;

- Eurocard I Master Sard Gold - shaxsiy adamlar uchun;

- Eurocard I Master Sard Business - tashkilot va korxonalarining xodimlari uchun.

Eurocard I Master Sard Mass kartochkasi ikki rejimda harakatlada bo'ladi: debetli (Direct Debit) va oylik limitga asoslangan (Revolving Credit).

Eurocard I Master Sard Mass Direct Debit - bu «qimmat bo'lmagan» xalqaro to'lov plastik kartochkasidir. Xarajat hisob varag'ida bo'lgan qoldiq summasi doirasida bo'ladi. Kartochka egasi bankning mijosi bo'lishi mumkin. 3 oy ichida 500 AQSH dollari ekvivalenti miqdorida istalgan xorijiy valyutada pul bo'lgan mijozlarga oshilishi mumkin. Bank kartochkasiga o'tkazilgan minimal miqdor - 1000 AQSH dollari bo'lishi kerak, shundan 500 AQSH dollari - olinmaydigan qoldiq bo'lishi lozim.

Eurocard I Master Sard Mass Revolving Credit - avtomatik oylik qayta boshlanadigan (revolver krediti) kredit kartochkasi. Kartochka bo'yicha chiqim operatsiyalari mijoz tomonidan belgilangan oylik summadan qayta boshlanadi. Kartochkaning egasi bankning xohlagan mijosi bo'lishi mumkin. 3 oy ichida 500 AQSH dollari ekvivalenti miqdorida istalgan xorijiy valyutada mablag'i bo'lgan miqdorga shunday kartochkalar oshilishi mumkin. Bank kartochkasida o'tkazilgan minimal miqdor 3000 AQSH dollari bo'lishi kerak. Shundan 1500 AQSH dollari - olinmaydigan qoldiq bo'lishi lozim.

Eurocard I Master Sard Gold - opro'li kredit kartochkasi bunda uning egasi 3000 AQSH dollari summasigacha kredit olishi mumkin. Kartochkaning egasi bankning doimiy mijosi bo'lishi mumkin. 6 oy ichida 1000 AQSH dollari miqdorida istalgan xorijiy valyutada mablag'i bo'lishi, bank kartochkasiga o'tkazilgan minimal miqdor 5000 AQSH dollar bo'lishi lozim.

Eurocard I Master Sard Business - tashkilot va korxonalarining xodimlari uchun hisob-hisob kartochkasi, xodimlarga oylik berish, xizmat xalari xarajatharini to'lashda qo'llaniladi. Kartochkaning afzalligi xohlagan naqd pulni to'lov kontrakt to'lovlarini amalga oshirish mumkin. Kartochka bankning yuridik mijozlariga beriladi. 3 oy ichida 5000 AQSH

dollari ekvivalentidagi xorijiy valyutada oylik pul aylanishiga ega bo'lgan mijmlarga oshilishi mumkin. Turiidik shaxslar o'z ishlari uchun binoan bunday kartochkalarning sohlagan miqdorini oshishi mumkin. Bunda massus kartochkani hisobvarag'i ochiladi, barcha kartochkalar summasi limitiga teng bo'lgan summada. Minimal miqdor har bir kartochka uchun 100 AQSH dollarida olinmaydigan qoldiq bo'ladi, kartochkalar bepul tayyorlanadi.

VISA CLASSIC - Visa int to'lov tizimidagi eng yirik to'lov kartochkasi, dunyoning 20000 ga yaqin banklarni birlashtiradigan plastik kartochkaning eng ko'p tarqalgan turi hisoblanadi. Minimal miqdori - 1000 AQSH dollari. Shundan 1500 dollar ishlatilmaydigan qoldiq bo'lishi mumkin. O'zbekistonda VISA kartani ochish uchun 100 dollar miqdorida o'z hisob raqamida qoldiqqa ega bo'lish zarur.

SIRIUS MAESTRO - Evropay to'lov tizimining debetli kartochkasi juda qulay. Bank kartochkasi hisobvarag'idagi birinchi oshilishda 100 AQSH dollari ishlatilmaydigan qoldiq bo'ladi.

GLOBAL SAVING CARD - dunyoning kommunikatsiya, telekommunikatsiya ko'pasiyasi GLOBAL ONEning telefon kartochkasi. Kartochka dunyoning 60 dan ko'p davlatlardan abonentni chiqarishga va 190 dan ko'p davlatlardan so'rov qilishda imkon beradi. Mehmonxonalardan va bazaar-merketalardan telefon qilganda, kartochka ko'zga ko'rinarli miqdorda tejashga imkon beradi, binobarin, so'zlashish narxi GLOBAL ONEtariflariga asosan asqilanadi. Kartochka 24 soat ishlaydi, so'zlovshilar uchun to'lov sadqaro kartochkalar VISA yoki Eurocard Master Card oqali yoziq beriladi. Har oyning oxirida missus o'z qilgan qo'ng'iroqlari to'g'risida to'liq hisobot olish.

9.5. Iqtisodiyetni modernizatsiyalash sharoitida O'zbekistonda 2020-2025-yillarda bank xizmatlarini rivojlantrish isiqbollari

O'zbekistan Respublikasi Prezidentining 2020-yil 2-martdagi FF-5153-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2017-2021-yillarda

O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha "Harakatlar strategiyasi"ni "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili"da amalga oshirishga e'tibor Davlat dasturida belgilangan vazifalardan kelib chiqqan holda, shuningdek, moliyiy sektor rivojlanishini rag'batlantirish, banklarning investitsiyaviy jihatdadorligini, bank tizimlari omumbopligi va sifatini oshirish uchun bank sektorini tubdan transformatsiya qilish maqsadida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-mayda PF-5992-son bilan "2020-2025-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi" Farmoni qabul qilindi.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI PREZIDENTINING FARMONI 2020-2025-YILLARGA MO'LIJALLANGAN O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING BANK TIZIMINI ISLOH QILISH STRATEGIYASI TO'G'RSIDA

Moliyaviy sektorni tubdan isloh qilish davrimda qator chora-tadbirlar amalga oshirildi va natijada ilg'or bank biznesini yuritish hamda ushbu sektorda raqobat muhitini kuchaytirish uchun zarur huquqiy shart-sharoitlar yaratildi.

Xususan, salqaro standartlarga muvofiq keladigan va moliyaviy sohaga xorijiy investitsiyalar kiritish uchun jadalkor huquqiy muhitni yaratadigan O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi, "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi, "Valyutaviy tartibga solish to'g'risida"gi hamda "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida"gi yangilangan qonunlari qabul qilindi.

Shu bilan birga, bank sohasidagi hozirgi holat ta'lim bank sektorida davlatning yuqori darajadagi aralashuvi, davlat ishlaridagi banklarda menejment va lavaklik-hisoblarini kuchqartirish sifatining yetarib emashligi, iqtisodiyotda moliyaviy vositachilikning past darajasi kabi bank sektorini iqtisodiy yangilanishlar va jamiyat ehtiyojlariga mos ravishda rivojlantirishga to'g'riqlik qilayotgan qator tubdan muammolar mavjudligini ko'rsatmoqda.

Moliyaviy omamlarning omumbopligini oshirish.

banklarning hisoblariga kirib borishni kamaytirish va barcha aholi punktlarida bir xil turdagi xizmatlar ko'rsatilishini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha choralar ko'rilishi lozim.

Bank tizimiga zamonaviy servis yechimlari asosida axborot texnologiyalarini, moliyaviy texnologiyalarni keng joriy etish, axborot xavfsizligini lozim darajada ta'minlash, shuningdek, moliyaviy xizmatlar ko'rsatishda inson omili ta'sirini kamaytirish bo'yicha tezkor chora-tadbirlar ko'rish talab etilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 2-martdagi PF-5953-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2017-2021-yilida O'zbekiston Respublikasini rivoqlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "im, ma'rifa va raqamli iqtisodiyatni rivoqlantirish yili"da amalga oshirishga oid Davlat dasturida belgilangan vazifalardan kelib chiqqan holda, shuningdek, muvofiq sektor rivojlanishni rag'batlantirish, banklarning investitsiyaviy jihatdorligini, bank xizmatlari sarmahopligi va sifatini oshirish uchun bank sektorini tubdan transformatsiya qilish maqsadida:

1. Quyidagilar O'zbekiston Respublikasida bank sektorini isloh qilishning asosiy yo'nalishlari etib belgilansin:

moliya bazorida teng raqobat sharoitlarini yaratish, kreditlashni faqat loyihalar shartlari asosida amalga oshirish, banklarning davlat resurslariga qaramligini pasaytirish, bank xizmati ko'rsatishni modernizatsiya qilish, banklarning qattiqqanli infratuzilmasini yaratish va faoliyatini amaliylashtirish, shuningdek, banklar faoliyatiga xos bo'lmagan funksiyalarni hisqichma-hisqich bekor qilish orqali bank tizimining samaradorligini oshirish;

kredit portfelni va tavakkalchiliklarni boshqarish sifatini yaxshilash, kreditlash hajmlarining mo'tadil o'rishiga amal qilish, muvofaqlashtirilgan makroiqtisodiy siyosat yuritish, korporativ boshqaruvni takomillashtirish va raqamli amaliy tajribaga ega bo'lgan menejerni jallb qilish, moliyaviy tavakkalchiliklarni baholash uchun texnologik yechimlarni tatbiq etish orqali bank tizimining moliyaviy barqarorligini ta'minlash;

davlat ulushi mavjud qimmat banklarni kompleks transformatsiya qilish, bank ishining zamonaviy standartlarini,

axborot texnologiyalari va dasturiy mahsulotlarni joriy etish, banklardagi davlat aksiyalari puldini zarur tajriba va bilimga ega bo'lgan inshootlarga tashabbusida sotish, shuningdek, davlat ulushi mavjud tijorat banklari va korxonalarini bir vaqtning o'zida isloh qilish orqali bank sektorida davlatning ulushini kamaytirish;

yeterli darajada siyosat ko'rsatilmayotgan va saif qatlamlarda davlat ishtirokini kuchaytirish va maqsadli chora-tadbirlarni amalga oshirish, aholi va kichik biznes uchun masofaviy siyosatlarni keng joriy qilish, kamdarj siyosat ko'rsatish nuqtalari tarmog'ini rivojlantirish, shuningdek, respublika yagona moliya tizimining o'zaro to'ldiruvchi qismi sifatida notbank kredit tashkilotlarining shakllanishi va rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish orqali moliyaviy siyosatlar amaliyotligini va sifatini oshirish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining

2020-yil 12-maydagi

PF-5992-san Farmoniga

1-ILOVA

2020-2025-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston

Respublikasining bank

tizimni isloh qilish

STRATEGIYASI

- a. Bank tizimining joriy holati.
- b. Bank tizimni rivojlantirishdagi qiyinchiliklar va muammolar.
- c. Ishchilarning maqsadlari va ulardagi yo'nalishlari.
- d. Bank tizimining samaradorligini oshirish.
- e. Bank tizimining moliyaviy barqarorligini ta'minlash.
- f. Bank sektorida davlat ulushini kamaytirish.
- g. Moliyaviy siyosatlarning amaliyotligi va sifatini oshirish.
- h. Xalqaro reytinglarda O'zbekiston bank tizimining barqarorligini oshirish.
- u. Notbank moliya institutlarini rivojlantirish.
- o. Yashilchilik loyihalarini qo'llab-quvvatlash davlat siyosati.
- z. O'zbekiston Respublikasi Tillsizlik va taraqqiyot jang'aritasi.
- g. Notbank kredit tashkilotlari.
- v. Markaziy bank va professional raqobatning roli.

va Moliya vazirligining roli va asosiy vazifalari.

Strategiyaning maqsadli ko'rsatkichlari va uni ra'yonga chiqarish usulidan monitoring.

2020-2025-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi (keyingi o'rinlarda — strategiya) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 2-martdagi PF-5953-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Iim, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturiga muvofiq, shuningdek, jahon bankining mamlakat bank tizimi joriy holatini o'rganish natijalari bo'yicha asosiy xulosalari va tavsiyalarini ko'ribatga olgan holda ishlab chiqilgan.

Strategiya bank tizimini rivojlantirishning maqsadlari, vazifalari va ustuvor sohalarini, 2020-2025-yillarda bank tizimini transformatsiya va isloh qilish yo'nalishlarini, korijiy mamlakatlarning moliya sektorini transformatsiya qilish tajribasi amida va moliyaviy tohadagi jahon tendensiyalarini hisobga olgan holda etimoliy yechimlarni ishlash yo'llarini belgilaydi.

1. Bank tizimining joriy holati

O'zbekiston Respublikasi bank tizimi bugungi kunda bank xizmatlarining asosiy sohalarini — kreditlash, deposit operatsiyalari, hisob-kitob va kassa kabi xizmatlarini ko'rsatuvchi 31 ta tijorat bankidan (keyingi o'rinlarda — banklar) tashkil topgan.

Mamlakatimiz mustaqilligi davrida banklar davlat ishtirokidagi korxonalarini va davlat rivojlanish dasturlarini imtiyozli loiz stavkalarida moliyalashtirishga faol jalb etgan holda muayyan maqsad va vazifalar uchun tashkil etildi. Natijada imtiyozli kreditlarning bank tizimi umumiy portfelidagi ulushi 60 foizdan ko'progini tashkil etmoqda.

Bank sektorida davlat ustun mavqega ega — 31 ta bankdan 13 tauning kapitalida davlat ishtiroki mavjud bo'lib, ularning kapitali bank tizimi jami kapitalning 87 foizidan ko'progini, aktivlari esa umumiy aktivlarning 85 foizidan ko'progini tashkil

qilish.

2017-yilda boshlangan bank sektorini islohi qilishning foydali boʻlgan va yil davomida boshlanishi kerak boʻlgan liberalizatsiya, bank faoliyatidagi raqobat cheklavlarini olib tashlash va banklarni ularga muvopiy boʻlgan funktsiyalardan mahrum qilish, bank xizmatlari sifatini oshirishga qaratildi.

2019-yilda bank tizimida bir qator silat oʻzgarishlari amalga oshirildi. Xususan:

bank ishining zamonaviy standart va tamoyillariga mos keluvchi yangi tahrirdagi "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi va "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunlarining qabul qilinishi;

O'zbekiston Respublikasi Tizimlash va taraqqiyot jamg'armasi iştirakida investitsiya loyihalarini moliyalashtirish mexanizmlarining olib qilinishi;

davlat dasturlarini Markaziy bankning ammiy stavkadan kam boʻlgan stavkalarda kreditlash amaliyotidan voz kechishi va 2021-yildan kreditlashning baxor shartlariga o'tishi;

tadbiqkorlikni rivojlantirish davlat raqamli dasturlari doirasida kreditlashning 3 ta bank — AT Xalq banki, "Agrotank" ATB va "Mikrokreditbank" ATBda jamlanishi;

tadbiqkorlik faoliyatini davlat tomonidan imtiyozli moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmining Tadbiqkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi orqali tashkil etilishi;

baxor tamoyillari asosida ipoteka kreditlari hisobidan aholini uy-joy bilan ta'minlashning yangi tartibi joriy etilishi;

labon banki bilan bankkorlikda qimmat banklari faoliyati ustidan professional vaqit mexanizmlari va tartib-tamimlarini ularning faol qo'llanilishi tamoyillariga mos kelishi ushbu natijadan baholashdan o'tkazilishi.

a. Bank tizimini rivojlantirishdagi qiyinchiliklar va muammolar

Bank sektorida davlatning ushbu raqamli banklarning ta'lim davlat dasturlari va korxonalarini moliyalashtirish uchun vositachi sifatida faol jild qilinishi quyidagi tizimli xatarlar va muammolarga olib keladi:

jahon bankining "Baza yurtlab" reytingidagi past ko'rsatkichlar — reytingning "Kredit o'sish" yo'nalishida O'zbekiston 67-o'rnini egallab turibdi;

yirik tijorat banklarining tarmoqlari samonaviy talablarga muvofiq transformatsiya jarayonlarida ortda qolishi, korporativ boshqaruv standartlari, ashorot texnologiyalari mahsulotlari, aktivlar va passivlarni boshqarish, mijozlar bilan aloqa qilish bo'yicha samonaviy usullarni amaliyotga joriy qilishda kechikishi;

davlat ixtirokidagi banklarning ustuvor dasturlar, sektorlar va davlat ulushiga ega korxonalariga bozor sharoitlaridan past sharoitlarda kreditlar beruvchi an'anaviy "rivojlantirish banklari" vazifasini qisman bajarishi. Chet el valyutalarida uzoq muddatli imtiyozli moliyalashtirishning mavjudligi daromad e'gri chizig'ining pasayishiga olib kelib, bu, o'z navbatida, davlat ixtirokidagi korxonalar uchun uzoq muddatli kreditlarning qisqa muddatli kreditlardan ko'ra arzonroq bo'lishiga sabab bo'ladi va ularning milliy valyutada o'sma, balki chet el valyutalarida qara olishini rag'batlantiradi;

aktivlar va passivlar dollarlashuvining yuqori darajali mavjudligi, kreditlar va depozitlarning yirik kompaniyalar va iqtisodiyotning alohida sektorlarida jamlanishi banklarni valyuta va kredit uqurlariga, shuningdek, likvidlik sarfoga duchor qiladi. 2020-yil boshida xorijiy valyutada nominallashtirilgan kreditlar jami kreditlar hajmining 48 foizini, chet el valyutalaridagi depozitlar va fondlar esa jami depozitlar hajmining 44 foizini tashkil etadi. Davlat ixtirokidagi banklar tomonidan berilgan kreditlar umumiy hajmining 36 foizi 10 ta eng yirik qarz oluvchilar hissasiga to'g'ri keladi;

banklar biznes-modellarining korporativ mijozlarga aсосat ko'rsatishga yo'naltirilganligi, notanish moliya tashkilotlari, innovatsiyalar va ashorot tizimlarining sust rivojlanganligi sababli moliyaviy o'smaboplikning past darajasidagi. Natijada, boshqa mamlakatlarda jummoniy shaxslar va korporativ mijozlarga ajratilgan kreditlar har ne'yorda taqsimlangan har vaqtda, mamlakatimizda jummoniy shaxslarga ajratilgan kreditlar jami kredit portfoli hajmining 19 foizini, korporativ mijozlarga ajratilgan kreditlar esa 81 foizini tashkil etmoqda;

nonbank kredit tashkilotlari, shu jumladan mikrofinanslash tashkilotlarining yetarli darajada rivojlanmaganligi. Buning qoʻlida faoliyatini endi boshlayotgan talibkorlar qatlamini qamrab oʻladigan, ularning boʻsqichma-boʻsqich bank kreditlarini jalb qila oʻladigan toʻlaqonli bank darajasigacha "oʻsishiga" imkon yaratuvchi samarali mezonlar yaratilmagan.

m. Ishonlarning maqsadlari va natijalari

Strategiyaning maqsadi zamonaviy bank tizimini shakllantirish, banklarning investitsiyaviy jihatidarliligini oshirish va bank xizmatlarining yangi standartlarini joriy etishga qaratilgan bank tizimida kompleks oʻzgartirishlarni amalga oshirishdan iborat.

Quyidagilar Oʻzbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilishning natijalari va natijalari hisoblanadi:

moliya boʻorida teng raqobat sharoitlarini yaratish, faqatgina boʻzar talablari asosida kreditlash, banklarning davlat resurslariga boʻlgan qaramligini kamaytirish, bank xizmatlarini modernizatsiya qilish, samarali infraqurilma yaratish va banklar faoliyatini avtomatlashtirish, shuningdek, banklarning asosiy faoliyat turi bilan bogʻliq boʻlmagan funksiyalarini boʻsqichma-boʻsqich bekor qilish orqali bank tizimining samaradorligini oshirish;

kredit portfel sifatini va tavsakkulchiliklarni oshirish sifatini yaxshilash, kreditlash hajmlari oʻsishning maʼmudi darajasiga erishish, modernizatsiyalangan makroiqtisodiy siyosat yaratish, korporativ boshqaruvni takomillashtirish va talqin muqommada amaliy tajribaga ega boʻlgan menejerlarni jalb qilish, moliyaviy tavsakkulchiliklarni baholash uchun texnologik yechimlarni tatbiq etish orqali bank tizimining moliyaviy barqarorligini taʼminlash;

davlat shaxsi mavjud boʻlgan tijorat banklarini kompleks transformatsiya qilish, bank tizimining zamonaviy standartlarini, asosiy texnologiyalarini va dasturiy mahsulotlarini joriy etish, banklardagi davlat aktyuylari paketini zarur tajriba va bilimga ega boʻlgan mamlakatlarga tajriba savdolari asosida sotish, shuningdek, davlat shaxsi mavjud boʻlgan tijorat banklari va korxonalarini bir

vaqtning o'zida islah qilish orqali bank sektorida davlatning o'rnini kamaytirish;

• yetarli darajada xizmat ko'rsatilmayotgan va zill qatlamlarda davlat ishtirokini ko'paytirish va maxalli chora-tadbirlarni amalga oshirish, aholi va kichik biznes uchun moliyaviy xizmatlarni keng joriy qilish, kambari xizmat ko'rsatish nuqtalari tarmog'ini rivojlantirish, shuningdek, respublikaning yagona moliya tizimidagi o'zaro ta'kidlovchi qim sifatida notbank kredit tashkilotlarining shakllanishi va rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish orqali moliyaviy xizmatlar samaradorligini va sifatini oshirish.

2. Bank tizimining samaradorligini oshirish.

Bank tizimi samaradorligini oshirish tadbirlarlik subyektlari va aholining arzon va sifatli moliyaviy xizmatlarga o'zib borayotgan ehtiyojlarini ta'minlash uchun qisqardi rivojlanishning eng muhim orali hisoblanadi.

Shu maqsad bilan, strategiya doirasida quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish ko'zda tutilmoqda:

• ilg'or xalqaro tajriba va texnologiyalarni jalb qilish hisobiga bank xizmatlari ko'lamini kengaytirish va sifatini oshirish;

• korporativ boshqaruvning ilg'or standartlari va tajribasini joriy etish orqali banklarda boshqaruvni takomillashtirish, bank boshqaruv organlari hisobdoqligi va faoliyatining shaffofligini hamda ular tomonidan ma'lumotlarni ko'pin darajada oshirish e'tilishini ta'minlash;

• banklar faoliyatini tijoratlashtirishni oshirish, bank tizimining moliyaviy barqarorligini ta'minlash, shuningdek, pul-kredit siyosati instrumentlarining samaradorligini oshirish uchun subsidiyalangan kredit berishdan voz kechish;

• tijorat banklarining jang'armalarni investitsiyalarga safarbar qilish hamda ularni moliyaviy va iqtisodiy nuqtayi nazardan eng samarali asboblarni moliyalashtirishga yo'naltirishni ta'minlovchi moliyaviy vositachi sifatidagi rolini oshirish;

• strategik ushbu investoriarni jalb qilish va moliya tizimining xalqaro moliya bozorlarga hisobchona-bosqich integratsiyalashuvini ta'minlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish maqsadida bank faoliyatini qisqil liberalashtirish va uni

eng yaxshi soliqqa arziyat bilan uyg'unlashtirish;

a) soliq kredit tashkilotlarini, shu jumladan, soliq segmentida raqobatni rivojlantirish, prudenstil tartibga solishning tegishli normalarini rivojlantirish orqali, shuningdek, moliyaviy tizimlardan foydalanish imkoniyatlarini yangilashtrish hisobiga rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish.

a) Bank tizimining moliyaviy barqarorligini ta'minlash.

Bank sektorining moliyaviy barqarorligi va baridoshligi rejalashtirilgan islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishning hamda biznes va aholining milliy bank tizimiga bo'lgan ishonchini mustahkamlashning asosiy sharti hisoblanadi.

Bank sektori moliyaviy barqarorligini oshirishning strategik maqsadlariga erishish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish ka'ida tutilmoqda:

1) kreditlashning o'sish sur'atlari nisbatligini ta'minlash va kredit portfel sifatini yaxshilash;

2) bank sektori nazoratini takomillashtirish va banklarda tashkilotchiliklarni boshqarishning razzomaviy tizimini tatbiq etish;

3) bank tizini va iqtisodiyotning real sektoridagi davlat ulushi mavjud korxonalarini o'zaro muvofiq ravishda idrok qilishni ta'minlash, banklar tomonidan davlat korxonalari va tashkilotlari faoliyatini transformatsiya qilishda qimmat mavqida faol ishtirok etish, real sektor va moliya sektoridagi o'zgarishlar uyg'un tarzda kechishini ta'minlash;

4) banklarning kapitaliga qo'yiladigan minimal talablarni, shu jumladan O'zbekiston Respublikasining soliqqa iqtisodiy tashkilotlarga qo'yilishi va respublika bank tizimining soliqqa moliya tizimiga integratsiyalashuvini hisobga olgan holda oshirish;

5) eng yaxshi soliqqa arziyat asosida depozitlarni kumulyatsiya tizimini ta'chillik bilan rivojlantirish.

Ko'rsatib o'tilgan chora-tadbirlar doirasida quyidagilar banklarning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga qimmat qilib:

davlat ulushi mavjud korxonalarini boshqarish razzomachiligini oshirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarning amalga oshirishini, jumladan shu doirada ma'nav korxonalarini boshqarish, moliyaviy barqarorligini oshirish va

uzviylashtirishning eng muqobil usullari ishlab chiqiladi;

• davlat ulushi mavjud banklar aktivlari sifatining mustaqil baholashdan o'tkazilishi va shu jumladan, harakatats kreditlarga amaliy ko'maklashish orqali ularning kredit portfelлари sifatini yaxshilash bo'yicha choralar ko'rinishi;

• kredit byurovlari faoliyati, shu jumladan ularning ma'lumotlar bazalarini uy-joy kommunal xo'jalik kompleks, soliq va pensiya tizimlarining asbobot tizimlari bilan integratsiyalash orqali rivojlantirish;

• bank ishini yuritish, shu jumladan korporativ boshqaruv va mijzalarga xizmat ko'rsatishda ilg'or xalqaro standartlarni joriy etish tamoyillari asosida moliya sektorining xalqaro integratsiyalashuvi;

• xisoblarini maddan tashqari hal qilish tartib-taomillari, boshqarish, ma'muriy ijro sohasidagi qonunchilikni va qurilmalarning insoniyat harakatlardan banklarni hushyor kuzura qilishning boshqa choralarini takomillashtirish.

• bank sektorida davlat ulushini kamaytirish.

Tijarat banklarini uzviylashtirish bank tizimini ishlab qilishning muhim omili hisoblanadi.

Ma'lum vaqtlarni bajarish maqsadida quyidagilar ko'zda tutilmoqda:

1) kredit tashkilotlarini ularga xos bo'lmagan banklarni bajarishdan, shuningdek, ortiqcha yuksaklardan xos qilish orqali ma'muriy yalpi ishchilik bilan bartaraf etish;

2) zamonaviy asbobot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, tijarat banklarining biznes jarayonlarini avtomatlashtirish va ma'muriy bank xizmatlari turlarini kengaytirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratish;

3) bank ishida yetarli darajada tajriba, bilim va obro'ga ega bo'lgan strategik investorlarni jalb qilgan holda, qat'iy tijarat banklarida davlat ulushini kamaytirish;

4) bank tizimini ishlab qilish davrida ulushning moliyaviy xizmatlarga bo'lgan talabini qondirish, investitsiya loyihalarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari ("loyihalar labirintlari")ni joriy qilish, bank xizmatlarining hisobiy qamrovini ta'minlash maqsadida bir qancha banklardagi davlat ulushini erta muddatli ushbu

sajlab qolish;

• **natijaviylikni, shu jumladan, banklarning regulyator va davlat organlari bilan axtorot almashinuvini takomillashtirish hamda hisob-kitoblarni shakllantirish jarayonlarini soddalashtirish va avtomatlashtirish orqali ularni taqdim etish bilan bog'liq bo'lgan yuklarni kamaytirish.**

Tirik banklarni qayta tashkil etishda asosiy yondashuv shu bo'lsa ham, shu jumladan 2020-yillarda institutsional o'zgarishlarni va undan keyingi davrda davlat ulushini strategik investorlarga ta'lim berishni nazarda tutadi.

Birinchi bosqich davomida banklarni institutsional o'zgartirish salqaro moliya institutlari bilan hamkorlikda banklarning moliyaviy holatini chuqur tahlil qilish, muvofiq muammolarni aniqlash va tegishli transformatsiya strategiyasini ishlab chiqish uchun salqaro konsalting kompaniyalarini jalb qilishni nazarda tutadi.

Salqaro moliya institutlari bilan long qamrovli hamkorlik korporativ boshqaruv, biznes-strategiya va operatsiyalarga tashkilotiy yechimlarni joriy etishga asoslanadi. Bundan tashqari, ularning ixtirochi potensial strategik investorlar uchun qimmatli belgi hisoblanadi.

Davlat ulushiga ega bo'lgan banklarni korporativ transformatsiyaga qilib jarayoni to'rtta asosiy yo'nalish bo'yicha amalga oshiriladi:

• Korporativ boshqaruvni takomillashtirish:

bank kuzatuv kengashlariga bank uchun salqaro tajribaga ega bo'lgan mustaqil a'zolarini kirguzgan holda, ularning tarkibini yangilash, iqtisodiy banklarni boshqaruv organlari o'rtasida vakolat va mas'uliyatlarni aniq taqsimlash;

• **natijaviylikni natijaviy uchun kuzatuv kengashlari nazarda tutadigan qo'shimchalarni taqdim etish;**

• **asosiy salqaro tajriba orqali bank boshqaruvining tashkilotiy tashkilotini qayta ko'rib chiqish, qo'shimchalarni taqdim etishni taqsimlash uchun "natijaviylikning o'ziga xos ko'rsatkichlari"ni belgilash amaliyotini joriy qilish;**

• **moliyaviy hisobotlarning salqaro standartlariga o'lib, muvofiq shartlarga, muvofiq va boshqa muvofiq standartlarga**

ma'lumotlarning yetarli darajada oshkor etilishini ta'minlash;

• Bank xizmatlari sifatini oshirish va ko'lamini kengaytirish; biznes jarayonlarni maqbulashtirish va boshqaruv sifatining ushbu standartlarini joriy qilish;

tavakkalchiliklarni boshqarish tizimini takomillashdirish orqali kreditlar ajratish jarayonlarini soddalashtirish;

mijozlarga ham ko'lamli xizmatlarni (moliyaviy maslahat, investitsion bankning, faktoring, hishaviy moliyalashtirish, hisab va boshqalar) taqdim etish;

• Zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy qilish;

masofaviy bank xizmatlari, shu jumladan kontaktli ta'limlar xizmi va qanrovini kengaytirish;

avtomatlashtirilgan skoring tizimi, raqamli identifikatsiyalash va kredit koreyorida ham foydalanish;

bank ma'lumotlari va tizimlarining axborot sifatchiligini kuchaytirish;

bank sohasidagi yangi konsepsiya va texnologiyalarni joriy qilish (fintech, marketpleys, raqamli bank);

• Kadrlar salohiyatini oshirish;

kadrlarni boshqarishning korporativ strategiyasini takomillashdirish;

bank kadrlarini talabkor o'qitish tizimini joriy qilish;

har bir sohaning faoliyati natijalarini baholash asosida muhojaga ham to'lovning zamonaviy tizimlarga o'tish (SPL, bonus).

Bank tizimidagi kadrlar salohiyatini oshirishda Bank-moliya akademiyasi faoliyatini yanigicha tashkil etishga alohida e'tibor qaratiladi. Bunda, yetakchi xorijiy banklar va konsultantlar bilan hamkorlik qilish asosida ulukate ta'lim tizimini tashkil etish, nazariya va amaliyot o'rtasidagi uzviy aloqani ta'minlash nazarda tutiladi.

Ikkinchi bosqich — davlat ulushini sanoatlashtirish banklarining transformatsiyasi muvaffaqiyatli yakunlanganidan so'ng amalga oshiriladi va zarur tajriba, bilim va o'ziga ega bo'lgan strategik investitsiyalarga bank aksiyalarini sotishni asosida tutadi.

Yuqoridagilarni amalga olingan holda, mazkur strategiya

doirada quyidagi banklarni transformatsiya qilish va susuzylashtirish ko'zda tutilmoqda:

- "Ipoteka-bank" ATB va "O'rnatilgan qurilishbank" ATBni Xalqaro moliya korporatsiyasining ko'magida;

- "Alqobank" ATBni Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki hamda Osiyo taraqqiyot bankining ko'magida;

- "Aska" ATBni Yevropa tiklanish va taraqqiyot bankining ko'magida;

- "Qishloq qurilish bank" ATB va "Turan bank" ATBni xalqaro moliya institutlari va konsalting tashkilotlarini jalb qilish orqali ularni qo'shib yuborish masalasini ko'rib chiqqan holda.

Mazkur strategiyani amalga oshirish doirada AT "Xalq banki" va "Asia Alliance Bank" ATBdagi davlat aktyalari paketini xorijiy strategik investorlarga sotish ko'zda tutilgan.

Bundan tashqari, AT "Xalq banki"ni susuzylashtirishga tayyorlash jarayonida jang'arib beriladigan pensiya tizimini bankdan ajratib olish ko'zda tutilmoqda.

Bank tizimini isloh qilish davrida barcha aholi qatlamlarining moliyaviy xizmatlarga bo'lgan talabini qondirish, bank xizmatlarining hududiy qamrovini ta'minlash maqsadida davlat ishtiroki ustuvor ravishda uchta bankda — "O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki" AJ (keyingi o'rinlarda - O'zmilliybank), "Agrobank" ATB va "Mikrokreditbank" ATBda saqlab qolindi.

O'zmilliybank faoliyati ustuvor ravishda strategik korxonalar va investitsiya loyihalariga bosh shartlarida bank xizmatlarini ko'rsatish, shuningdek, keng qamrovli bank mahsulotlarini taqdim etishga qaratilgan tizimli shartiyatga ega bank sifatida belgilanadi.

Bundan tashqari O'zmilliybank xalqaro tajribasi inobatga olgan holda, investitsiya loyihalarini isloh chiqish, ko'rib chiqish, moliyalashtirish va amalga oshirishni qo'llab-quvvatlashning yagona mexanizmini ("loyihalar fabrikasi") joriy etish bilan shug'ullanadi.

"Agrobank" ATB va "Mikrokreditbank" ATBning hududlardagi tarmoqlarini inobatga olgan holda, ularning faoliyati kichik va o'rta biznesni, qishloq xo'jaligidagi ishlab

chiqaruvchilarni davlat tomonidan kredit orqali qo'llab-quvvatlashga, hisoblarida, shu jumladan moliyaviy shartlar ko'rsatish qiyin bo'lgan o'z tumanlarda jismoniy shaxslarga xizmat ko'rsatish va kichik tadbirkorlik subyektlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlashga yo'naltiriladi.

Bunda, mazkur banklarda quyidagilarni amalga oshirish nazarda tutilmoqda:

professional kunatuv kengashlarini shakllantirish, ularga malakali mutaxassislarni jalb qilish;

operatsiyalar va biznes natijalarning samaradorligini kompleks monitoringi tizimini joriy qilish;

tashqi auditorlar va davlat nazorat organlari bilan o'zaro ta'limli hamkorlikni ta'minlash.

Davlat ulushi mavjud bo'lgan ayrim banklarning faoliyatini diagnostika qilish va moliyaviy ahvolini baholash asosida, bir yilga talablaridan bunda iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligidan kelib chiqqan holda qo'shimcha hujjatlariga muvofiq ularni qayta tashkil etish masalasi ko'rib chiqiladi.

4. Moliyaviy shartlarning umumiylik va sifatini oshirish.

Moliyaviy shartlarning umumiylikni oshirish aholi va tadbirkorlik subyektlari, shu jumladan, yetarli darajada xizmat ko'rsatilmayotgan segmentlar (kam daromadli jismoniy shaxslar, qishloq aholisi, mikrofirmalar va kichik korxonalar) uchun bankning bazirviy shartlaridan (depozit, kredit va to'lov shartlari) foydalanish imkoniyatini kengaytirishni nazarda tutadi.

Moliyaviy shartlar umumiylikni oshirish maqsadida quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish nazarda tutilmoqda:

« Jahon banki ko'magi bilan moliyaviy umumiylikni oshirishning aniq va muvofiqlashdirilgan yo'nalishlarini belgilovchi Moliyaviy umumiylikni oshirishning milliy strategiyasini ishlab chiqish va uni amalga oshirish;

« mahalliydamaalgan kredit dasturlarini yetarlicha xizmat ko'rsatilmayotgan va zarf qatlamlarga yo'naltirish bunda mahalliydamaalgan vaqt bo'yicha cheklash maqsadida davlatning tahtirokisini yetarli darajada xizmat ko'rsatilmayotgan segmentlarda jamlash;

« mavjud bo'ldiqlarni ta'ldirish maqsadida yaxlit va

ijtimoiy samarador moliyaviy vositachilik va mahsulotlar tizimi, jumladan sabab qatlamlar uchun maqsadli yechimlarni ishlab chiqish imkoniyatiga ega mikrocredit tashkilotlari, leasing, faktoring va moliyaviy texnologik (fintech) kompaniyalar, elektron pul operatorlari, intensivlashtirilgan kredit-vositachilarni rivojlantirish.

Banklarning hududlardagi ishtiroki hamariy bank xizmatlari ko'plamini ko'rsatuvchi va ko'p sunli boshqaruv sohasidagi talab qilmaydigan kuchan "bank xizmatlari ofislari" tarmog'ini barcha hududlarda kengaytirgan holda mavjud filiallar tarmog'ini maqbulashtirish, shuningdek, "mobil banking" xizmatlarini keng joriy qilish hisobiga ta'minlanadi.

Moliyaviy xizmatlar mahabbatidagi oshirish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish nazarda tutilmoqda:

ayrim banklar kapitalida davlat ulushi mavjudligidan qat'i nazar banklar faoliyatini amalga oshirish uchun teng sharoitlar yaratish orqali bank sektorida raqobat muhitini ta'minlash;

banklarning yangi, shu jumladan, "raqamli banking" tamoyillariga asoslangan biznes - modelarini joriy qilish; bank xizmatlari ko'rsatishning xalqaro sifat standartlarini qo'llash; banklarning operatsion va kapital sarafatlarini optimallashtirish;

birinchi navbatda, yuridik va jismoniy shaxslarning milliy valyutadagi depositlarini yanada oshirish, shuningdek, banklarning xalqaro kapital bozorlariga chiqishi hisobiga bank o'ziga qo'shimcha resurslarni jalb qilish;

kichik va o'rta biznes subyektlariga ko'rsatilayotgan xizmatlarning ko'lami va sifatini, shu jumladan, talibkorlik subyektlariga axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanigan holda xizmat ko'rsatish orqali oshirish;

ipoteka bozorida aholining mahil borayotgan ehtiyoqlarini qamovlantiruvchi tegishli bank va nobank mahsulotlar turini kengaytirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish orqali shahar va qishloq joylarida ipotekani kreditlashni rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar qabul qilish.

iv. Xalqaro reytinglarda O'zbekiston Bank tizimining mavqeyini oshirish

Ijtimoiy faoliyatning umumiy o'rinlaridan birini egallay olib,

bank tizimining rivojlanish va samaradorlik darajasi ko'rsatkichlari, qoida tariqasida, turli xalqaro reytinglarga kiritiladi va ularning asoslaridan biri jahon bankining "Benes yuritish" reytingi hisoblanadi.

Kreditlar ommabopligini va markar reytingda O'zbekistonning o'zgarayotgan ahvolidan maqsadida, 2019-2020-yillarda 4 ta qonun va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2 ta qarori qabul qilindi. Ularga muvofiq:

kreditlarning huquqiy himoyasini kuchaytirish uchun garov mulkiga qo'yilgan talablar xalqaro amaliyotga muvofiqlashtirildi;

garov reystriga yozuv kiritilgan sana undiruv namburini va kreditning boshqa kreditkorlar va uchinchi shaxslarga nisbatan ustuvor huquqini aniqlash uchun esa hisoblanadi;

undiruvni mo'l-malikka [mulkiy huquqqa] qaratishning yagona tartibi belgilandi; garovni belgilash va undiruvni unga qaratish tartib-taomillari soddalashtirildi; qaridor va kreditorga bankrotlik to'g'risidagi ishni ko'rib chiqishning har qanday bosqichda kelibuv hiliini tutish huquqi berildi; bir turdagi kreditlar tushunchasi kiritildi.

Qayd etilgan choralar milliy qonunchilikni xalqaro amaliyotga muvofiqlashtirishga, ularni qo'llash amaliyotini takomillashtirish esa mamlakat reytingini oshirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, jahon banki reytingida markar Strategiyaning muvaffaqiyatli ko'rsatkichlariga erishish uchun quyidagilar ko'zda tutilmoqda:

• Kredit aboroti manbalarini kengaytirish va ko'chmas mulk obyekti to'g'risidagi ma'lumotlarni kredit reystrida aks ettirishning yangi mexanizm va vositalarini joriy etish;

• Qonun hujjatlariga qarz oluvchining qarzini majburiy undirish jarayonida kreditkorlarning garov bilan ta'minlangan huquqlarini himoya qilishni takomillashtirishni nazarda tutuvchi o'zgartirishlar kiritish;

• Davlat personallashtirish markazi, Davlat soliq qo'mitasi, Kadastr agentligi, Majburiy ijro byurosi, Adliya vazirligi, shuningdek, kommunal xizmatlar tashkilotlari, sug'orta kompaniyalari va boshqa ko'zga tashyuvchi subyektlarning

ma'lumotlar bazasi bilan integratsiyalashgan holda qarz oluvchilarning skoring tizimini yanada takomillashtirish.

v. Nobatlik moliya maqsadlarini rivojlantirish

1. Tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi

Bank sektorining tijoratlashuvini oshirish, unga xususiy kapitalni jalb qilish va mashhur sektorni bosqichma-bosqich rivojlantirish bo'yicha vazifalarni amalga oshirish anjunda Tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi (keyingi s'rinlarda — jamg'arma) faoliyatini takomillashtirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Hozirgi vaqtda jamg'armaning faoliyati foiz stavkalarini qoplash va kreditlar bo'yicha kafilliklar berish orqali moliyaviy qo'llab-quvvatlashga qaratilgan.

Bank sektorini isloh qilish jamg'arma faoliyatini takomillashtirish zaruriyatini kuchaytiradi. Xususan, qarz oluvchining garovga qo'yilgan mol-mulkni bilan bir qatorda kafollatlar bo'yicha undirishni ko'zda tutuvchi mahsulotlarni joriy etish bo'yicha ishlar olib boriladi. Shundan tashqari, jamg'arma faoliyatining barqarorligini oshirish, shuningdek, kafilliklar bo'yicha tahaqqulachirigan komissiyalarga bosqichma-bosqich o'tish uchun moliyaviy model ishlab chiqiladi.

Jamg'armaning korporativ boshqaruvi uning kuzatuv kengashida mustaqil a'zolar, shu jumladan, xususiy sektor yoki ilmiy doira mutaxassislarining ishtiroki hisobiga kuchaytiriladi.

Jamg'armaning moliyaviy hisobotlari auditorlik tekshiruvidan o'tadi, shaffoflik va hisobdorlikni oshirish maqsadida budget qonun to'g'risidagi hisobotlar e'lon qilinadi.

Tavakkalchiliklarni monitoring qilish va boshqarish sohasida jamg'armaning salohiyati kuchaytiriladi, shuningdek, banklar tashabbus kredit qaratish jarayonining maqbuligi va ta'g'irligini baholash metodologiyasi ishlab chiqiladi.

Jamg'armaning tavakkalchiliklarni boshqarish tizimi takomillashtirilishi bilan portfelni kuzatish va unda kutilayotgan yo'qotishlar asosida turli xarakterdagi to'loqlarni undirish mahsulotlari joriy etiladi.

Jamg'arma operatsiyalari hajmining yanada kengayishi va

bank sektori barqarorligi uchun uning tizimli shaxsiyati oshirishini hisobga olgan holda, uning faoliyatini samarali prezidential nazorat qilish mexanizmi ishlab chiqiladi.

2. O'zbekiston Respublikasi Tizilish va taraqqiyot jang'armasi

O'zbekiston Respublikasi Tizilish va taraqqiyot jang'armasi (keyingi o'rinlarda — OTT) respublika moliya tizimida muhim o'rin egallaydi. 2019-yilda investitsiya loyiholari va dasturlari doirasida OTTga banklar tomonidan qayta moliyalashtiriladigan kreditlarni to'g'ridan to'g'ri berish bilan, bank tizimi orqali uning resurslarini ajratishni cheklash chorolari ko'ridi.

Shu munosabat bilan, zarur hollarda, xalqaro moliya institutlari ekspertlari va xorijiy konsultantlarni jalb etgan holda OTT faoliyati samaradorligini oshirish maqsadida uni yanada isloh qilish bo'yicha chora-tadbirlar davom ettiriladi.

a. Nobank kredit tashkilotlari

Moliyaviy ommaboplikni oshirish bank sektorini isloh qilish bo'yicha rejalarni muvaffaqiyatli amalga oshirishni ta'minlovchi umumiy ekologiyani hisobga olib, mazkur strategiya nobank kredit tashkilotlarini (NKT) rivojlantirish bo'yicha tashabbuslarni shakllantirishni ham ko'zda tutadi.

Banklarning ustun taraqqiyotga qaramay, ular aholining muayyan qatlamlarini qamrab olmaydi, massiyashtirish jarayonida va xususiyashtirishdan keyin esa ularning faoliyati yuqori daromadli yirik korxonalar va jismoniy shaxslarga yanada ko'proq qaratilishi mumkin. Bu esa NKT faoliyatini kichik biznes va kam daromadli aholiga xizmat ko'rsatishga qaratgan holda, ularni rivojlantirish zarurligini taqozo etadi.

Shu munosabat bilan, moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishda NKTning roli oshirish uchun o'rta muddatli istiqbolda Markaziy bank va boshqa vakolatli organlarning sa'y-harakatlari quyidagilarni nazarda tutadi:

NKTning barqaror rivojlanishini rag'batlantirish uchun litsenziyalash tartib-taomillarini soddalashtirish, tashkilotchilik shaholarini mutanosib ravishda tartibga solish va tegishli infratuzilmadan foydalanish imkoniyatini ta'minlash orqali teng shartlarni yaratish yo'li bilan tizimlarning ishtirok etish

imkoniyatini yengillashtrishga qaratilgan qulay normativ-huquqiy bazani ta'minlash;

milliyatli moliya xizmatlariga oid mahsulot takliflari, shart va shartlarini, shu jumladan, moliya texnologiyalari tohibida yangi yechimlarni kengaytirish;

ta'vakkalchilikka yo'naltirilgan nazoratni qillash, huquqiyatga hisobli qoidalar va talablariga riya etilishi nuqtayi nazaridan lozim darajada tartibga solish, shuningdek, kredit byurovlari bilan o'zaro hamkorlikni ta'minlash hisobiga prudensial tartibga solishning sifatini va qulayligini oshirish;

moddiyatli xizmatlar iste'mokchilarining huquqlariga riya etilishi, shu jumladan "ma'oliyatli kreditlash", xizmatlar qiymati ko'g'rida ma'lumotlarning lozim darajada ochkor etilishi, iste'mokchilar shikoyatlarini ko'rib chiqish mexanizmlarining tartibga solinishi nuqtayi nazaridan NKTni tartibga solish;

NKTning bankrotlik tartib-tamimlarini kreditkorlarning yo'qotishlarini kamaytirish maqsadida tartibga solish.

v. Markaziy bank va prudensial nazoratning roli

Kreditlashning yuqori o'sish sur'atlari saqlanib qolayotgan sharoitda, shuningdek, bank tizimini isloh qilish va rivojlantirishga tayyorlashda Markaziy bankning bank tizimi regulatsion sifatidagi rolini oshirish orqali lozim darajadagi prudensial nazoratning bo'lishi moliya tizimi barqarorligini ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan jahon banki bilan birgalikda banklar faoliyatini prudensial nazorat qilib muvazirlar va tartib-tamimlarining Davlat qo'mitasi "Banklarni samarali nazorat qilishning asosiy tamoyillari"ga murovotliqligi belgilandi.

Habuloh nuqtalaridan kelib chiqib, Markaziy bank tomonidan banklarni tartibga solish va nazorat qilishni takomillashtrish bo'yicha qo'yidagilarni nazarda tutuvchi choratadbirlarni amalga oshiriladi:

davlat ustunlik qilyotgan bank sektoridagi muvazir investitsiyalarning roli oshirish bo'lgan sektorlarga har tohish o'tirishni ta'minlash, shuningdek, banklarga nisbatan salqaro o'tirish etilgan

minimal standartlar va talablarni belgilash uchun normalni va nazorat bazasini qayta ko'rib chiqish, uni O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi va "O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida"gi qonunlariga muvofiq nazorat siklining butun spektri bo'yicha ishlab chiqish;

sektorning barqarorligi va yaxlitligini saqlab qolish uchun aniq, aniq muddatli, real strategik tashabbuslar va hayotiy biznes rejalarga ega bo'lgan barqaror istirokchilarning bazorga kirishini ta'minlash maqsadida banklarni itiza-siyalash qoidalarini qayta ko'rib chiqish;

normativ-huquqiy hujjatlarni Bank nazorati bo'yicha Basel qo'mitasining tavsiyalarini hisobga olgan holda ishlab chiqish va tashqillash;

tizimli siyosatga e'tibor berib banklar uchun kapital bazalarini joriy qilish orqali kredit portfelining haddan ziyod o'sib ketishini oldirish;

banklarning shaffofligiga va banklar tomonidan mustaqim ravishda chop etiladigan xabarlariga qo'yilgan talablarni ishlab chiqish;

nazorat faoliyatiga jalb etilgan xodimlarning salohiyatini doimiy va tizimli ravishda oshirish;

muammolarni harvaqt, xabarlar amalda ro'y berishidan oldin bartaraf etish maqsadida, jumladan banklarning o'zi tomonidan oldini oluvchi choralar ko'rishini nazarda tutuvchi tezkor tuzatish harakatlarini (harvaqt javob qaytarish choralarini) qo'llash mexanizmini ishlab chiqish;

nazorat jarayonida va ma'lumotlar almashinuvini amalga oshirishda, shuningdek, hisobotlarni shakllantrishda axborot texnologiyalarining rolini kengaytirish;

banklarning asosiy faoliyat turiga mos bo'lmagan faoliyatlarini hamda ularning bank faoliyati hisoblanmaydigan faoliyat bilan shug'ullanuvchi yordamchi shaxslarning ustav fondlari (ustav kapital)da ishtirokini bosqichma-bosqich qisqartirish;

konolidatsiyalashgan nazoratning normalni bazasini ishlab chiqish (shu jumladan bank guruhlarini aniqlash, guruhlarni identifikatsiyalash, konsolidatsiyalashgan hisobot,

kompetentsiyalashgan axborot prudential ko'rsatkichlar)

kapitalning yetariligi va likvidlik ko'rsatkichi talablariga qat'iy rioya etilishini, shu jumladan mavjud talablarni qayta ko'rib chiqish va ularni Bank nazorati bo'yicha ilaziy qo'ntalabning standartlariga muvofiqlashtirish orqali ta'minlash;

korporativ boshqaruv, ichki nazorat va tavanakkalchiliklarni boshqarish ilg'iridagi nizomlarni banklar uchun korporativ boshqaruvning umumiy tushatirib olingan tamoyillari va boshqa ilg'ir talablarga muvofiqlashtirish maqsadida qayta ko'rib chiqish;

banklarda stress-testlarning ishonchli tizimiga qo'yiladigan batafsil talablarni ishlab chiqish, uning natijalarini banklar kapitalning yetariligi ko'rsatkichlarini va likvidligini rejalashtirishda qo'llash;

zamonaviy nazorat olib borish uchun hisobotlarga oid kerakli va e'lon qilinayotgan talablarni kamaytirish hamda hisobotlarni shakllantirish jarayonini avtomatlashtirish orqali hisobot tizimini takomillashtirish;

eng yuqori tavanakkalchilikka ega — yirik, tizimli shaxsiyotga mulk banklar, yuqori yoki yomonlashayotgan tavanakkalchilik-prudlika ega va/yoki biznes faoliyati jarayonida tavanakkalchiliklarni boshqarish ushbu past bo'lgan va yuqori darajadagi ichki tavanakkalchiliklarga ega banklarga nisbatan nazoratga oid rejalashtirishni ajratib nazorat tufayli tavanakkalchiliklarni boshqarishga asoslangan nazoratga (tavanakkalchilikka yo'naltirilgan nazorat) o'tish;

bank faoliyat ustakalaligi va moliyaviy barqarorlik kabi jamiyat manfaatlari himoyasini ta'minlash maqsadida banklarni tartibga solish va sanatsiyalash hamda muvofiqsizlikni eng'artirishga oid tegishli tizimni joriy qilish;

salqarni amalqotqqa muvofiq tartib tavanakkalchiliklarni (konsentratsiya va likvidlik xavfi, kredit, operation, valyuta tavanakkalchiligi va boshqalar) boshqarish bo'yicha qo'llanmalarni ishlab chiqish;

iv. Moliya vazirligining roli va vazifalari

Qizilqiziston Respublikasida Moliya vazirligiga qarab banklarda davlat ulushi bo'yicha aksiyador vositalarini yuklagan holda davlat ulushi bo'lgan tijorat banklarini transfermatoga qilish.

va ularga zararli boshqaruv usullarini joriy etish hamda quyidagi vazifalarni bajarish bo'yicha mas'uliyat yuklatilgan:

tijorat banklarining rivojlanish strategiyasida belgilangan maqsadli vazifalar va natijalarning bajarilishini baholash va nazorat qilish, shu jumladan, hukumat qarorlariga muvofiq banklarni kapitalizatsiyaga yo'naltirilgan mahlag'ardan foydalanish samaradorligini baholash;

tijorat banklarining kreativ boshqaruvni kuchaytirish uchun xalqaro konsultantlarni maslahatchi sifatida jalb qilish, shuningdek, tijorat banklarining xalqaro moliya institutlari va konsalting kompaniyalari bilan ishloqlarini amalga oshirish va xususiylashtirishga tayyorgarlik doirasidagi o'zaro hamkorligini mustahkamlash;

moliyaviy samaradorlikka, investitsiya va kredit portfelini ularga, shuningdek, depozitlarni jalb qilish uchunidagi faolligiga to'g'ridan to'g'ri bog'liq bo'lgan ijro etuvchi (boshqaruv) organlarining samaradorligi mezonlarini ishlab chiqish va o'rnatish.

Moliya vazirligi davlat ulushiga ega bo'lgan banklarni transformatsiya qilish yuzasidan o'ziga topshiruv olgan vakolatlar doirasida quyidagilarni ta'minlaydi:

mas'ul strategiyaning maqsadli va vazifalariga muvofiq davlat ulushiga ega bo'lgan banklarni o'z vaqtida va sifatli transformatsiya qilish hamda ularni xususiylashtirish bo'yicha chora-tadbirlarni tejamli amalga oshirish.

banklar ijro etuvchi (boshqaruv) organlari va kreativ boshqaruv tuzilishini, shu jumladan mustaqil o'zlar bilan kuchaytirish, korporativ boshqaruv standartlariga qo'yiladigan talablarni oshirish, moliyaviy samaradorlik va tashkilotchiliklarni boshqarish sifat mezonlarini belgilash;

banklarni ishlab chiqish va xususiylashtirishga qadar tayyorlash jarayonlariga jalb qilish uchun xalqaro moliya institutlari va konsalting kompaniyalari bilan o'zaro hamkorlik qilish.

Quyidagilar strategiyani amalga oshirish doirasida Moliya vazirligi tomonidan bajarilishi lozim bo'lgan vazifalar hisoblanadi:

tegishli banklar tomonidan mazkur strategiya qoidalariga muvofiq ravishda hamda xalqaro moliya institutlari va

komatling kompaniyalari bilan o'zaro hamkorlikda transformatsiya rejalarini ishlab chiqilishini muvofiqlashtirib borish;

– yang'ilib boriladigan pensiya tizimi mahlag'larini samarali boshqarish va loyidalarini ta'minlash;

– banklarning transformatsiya jarayonini hamda baziriy tarmoqlar va davlat ishtirokidagi korxonalarda tarkibiy o'zgartirishlar kiritishni ushbu amalga oshirish va muvofiqlashtirish choralarini ko'rish.

vii. Strategiyaning maqsadli ko'rsatkichlari va uni re'yojga chiqarish ushbu monitoring

Bank sektorini islah qilish ho'yicha belgilangan maqsadlarga o'z vaqtida erishilishini va qilingan us'y-harakatlar muvofiqiyatini baholash maqsadida mazkur strategiya quyidagi maqsadli ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi:

1) bank tizimi aktivlarining jami hajmida davlat ulushi bo'lmagan banklar aktivlari hissasini joriy 15 foizdan 2025-yilga kelib 60 foizgacha oshirish;

2) banklar majburiyatlarining umumiy hajmida xususiy sektor oldidagi majburiyatlar hissasini joriy 28 foizdan 2025-yil yakuniga 70 foizgacha oshirish;

3) 2025-yilga kelib davlat ulushi mavjud kamida uchta bank kapitaliga zarur tajriba, bilim va obro'ga ega bo'lgan kamida uchta strategik xorijiy investorlarni jalb qilish;

4) umumiy kreditlash hajmida notbank kredit tashkilotlari hissasini joriy 0,35 foizdan 2025-yilga kelib 4 foizgacha oshirish.

Strategiyaning amalga oshirilishi ushbu monitoring olib borish, umumiy muvofiqlashtirish, bank tizimini islah qilishga ta'vqinlik qiluvchi muammoli masalalarni tekshirib ko'rib chiqish va hal etish O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Markaziy banki tomonidan amalga oshiriladi.

IX bo'lga oid nazorat savollari

- Tijorat banklari tomonidan ko'rsatiladigan an'anaviy va innovatsiyaviy xizmat uslulari tushuntirib bering.
- Mijozlarga ish joriyida va uyida masuliyatli xizmat ko'rsatish

nima?

- Internet-banking xizmatlar haqida ma'lumot bering.
- Banklarning mijozlar uyida va ish joylarida xizmat ko'rsatishning qanday turlarini bilasiz?

- «Bank mijoz» tushunigining mohiyati nimadan iborat?

- «Bank mijoz» tushunigining ishlash tartibi qanday?

- Plastik kartochkalardan foydalanish tartibini tushuntiring.

- Elektron hamyon nima?

- Identifikatsiya kartochka nima uchun zarur?

- Internet orqali bank xizmatlarini bajarish mumkinmi?

- Xorijiy davlatlarda plastik kartochkalarning turlari va qo'llanilishi haqida nimalarni bilasiz?

- Plastik kartochkalarning to'lov tizimidagi o'rnini gapirib bering.

X BOB. TIJORAT BANKLARINING FAKTORING OPERATSIYALARI

10.1. Tijorat banklarining faktoring operatsiyalari va uning mohiyati.

10.2. Faktoring operatsiyalarining turlari va ularni ajratish tartibi.

10.3. Faktoring standart ko'rsatkich shartnoma va uning tarkibi.

10.4. O'zbekiston Respublikasida tijorat banklarida faktoring operatsiyalarini rivojlantirish masalalari.

Tayanch iboralar. Tijorat banklari, faktoring operatsiyalari, faktoring shartnoma, maxsus faktoring kompaniyalari, mol yetkazib beruvchi, mol sotib oluvchi, qarzdorlik, ochiq faktoring, yopiq faktoring, debitor, kredit, regres haqqi, kichik biznes korxonalari.

10.1. Tijorat banklarining faktoring operatsiyalari va uning mohiyati

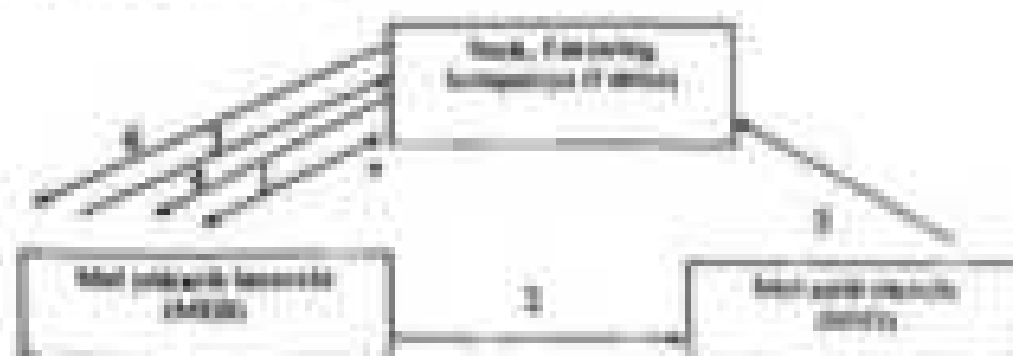
Faktoringning asosiy maqsadi - o'z mijozlarining debitor qarzdorligini inkassatsiya qilish va ularga tegishli bo'lgan to'lovlarni ular hisobiga undirib berishdan iborat.

Faktoring ushbu vositachilarning, keyinchalik esa credit banklarining operatsiyasi sifatida XVI-XVII asrlarda vujudga kelgan. Faktoring operatsiyalari tovarlarni kreditga sotish, ya'ni ular uchun to'lovlarni ma'lum kelishgan muddatdan, keyin ko'chiktirib to'lanishiga asoslangan tijorat krediti asosida vujudga kelgan. Ingliz tilidan "faktor" so'zi - mahiyat, vositachi degan ma'noni anglatadi. Iqtisodiy amaliyot nazardan faktoring, shubhasiz, vositachilik bilan bog'liq operatsiya hisoblanadi. Faktoringni vositachilik faoliyatining turi deb qarashning asosiy shartlari, bunda faktoring kompaniyasi ma'lum to'lovlar evaziga mol yetkazib beruvchi korxonaga tovarlarni sotish yoki almashlarni ko'rsatish orqali, unga tegishli bo'lgan pul mablag'larini mol sotib oluvchilardan undirib olish (debitor

qaradartilma inkassaniya qilish) bajarqini etadi. Shu sabab faktoringga aylanna kaptalni kreditlashning bir turi sifatida ham qarash mumkin. Faktoring asosan kichik va o'rtta korxonalarining faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan osh'lovlarining shidini ulish maqsadida qo'llaniladi. Bunday operatsiyalar banklar, ma'mura faktoring kompaniyalari tomonidan amalga oshiriladi.

Boshqacha qilib aytganda, faktoringda bank yoki faktoring kompaniyasi shu lum haq ruzuga o'z mijozining boshqa mijozga bo'lgan yetkazib berilgan tovarlar, bajarilgan ishlar, xizmatlar uchun haq to'lash majburiyatlarini (qaralini) sotib etadi va zudlik bilan, mg usog'i 2-3 kun davomida talabning 40-85 foizini avans tarafida o'z mijozni, ya'ni mol yetkazib beruvchi (xizmat ko'rsatuvchi)ga to'lab beradi. To'lovning qolgan 10-10 foizini kelgusida shartnomaga asosan faktoring kompaniyasi ko'rsatayotgan tashkilot (bank) varidoridan shabu qaralarni undirib olgandan keyin mijozga to'lab beriladi va bank (faktor)ga tegishli bo'lgan komissiya va to'lovlar shahid qolnadi. Ishaq amaliyotida faktoring deganda, tovarlar va xizmatlar uchun hisob-kitoblarni amalga oshirish jarayonida bank (faktor) tomonidan mijozga ko'rsatiladigan bir qator boshqa komission-vostachilik xizmatlar ham tashkil etiladi. Faktoring operatsiyasini amalga oshirishda adalida uch subyektlar qatnashadi. Ulalar:

- faktor-vostachi (tijorat banki yoki faktoring kompaniyasi);
- mol yetkazib beruvchi;
- mol sotib oluvchi.

Faktoring operatsiyasini o'tkazish jarayonlari

- Bank (faktor) va mol yetkazib beruvchi o'rtasida faktoring xizmati bo'yicha shartnoma tuzish;
- Mol yetkazib beruvchi (MYB) tomonidan mol sotib oluvchiga tovar jo'natish, xizmatlar ko'rsatish;
- MSO tomonidan yetkazib berilgan tovar va xizmatlarning hujjatlarini bank (faktor)ga berish yoki faktor tomonidan ularni (debitor qaradorlik) sotib olish;
- Bank (faktor) tomonidan MYBga tovar yoki xizmatlar haqini (40-85 foiz) to'lab berish;
- MYB va MSO o'rtasida tuzilgan shartnoma bo'yicha tovar va xizmatlarga to'lab muddati yetib kelganda, bank to'lovi MSOdan undirib oladi;
- Bank (faktor) tomonidan komissiya to'lovlarni ushlab qolgan holda to'lovning qolgan qismi (15-40 foiz)ni MSOga o'tkazib berish.

Faktoring operatsiyasini amalga oshirganlik uchun komissiya to'lovi ikki amriy amilga bog'liq bo'ladi:

Birinchiidan, MYBning faktoring operatsiyasiga jalb qilingan pul mablag'larining oboroti va tuzumiga;

Ikkinchiidan, faktoring uchun jalb qilingan kredit resurslarining miqdori va foiz stavkasiga bog'liq. Odatda, faktoring bo'yicha komissiya to'lovi bank (faktor) tomonidan mijoga to'lab berilgan pul mablag'lariga hisobli foiz stavka o'rnatish va uni undirish orqali amalga oshiriladi.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'sirida ko'pgina mamlakatlarning iqtisodiyotida yuzaga kelayotgan mu'tavozlar faktoring operatsiyalarining shamiyati va dolzarbligini yanada oshirdi.

Faktoring operatsiyasi pul mablag'larini undirish bo'yicha majburiyatni va to'lamalik riskini o'zida ifodalaganligi hisab, u riskli operatsiyalar qatariga kiradi. U risk bilan bog'liq bo'lsa-da, lekin yuqori foydali bank biznesi, moliya marketingining samarali vositasi, iqtisodiyotni rivojlantirishning zamonaviy jarayonlarga mos bo'lgan bank operatsiyalarining ixtiyoslashtirilgan shakllaridan biri hisoblanadi. Faktoring operatsiyalarini salqin iqtisodiy munosabatlarda ham qo'llanish, uni salqin kreditning shakli sifatida qarash

mumkin. Xalqaro iqtisodiy munosabatlarda eksportyorning importyorlarga bo'lgan pul talablari massas faktoring kompaniya tomonidan sotib olinadi (inkassasiya qilinadi).

XX asrning 50-yillaridan boshlab, Amerika banklari tomonidan to'lovlarning to'rtab qilishi, to'lay eimaslik, shuningdek, eksportyorlarning kreditlarga bo'lgan ehtiyojining o'sishi faktoring operatsiyalarining rivojlanishiga sabab bo'ldi.

1988-yilda nemisly huquqni unifikatsiyalash Xalqaro instituti tomonidan qabul qilingan xalqaro faktoring to'g'risidagi konventsiyaga asosan quyidagi 4 ta belgidan kamida 2 taishi qondirgan operatsiya faktoring hisoblanishi mumkin. Bular quyidagilar:

- Qarz majburiyatlarini oldindan to'lab berish shaklida kreditlash jarayonining yuzaga kelishi;

- Mol yetkazib beruvchining huquqiyeriyasi hisobi, ayniqsa, sotuv hisobining tizimli yo'lga qo'yilganligi va yuritilishi;

- Mol yetkazib beruvchi qarzni inkassasiya qilinganligi;

- Mol yetkazib beruvchini kredit riskidan sug'urta qilish.

O'zbekiston Respublikasida faktoring operatsiyalari XX asrning 90-yillaridan boshlab tijarat banklari amaliyotida qo'llanilib kelmoqda. "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunining 4-moddasiga hincan uchinchi shaxslar nomidan majburiyatlarning bajarilishini nazarda tutuvchi kafolatlar berish, uchinchi shaxslardan majburiyatlarning bajarilishini talab qilish huquqini olish va boshqalar banklar tomonidan faktoring operatsiyalarni amalga oshirishga huquqiy asos yaratib berildi.

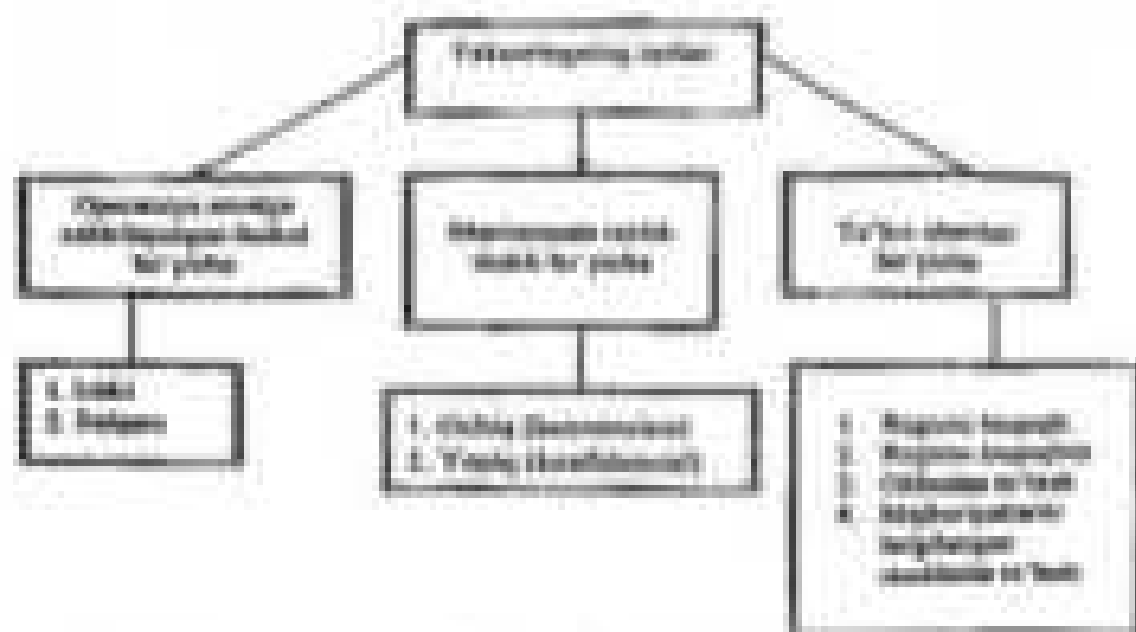
Faktoring quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- Subyektning qarz majburiyatlarini kreditlash orqali uning joriy faoliyatini moliyalashtirish, faoliyatini qo'llab-quvvatlash, manfaatlarini himoya qilish;

- MSOdan pul mablag'larini undirish;

- MYlga berilgan kredit berish ushundan monitoring yuritish;

- Kredit riskining oldini olish v.h.

Faktoring va uning turlari

10.2. Faktoring operatsiyalarining turlari va faktoring operatsiyalarini o'tkazish tartibi

Qadimda, aynan o'rta asrlarda savdogarlar guruhini ishlab chiqaruvchilar uchun nomi'lum bozorlarda tovarlarni sotish bo'yicha vositachi sifatida ishtirok etgan va shu asosda tovarli faktoringga asos solingan.

Xalqaro amaliyotda faktoringning quyidagi turlari mavjud:

- ochiq va yopiq faktoring;
- regres huquqi bilan (recourse factoring) va regres huquqsiz (non recourse factoring);
- mabiyalashtiriladigan va mabiyalashtirilmaydigan;
- ichki (domestic factoring) va xalqaro faktoring (international factoring) va boshqalar.

Bank ishi rivojlanishning ilk davrlarida faktoringning 2 ko'rinishi shakllangan. Bular ochiq yoki ko'rsatilgan (disclosed factoring) va yopiq, cheklangan (undisclosed factoring) faktoringlardir. Tarixan, birinchi marta ochiq faktoring vujudga kelgan.

Zamonaviy sharoitlarda ochiq faktoring mijoslarga moliyaviy xizmat ko'rsatishning mukammal shakli hisoblanadi. Ochiq faktoringda debitor, ya'ni MTB (tovar buyurtmalarida

ko'rsatish arqali) to'lovni amalga oshirishda bank-faktor qatnashishi to'g'risida MSOni ngohlantiradi va tovar pulni undirishga oid barcha hujjatlar (debitor qarzi hujjatlari) bankka ishlab berish uchun topshiradi. Yopiq faktoringda hisob-kitoblarda bank ishtirok etishi, debiturning bank bilan faktoring shart ko'rsatish to'g'risida shartnomasi mavjudligi, mol yetkazib beruvchining to'lov hujjatlari faktoring kompaniyasiga o'tkazilishi to'g'risida MSOga xabar berilmaydi. MSO olgan tovar va xizmatlar uchun to'lovlarni MYIning hisob varag'iga amalga oshiruvyeradi. MYB esa jo'natilgan tovar va xizmatlari uchun kelib tushgan to'lovlarni bank yoki faktor hisobiga olgan kreditini to'lash uchun o'tkazib beradi. Faktoringning bu turi bank uchun xatarli hisoblanadi. Chunki mol sotib oluvchining ma'lum sabablar bilan to'lovni o'z vaqtida amalga oshirmasligi bilan bog'liq risk bankning zimmasiga tushadi. Yopiq faktoringning risklilik darajasi yuqori bo'lganligi uchun uning narxi ochiq faktoringga nisbatan yuqori bo'ladi.

Regress huquqi bilan faktoring (recourse factoring)da bank yoki faktoring kompaniya o'z mijozining debitord qarzini regress huquqi bilan sotib olish bo'yicha shartnoma tuzadi. Buning mohiyati shundaki, agar bank (faktor) mol sotib oluvchidan tovar hujjatlari bo'yicha to'lovni undira olmasa, u mol yetkazib beruvchiga bank to'lab bergan mablag' (qarz)ni qaytarib bankka to'lash to'g'risida talabnoma qo'yishi to'g'risida kelishib oladi. Faktoringning bu turi bank riskini kamaytirishi bilan bir qatorda mol yetkazib beruvchi faoliyatida yuzaga keluvchi kredit riskni oshiradi. Regress huquqsiz faktoring (non recourse factoring)da bunday imkoniyat bo'lmaydi. Faktoringning bu turida mol sotib oluvchi mol yetkazib beruvchining talablari bo'yicha to'lamagan taqdirda ham barcha xarajatlarni bank qoplab berishi lozim bo'ladi. Shu sabab faktoringning bu turi xalqaro amaliyotda juda kam hollarda, qachonki, mol sotib oluvchining moliyaviy holati barqaror, to'lova layoqatlilik darajasi yuqori, to'lamaslik riski minimal bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Shuning uchun faktoringning bu turi ishlab chiqarish korxonalarini mol sotib oluvchi tomonidan to'lamaslik riskidan himoya qiladi.

ammo bank riskini oshirishi mumkin.

Moliyalashtiriladigan faktoringda mijoz, ya'ni MYB MSUdan muddati kelganda, olishi lazim bo'lgan to'lovlarni undirish huquqini bank (faktor)ga beradi. Faktoringning moliyalashtiriladigan turida faktoring kompaniyasi oldindan to'lab sharti bilan yuklab jo'natilgan tovarlar, ba'zi hollarda hali jo'natilmagan tovarlar bo'yicha tomonlar o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida MYBning tovar hujjatlari qiymatining 60-70 foizini berish bilan to'lab sharti asosida mijozdan tovar hujjatlari (uchyot-fakturalar)ni sotib oladi. Ayrim hollarda MYB yuborgan tovarlari yoki ko'rsatgan xizmatlari qiymatining 80-90%ini bankdan oladi, ya'ni bank o'z mijozining tovar va xizmatlar bo'yicha debitor qarzni to'lab berish yo'li bilan uning faoliyatini yuritishga kredit beradi. Jo'natilgan tovar yoki xizmatlar qiymatining 10-20%i mijozga MSUdan mablag' undirilgandan keyin, ko'pincha to'lovlar va loqalarni olib olingan holda to'lab berilishi mumkin. Xalqaro amaliyotda bunday operatsiya uchun faktor - voinachi, odatda, shartnoma summasidan 0,75 %dan 3 %gacha ko'pincha to'lov va MYB bergan krediti uchun foiz stavkasini undirib oladi. Kredit MYB tovar hujjatlarini bankka bergan kundan to bank tomonidan MSUdan pul mablag'larini undirib olinguncha bo'lgan muddatga beriladi va xalqaro amaliyotda bu kreditning foiz stavkasi hisob stavkasidan 1-2 punktga yuqori bo'lishi mumkin.

Moliyalashtirilmaydigan faktoring bank-faktor tomonidan MYBning debitor qarzdorligini inkassatsiya qilishdan iborat. Faktoringning bu turida MYB jo'natilgan tovarlarning hujjatlarini bank - faktor orqali MSUga yetkazadi. Bank o'z navbatida MYB va MSU o'rtasida tuzilgan, ko'pincha shartnomasida ko'rsatilgan muddatlarda va summada MSUdan mablag'ni MYB hisobiga undirish vazifasini bajaradi. Bunda bank MYBga undan sotib olgan tovar hujjatlarini ma'lum bir sanalarda to'lab berish bo'yicha majburiyat olishi mumkin.

Agar mo'lj yetkazib beruvchi va mol sotib oluvchi, shuningdek, faktoring kompaniyasi bir mamlakat hududida joylashgan bo'lsa, bunday faktoring ichki faktoring (domestic factoring) deyiladi. Eksportyor va importyor va bank yoki

faktor lavi mamlakatlarda bo'lib, mamlakatlarga faktoring muvohabarlari yetaga kelma, bu sahara faktoring (international factoring) hisoblanadi. Faktoringning bu turida eksportyor bank yoki faktoring kompaniya bilan global anallra shartnomasini tuzadi va eksportyorning harcha yoki ha'vi imporyorlardan uning to'lovlarini undirish huquqini faktorga o'tkazadi.

Faktoringning a yoki bu turini qo'llash mol sotib oluvchining pul mablag'lariga bo'lgan ehtiyoji va banklarda bank resurslarining yetarililigiga, faktoring operatsiyaning risk darajasiga bog'liq. Isha va boshqa sahablardan kelib chiqib faktoringning qiymati, a bo'yicha kamalas va fava to'lovlarining miqdori past yoki yuqori bo'lishi mumkin.

10.3. Faktoring xizmati bo'yicha shartnoma va uning tarkibi

Dunyo amaliyotida faktoring xizmatlarining narxi 2 elementga bog'liq:

- « Xizmat ko'rsatish uchun haq - komission to'lov. U o'rtacha shlyet-faktura narxining 0,5-3,0%ini tashkil qiladi, ammo ha'vi hallarda bu to'lov 5,0%gacha ham bo'radi.

- « Berilgan kredit mablag'leri uchun haq - bankning kredit bo'yicha fava stavkasi. Uning miqdori mijoz tovar hujjatlarini bankka taqdim qilib, pul mablag'larini bankdan olgan kundan boshlab to mol sotib oluvchidan pul kelib tashishigacha bo'lgan vaqt ichidagi mijozning kundalik debiyet saladasi miqdariga qarab belgilanadi. Ushbu davr mijozning bank kreditidan foydalangan davri- kreditning muddati hisoblanadi.

Faktoring xizmati mijoziga shartnoma asosida ko'rsatiladi. Shartnomada, albatta, bankning mol yetkazib beruvchiga regress huquqi borligi yoki yo'qligi ko'rsatiladi.

Regress huquqiga ega bo'lgan shartnomada bank mol yetkazib beruvchiga bergan uning hujjatlarini to'lab berish bo'yicha majburiyati va to'langan mablag'larini qaytib olish huquqiga ega va, aksincha, regress huquqiga ega bo'lmagan shartnomada bank to'lanmaslik riskini o'z zimmasiga oladi.

Jahon amaliyotida faktoring operatsiyalari bo'yicha chegaraviy summalarni belgilashning uch xil usuli mavjud:

- kreditlash limitini ajratish. Faktoring xizmati shartnomasida summalarni ko'rsatishning limit chegarasi belgilanadi. Agar MYB tomonidan to'lanadigan summa belgilangan limitdan oshib ketsa, bank mol yetkazib beruvchiga barcha qo'shimcha mablag'larni qaytarib berish huquqiga ega. Mol yetkazib beruvchi to'lovga qobiliyatsiz bo'lsa, u holda mol yetkazib beruvchining hisob varag'iga kelib tushadigan mablag'lar ushbu qarzdorlik summasi undirilgunga qadar bank hisobiga o'tkaziladi;

- har oylik yoki jorjatlash limitini ajratish. Mol yetkazib beruvchi mo'jaza qarzining miqdoridan qat'i nazar, shahkati qatlardan sug'urtalanadi. Limit hafta, oy, choraklarda belgilanishi mumkin;

- alohida shartnomalar bo'yicha sug'urta. Bu usul alohida holatlarda, katta summalarda shartnomalar imzolanganida qo'llaniladi. Ba'zi hollarda tomonlar aralashgan usullarni ham qo'llashlari mumkin.

Faktoring xizmati to'g'risida bank mol yetkazib beruvchi bilan shartnoma imzolashdan oldin mol yetkazib beruvchi o'z bankiga mol sotib oluvchining rekvizitlarini - to'lovchining nomi va manzili, u bilan tuzilgan shartnoma shartlari, barcha qarzdorlik to'lovlari summasi va boshqa tur ma'lumotlarni taqdim etadi. Barcha ma'lumotlarni o'rganib chiqib bank kelishuv shartlari to'g'risida qaror qabul qiladi. Faktoring xizmatlari to'g'risidagi shartnoma yoki kelishuv, odatda, 4 yilga tuziladi. Ochiq faktoringda shartnoma yoki kelishuv to'liq xizmat amalga oshirilishiga, yopiq faktoringda esa faqat hisob-kitob boqatlari hisobini (diskontlashga) yuritishga tuziladi.

To'liq xizmat ko'rsatish to'g'risidagi shartnoma yoki kelishuv regress huquqi bilan tuziladi (ma'lum vaqtga, asosan, to'lov muddatidan so'ng 90 kun), alohida holatlarda esa mol yetkazib beruvchi bankning to'lovchini qo'zgongan bo'lsa, regress huquqi bo'lmasligi ham mumkin. Davlatlararo savdo-sotiq qiladigan korxonalariga xizmat ko'rsatishda eksport va import faktoringidan ham foydalaniladi.

Faktoring kelishuvda faktoring turidan tashqari, shuningdek, quyidagilar ko'rsatiladi:

- sotib oluvchilar, taqdim etiladigan majburiyatlar;
- taqdim etiladigan majburiyatlarning limit (saxorat) summasi;

- avval miqdori;
- ushlab qolishlar;
- majburiyatlarni to'lash muddatlari;
- faktoring operatsiyalarini bajarгани uchun to'lov miqdori;
- yetkazib beruvchi tomonidan olinadigan qo'shimcha xizmatlar;

- faktoring operatsiyalari bo'yicha chegaraviy summa;
- regress huquqi;
- mol sotib oluvchi tomonidan to'lovi amalga oshirishning oxirgi muddati;

- to'lovchi to'lovi to'g'ri o'z vaqtida amalga oshirmaganda ko'riladigan choralar;

- shartnoma shartlarini buzganliklari uchun tomonlar javobgarligi;

- faktoring bo'limiga operatsiyalar bo'yicha shikoyat muddatlari;

- kelishuvning amal qilish muddati;
- kelishuvning boshqa qo'shimcha shartlari va hushqalar.

Faktoring shartnoma yoki kelishuvda bank va mijoz huquq va majburiyatlari ko'rsatib o'tiladi.

Bank majburiyatlari:

- unga taqdim etilgan qarzdorlik majburiyatlarini o'z vaqtida to'lash;

- mijozga hisob-kitoblarning holati to'g'risida yoki yuzaga kelgan ma'lum to'lovchilar bilan qiyinchiliklar to'g'risidagi xabarot taqdim etishi ko'rsatiladi.

Mijoz majburiyatlari:

- bankka barcha yetkazib bergan tovarlar yoki ko'rsatilgan xizmatlar haqidagi hujjatlarni, shuningdek, mol yetkazib beruvchi tovar va xizmatlarni qabul qilgani to'g'risidagi hujjatlarni, shartnoma shartlari hamda tovar miqdori va sifat to'g'risidagi hujjatlarni;

- tovar va xizmatlarni sotib oluvchilari bilan mavjud bo'lgan belabmovchiliklarni o'z vaqtida bartaraf etishi;

- bankka nomqabul o'zgarishlar to'g'risida o'z vaqtida ma'lumot berishi, ular bankning faktoring operatsiyalariga ta'vir etish doirasini belgilashi;

- arbitrajda ishlarni ko'rib chiqishda bank bilan birga ishtirok etishi lozim.

Faktoring operatsiyalari bank balansida aks ettirilib, debyt tomonida bank yetkazib beruvchiga to'lagan summa, kredit tomonida esa mol yetkazib beruvchi bankka to'lagan summa aks ettiriladi.

Har yili bankning faktoring bo'limi ishlarni amalga oshirish bo'yicha keyingi moliyaviy yil uchun reja tuzadi. Unda keyingi yil uchun ta'min qilinayotgan faktoring operatsiyalar hajmi, rejalashtirilgan miqdorlar, kreditlarni taqdim etish va ularni to'lash shartlari, faktoring operatsiyalarini ko'paytirish uchun foydadan o'tkazmalar miqdori va boshqalarni rejalashtiradi.

Faktoring bo'limlari bosh bankda hamda bank filiallarida tashkil qilinishi mumkin. Uning faoliyati bank ma'muriyati tomonidan kuzatilib boriladi.

Faktoring mol yetkazib beruvchi uchun foydalidir. Birinchidan, u umumiy summaning asosiy qismini shu vaqtda oladi va o'zining hamkorlari, mol yetkazib beruvchilari, odamlari bilan hisob-kitoblarni tezkar amalga oshiradi, ushbu mahtagi tejaladi, xarajatlari kamayadi. Ikkinchidan, bank to'lanmagan majburiyatlarni o'zi zimmasiga olishi bilan birga mol yetkazib beruvchining to'lanmaslik riskini ham o'z zimmasiga oladi. Uchinchidan, mol yetkazib beruvchi kredit riskidan himoyalanaadi. U o'z faoliyati bo'yicha aniq muddatlarni belgilab, o'z rejalarni amalga oshirishi mumkin. To'rtinchidan, bank mijozga to'liq summani to'laganicha boshqa sil xizmatlarni ham ko'rsatadi: mijoz bank xizmatlari bo'yicha turli xabarot, audit, sug'urta, statistika ma'lumotlar va boshqalardan sabardor bo'lish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Faktoring xizmatlari kichik biznes korxonadari faoliyatini olib borishda qalay keladi, chunki ishlab chiqarishni

kengaytirish imkoniyati bo'la turib, ular mol sotib olovchilardan mahlag'larini o'z vaqtida olinmasligi natijasida moliyaviy qiyinchiliklarga uchraydilar. Faktoring esa mana shunday moliyaviy qiyinchiliklarni bartaraf qilishga zamin yaratadi.

Ammo hamma mol yetkazib beruvchilar ham faktoring operatsiyalari subyekti bo'la olmaydilar.

Debitorlari juda ko'p bo'lgan subyektlar, kreditga va to'lovga qobiliyatsiz deb topilganda, jamiyiy shaxslardan va bankning boshqa moliyaviy talablariga javob beravermaydigan subyektlar faktoring operatsiyalarini o'tkaza olmaydilar.

10.4. O'zbekiston Respublikasini tijorat banklarida faktoring operatsiyalarini rivojlantirish masalalari

Respublika tijorat banklari tomonidan faktoring operatsiyalari «O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari tomonidan faktoring operatsiyalarini olib borish tartibi» to'g'riqidagi nizam talablari asosida amalga oshiriladi.

Banklar tomonidan faktoring xizmatlari ko'rsatishda sotib olingan majburiyatlarning to'lovini ta'minlash muddati 90 kundan oshmasligi va mol yetkazib beruvchi va to'lovchi 2-kartotekaga ega bo'lmasiligi kabi shartlari qo'yiladi. Ushbu muddatda to'lovi amalga oshirilmagan majburiyatlarni qonunchilikda belgilangan tartibda undirib olish choralari ko'rilishi shart.

Faktoring operatsiyalari quyidagilar bo'yicha amalga oshirilishi mumkin emas:

- byudjet tarkibidatiga qo'yilgan talabnomalar;
- jamiyiy shaxslarning qarzi majburiyatlari bo'yicha;
- to'lovga layoqatsiz deb e'lon qilingan korxonalarining majburiyatlari;
- qarar ko'rib ishlaydigan korxonalar bo'yicha;
- soliddan balamaga ega bo'lgan korxonalar bo'yicha;
- kapital qo'yilmalarni moliyalash bo'yicha;
- tovar to'lovi va barcha hismlari bo'yicha;
- bajarilgan ishga boshqicha boshqich yoki tugashi bilan bogliq

to'lanadigan bo'lsa;

– agar oldi-sonli ta'g'risidagi shartnomada to'lovchi shartda kelishilgan muddatda mahsulotni qaytarish huquqiga ega bo'lsa, shuningdek, sotuvdan keyin shtat ko'rsatish mavjud bo'lsa, faktoring qo'llanilmaydi.

Faktoring operatsiyalariga doir mablag'larni yetkazib beruvchining hisob raqamiga o'tkazilishi ikki nusxada memorial ardyer bilan rasmiylashtiriladi, ulardan bittasi shu operatsiya amalga oshirilgan kunga tegishli kundik bo'jajlarga tikiladi, ikkinchi nusxasi esa mijozning hisob raqamidan ko'chirmasiga olib qilinadi. Faktoring bo'yicha hisob- kitoblar amalga oshirilganida to'lov talabnomasining yuqori qismida faktoring dyegan yotuv yoki muhr va uluvchi hisobraqamida faktoring hisob raqami ko'rsatilishi shart.

Aslida faktoring yuqori daromad keltiruvchi operatsiya bo'lishi bilan bir qatorda, o'ziga yaroqcha risikli operatsiya hisoblanadi. Bank shartnoma shartlariga muvofiq operatsiyalarni amalga oshirishi, yetkazib beruvchi va to'lovchi bilan amalga oshirilgan operatsiyalarning batafsil hisobini yuritishi, yetkazib beruvchini shaxsiy hisob varag'i holati to'lovchi tomonidan to'lov talabnomalari to'lanishi va qaram qaytarilish holati ta'g'risida mustamam ravishda hisobot tayyorlashi va muddat o'tkazib yuborilgan to'lov talabnomalarning tahlilini amalga oshirishi shart.

O'zbekiston Respublikasida hozirgi paytda to'lov muddatlariga riya qilish, hamda to'lovchi yurituvchi subyektlarning debitor va kreditor qaradorliklarini imkon boricha kamaytirishga jiddiy o'tibor berilmoqda. Bank faktoring faoliyati, aynan tovar yetkazib beruvchilar va xaridorlar o'rtasidagi munosabatlarda to'lovlar ustari va muddatlilik muammolari hal qilish, ushbu munosabatlarning harqaror bo'lishiga ko'maklashishi kerak.

O'zbekiston Respublikasida banklar faktoring operatsiyalarini XX asrning 90-yillar o'rtalaridan amalga oshira boshladilar. Fuqarolik Kodexining 42-bobi pul talabnomasi ushida mablag' bilan ta'minlash, Markaziy bankning yo'riqnomalaridan ko'ch chiqib banklar faoliyatida faktoring

operatsiyalari qo'llash imkoniyatlari kengaya boshladi.

Markaziy bank tomonidan faktoring operatsiyalarini amalga oshirish uchun to'g'ri mol yetkazib beruvchining asosiy hisob raqami ochilgan bankdagi berilishiga ruxsat etilgan.

Faktoring uchun bankning o'z mablag'lari manba bo'ladi, ya'ni banklar faktoring xizmatini o'z sarmoyasi hisobiga amalga oshiradi, faktoring muddati 90 kun qilib belgilangan va faktoring operatsiyalarining samaradorligini oshirish uchun ushbu operatsiya regresst hisobqisqisga amalga oshirilishi, ya'ni bank mol yetkazib beruvchi hisobvarag'idan faktoring shartnomasi bo'yicha o'lashtirilgan summani qaytarib olibga haqli emas. Bu shart hisorgi kunda faktoring amaliyoti va uning samaradorligini ta'minlashga xizmat qilmogda. Bu operatsiya orqali nafaqat mol yetkazib beruvchi, balki mol sotib olovchi ham iqtisodiy imkoniyatlarga bo'ladi. Bular:

- + sifatli tovarni sotib olish riskini bartaraf etadi;
- + mablag'lar aylanishini teslashtiradi, raqobatbardoshligini yaxshilaydi;

- + xarid hajmini ko'paytiradi.

Bundan tashqari faktoringning iqtisodiy afalliklari:

- + likvidlik va rentabelligini oshiradi va foydasini ko'paytiradi;

- + debitor qarardorlik tunda pul mablag'iga aylanadi;

- + debitorlar tomonidan to'lovlar muddatlariga rioya qilishidan mustaqil bo'ladi;

- + xarid hajmi kengayadi va daromadlilik oshadi;

- + o'z kapitalini iqtisodiy va moliyaviy rejalashtirish imkoniyati kengayadi;

- + to'lay olinadigil riskini kamaytiradi.

Shu bilan birga faktoring mas'ul jarayon bo'lib, bu sohada yuzaga keladigan risklarni boshqarishni talab qiladi.

Umuman, faktoring pul mablag'lari va sarmoyalar aylanishini teslashtirish, qarzni undirib olish bilan bog'liq xarajatlarni kamaytirish, banklar o'rtasida munosabatlarni mustahkamlashga yordam berib, pulning hisob-kisab tizimini mustahkamlash, mamlakatda debitor va kreditor qarardorlikni

kamaytirishning muhim vositasi hisoblanadi.

X bobga oid nazorat savollari:

- 1. Faktoring operatsiyalarini amalga oshirish tartibi.
- 2. Kimga nisbatan faktoring qo'llash mumkin emas?
- 3. Faktoring shartnomasini tuzish va uning elementlari.
- 4. Faktoring simmetriyasi taqdim etish shartlari.
- 5. Tjorat banklari tomonidan faktoring operatsiyalarini o'tkazish.
- 6. Faktoring operatsiyalarining kamchiliklari.

XI BOB. TIJORAT BANKLARINING BALANS DAN TASHQARI OPERATSIYALARI

11.1. Tijorat banklari balansidan tashqari operatsiyalarining mazmuni. Tijorat banki tomonidan beriladigan kafolatlar.

11.2. Tijorat banklarining balansidan tashqari operatsiyalari turlari.

11.3. Tijorat banklarining hujjatlashtirilgan akkreditivlar vaqtidagi hisob-kitob operatsiyalari.

11.4. Tijorat banklari balansidan tashqari operatsiyalarining boshqa turlari.

Tayanch hujjatlar. Bank kafolati, inkassa, kredit kartisi, muddatli majburiyat, mol yetkazib beruvchi, oqim, sayerdraft, prinsipal, pol't kamera, realizatsiya qilinmagan foyda, realizatsiya qilinmagan zarar, standart, substandart, hujjatlashtirilgan akkreditiv, forvard, fyuchers, qimmatli qog'oz hisoblari.

11.1. Tijorat banklari balansidan tashqari operatsiyalarining mazmuni. Tijorat banki tomonidan beriladigan kafolatlar

Tijorat bankining balansidan tashqari operatsiyalari deganda pul mablag'larining harakati bilan bevosita bog'liq bo'lmagan, ammo kelganda bank uchun ma'lum bir talab va majburiyatlarni yuzaga keltiradigan operatsiyalar tushuniladi.

Tijorat banklari faoliyatida keng qo'llaniladigan balansidan tashqari operatsiyalardan biri hisoblanadigan kafolatlar berish operatsiyalari haqida.

Tijorat banklari tomonidan beriladigan kafolatlarining ikki turi mavjud:

1. Mijozlarning to'lov majburiyatlari yuzasidan beriladigan kafolatlar.

2. Yetkazib beriladigan tovarlarning sifat yuzasidan beriladigan kafolatlar.

Mijozlarning to'lov majburiyatlari bo'yicha beriladigan kafolat, natija to'lovga nisbatan bo'lib qolganda, ushbu majburiyatlari bo'yicha to'lovni amalga oshirish zarurligini bankning

stavkasi yuksaydi.

Mijozlarning to'lov majburiyati yuzasidan beriladigan bank kafolatining stand-by akkreditividan asosiy farqi shundaki, ushbu kafolat turida, tovar hujjatlarining kelib tushgan vaqtda mijozning jori hisob raqamida pul mahlag'larining bo'lmashligi bank majburiyatini bajarish uchun asos bo'ladi. Stand-by akkreditivida esa, tovar hujjatlarining kelib tushgan vaqtda mijozning jori hisob raqamida pul mahlag'larining bo'lmashligi bankning to'lov majburiyati ijrosi uchun asos bo'la olmaydi, balki mijozning to'lovga muqobil bo'lib qolishi asos bo'ladi.

Tovarlarining sifatini bo'yicha beriladigan bank kafolati tovarlarni sotib oluvchiga beriladi. Bu yerda savol tug'ilishi mumkin: tijorat banki xodimlari tovarlarning sifatini baholashni bilmaydi-ku?

Tijorat banki xodimlarining tovarlarning sifatini baholashni bilish masalaga shart emas. Ushbu kafolatni berishdan maqsad - berilgan mol yetkazib beruvchi kimsaqa sifatli mahsulot yetkazib bermasa yoki tovarlarni shartnomada ko'zda tutilgan muddatda yetkazib bermasa, olib-sotib shartnomasida ko'zda tutilgan jarimani to'lash va olibdan to'lab berilgan avans to'lovini qaytarib majburiyatni bankning zimmasiga yuklashdir.

Analizlarda ko'rsan shunday holat yuzaga keladiki, mol yetkazib beruvchi tovar summalarining asirlari qismini (30%, 50% yoki 100%) olibdan to'lab berishni sotib oluvchidan talab qiladi. Sotib oluvchi tomonidan avans to'lovi talab qilingan summada yetkazib berilganda, tabiiyki, sifatli tovarlar yetkazib berish, tovarlarni muddatda yetkazib bermaslik yoki umuman yetkazib bermaslik savfi yuzaga keladi. Buning sababi shundaki, tovarlar summalarining asirlari qismini olibdan olgan mol yetkazib beruvchilarning ko'pchiligida tovarlarni sifatli va o'z vaqtida yetkazib berish ma'vuliyati kamayadi. Shu sababli, bunday hollarda sotib oluvchi, o'zini yuqorida qayd etilgan kas bilan himoya qilish maqsadida, mol yetkazib beruvchidan yetkazib beriladigan tovarlarning sifatini bo'yicha beriladigan bank kafolatini talab qiladi.

Tijorat banklari tomonidan kafolatlar berish operatsiyalari yuqori daromadli bo'lib hisob bilan birga, yuqori riskli hamdir. Bank, aytaylik, beriladigan kafolat uchun tovar summalarining 2-3 foizi

miqdorida daromad olish bilan birga, sotib olinishining to'lovsiz noqobil bo'lib qolishi natijasida tovar summalarining 97-98 foizi miqdorida zarar ko'rishi mumkin. Shuning uchun ham Basel qo'shimchi ekspertlari tijorat banklari tomonidan berilgan kafolatlarning risk darajasi [0]ni qilib belgilashgan. Bank kafolatlarining risk darajasi yuqori ekanligiga misol qilib, Buyuk depremissiya (1929-1933-y.) davrida AQSHda yuz bergan banklarning ommaviy bankrot bo'lganligini keltirish mumkin.

Banklarning ommaviy bankrot bo'lishi, bankrotlik sabablarini aniqlash masqarida, davlat komissiyasining tuzilishiga sabab bo'ldi. Komissiya tomonidan Prezidentga va Kongressga berilgan hisobotda tijorat banklarining ommaviy bankrot bo'lishining sabablari aniqroq berildi va asosiy sabablardan biri sifatida AQSH banklarining, huda kreditdan qovch, mijozlarning to'lov majburiyatlari bo'yicha katta miqdorda kafolatlar berib yuborganligi ko'rsatildi. Natijada, Glass-Steigal qonuni qabul qilindi va AQSH banklari markaz qaranga asosan mijozlarning to'lov majburiyatlari bo'yicha kafolatlar berish huquqidan mahrum qilindi.

Bank kafolatlari ularning raqobatbardoshligi, mijozlar oldidagi reytinglarini ta'minlashning muhim vositasi hisoblanadi. Shu sababli, AQSH tijorat banklari Federal qaror tomoniga doimiy ravishda kafolatlar bo'yicha belgilangan ta'qiqni byekor qilish vaqti kelganligini bildirib, murojat qila boshladi. Ular o'z murojatlariida ushbu ta'qiq talayv AQSH banklarining Yaponiya va G'arbiy Yevropa banklariga nisbatan raqobatbardoshligiga jiddiy putur yetayotganligini ta'kidlashgan.

Pravard sanqada, 1991-yilda Glass-Steigal qonuni byekor qilindi.

Kafolat bergan tijorat bankning yetarli darajada likvidli va to'lovsiz qobil bo'lishi kafolat ijrosini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Odatda, kafolat bergan tijorat bankning likvidligi va to'lovsiz qobiligini baholashda ularga salqaru reyting agentliklari tomonidan berilgan reyting ballari hisobga olinadi. Anvni amalyotda salqaru reyting agentliklarining reyting ballarni olingan tijorat banklari tomonidan berilgan kafolatlar mavjud. bunday shartida kafolat bergan tijorat bankning likvidligi va

to'lovga qobiliyati mavjud ko'rsatkichlar asosida baholanadi. Bunda asosiy e'tibor joriy likvidlik koeffitsienti, kapitalning yetarli darajasi va bank aktivlarining sifatini ta'riflovchi ko'rsatkichlarning tahliliga qaratiladi.

Shuningdek, kafolat bergan bank joylashgan mamlakatdagi siyosiy risk darajasi ham bank kafolatlaridan foydalanishda hissa olinadigan muhim omillardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2012-yil 24-martdagi 761-sonli «Tijorat banklari tomonidan bank kafolatlarini berish tartibi to'g'risidagi ma'muriy tasdiqlash haqidagi yu'riqnomasiga (O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2012-yil 15-mayda 2364-sonli rasam bilan ro'yxatdan o'tkazilgan) muvofiq:

Birinchidan, tijorat banklari tomonidan berilgan jami kafolat va principal tomonidan qoplanmagan byuvetsizarga to'lab berilgan mablag'lar summalarning yig'indisi birinchi darajali bank kapitalining 25 foizidan oshmasligi kerak.

Ikkinchidan, kafolat shah uchun principal qiyidagi talablarga javob berishi lozim:

- qarar ko'rib chikilmayotgan bo'lishi hamda solikviy balansga ega bo'lmashligi;
- muddati o'tkazib yuborilgan kreditolik qarzlarning mavjud bo'lmashligi;
- so'ngi uch moliyaviy yil natijalari bo'yicha ijobiy auditorlik xulosaiga ega bo'lishi;
- ijobiy kredit tartibiga ega bo'lishi.

Uchinchidan, tijorat banklari tomonidan berilgan kafolatlar bo'yicha oltinsohiy yo'qotishlarga qarshi ta'sira shakllantirishi lozim.

Shuningi xarakterliki, ta'sira miqdori principalning moliyaviy ahvoli, kredit tartibi va principal faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiyot tarmog'i kabi hisobga olingan hokda uning kreditga layoqatligidan kelib chiqib baholanadi.

Yu'riqnomaga talabga asosan, principalning kredit layoqatligi ayandali, standart, substandart, spetsial va aysonda kabi ta'riflanadi.

Quyidagi holatlar mavjud bo'lganda, principalning kredit

layoqatligi ayancha deb e'tirof etiladi:

- moliyaviy jihatdan barqaror;
- yuqori daromadlilik darajasiga ega;
- barcha moliyaviy majburiyatlarini o'z muddatida bajarishga shubha tug'dirmaydigan, shu jumladan, kafolat bo'yicha qarzni qondirish uchun yetarli pul mablag'lariga ega;
- tijorat ishlarini rejalashtirish hamda moliya resurslarini erkin jalb qilish imkoniyatlari mavjud;
- faoliyati cheklangan ta'minotni hamda iste'molchilarga bog'liq bo'lmaganligi;
- taqdim yetilayotgan ta'minotga doir barcha hujjatlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan;
- kredit yoki boshqa qarzlarni bo'yicha to'lovlar o'z vaqtida amalga oshirilgan.

Kreditga layoqatligi ayancha deb e'tirof etilgan prinsipalga berilgan kafolatlar bo'yicha etimsizlik yo'qotishlarga qarshi taxira shakllantirilmagligi mumkin.

Quyidagi holatlardan biri mavjud bo'lganda, prinsipalning kredit layoqatligi «standart» deb e'tirof etiladi:

- umumiy moliyaviy ahvoli barqaror bo'lgan, lekin faoliyatida qirrin qirindiqli salbiy holatlar mavjud bo'lgan, ularning bartaraf yetilmasligi prinsipalning majburiyatlarini o'z vaqtida bajaradik holatini raqulga keltirish xavfining mavjudligi;
- daromadlari yoki pul mablag'lari oqimining pasayish tizimiyatini mavjudligi;
- faoliyati davomida kredit yoki boshqa qarzlarni bo'yicha to'lovlar muddatining bir marotaba uzaytirilganligi.

Kreditga layoqatligi «standart» deb e'tirof etilgan prinsipalga berilgan kafolat summasining 10 foizi miqdorida etimsizlik yo'qotishlarga qarshi taxira shakllantirilmagan bo'lsa,

Quyidagi holatlardan biri mavjud bo'lganda, prinsipalning kredit layoqatligi «substandart» deb e'tirof etiladi:

- moliyaviy ahvolidagi jiddiy yomonlashuviga sabab bo'luvchi holatlarning mavjudligi;
- daromadlari yoki pul mablag'lari oqimining ushbu chorakka nisbatan 50 foizga kamayganligi;
- ushbu hisobot oyidagi mavjud barcha mablag'lar kelgan

majburiyatlarini, shuningdek, kafolat summasini uchta oy davomida kelib tushgan pul mablag'larini hisobidan qaytash imkoniyatiga ega emasligi;

- faoliyati davomida kredit yoki boshqa qarzlari bo'yicha to'lovlar muddatining ikki marta oshirib berilganligi;

Kreditga layoqatligi «substandard» deb e'lon qilingan prinsipalga berilgan kafolat summasining 25 foizi miqdorida ehtimoliy yo'qotishlarga qarshi xavfni shakllantirilishi lozim.

Quyidagi holatlardan biri mavjud bo'lganda, prinsipalning kredit layoqatligi «past» deb e'lon qilinadi:

- qayd etilgan Nizomning 20-bandida nazarda tutilgan holatlardan birining og'irlashganligi;

- o'ziga besh yilda tabiiy kredit tarixiga ega ekanligi, ya'ni to'lovlarni o'z vaqtida amalga oshirmaganligi;

Kreditga layoqatligi «past» deb e'lon qilingan prinsipalga berilgan kafolat summasining 50 foizi miqdorida ehtimoliy yo'qotishlarga qarshi xavfni shakllantirilishi lozim.

Quyidagi holatlardan biri mavjud bo'lganda, prinsipalning kredit layoqatligi «yomon» deb e'lon qilinadi:

- berilgan kafolat bo'yicha majburiyatni boshqaruvchi tomonidan bajarish holatlarining yuzaga kelishi;

- kredit yoki boshqa qarzlari bo'yicha to'lovlarning o'z vaqtida amalga oshirilmaganligi;

- talab qilib olinganicha hisob xatiga o'zgi chorakda tushum bo'lmaganligi;

- moliyaviy faoliyati bo'yicha sud qarorlarining olib borilganligi;

- bankrotlik alomatlarining mavjudligi.

Kreditga layoqatligi «yomon» deb e'lon qilingan prinsipalga berilgan kafolat summasining 100 foizi miqdorida ehtimoliy yo'qotishlarga qarshi xavfni shakllantirilishi lozim.

11.2. Tijorat banklarining balanddan tashqari operatsiyalari turlari

Tijorat banklarining forward operatsiyalari ular faoliyatida keng qo'llaniladigan balanddan tashqari operatsiyalar hisoblanadi.

Tijorat bankining forvard operatsiyasi deganda ma'lum bir valyutani belgilangan kurs bo'yicha kelgusida sotib olish va sotish operatsiyasiga aytiladi.

Forvard shartnomalari tijorat banki bilan eksporulyer o'rtasida hamda tijorat banki bilan tijorat banki o'rtasida tuziladi.

Forvard shartnomasi tuzilishi bilan shartnoma summasi tegishli balandan tashqari hisob raqamda aks ettiriladi.

Uzbekiston tijorat banklarida xorijiy valyutani sotib bo'yicha tuzilgan forvard shartnomalari summasi 92700-hisob raqamda, xorijiy valyutani sotib olish bo'yicha tuzilgan forvard shartnomasi summasi esa 92716-hisob raqamda aks ettiriladi.

Forvard shartnomasining muddati tugashi bilan valyuta mablag'larining balansi hisob raqamlari bo'yicha barokatti sodir bo'ladi va natijada balansi hisob raqamlari bo'yicha tegishli buxgaltyeriya o'lchamalari rasmiylashtiriladi. Ana shundan keyin, forvard shartnomasi summasi balandan tashqari hisob raqamlaridan chiqariladi.

Forvard shartnomasi summasini balandan tashqari hisob raqamlaridan chiqarish teskari buxgaltyeriya o'lchamalarini rasmiylashtirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Forvard operatsiyalari tijorat banklari uchun yuqori riskli operatsiyalar hisoblanadi. Barcha qo'mitasining tijorat banklari aktivlarini riskka tortish shkalasi bo'yicha banklar tomonidan tuzilgan forvard shartnomalarining risk darajasi 100 niqqa teng.

Muddati tugamagan forvard shartnomalari bo'yicha realizatsiya qilmagan foyda va zarar aniqlanadi. Ammo ular balandan tashqari hisob raqamlarda aks ettirilmeydi.

Respublikamizning qator tijorat banklarida forvard operatsiyalari mavjud.

Tijorat banklarining opsiya shartnomalari risk darajasi yuqori bo'lgan balandan tashqari tashv va mahmuriyat hisoblanadi.

Tijorat banklari tomonidan mijozlarga beriladigan opsiyalarning ikki asosiy turi keng qo'llaniladi:

1. Kall opsiyalar;
2. Put opsiyalar.

Kall opsiyalar valyutalar va qimmatli qog'ozlarni belgilangan kurs bo'yicha kelgusida sotib olish huquqini beradi.

Put opsiolar valyutalar va qimmatli qog'ozlarni belgilangan kurs bo'yicha belgusida sotib olinishi beradi.

Opsion berilishi bilan tijorat banklariga tegishli balanddan tashqari hisob raqamida aks ettiriladi.

Opsion shartnomasining muddati tugashi bilan, sotib olish yoki sotib operatsiyalarining amalga oshirilishi yoki amalga oshirilmagandek qat'i nazar, opsion shartnomasi summasi balanddan tashqari hisob raqamdan o'chiriladi. Hozirgacha shunday opsion egasida faqat hissa bor. Agar opsion muddati tugagan paytda hisorda kurs opsion egasi uchun opsion balansiga nisbatan qulay bo'lsa, u opsionni ishlatmaydi. Ya'ni valyutani yoki qimmatli qog'uzni bankka emas, balki hisorda sotadi. Agar opsion egasi uchun hisorda hissa toqilay bo'lsa, u holda opsionni ishlatadi.

Yuqorida qayd etilgan har ikkala holatda opsion shartnomasi summasi bankning balanddan tashqari hisob raqamidan chiqariladi. Chunki opsion shartnomasining muddati tugashi bilan u hisobni yo'qotadi.

Opsionlarning Yevropa standart bo'yicha birinchi hissa faqat opsion muddati tugagandan so'ng amalga oshiriladi. Opsionlarning Amerika standartida esa birinchi hissa opsion muddatining istalgan vaqtida amalga oshirilishi mumkin. Shu sababli, opsion shartnomasi summasini balanddan tashqari hisob raqamdan chiqarish vaqi bevosita opsionning standartiga bog'liq.

Tijorat banklarining Futures shartnomalari ma'lum bir valyutani belgilangan kurs bo'yicha belgusida sotib olish yoki sotib olinishi beradi.

Futures shartnomasi tuzilishi bilan shartnomasi summasi tijorat bankning tegishli balanddan tashqari hisob raqamida aks ettiriladi.

Futureslar bo'yicha hisob-kitoblar tijorat bankida amalga oshirilmaydi, balki ularning palatalarida amalga oshiriladi. Shu sababli, Futures shartnomasi summasini bankning balanddan tashqari hisob raqamdan chiqarish ma'lum kurs bo'yicha, ularning palatasi tomonidan bankka jo'natilgan joriy hisob raqamdan ko'chirish hisoblanadi.

Ma'lumki, ularning palatasi Futures shartnomasi bo'yicha

hisob-kitoblarda tekshirib yeturishi har bir tijorat bankiga bittadan joriy hisob raqam ochildi. Foydalanarlar ko'pincha tashkilotlar va tashkilotlar shu hisob raqamida aks yetadi. Operatsion kun tugaygandan so'ng ularning pulatani har bir tijorat bankiga ularning joriy hisob raqamidan ko'chirishga jihatadi.

Uzbekiston Respublikasi tijorat banklarida operatsion va foydalanarlar bilan amalga oshiriladigan operatsiyalar haqqi kunda mavjud emas.

Operatsion va foydalanarlar tijorat banklari uchun yuqori riskli operatsiyalar hisoblanadi.

11.1. Tijorat banklarining hujjatlashtirilgan akkreditivlar ventanidagi hisob-kitob operatsiyalari

Tijorat banklarining hujjatlashtirilgan akkreditivlar ventanidagi hisob-kitob operatsiyalari bankda daromad ko'rsatuvchi hisobdan tashqari operatsiya hisoblanadi.

Bank tomonidan mijonga akkreditiv ochildigandan so'ng, akkreditiv summasi tijorat bankning tegishli hisobidan tashqari hisob raqamida aks ettiriladi.

Uzbekiston Respublikasi Markaziy bankining amalidagi «Uzbekiston Respublikasida naqd pulni hisob-kitoblar tashqiridagi yorqinlashga ommaviy manfaat hisobida qo'llaniladigan hujjatlashtirilgan akkreditivlarning 2 shakli haqqida»

- qo'llanilgan akkreditivlar;
- qo'llanilmagan akkreditivlar.

Amma, ularga amalidagi hujjatlashtirilgan akkreditivlarning yana 4 shakli mavjud.

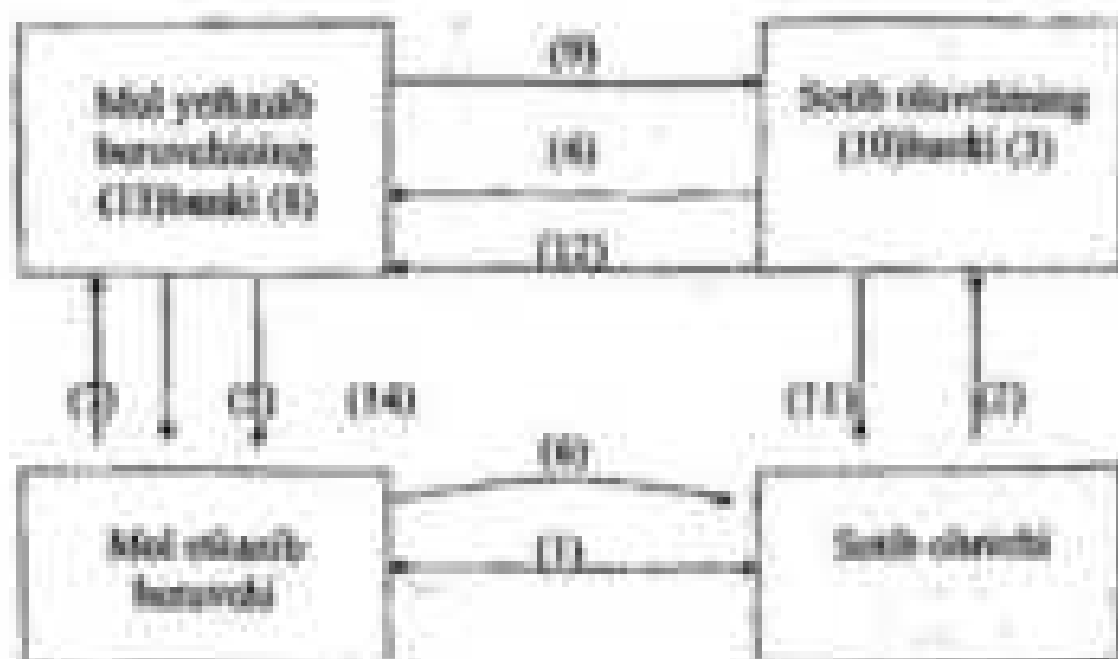
- chiqarib olinadigan akkreditivlar;
- chiqarib olinmaydigan akkreditivlar;
- tasdiqlanadigan akkreditivlar;
- tasdiqlanmaydigan akkreditivlar.

Qo'llanilgan akkreditivlarda akkreditiv summasi mijozning joriy hisob raqamidan olish, JIBO hisob raqamida depozit qilinadi. Bunda kelib tushgan hujjatlar depozit qilingan mablag'lar hisobidan ko'riladi.

Qoplanan akkreditivlarda tijorat banki uchun to'lov riski mavjud emas. Shu sababli, ular bank uchun yuqori daromadli operatsiya hisoblanmaydi.

Qoplanmagan hujjatlashtirilgan akkreditivlarda tijorat banklari uchun to'lov riski yuqori bo'ladi.

Quyidagi rasim ma'lumotlari orqali respublikamiz bank amaliyotida hujjatlashtirilgan akkreditivlarning asosiy shakli sifatida keng qo'llanilayotgan ta'minlangan akkreditivlar vaqtida naqli pulni hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibini ko'rib chiqamiz.

Ta'minlangan naqtlashtirilgan akkreditivlar orqali hisob-kitoblarni amalga oshirish tartibi

Bu yerda:

(1) — oldi-sotdi shartnomasini imzolash;

(2) — sotib oluvchi akkreditiv ochish to'g'risida o'z bankiga ariza beradi;

(3) — sotib oluvchining banki sotib oluvchining jori hisobidan to'lov summasini olib, uni alibida hisobotda (22000-hisobotda) deponatsiya;

(4) — sotib oluvchining banki real yetkazib beruvchining bankini akkreditiv ochilganligi to'g'risida yuzma ravishda xabar beradi;

(5) — mol yetkazib beruvchining banki mol yetkazib beruvchiga hujjatlashirilgan akkreditiv uchilganligi to'g'risidagi xabar yetkazadi;

(6) — mol yetkazib beruvchi tovarlarni jo'natadi;

(7) — mol yetkazib beruvchi tovarlar bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni o'zining bankiga o'zlatadi;

(8) — mol yetkazib beruvchining banki tovarlar bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni tekshiradi va qabul qilib oladi (agar hujjatlarda xatoliklar mavjud bo'lsa, u holda hujjatlarni to'g'rilash uchun mol yetkazib beruvchiga qaytaradi);

(9) — mol yetkazib beruvchining banki tovarlar bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni sotib olovchining bankiga jo'natadi;

(10) — sotib olovchining banki depozit shchotidagi mablag'lar hisobidan to'lovni amalga oshiradi;

(11) — sotib olovchining banki tovarlar bilan bog'liq bo'lgan hujjatlarni sotib olovchiga beradi;

(12) — mol yetkazib beruvchining bankiga to'lovni amalga oshirilganligi to'g'risidagi xabar yetkaziladi;

(13) — mol yetkazib beruvchining banki to'lov namunasi mol yetkazib beruvchining joriy shchotiga o'tkazadi;

(14) — mol yetkazib beruvchining joriy hisob raqamidan ko'chirma.

Kamdan ko'rinadiki, ta'minlangan hujjatlashirilgan akkreditivlarda yetkazib berilgan tovarlar yoki ko'rsatilgan summatlar beryicha to'lovlar to'liq kafolatlangan. Bu esa, o'z navbatida, to'lovchilik mas'uliyatini hal qilish, ko'pchilik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi debitor-kreditor qarindoshlik haqini qisqartirish nuqtayi nazaridan ijobiy holat hisoblanadi.

Ayni vaqtda, amaliyot ko'rsatadiki, ta'minlangan hujjatlashirilgan akkreditivlarga mos bo'lgan qator kamchiliklar ham mavjud deb hisoblash mumkin. Ulardan asosiyari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Ko'pchilik yurituvchi subyektlar pul mablag'larining ma'lum qismini o'zining ko'pchilik aylanmasidan chiqib qoladi. Depozitlangan pul mablag'laridan sotib olovchi o'zining ko'pchilik hisobida foydalanish imkoniyati, ijorat banki esa depozitlangan mablag'ga foiz hisoblanmaydi.

2. Ta'minlangan hujatlashtirilgan akkreditivlarda to'lovni amalga oshirish davri cho'zilib ketadi, hujjatlar nisbatan soq qilinadi. Natijada tovarlarni sotish jarayoni ham cho'zilib ketadi.

3. Ta'minlangan hujatlashtirilgan akkreditivlarda depozit qilingan pul mablag'lari qiymatini pasayish xavfi saqlanib qoladi. Hukm xavf infiyatiga va valyutalarning almashuv kurslarini o'zgartirishi bilan bog'liq. Infiyatning kuchayishi natijasida milliy valyutada depozit qilingan mablag'larning real qiymati pasayadi.

11.4. Tijorat banklari bilanidan tashqari operatsiyalarining boshqa turlari

Tijorat banklari bilanidan tashqari operatsiyalarining boshqa turlariga kreditlar bo'yicha muddatli majburiyatlarni namoyatlash, tovar hujjatlarini inkassoga qabul qilish hamda mijozlarga tegishli bo'lgan qiymatli qog'ozlarning blanklari va qiymatliklarni saqlash operatsiyalari kiradi.

Tijorat banki mijozga kredit liniyasi ochiganda mijoz so'ragan miqdordagi kreditni berish majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Bu paytda pul mablag'larining harakati kuzatilmaydi, ammo bank kelgusida mijozga kredit berish majburiyatini oladi.

Agar mijozning joriy hisab raqami bo'yicha ovyerdraft krediti ko'rsatib berilgan bo'lsa, u holda, mijoz ovyerdraft kreditidan foydalanishga qadar kredit summasi bilanidan tashqari hisob raqamida turadi.

Jo'natilgan tovarlar bilan bog'liq bo'lgan hujjatlar esa yetkazib beruvchining banki tomonidan sotib oluvchining bankiga inkasso uchun jo'natilgan, to'lov amalga oshirilgunga qadar tovarlar summasi bilanidan tashqari hisob raqamida turadi, sotib oluvchi to'lov toqshirig'ini yozib, to'lov amalga oshirilgandan keyin tovar hujjatlari summasi bilanidan tashqari hisob raqamidan chiqariladi.

Tijorat banklari bilanidan tashqari operatsiyalarining keyingi turi bo'lib, mijozlarga tegishli qiymatli qog'ozlarning blanklari va qiymatliklarni saqlash operatsiyalari hisoblanadi.

Tijorat banklarida qiymatli qog'ozlarning blanklari saqlanadi. Tijorat banki mijozlarga qiymatliklarni saqlash uchun so'yi beradi va so'yi qiymatliklar saqlanish saqlanadi. Bundan tashqari, bank mijozga qiymatliklarni saqlash uchun pulni kamroq ham beradi.

manon.

Qimmatliklar uyida saqlanganda tijorat banki mijozga loqat uyidan foydalanish imkonini beradi va huning uchun belgilagan komissiya toq oladi.

Qimmatliklar po'lat kameralada saqlanganda bankning o'zi ularni saqlash uchun qabul qiladi va qimmatliklarning bu-butan saqlanishini ta'minlash majburiyatini oladi.

Butan dunyoda tijorat banklari insonlar uchun o'z boyliklarini saqlashning ishonchli mahomi hisoblanadi. Shu sababli, banklarning ushbu operatsiya turi keng tarqalgan bo'lib, banklarga yiriklar darajada daromad keltiradi.

XI bo'lg'a oid nazorat savollari:

- Tijorat banklarga belandan tashqari operatsiyalar nima uchun zarur?

- Tijorat banklari tomonidan kafolatlar qaysi maqaddar uchun beriladi?

-Bank tomonidan berilgan kafolatlar qanday ramiylashtiriladi?

- Hujjatlashtirgan akkreditiv nima va uning qanday turlari, shakllari mavjud?

-Bank tomonidan ochilgan hujjatlashtirgan akkreditivlar qanday ramiylashtiriladi?

- Inkasso nima va u qanday ramiylashtiriladi?

- Kreditlar bo'yicha muddatli majburiyatlar nima va u qanday ramiylashtiriladi?

- Qimmatli qog'ozlar banklari va qimmatliklar qay tartibda bank tomonidan saqlash uchun qabul qilinadi?

XII BOB. TIJORAT BANKLARINING DAROMADLARI, XARAJATLARI VA FOYDASI

12.1. Tijorat banklari daromadlari tushunchasi, Daromad shakllari va manbalari.

12.2. Tijorat banki xarajatlari tushunchasi, Xarajatlar turlari.

12.3. Foyda tushunchasi, Foyda va rentabellik ko'rsatkichlari, Tijorat bankida foydaning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar.

12.4. Fois marjasi, Anosiy foiz marjasi ko'ffitsientlari.

Tayanch iboralar, Bank daromadi, foizli daromadlar, bank xarajati, foizli xarajatlar, bank foydasi, bankning saf foydasi, foizsiz daromadlar, daromad manbalari, komission ta'kriflar, daromad keltiruvchi aktivlar, daromad keltirmaydigan aktivlar, foizsiz xarajatlar, operatsion xarajatlar.

12.1. Tijorat banklari daromadlari tushunchasi, Daromad shakllari va manbalari

Tijorat bankning daromadlari deganda ushbu maqsadning asosiy (operatsion) va boshqa (auxiliary) faoliyatidan olingan pul natijalari tushuniladi.

Umuman aytganda, tijorat banki ma'muri korxonalar sifatida boshqa tijorat korxonalar kabi, asosiy va boshqa u's faoliyatidan daromad olishi mumkin va shuningdek, ko'ada tutilmagan boshqa (auxiliary) daromadlar ham olishi mumkin.

Maliyaviy hisoblar talqini standartlariga (MHXS) muvofiq, tijorat bankning daromadi - bu bank aktivlarining kirib kelishi yoki ko'payishi yuzad majburiyatlarining kamaytirilishi hisobiga operatsiy foydalarining ko'payishi va bu deposit egalarining kaptallariga bog'liq bo'lmagan holda bank kapitalining ko'payishiga olib keladi. Bu esa quyidagi shakllarda yuzaga keladi:

- aktivlarning kirib kelishi;

- qayta baholash natijasida aktivlar qiymatining oshishi (anousiy rentalar, murosabiy aktivlar va "soatlik uchun marjasi" qiymatli qog'ozlar kabi daromad), qo'shimcha kapitalning

ko'payishi yoki mumkin bo'lgan xislatlarning kamayishi bilan bog'liq yo'qotishlar;

- aktivlarni sotish, ishlarni bajarish, shtmatlar ko'rsatish bo'yicha aniq operatsiyalar natijasida aktivlarning ko'payishi;
- tegishli aktivlarni kamaytirish yoki taxarruf etish bilan bog'liq bo'lmagan majburiyatlarni kamaytirish.

Yuqorida aytilib o'tilganidek, tijorat bankining daromad manbaiyi uning asosiy va yordamchi faoliyati hisoblanadi. Shu bilan birga, bankning asosiy faoliyati bank operatsiyalarini bajarish va mijozlarga bank shtmatlarini ko'rsatishdir. Bankning daromad keltiruvchi boshqa barcha faoliyati taasudiy hisoblanadi.

Bu mavzu doirasida ko'rib chiqiladigan birinchi tasniflash usuliyatiga ko'ra, bank daromadlarini barqarorlik darajasiga ko'ra taqsimlashni o't ichiga oladi:

- barqaror;
- doimiy bo'lmagan.

Barqaror daromadlarga tijorat bankining nisbatan uzoq vaqt davomida doimiy ravishda oladigan daromadlari kiradi. Shuning uchun bank bunday daromadni ketajak uchun rejalashtirishi mumkin. Tijorat banki amalyotida barqaror daromadga, qoida tariqasida, asosiy faoliyatidan olingan daromadlar kiradi.

Doimiy bo'lmagan daromadlar tarkibiga tijorat banki davriy yoki nomuvodiq ravishda oladigan va shuning uchun rejalashtirish mumkin bo'lmagan daromadlar kiradi. Odatda, bankning bunday daromadi boror tawakkalchiligiining yuqori darajasi yoki taasudiy faoliyat bilan bog'liqlidir. Qoida tariqasida, doimiy bo'lmagan daromadlarga valyuta operatsiyalaridan, moliya bozorlarida qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalardan olingan daromadlar va boshqalar kiradi.

Tijorat banklarining faoliyat yuritish amalyotida ularning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishining zaruriy sharti bo'lib, barqaror manbalardan olinadigan daromadlarning doimiy bo'lmagan manbalardan olinadigan daromadlarning kichik ulushidan ustunlik qilishi hisoblanadi.

Faoliyat turi bo'yicha tijorat bankining barcha daromadlari odatda quyidagilarga bo'linadi:

- asosiy faoliyatidan olingan daromadlar bo'yicha - operatsion;
- ta'vifiy faoliyatidan olingan daromadlar;
- boshqa daromadlar.

Tijorat banki daromadlari tarkibida eng katta ulushni asosiy faoliyatidan olingan daromadlar, ya'ni operatsion daromadlar egallaydi.

Daromadlar olish shakliga ko'ra, uch guruhga bo'linadi:

- foiz daromadlari;
- hissa daromadlar (shu jumladan komissiya to'lovlari);
- boshqa daromad turlari.

Bank daromadlarining asosiy qismini foizli daromadlar, ya'ni bankning o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'larni haq to'lashdan olingan daromadlar tashkil etadi. Bu daromadlar quyidagilardan keladi:

- mijozlarga kredit berishdan;
- vaqtincha bo'lib pul mablag'larni Markaziy va tijorat banklarida joylashtirish;
- qari majburiyatlariga investitsiyalar;
- faktoring, lizing, infeyting, trust operatsiyalari.

Foiz bo'lmagan daromadlarga quyidagilar kiradi:

- komissiya daromadlari;
- moliya bazarlaridagi operatsiyalardan olingan daromadlar;
- xarid qilyotadagi mablag'larni qayta baholashdan olingan daromadlar.

Komission to'lovlar, odatda, bank komission xizmatlari sifatida mijozlarga kredit bo'lmagan bank xizmatlarini ko'rsatishdan olingan daromadlarni o'z ichiga oladi. Bu xizmatlar ma'lum miqdor novidan va ularning hisobidan bank tomonidan amalga oshiriladigan xizmatlarni o'z ichiga oladi. Ushbu turdagi xizmatlar uchun to'lov odatda komissiya shaklida olinadi: novadan, miqdor uchun kompleks hisob-kitob va kassa xizmatlari, shu jumladan bank o'tkazmalari. Komissiya stavkasi turidagi xizmat bitim yoki operatsiya miqdoriga qarab belgilanadi. Shu bilan birga, ilgariyotgan banki amaliyotida komissiya daromadlari, shuningdek, ma'lum miqdorda to'lov, ba'zi hollarda bank tomonidan amalga oshirilgan muayyan xizmatlarni qoplaydigan daromadlar ko'rinishida belgilangan xizmatlar turlaridan olinadigan

daromadlarni ham o'z ichiga oladi. Ba'zi hollarda, individual kredit operatsiyalari bo'yicha bank hisbi daromad va kamisiya olishi mumkin.

Tijorat banki daromadlari tarkibida asosiy faoliyatdan tashqari (auxiliary) olingan daromadlar nisbatan kichik ulushni tashkil etadi. Ushbu daromad guruhiga "nobank" ko'rsatishdagi stavkalar ko'rsatishdan olingan daromadlar kiradi.

bank hisoblarini, mashina va uskunalari va hamda dasturiy mahsulotlarini tarqatib berish;

ularni sotish;

korxonalar va tashkilotlar faoliyatida ishtirok etish va boshqalar.

Boshqa daromadlarga jamoalar, qo'shalar, qimmatli qog'ozlarni sotish bo'yicha bank operatsiyalaridan olingan daromadlar, cheginadi daromadlar va boshqalar kiradi.

Tijorat bankining daromad manbalari bank ko'rsatadigan turli vil operatsiyalaridan olinadigan mablag'laridir. Bank operatsiyalari turiga quyidagilar kiradi: kredit amaliyoti, diskont, qimmatli qog'ozlar operatsiyalari, kafolik faoliyati, amonatchilar nomidan depozitlar va operatsiyalarni jabi qilish, boshqa banklar bilan vakillik munosabatlariga asoslangan operatsiyalar, man'asavbiy bank xizmatlarini ko'rsatishdir.

Kredit operatsiyalari mijozlarga (juridik va jismoniy shaxslarga) kreditlar berishni va boshqa resurslarni boshqa tijorat banklariga foydalar uchun vaqtincha foydalanish uchun berishni o'z ichiga oladi. Bu banklararo kredit yoki boshqa tarzda muhtasib deposit shaklida ko'ribi mumkin.

Diskont biznesi bank tomonidan to'lanmagan vekselarni, cheklar va da'volarni cheginma (diskont) bo'yicha sotib olishga asoslangan. Uning vilno-silligi faktoring operatsiyalari, vekselarni kirobga olishdir.

Trust boshqaruvchi bank operatsiyalariga mos keladigan trust (johonchi) va agentlik xizmatlariga asoslanadi. Ushbu xizmatlar mijozning malikasi (ko'chmas mulk, qimmatli qog'ozlar, hushyoravozlagi mablag'larni) boshqarish yoki ushbu mulk nomidan muayyan operatsiyalarni amalga oshirish uchun kamisiya shaklida bank uchun daromad keltiradi.

Qimmatli qog'ozlar bilan ish yuritish bank tomonidan

qimmatli qogʻozlar chiqarish, ularni bozorda sotish, davoij daromad olish yoki qayta sotish uchun boshqa amonatlar orasidan joylashtirish va qimmatli qogʻozlarga investitsiya qilish, xususiyashtirish xarakterini koʻrsatishi oʻz ichiga oladi. Bank faoliyatining ushbu turlidan olinadigan daromad – bu qimmatli qogʻozlarni sotishdan olingan kurs farqi, dividendlar, qarz majburiyatlari boʻyicha for daromadlari, qimmatli qogʻozlarni qayta sotishdan olingan daromadlar (spekulyativ daromadlar), xususiyashtirish xarakterini uchun komissiyalar, qimmatli qogʻozlarni joylashtirish va boshqalardan, shuningdek, bankning qimmatli qogʻozlar paketini muntazam qayta baholashdagi qoʻshilgan farqlar turlari olinadigan mablagʻlardir.

Bankning kafolat berish faoliyati toʻgʻrisidan-toʻgʻri pul shaklida daromad keltiradi yoki bilvosita foyda bilan bogʻliq. Oʻz mijozlariga ularning hisob-kitoblari va kredit olishlari uchun turli shakllardagi kafolatlar va kafilliklarni berish uchun bank komissiya olishi mumkin. Mijoz bank uchun imidjni saqlab qolish, foydali xarakterini olish va hokazolalar nuqtayi nazaridan foydali boʻlganda, bepul kafolat berishi ham mumkin.

Mijozlar topshirigʻiga koʻra, bankga amonatlarni jalb qilish va operatsiyalarni amalga oshirish bilan bogʻliq xarakterli – bu hisobvaraqni ochish, yuritish va yopish, hisobvaraq operatsiyalari boʻyicha koʻchirmalarni taqdim etish va naqd pul olish yoki hisob-kitob operatsiyalarini amalga oshirish uchun komissiya olish xarakterini beradi.

Boshqa banklar bilan vakillik munosabatlarida bank boshqa bank vakillik hisobvaragʻidagi kredit qoldigʻining futuzini olish. Daromad for stavkasi darajasiga, fuzuzarni hisoblash tartibiga, kredit qoldigʻining hajmi va muddatiga bogʻliq boʻladi.

Muammasiy bank xarakterini koʻrsatish – bu itarigdan olingan daromadlar (lizing toʻlovlari, fuzuzlar, amonatlar uchun komissiya), ushbu, bankning xarakterini, mijozlarni oʻqitish xarakterini va boshqalardir.

Bankning mol-mulkini sotish boʻyicha bir martalik operatsiyalar bilan bogʻliq faoliyatida (koʻzda tutilmagan) koʻrinishdagi daromadlar hozir bahori balansi bahosidan ushbu ketgan taqdirda shakllanadi. Aka hokim operatsiyalar bank uchun

to'g'ridan-to'g'ri zararni tashkil etuvchi xarajat bilan bog'liq bo'lib qilinadi.

Shunday qilib yuqorida ko'rsatilgan daromadlar manbalari bank xarajatlarni qoplashi, risklarni qoplashi va foyda keltirishi kerak. Daromadning barcha shakllarining umumiy tavsifi ularning qiymat sun'iyatlaridir.

12.2. Tijorat banki xarajatlari tushunchasi. Xarajatlar turlari

Tijorat bankining xarajatlari - bu bankning asosiy (operation) va yordamchi faoliyatini amalga oshirish uchun mablag'lardan foydalanish hisoblanadi.

Moliyaviy hisoblar talqini standartlariga (MIFSI) ko'ra, tijorat bankining xarajatlari - bu bank aktivlarining chiqib ketishi yoki ularning majburiyatlarining ko'payishi ko'rinishidagi epizodik foydalar kamayishi, kapitalning kamayishiga olib keladigan, bu kapital egalari o'rtasida taqsimlanishi bilan bog'liq bo'lmastigidir. Ular quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- aktivlarni taqarruf etish;
- qayta baholash natijasida aktivlar qiymatining pasayishi (asosiy vositalar, nomoddiy aktivlar va "satish uchun mavjud" qiymatli qog'ozlarni qayta baholash (narxini pasayishi) bandas mustasno), qo'shimcha kapitalning kamayishi, yaratilishi (ko'payishi) bilan bog'liq bo'lgan yo'qotishlar yoki amortizatsiya uchun xarajalar;
- aktivlarni yetkazib berish (sovish), ularni bajarish, sizmalar ko'rsatish ko'ryicha aniq operatsiyalar natijasida aktivlarning kamayishi;
- tegishli aktivlarni o'lish (shakllantirish) bilan bog'liq bo'lmagan majburiyatlarining ko'payishi.

Qoidaga ko'ra, tijorat bankining barcha xarajatlari faoliyat turlari bo'yicha quyidagicha taqsimlanadi:

- operation xarajatlari;
- bank faoliyatini ta'minlash xarajatlari;
- boshqa xarajatlari.

Operation xarajatlari - tijorat bankining bevosita bank operatsiyalarini bajarish uchun qilgan xarajatlardir. Ularning

boshqa xarajalar tufayidan umumiy darajada shunday, ularning hajmi bank tomonidan bajariladigan operatsiyalar hajmi va tuzilishiga bog'liq. Shu sababli, operatsion xarajalar to'g'ridan-to'g'ri xarajalar deb ham atoladi. Operatsion xarajalar quyidagilarga bo'linsadi:

- foyda;
- komissiyalik;
- moliya bozorlaridagi operatsiyalar va boshqalar.

Bank kredit resurslarining umumiy qismi qara mablag'larini tashkil etadi, ularning foydalanish uchun to'lovlar amalga oshirilishi kerak. Bu xarajalar bank xarajalarining eng katta qismini tashkil qiladi. Qaruga olingan mablag'laridan foydalanish uchun to'lov hisabini o'z ichiga olish shaklida amalga oshiriladi va shunga mos ravishda bu xarajalar foyda hisoblanadi. Odatda, foyda xarajalar (ya'ni daromadga o'rinlash) tijorat bankining barcha xarajalarining 50% dan ortig'ini tashkil qiladi.

Bankning mijozlarga kredit bo'lmagan xizmatlar ko'rsatish xarajalari asosan vakillik banklari, Markaziy bank, fond birligi, advokatlik firmalari, protsessing va kiring markazlari xizmatlariga haq to'lash xarajalari bilan bog'liq. Shunday xizmatlar uchun odatda bitim miqdori bo'yicha komissiya shaklidagi to'lov amalga oshiriladi. Shu munosabat bilan, ushbu xarajalar garabi komission to'lovlar sifatida taniflanadi. To'lov xarajalari bank umumiy xarajalarining kichik qismini tashkil qiladi.

Moliya bozoridagi operatsiyalar tomonari Tijorat bankining moliya bozorlaridagi faoliyati bilan bog'liq barcha xarajalarni o'z ichiga oladi, xususan:

- aksiyalarni, obligatsiyalarni sotib olish, obligatsiyalar bo'yicha daromadlarni to'lash, vekselnlarni to'lash xarajalari;
- qimmatli qog'ozlar va boshqa mul-mulkni qayta baholash xarajalari;
- chet el valyutasi bilan operatsiyalar bo'yicha xarajalar.

Boshqa operatsion xarajalar odatda ma'lum bank operatsiyalari bilan bevosita bog'liq bo'lgan bir qator xarajalarni o'z ichiga oladi. Bular mijozlar to'lovlari uchun pochta va telegraf xarajalari, bank xarajalariga tegishli miqdor (masalan, transport poli moli) va boshqalar.

Bank faoliyati bilan bog'liq xarajalarga bevosita ayrim bank

operatsiyalariga bog'liq bo'lmaydigan xarajalar kiradi. Barcha faoliyatini ta'mirlash xarajalariga quyidagi turdagi xarajalar kiritiladi:

- barcha binolarni, idoralarni va yordamchi binolarni saqlash uchun: texnik xizmat ko'rsatish va ta'mirlash xarajalari, amortizatsiya, binolarni ijaraga olish, kommunal to'lovlar va yer va mol-mulk uchun soliqlarni to'lash;

- xodimlarni saqlash: ish haqi, sayohat xarajalari, ijtimoiy va maishiy xarajalar, mehnatni muhofaza qilish xarajalari, o'qitish va malaka oshirish xarajalari;

- bank ulkunalarini sotib olish va ulardan foydalanish;

- aloqa vositalari, telekommunikatsiya va aqborot xizmatlari;

- reklama;

- transport;

- boshqa xarajalar (yuridik xizmatlar, bankning, auditorlik va boshqa tadqiqot xizmatlari uchun to'lovlar).

Bundan tashqari, tijorat bankining boshqa xarajalari guruhiga odatda bankning kuzumga utubidarga ko'ra sodir bo'lgan xarajalari kiradi. Boshqa xarajalarga quyidagilar kiradi:

- hisobdan chiqarish, yetkazuvchilik va o'g'irlik bilan bog'liq xarajalar;

- to'langan jarimalar, penyalor;

- debitorlik qarzlarni hisobdan chiqarish xarajalari;

- mijozning da'volari bo'yicha summalarni to'lash bilan bog'liq xarajalar;

- hisobot yilida aniqlangan o'tgan yillar xarajalari va boshqalar;

Tijorat bankining foyda va zararlar to'g'risidagi hisoboti shaklida bank xarajalarining quyidagi turdagi operatsiyalar xarakteriga ko'ra ajratib turadi:

- bank operatsiyalari va boshqa operatsiyalar bo'yicha xarajalar (banklararo kredit va depozit operatsiyalari bo'yicha faoli xarajalar, qarz operatsiyalari bo'yicha xarajalar va boshqalar);

- asosan bekor xarakteriga ega bo'lgan operatsiya xarajalar (hozirda qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalarni amalga oshirish, aktivlarni qayta baholash, hisobotlardan foydalanish, qarov bilan bog'liq xarajalar).

- boshqa xarajatlar (aʼzan bir marta)lik).

Foizlar, komissiyalar va boshqa futuzat xarajatlar shahil bo'yicha taqsimlanadi.

Foiz xarajatlarga bank tomonidan olingan mudalar uchun to'lanadigan foizlar, talab qilib olingancho hisobxarajalar va mudlatli depozitlar (jamoniy va yuridik shaxslar, shu jumladan banklar) bo'yicha qoldiralar, chiqarilgan vekselalar, o'ligatziyalar, depozit sertifikatlari va jamg'armalar bo'yicha foizlar to'lovlarini kiradi.

Banklar qiymatli qog'ozlar va chet el valyutasi bilan operatsiyalar, naqd pul, hisob-kitob, inkasso xizmatlari, olingan kabitalar va boshqalar uchun kamissiya to'lash yo'li bilan xarajatlarni amalga oshiradi.

Boshqa hissa xarajatlarga shagirina, spekulyativ xarajatlar (hozirda), boshqaruv apparatini saqlash (ish haqi, o'qitish va boshqalar), aktivlarni qayta baholash bilan bog'liq iqtisodiy xarajatlar, jarimalar va penyalalar kiradi.

Davrga ko'ra, joriy davr xarajatlari va kelgusi davrlarning xarajatlari ajratiladi. Ikkinchisi aktivlarni qayta baholashdagi salbiy farqlar, kredit va depozit operatsiyalari va qiymatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bo'yicha hisoblangan, ammo to'lanmagan foizlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Ux mashabada, xarajatlar standartlashtirilmagan va standartlashtirilgan (vakillik xarajatlari, reklama, stamat safarlari, o'qitish, bank xodimlarining shaxsiy transportidan foydalanish bilan bog'liq xarajatlarni qoplash) bo'lishida bo'ladi.

12.3. Foyda tashunchasi. Foyda va rentabellik ko'rsatkichlari. Tijorat banklari foydalarining shahilantishiga ta'sir etuvchi amillar

Tijorat banklarning foydalarini tijorat banki faoliyatining qolay mabiyamiy natijasi bo'lib, daromadning xarajatlardan oshib ketishi ko'richida bo'ladi. Agar bu natija salbiy qiymat bo'lsa, u yo'qotish deb ataladi.

Tijorat banklari tomonidan olingan foyda banklarning natijasi asosiy vositalarini yangilash va ko'paytirish, o'z kapitalini oshirish,

dividentlar to'lash, bank shtmatlari sifatini oshirish va boshqalar uchun amdir.

Foyda va rentabellik ko'rsatkichlari banga haqiqiy foyda yoki zarar, shuningdek, ularning tarkibiy qismlarini va ularning dinamikasiga ta'sir qiluvchi omillarni o'rganishga imkon beradi va tijorat banklari faoliyatini tahlil qilishda markaziy o'rinlardan birini egallaydi. Ularni hisoblashda normativ tarzda belgilangan tushunchalar va ularning raqamli qiymatini aniqlash usullari qo'llaniladi:

- daromadlar - bankning ishlab chiqarish va ushlab chiqarish faoliyatidan olingan pul tushumlari, shu jumladan, operatsion faoliyatdan (banklararo bitimlar, mijozlar bilan bitimlar, qiymatli qog'ozlar, hisab operatsiyalari bo'yicha), ular foida daromadlariga (o'z va qara mablag'larini to'lovli joylashtirishdan), komissiya daromadlariga, moliya hisori operatsiyalaridan olingan daromadlarga va boshqalarga bo'linadi. Boshqa faoliyatdan (bankdan tashqari shtmatlar ko'rsatishdan, korxonalar va tashkilotlar faoliyatida ixtirish etishdan va boshqalardan olingan daromadlar) va boshqalar (mijozlardan undiriladigan jarimalar, penyalalar; ortiqcha usqd pul mablag'larini joylashtirish va boshqalar);

- xarajalar - ishlab chiqarish (bank) va ushlab chiqarish (bankdan tashqari) faoliyat uchun mablag'lardan foydalanish, shu jumladan, operatsion faoliyat natijasida bo'lib, ular foislarga bo'linadi (mablag'larini jalb qilish xarajatlari, ya'ni ulardan foydalanish uchun to'lovlar, ular jalb qilingan kreditlar uchun to'lanadigan foislarni va boshqalarni o'z ichiga oladi), foydalar shtmatlar tarqatishda (komissiya xarajatlari, qiymatli qog'ozlar bilan operatsiyalar bo'yicha xarajatlarni va boshqalarni o'z ichiga oladi) va boshqa (aylanma toloqlar, mijozlar to'lovlari bo'yicha pochta-telegraf xarajatlari va boshqalar), shuningdek, bank faoliyatini ta'minlash xarajatlari (joh hisqi, ijara, amortizatsiya, ish joylarini jihozlash va boshqalar) va boshqalar (jarimalar, penyalalar, hisobot davrida aniqlangan o'lgan yillar xarajatlari va boshqalar);

- foyda bank faoliyatining moliyaviy natijasi bo'lib, uning o'ng katta shubhisi operatsion foyda tashkil etadi va unga bitta daromadlari kiradi va yakuniy moliyaviy natija - bankning sof

foyda bo'lib, u harcha xarajetlar, shu jumladan, kutilmagan xarajatlarni shakllantirish va daromad solig'ini to'lashdan keyingi daromadlardir.

Foyda va rentabellik ko'rsatkichlari guruhni quyidagilardan iborat:

- operatsion, foyi va komissiya daromadlari, moliya hisobidagi operatsiyalardan olingan daromadlar, boshqa operatsion daromadlar, boshqa faoliyatlardan olingan daromadlar va bu daromadlarni taqsimlash bilan tijorat banklari daromadlari va boshqalar;

Foiz daromadlari - uchinchi shaxslarga vaqtincha foydalanish uchun mablag'lar berish va investitsiya qilingan summadan foizlar ko'rinishida daromad olish bilan bog'liq daromadlar. Foiz daromadlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- mijozlarga kredit berishdan olingan daromadlar;
- vaqtincha ko'rib pul mablag'larini Markaziy bank va boshqa tijorat banklariga joylashtirishdan olingan daromadlar;
- qarz majburiyatlarini investitsiya qilishdan olingan daromadlar;
- bongaletoriya, lizing, faktoring, forfeyting operatsiyalaridan olingan daromadlar.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston tijorat banklari sof foydan Bongaletoriya Hisoblati Milliy standartlari (BHM) va Moliyaviy Hisoblar Xalqaro Standartlari (MHX) tamoyillariga muvofiq hisoblab chiqadilar. Bu, birinchi navbatda, bongaletoriya hisobining xalqaro standartlariga o'tish, shuningdek, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish zarurati bilan bog'liq.

Tijorat bankining foyda shakllanishiga ta'sir etuvchi omillarga quyidagilar kiradi:

- umumiy iqtisodiy;
- siyosiy muhitning ta'siri;
- banklarning raqiblar.

Umumiy iqtisodiy (makroiqtisodiy) omillarni bank sektoriga nisbatan tashqi va ichki omillarga bo'lib mumkin.

Tijorat banki, qisqa tarqanida, nasorat qila olmaydigan tashqi iqtisodiy omillar qatriga quyidagilar kiradi:

- iqtisodiyotdagi tashqi o'zgarishlar sur'ati.

- iqtisodiyotdagi inflyatsiya darajasi;
- likvidlik darajasi;
- kaspiylikning yetarli emasligi;
- mahalliy korxonalar tomonidan hisobdarning past ishonchligi;

- iqtisodiyotni monetarizatsiya qilishning past darajasi;
- kreditorlar huquqlarining zaf qamachilik himoyasi.

Kredit tashkiloti ta'ir qiladigan ichki iqtisodiy omillar qatoriga quyidagilar kiradi:

- bankning umumiy boshqaruv sifati;
- risklarni boshqarish va ichki nazorat tizimlarining samaradorligi;
- zamonaviy bank texnologiyalarining rivojlanish darajasi.

Ayrim umumiy iqtisodiy omillarning holati tijorat banki faoliyatining hajmi va sifatiga bevosita ta'ir qiladi. Ko'pincha, tijorat banklari daromadning deyarli har suruda o'ziga uchun sarajatlarni tunda qisqartirish yoki kelajakda o'zlarining daromadlarini oshirish uchun strategik sarajatlarni oshirish o'rtasida tanlov qilishlari kerak.

Siyosiy vaziyatning ta'ir etuvchi omilining mohiyati shundan iboratki, bank sektorni davlat tomonidan tartibga solish tijorat banklari faoliyatining bekor tamoyillarini ishlab chiqish va bank sektorida sodir bo'layotgan jarayonlarga bevosita ta'ir ko'rsatishni nazarda tutadi. Davlatning bank sektoriga ta'iri, asosan, tijorat banklari faoliyatining me'yoriy-huquqiy bazasini ishlab chiqish, shuningdek, qonun tabiiqlarining bajarilishini nazorat qilish orqali amalga oshiriladi. Kredit tashkilotlari kapiabada ishtirok etish orqali bank sektori faoliyatiga bevosita ta'ir cheklangan, kelajakda bu ishtiroklarning qisqartishiga umumiy tendemoya mavjud.

Banklararo raqobat omili tijorat banklari o'rtasida mijozlar uchun raqobatning kuchaytirilishini nazarda tutadi. Bu kuchaytirishning mohiyati bankning ko'rsatiblayotgan bank xizmatlari to'plami va sifati ko'rsatkichidagi raqobatlashuv ustunliklarini shakllantirishdan iborat.

Banklararo raqobat omilining tijorat bankining bozorda ko'rsatkichiga ta'iri texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish bilan bog'liq daromiy kapital qo'yilmalarini, shuningdek, bekorini ta'bir

qilish va jahon bank analitigining ilg'or yutuqlari asosidagi tadqiqotlarni belgilaydi.

12.4. Fois marjasi. Asosiy fois marjasi ko'rsatkichlari

Tijorat banklari faoliyati samaradorligini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri – bu bank daromadlari va xarajatlarning nisbat sifatida hisoblangan foiali marjaning qiymati hisoblanadi. Shu bilan birga, mablag' (pul birliklarida) va nisbiy (foislarida) fois marjasi ko'rsatkichlari mavjud. Fois marjasi tijorat bankining barcha xarajatlarni, shu jumladan, inflyatsiyani qoplashi kerak.

Ma'lumotlar ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasi bank tizimida fois marjasi 01.03.2023-yil holatiga 4288.0 mlrd. so'm bo'lib, o'tgan yilning muvofiq shu darajiga nisbatan 340.0 mlrd. so'mga ko'proq natijaga erishilgan.

Mablag' fois marjasi tijorat bankining fois daromadlari va xarajatlari, ya'ni tijorat banki tizimidan jalt qilingan resurslar uchun to'lanadigan foislar va ushbu resurslarning kredit operatsiyalariga qo'yilgan investitsiya foisi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Bu ko'rsatkichning ahamiyati shundaki, o' tijorat bankining kredit operatsiyalaridan olgan daromadlari qiymatini aks ettiradi va shu bilan birga bankning o'z xarajatlarni marja hisobiga qoplash imkoniyatini ko'rsatadi.

Mablag' fois marjasi qiyomatiga ta'sir qiluvchi omillar quyidagilarga bo'linadi:

- kredit qo'yilmalari va foiali daromad ketiriladigan boshqa foiali operatsiyalar bo'yicha;
- spread - aktiv va passiv operatsiyalar bo'yicha fois stavkalari o'rtasidagi farq;
- neqsteriyallarning tuzilishi;
- resurslar o'rtasidagi nisbat;
- foiali daromad ketiriladigan aktiv operatsiyalar sifati;
- inflyatsiya darajasi va hisoblar.

Bank xarajatlari va daromadlari hisobvoraqlariga jalt qilingan va joylashtirilgan mablag'lar bo'yicha hisoblangan foislar tizimlarini joylashtirish bilan bog'liq operatsiyalarni hisobga olishning ikkita usuli mavjud: kassa usuli va hisoblash (ko'rsatirish

hisoblash) usuli.

Kassa usulida kreditör bank tomonidan hisoblangan foizlar faqat mablag'lar haqiqatda kelib tushgan yoki o'tkazilganida daromad yoki chiqim hisobvaramag'iga o'tkaziladi.

Hisoblash usuli shundan iboratki, joriy oyda hisoblangan barcha foizlar mijozning (kontragentning) hisobvaramag'idan debetlanganligi yoki kreditlanganligidan qat'i nazar, bank daromadlari yoki xarajatlarga tegishlidir.

Hisobot davri bilan bog'liq bo'lgan, lekin ushbu vaqtgacha olinmagan yoki to'lanmagan daromad va xarajalar ko'paytirib hisoblangan deb ataladi. Ko'paytirib hisoblangan foizlar bankning real daromadi yoki xarajatlari emas, balki faqat daromad shart hisobga yoki boshqa shart foydaga pul mablag'larini to'lash majburiyatidir. Ushbu foizlar hisobiga foiz marjalarining ishlab chiqarilgan holat deb bo'lmaydi.

U's nazoratida, nisbiy foiz marjasi aktiv operatsiyalar turlari bo'yicha tijorat bankining rentabelligini aks etiradi va foiz marjasi koeffitsientlari ushbu shaklda ifodalanadi. Foiz marjasi koeffitsientlari tijorat bankida ushbu haqiqiy va yetarli darajada ko'rinishi mumkin. Bundan tashqari, foiz marjasi koeffitsientlari tijorat banki faoliyatini rejalashtirish va shartnomaviy foiz stavkalarini shakllantirish maqsadida ham haqiqiy, ham prognoz natijalarini ushbu shaklda hisoblanadi.

Foiz marjasi koeffitsientlari tijorat bankining aktiv operatsiyalarining ayrim turlari uchun katta, umuman, ularning butun kapi bo'yicha ham hisoblanishi mumkin. Bu bank faoliyatining real daromadligini (rentabelligini) baholash imkonini beradi. Shuncha ko'rinmagan holatda bank uchun kredit operatsiyalarini (pasivlarini) moliyalashtirishning ushbu masxalarini va ularning real qiymatini aniqlash maqsadi dolzarab bo'lib qoladi.

Haqiqiy foiz marjasi koeffitsienti bank foydasining foiz marjalarining nisbiy haqiqiy qiymatini tavsiflaydi. U quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi.

$$K_{\text{foiz}} = \frac{F_{\text{um}} - P_{\text{um}}}{A_d}$$

bu yerda,

Koeffm - haqiqiy foiz marjasi koeffitsienti;

F_{oim} - davr uchun tijorat banki tomonidan olingan foizlarning haqiqiy miqdori;

F_{dir} – tijorat banki tomonidan ushbu davr uchun to'langan foizlarning haqiqiy miqdori;

Ad - daromad ko'rsatadigan o'ziga davrdagi aktivlarning o'rtacha qiymati.

Shunda operatsiyalari bo'yicha foiz marjasi koeffitsienti tijorat bankining kredit operatsiyalarining rentabelligini ko'rsatadi va quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$\text{Koeffm} = \frac{F_{oim} - F_{dir}}{SQ \cdot q}$$

bu yerda,

Koeffm - shunda operatsiyalari bo'yicha foiz marjasi koeffitsienti;

F_{oim} - tijorat bankining ushbu davr uchun olingan foizlar summasi;

F_{dir} - kredit resurslari uchun tijorat banki tomonidan to'lanadigan foizlar summasi;

SQ o'q - shunda qarzlarning o'rtacha qiymati.

Yetarli foiz marjasi koeffitsienti ma'lum bir bank uchun zarur bo'lgan minimal marjasi tashkil etadi va quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$\text{Kefm} = \frac{(X - F_{dir}) - D_0}{Ad}$$

bu yerda,

Kefm - yetarli foiz marjasi koeffitsienti;

X - tijorat bankining xarajatlari;

D₀ - tijorat bankining boshqa daromadlari.

Yetarli foiz marjasini o'rgan davrlar uchun haqiqiy ma'lumotlar va rejalashtirish davri uchun prognoz qiymatlari asosida hisoblash mumkin.

Ushbu bank operatsiyalari bo'yicha yoki ularning alohida turlari bo'yicha davr uchun yetarli va haqiqiyda olingan marjani topqonlash daromadlarini hisobqarishni baholash va bankning moliyaviy barqarorligini ta'minlovchi tendentsiyalarni aniqlash imkonini beradi. Haqiqiy marjaning pasayish tendentsiyasi va uning yetarli marja bilan o'rtasidagi farqni kamayishi o'ziga xos bo'lgan savetlar signallari darak beradi.

XII bobga oid nazorat savollari

- Tijorat bankining asosiy daromad manbolarini tavsiflab bering.
- Bank daromadlari nima va u qanday tashkil topadi?
- Bank xarajatlari nima va u qanday tashkil topadi?
- Fois xarajati va komissiya o'rtasidagi asosiy farqni ayting.
- Qaysi turdagi daromadlar tijorat bankining umumiylar daromadini, qaysi turdagi xarajalar kredit muassasasi xarajatlarning umumiylar me'yorida tashkil etishini tavsiflab bering.
- Bank foydasi nima va u qanday tashkil topadi?
- Bank sof foydasi nima va u qanday tashkil topadi?
- Tijorat banki tomonidan olingan sof foyda xarajatlarning asosiy yo'nalishlarini tavsiflang.
- Tijorat bankining foyda normasiga havasda ta'bir ko'rsatadigan, ammo hechqancha bo'lmaydigan omillarni sanab o'ling.
- Foisli xarajalar va ularning tarkibini tushuntiring.
- Foisli xarajalar va ularning tarkibini tushuntiring.
- Foisli daromadlar va ularning tarkibini tushuntiring.
- Foisli daromadlar va ularning tarkibini tushuntiring.
- Bank xarajatlarni kamaytirishning usullarini sanang.
- Tijorat banki foyda marjasining asosiy turlarini ko'rsating va ularni hisoblash maqsadida fundamental farqlarni shakllantiring.

XIII BOB. TJIJRAT BANKLARINING TO'LOVGA LAYOQATLIGI VA LIKVIDLIGI

13.1. Tjiirat banklarining to'lovga layoqatliligi va likvidligi haqida tushuncha.

13.2. Tjiirat banklarining likvidligiga ta'sir etuvchi omillar

13.3. Tjiirat banklarining likvidligini baholash usullari va likvidlik ko'rsatkichlari.

13.4. Tjiirat banklarining likvidligini baholash bo'yicha serij tajribalari.

Tayanch iboralar. Tjiirat banklar likvidligi, tjiirat bankining to'lovga layoqatliligi, bank aktivlari, ochiq bozor operatsiyasi, diskont va lombard kreditlari, tranzaksiya depozitlari, overdraft, lombard, bank passivlari, bank loyhasi, bank likvid mablag'lari, likvidlik omillari, yuqori riskli aktivlar, minimal riskli aktivlar, bank riski, no'likvid aktivlar, riskli aktivlar, daromad keltirmaydigan aktivlar.

13.1. Tjiirat banklarining to'lovga layoqatliligi va likvidligi haqida tushuncha

Tjiirat banklarining likvidligi, uning faoliyati ishonchilliligi va harqarorligining muhim ko'rsatkichlaridan biridir.

"Likvidlik" atamasini katoicha "liquides" so'zidan olingan bo'lib, suyuq, oqarishi ma'nosini beradi. U turli korxonalar, birlashmalar, firmalar va banklarning o'z majburiyatlarini o'z vaqtida bajarib olish (qarzni to'lash) imkoniyatini bildiradi.

Tjiirat bankining likvidligi - bu bankning barcha kontragentlar oldidagi qara majburiyatlarini o'z vaqtida, to'liq va zararsiz bajarishini ta'minlash, shuningdek, bank imonidan zimmasiga olingan majburiyatlar, shu jumladan, kelajakda (masalan, bank kafolatlari, kredit loyhalari) ularni o'z vaqtida mablag'lar bilan ta'minlash qobiliyatini anglatadi. Tjiirat bankining likvidligi uning harqarorligi va faoliyatining garovidir. Chunki likvidligi yetarli darajada bo'lgan bank minimal yo'qotishlar bilan qiyidagi fankatipalarni bajarishga qodir.

– mijozlar tomonidan to'lovlarini amalga oshirish (hisob-kitoblar uchun siratilgan hisob-kitoblar, juriy va vakiflik hisobvaraqlaridagi mablag'lar bo'yicha majburiyatlar);

– kreditorga (depozitorlarga) pul mablag'larini ham muddati bilan, ham muddatidan oldin qaytarish (depozitlardagi mablag'lar);

– o'z zimmasiga olgan majburiyatlar doirasida (turilgan kredit shartnomalari, kredit liniyalari, shartnomasiz kreditlash va overdraft bo'yicha) mijozlarning mablag'larga bo'lgan talabini qondirish;

– bank tomonidan chiqarilgan qimmatli qog'ozlarni qaytarib olish;

– kelajahda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan majburiyatlar bo'yicha javob berrish (berilgan kafolatlar, ishonchli boshqaruv, kassa va fyucheri operatsiyalari) va boshqalar.

Bankning majburiyatlari real va shartli majburiyatlardan iborat.

Haqiqiy majburiyatlar bank balansida talab qilib olinguncha depozitlar, muddatli depozitlar, jabi qilingan bankdaram resurdlar, kreditlar mablag'larini ko'rsatishda aks ettiriladi.

Shartli majburiyatlar balansdan tashqari passiv (bank tomonidan berilgan kafolatlar va kafolatlar va boshqalar) va balansdan tashqari aktiv operatsiyalar (foydalanilmagan kredit liniyalari va berilgan akkreditivlar) shaklida ifodalanadi.

O'z majburiyatlarini bajarish uchun bank quyidagi lixval aktivlardan foydalanadi:

– kassadagi va vakiflik hisobvaraqlaridagi (Markaziy bank va boshqa tijorat banklarida) naqsh pul qoldiqlarida ko'rsatilgan naqsh pul;

– tezda naqsh pulga aylantirilishi mumkin bo'lgan aktivlar;

– zarar bo'lganda banklarga bizandam yoki Markaziy bankdan olinishi mumkin bo'lgan banklarga kreditlar;

– jabi qilingan boshqa mablag'lar, masalan, depozit sertifikatlari va banknotalar chiqarish.

Lahon banki mas'uliyati va amaliyotida lixvallik "zakira" yoki "exptre" deb tushuniladi. Lixvallik zakira shaklida tijorat bankning mijozlari oldidagi o'z majburiyatlarini belgilangan vaqt ichida

aktivlar tarkibini ularning hali ishlatilmagan rezervlarga aylantirish yoʻli bilan qoplashni koʻzda tutadi.

Tijorat bankining likvidligi ushbu faoliyati asosda tashkil qiluvchi uch asosiy qism oʻrtasidagi doimiy subyektiv muvofiqlikni saqlashdan iboratdir. Halar bankning umumiy kapitali, jafa qilingan mablagʻlar va joylashtirilgan mablagʻlardir. Bu muvofiqlik esa, yuqoridagilarning tarkibiy elementlarini operativ boshqarish yoʻli bilan amalga oshiriladi.

Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy bankining 1998-yil 2-noyabrda 421-sanli "Tijorat banklari likvidligini boshqarishga boʻlgan talablar toʻgʻrisida"gi nizomida likvidlikka bank majburiyatlarini bajarish va aktivlar oʻrinishni moliyalash bilan birgalikda depositlar va qarz mablagʻlari darajasining pasayishini samarali boshqarish deb taʼrif berilgan.

Iqtisodiy adabiyatlarda toʻlovga qobiliyatlik likvidlikka nisbatan ham keng, ham tor kategoriya sifatida koʻriladi. Keng kategoriya sifatida oʻrganilganda toʻlovga qobiliyatlik ichki va tashqi omillar doirasida koʻrib chiqiladi, likvidlik esa faqat ichki omillar doirasida qaraladi. Baʼzi qarashlarga koʻra, likvidlik bankning dinamik holatini belgilaydi, toʻlovga qobiliyatlik esa maʼlum bir sarfaga belgilangan toʻgʻri keluvchi holatni, yoʻni majburiyatlarini qoplay va toʻlay olish qobiliyatini bildiradi.

Shuni taʼkidlash kerakki, tijorat bankining likvidligi ushbu faoliyatining aktiv operatsiyalarining tarakkulchiligi va rentabelligi kabi koʻrinishlari bilan chambarchas bogʻliqdir. Bunday munosabatlar quyidagi koʻrinishlarda namoyon boʻladi: tijorat bankining eng katta likvidligi bilan ajralib turadigan aktiv operatsiyalari har doim kamroq risk va past rentabellik darajasi bilan tavsiflanadi. Aksincha, likvidligi past boʻlgan aktivlar yuqori darajadagi riskni va natijada bu operatsiyalari rentabellikni anglatadi.

Tijorat bankining yuqori likvidligi quyidagilarni anglatadi:

– tijorat bankining mijosi toʻlangan vaqtda investitsiya qilingan mablagʻlarni qaytarishi yoki kredit olishi mumkin;

– tijorat banki aktivlarini, qisqa tarixda, kutilmagan har majar holatini yuzaga kelgan taqdirda, aktivlarni majburiy sotishdan himoyalangan boʻladi.

Tijorat bankiga nisbatan likvidlik va to'lov qobiliyati muhim omillar hisoblanadi. Ular bankning solishtirish uchun ularning sifat xususiyatlarini batafsil ko'rib chiqish mahimidir. Ularning analizi bo'lib, har bir ko'rsatkichning dinamik darajasida ekanligidir. Aynan likvidlik dinamik ko'rsatkich bo'lib, tijorat bankining hozirgi va kelajakdagi majburiyatlarini bajarish qobiliyatini (qisqa muddatli, o'rta muddatli va uzoq muddatli likvidlik) aks ettiradi. Tijorat bankining o'ziga sodiq shartlari, to'lov qobiliyati ko'rsatkichi uning likvidligining ajralmas elementi hisoblanadi.

Tijorat bankining to'lov qobiliyati deganda, uning hisob-kitoblarni amalga oshirish va mijozlar majburiyatlarini o'z vaqtida to'loq bajarish qobiliyatini ma'lum bir sanada bildiradi, ya'ni bu statik ko'rsatkichdir. Shunday qilib, to'lov qobiliyati tushunchasi likvidlik tushunchasiga qaraganda torroqdir. Bu holda, ushbu tushunchalarni ajratib ko'rsatish kerakki, bank amaliyotida ko'pincha qisqa muddatli to'lov qobiliyatini yo'qotish bilan tavsiflangan holatlar mavjud bo'lib, banklar likvidligicha qolgan holda, ma'lum bir vaqtda mijozlar oldidagi to'lovlarni amalga oshirish majburiyatlarini bajarolmaydilar.

Tijorat banki likvidlikni saqlash uchun aktivlarni sotish va majburiyatlarni jabb qilish jarayonida xarajatlarni minimalashtirishga intilishi kerak, bu esa uning moliyaviy sharoit barqarorligini saqlashning muhim shartidir.

Bank uchun muqim bo'lmagan yo'qotishlarning yuzaga kelish ehtimolini tavsiflovchi ko'rsatkich bu likvidlik riskidir. Bu moliyaviy aktivlarni yo'qotishga yoki qo'shimcha majburiyatlarni arzon narxlarda to'lov vositalariga trade aylantirishning mumkin emasligi bilan bog'liq.

1.1.2. Tijorat banklarining likvidligiga ta'sir etuvchi omillar

Bank likvidligining amaliy xususiyatlariga rioya qilish (majburiyatlarni o'z vaqtida va dararisi bajarish) bank faoliyati sifatini va tashqi muhit holatini belgilovchi ichki va tashqi omillarga bog'liq bo'ladi.

Bank likvidligiga ta'sir qiluvchi omillarni quyidagi ichki va tashqi omillarga bo'lib ta'rif qilish mumkin.

1. Ichki omillar:

- bankning mustahkam kapital bazasi;
- bank aktivlarining sifati;
- depozitlar sifati;
- tabiiy manbalarga unchalik bog'liq emaslik;
- aktiv va passivlarning muddatlar bo'yicha muvofiqligi;
- bankdagi menejment darajasi;
- bankning birinchi darajali imidji (reputatsiya).

Ichki omillarga kiruvchi bank aktivlarining sifati o'zida uchta xarakteristika aks ettiradi: likvidlik, tarakkakchilik, rentabellik.

Aktivlarning likvidligi - bu aktivlarni sotish yoki qarador (qarz oluvchi) tomonidan majburiyatlarni to'lash uchun yo'qotishlarni saqlashga aylantirish qobiliyati, bunda mumkin bo'lgan yo'qotishlar darajasi aktivlarning tarakkakchiligi bilan belgilanadi. Likvidlik nuqtayi nazaridan bankning aktivlari bir necha guruhlariga bo'linadi.

Birinchi guruh birinchi to'ildagi likvid aktivlardan iborat:

- bankning kassasidagi va vakillik hisobvaraqlaridagi mablag'lar;
- bank portfelidagi davlat qimmatli qog'onlari.

Ushbu likvid aktivlar guruhining (birinchi va ikkinchi to'ildagi) yuqori darajada muhim va beqaror depozitlarga ega bo'lgan yoki kreditlarga talabning oshishi kutilayotgan banklar uchun zarurdir.

Ikkinchi guruhga quyidagilar kiradi: yuridik va jismoniy shaxslarga qisqa muddatli kreditlar, banklararo savdolar, faktoring operatsiyalariga investitsiyalar, sotish uchun mo'ljallangan korporativ qimmatli qog'onlar. Ularning saqlash muddati ko'proq.

Uchinchi guruhga bankning uzoq muddatli kapital qo'yilmalari va investitsiyalari, shu jumladan, uzoq muddatli kreditlar, hisab operatsiyalari, investitsiya qimmatli qog'onlari kiradi.

To'rtinchi guruhga muddati o'tgan kreditlar, ayrim turdagi qimmatli qog'onlar, hissa va hisobotlar ko'rsatishidagi likvid bo'lmagan aktivlar kiradi.

Aktivlar qanchalik ham likvidli bo'lsa, ularning sarffligi

shunchalik yuqori bo'ladi, ya'ni aktivlarni naqd pulga aylantirishda yo'qotish ehtimoli shunchalik ko'proq bo'ladi. Risk darajasiga ko'ra, aktivlarning 5 guruhini ajratib turadi.

Aktivlarning rentabelligi ularning bank uchun daromad olish qobiliyatidir. Ushbu mezonga ko'ra, aktivlar daromad keltiruvchi (qarzar, qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar va boshqalar) va daromad keltirmaydigan (Markaziy bankdagi vakillik hisobvarag'idagi pullar, hisolar va imzoqatlar va boshqalar) bo'ladi.

Bankning likvidligi, shuningdek, jabb qilingan mablag'larning sifati bilan belgilanadi, ya'ni majburiyatlarning likvidligi, depozitlarning barqarorligi va tashqi qarzlarga o'rnatilgan bog'liqlik.

Majburiyatlarning likvidligi bank uchun jabb qilingan mablag'larning umumiy hajmini ma'lum darajada ushlab turganda ularni to'lash tezligini va aylanish darajasini tavsiflaydi, ularning muddatli tuzilishini aks ettiradi.

Depozitlarning sifati ularning barqarorligiga bog'liq. Talab qilinib olingunga qadar bo'lgan depozitlar ega barqaror hisoblanadi. Hisob-kitob yoki joriy hisobvarag' ehtish orqali mijoz bank bilan uzoq muddatli munosabatlarni o'rnatadi, hisobdagi mablag'larni tizimli ravishda sarflaydi va to'ldiradi. Muddatli va oqimot depozitlarining qoldiqdagi barqarorlik muhim. Ularning ma'lum his bankka birlashtirishiga his stavkalar darajasi ta'bir qiladi.

Resurs bazasining sifati bankning tashqi muhtalarga (banklararo kreditlarga) bog'liqligi bilan ham belgilanadi.

Banklararo kredit ma'lum chegaralarda likvidlik uchun asf tug'dirmaydi, qoqa muddatli likvidlik etishmasligini bartaraf etishga imkon beradi. Agar u jabb qilingan resurslarda asosiy o'rinni egallasa, banklararo hisobdagi nequliy vaziyat bankning inqiroziga olib kelishi mumkin.

Aktivlar va passivlarni miqdorlar va muddatlar bo'yicha bir-birlariga bog'liq qilib qo'yish bank likvidligiga jiddiy ta'bir ko'rsatadi. Bankning mijoz o'ldidagi majburiyatlarini bajarishi amonatchilar tomonidan taqdim etilgan mablag'lar bilan investitsiya qilish shartlarini muvofiqlashtirishni o'z ichiga oladi. Asosan qarz mablag'lari hisobdan faoliyat yurituvchi bank tomonidan ushbu qoldaga o'tibor bermaslik usning kreditlar

oldidagi majburiyatlarini o'z vaqtida bajarib bo'lmayligiga olib keladi.

Bank aktivlari va passivlarining, shuningdek, ushbu sharti majburiyatlarining davr uchun nisbati (aniq sanaga) bankning likvid holatini belgilaydi. Bankning likvidlik holatining ushbu likvidligiga ta'sirini baholashda aktivlar va passivlar hajmida muddatlar bo'yicha nomuvofiqliklar mavjudligini emas, balki ushbu nomuvofiqlik darajasini umumiy hajmga nisbatan hisobga olib kerak.

So'nggi yillarda banklarning turli valyutalarda aktiv va passiv operatsiyalarini amalga oshirishi munosabati bilan muddatligi va summalari bo'yicha muayyan valyutadagi aktivlar va majburiyatlarining o'zaro muvofiqligi borasida valyuta likvidligini ta'minlash muammasi paydo bo'ldi.

Banklarning likvidligini samarali boshqarishga ushbu kapitallash darajasining yuqori darajada ta'minlanganligi muhim hisoblanadi. Bank kapitali tarkibida ustav kapitali va qo'shilgan kapital miqdori va sifatining yuqoriligi bank likvidligini ta'minlashda muhim moliyaviy manba sifatida xizmat qiladi. Bank kapitalining darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, ushbu likvidligini ta'minlanganligi shu darajada yuqori bo'ladi.

Bundan tashqari bank aktivlari (kredit partiyasi)ning yuqori sifati ega bo'lishi ushbu likvidligiga qat'iy ta'sir ko'rsatadi. Markaziy bankning 2015-yil 14-iyulda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2695-son bilan nafaqat olingan "Tijorat banklarida aktivlar sifatini tashriflash va aktivlar bo'yicha chetmoliy yo'qotishlarni qoplash uchun asoslar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to'g'risidagi" Nizomiga muvofiq aktivlar barcha tomonlarida taariflanadi. Xususan, bank aktivlari:

- standart aktivlar;
- substandart aktivlar;
- qariqaror aktivlar;
- shubhali aktivlar;
- umidsiz aktivlarga taariflanadi.

Imid, ya'ni sur'atning yuqori bo'lishi markaz bankka barcha banklarga nisbatan o'z faoliyatidagi mavjud karnizliklarni umumiy

sudlik bilan tartaral etishga, ko'ch mablag'larni jabb qilishga, depozitlar barqarorligini ta'minlashga imkon yaratadi.

II. Banklarning likvidligini barqarorlashga ta'sir etuvchi tashqi omillar:

1. Mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy holat;
2. Banklararo va qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanish darajasi;
3. Markaziy bankning pul-kredit siyosati (asosan qayta muliyatlash masalasi, ochiq bozor siyosati va maqbuliyat masalasi masalasi berovchi ta'sir qiladi);
4. Markaziy bank tomonidan samarali nazorat faoliyatini tashkil etilganligi.

Mamlakatdagi iqtisodiy va siyosiy holatning barqarorligi mahalliy va xorijiy jihatdan va yuridik shaxslar, investoerlar va boshqa iqtisodiy hamkorlarning banklarga bo'lgan ishonchini mustahkamlashga bu esa o'z navbatida likvidlik holatiga qo'biy ta'sir ko'rsatadi. Buning banklar kuchli depozit bazasini shakllantirish va yuqori rentabellik ko'rsatkichlariga erishish imkoniyatiga ega bo'lmoqda.

Mamlakatda barqaror banklararo va qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat yuritishi banklarning likvid mablag'larga bo'lgan talabini sudlik bilan qandirish imkoniyatini beradi.

Tijorat banklarining likvidligini ta'minlash banklarning mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishdagi rolini oshirish, milliy iqtisodiydagi to'lovlarning uchakishligini ta'minlashning zaruriy sharti ekanligi salqin va milliy bank amaliyatida iboratligi. Asosan, mamlakat bank tizimida likvidlik muammosining paydo bo'lishi beriladigan kreditlar miqdorining kamayishiga, banklar orqali o'tadigan to'lovlarning kechikishiga va o'tmay qolishiga sabab bo'lishi amaliyatida o'zining iboratli allaqachon topgan. Shu sababli, mamlakat bank tizimining likvidligini ta'minlash masalasi har doim tijorat banklari faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishning asosiy masalalaridan biri bo'lib qolaveradi.

Bankning maqbuliyat barqarorligini tahlil qilish quyidagi asosiy yo'nalishlarda olib boriladi:

Retrospektiv tahlil. Tahlilning asosiy yo'nalishida Markaziy

bank tomonidan banklar uchun o'rnatilgan iqtisodiy normativlarga tijorat banklari tomonidan rioya qilinishini nazorat qilishga asoslangan moliyaviy barqarorlikning asosiy ko'rsatkichlari va belgilarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Moliyaviy barqarorlikni tahlil qilishning asosiy yo'nalishi quyidagi sohalarda: likvidlik, foydallilik, aktivlar sifatini, kapitalning yetarlicligi va boshqarilishining sifatini tahlillaridan iborat.

Perpektiv tahlil. Moliyaviy barqarorlikni perpektiv tahlil qilishning maqsadi tijorat banki faoliyati samaradorligini prognoz qilish hisoblanadi. Bank likvidligining yana bir jihat bankning to'lovga qobiliyatidagi ko'rsatkich bo'lib, uning asosiy belgisi bankning o'z oldida turgan majburiyatlarini o'z vaqtida qondira olish qobiliyatidir.

Ta'kidlash joziba, "2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"da tijorat banklarining kapitallash darajasi va deposit bazasini oshirish, ularning moliyaviy barqarorligini va ishonchligini mustahkamlash makroiqtisodiy barqarorlikni yanada mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o'sish sur'atlarini saqlab qolishning zaruriy shartlaridan biri sifatida o'tirib o'tilgan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentabrdagi PQ-3270-sonli "Respublika bank tizimini yanada rivojlantirish va barqarorligini oshirishga oid chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorida hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-sonli «2020-2023-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini takomil qilish strategiyasi» Farmoni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 2-martdagi PF-5953-son Farmoni bilan tasdiqlangan 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini «ilm, ma'rifati va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yilida amalga oshirishga oid davlat dasturlari muvofiq, shuningdek, jahon bankining mamlakat bank tizimi joriy holatini o'rganish natijalari bo'yicha asosiy ko'rsatkichlari va tavsiyalarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan. Maqsad Qaror va Farmonda bank nazoratining asosiy prinsiplari doirasida

qarat banklari kapitalining yetarlicligi, likvidligi va barqarorligi bo'yicha talablarni bajarish vaqtidalarini ham o'z ichiga olgan.

13.3. Tijorat banklarining likvidligini baholash usullari va likvidlik ko'rsatkichlari

Bank likvidligini baholashning asosiy elementlari quyidagilar hisoblanadi:

1. Lohialik, joriy va uzoq muddatli likvidlikni ta'minlash va holatini tahlil qilib borish;

2. Qisqa muddatli likvidlikni baholashni amalga oshirish;

3. Bankning likvidligiga salbiy ta'sir qilishi mumkin bo'lgan holatlarni tahlil qilish (muhimiy va uzoq muddatli bozorlardagi holatni o'rganish, bank amonotchilari va qaradorlarining moliyaviy holatlarini davriy tahlil etib borish va baholalar);

4. Bank likvidlik mablag'lari ortiqchiligi/taqchiligiini aniqlash;

5. Xarid va yuluzlar bilan bog'liq operatsiyalarning bank likvidlik darajasiga ta'sirini o'rganish.

Banklarda likvidlikni baholashda uchta iqtisodiy (lahialik, joriy va uzoq muddatli) me'yordan foydalaniladi. Ular bank aktivlari va passivlarini muddatlari, qimmatlari, turlari va boshqa jihatlari nuqtayi nazaridan likvidlikni ta'minlashda qo'llaniladi.

Yuqori likvidli mablag'lar bankning majburiyatlarini ta'minlaydi, to'liq va soddalik bilan bajarish imkoniyatini beradi. Biroq, uzoq mablag'lar (hukumat va Markaziy bankning qimmatli qog'ozlariga joylashtirilgan mablag'lar bundan istisno) bankka qo'shimcha daromad keltirmaydi, aksincha saqlash, tashish va xarid qilishni ta'minlash bo'yicha qo'shimcha xarajatlarni talab etadi.

Banklarning past likvidli aktivlari zarar bo'lganda soddalik bilan bankning majburiyatini qondirish imkoniyatini bermaydi. shuningdek, ularni yuqori likvid mablag'lar (naqli pulga aylantirish jarayoni ancha qiyin bo'lib, hatto, har doim ham bankning imkoniyati bo'lmaydi). Banklarning past likvidli aktivlari tarkibiga quyidagilar kiradi:

1. Boshqa banklardagi mablag'lar;

2. Berilgan kreditlar;

3. Investitsiya, lizing va ijraga joylashtirilgan mablag'lar;

4. Liza va imkonlar.

Bankning boshqa banklardagi mablag'lari va berilgan kreditlarni yuqori lixvidli aktivlarga aylantirish bo'yicha ikkilanishi moliya ishoratlari amal qilmaydi, depozitlarga joylashtirilgan va berilgan kreditlarning sudihtlari to'g'risidan so'ng bankda qaytariladi.

Shundayna bank ulardan yuqori lixvidli mablag'lar ulanda foydalanishi mumkin, ayrim hollarda berilgan kreditlar va unga hisoblangan liza to'lovlari u's vaqida qaytmavliqi oqibatida bankning moliyaviy holatini hatlar og'irlashtiradi.

Agar bank majburiyatlarni bajarish uchun yetarli darajada yuqori lixvidli mablag'larga ega bo'lsa, u lixvidliqi ta'minlangan hisoblanadi. Biroq bu jada murakkab jarayon hisoblanadi, buning murakkabliqi shundaki, birinchidan, jish qilingan mablag'larning asosiy qismi lixvid aktivlarga joylashtirilishi bankning lixvidligini oshirishga xamat qilsa-da, uning foyda darajasini pasayishiga sabab bo'ladi.

Ikkinchidan, bank mijozlarning naqd pul va pul o'tkazmalari bo'yicha ehtiyoqlarini to'liq aniqlash imkoniyati mavjud emas, shuningdek, bankning vakillik hisobvarag'iga lixvid aktiv sifatida kelib tushadigan mablag'lar hajmini aniq summasini rejalashtira olmaydi.

Banklar lixvid mablag'larni aktivlarni boshqarishning lixvid va taqsimlash usullari orqali ta'minlash borishlari mumkin, biroq amiyatda ro'y beradigan ko'ndda tutilmagan holatlar unga bevositta va bilvosita ta'viri natijasida lixvid mablag'lar bilan bog'liq turli muammolar vujudga keladi. Xususan, moliyaviy-iqtisodiy islozmlar, mijozlarning bank tizimiga bo'lgan ishonchi va moliy vahtatining oshib oshib qilibiyatini pasayishi, bank mijozlari moliyaviy harqarorligining zaiflashuvi va boshqa holatlar shular jumlasidadir.

Imon iqtisodiyoti sharoitida bank lixvidligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan mablag'lar hajmini aniqlash jada qiyin. Bank lixvid mablag'larga bo'lgan ehtiyoqini bahalash uchun jada yuqori aniqlikda ko'rsatkichlarga ega bo'lishi kerak. Ayniqsa, banklar

kredit portfelini talab qilin olinguncha sarflanadigan depozit mahlag'ori hisobidan shabllantirilgan bo'lsa haridning ikovidligini ta'minlash masalasi yanada murakkab bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 28-avgustdagi PQ-1438-sonli "2011-2015-yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada talab qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori talqari reyting korxonaliklariga etishishning utuvot y'riyatlarini to'g'rirolda"gi va 2015-yil 6-maydagi PQ-2144-sonli "Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini yanada oshirish va ularning resurs bazasini rivojlantirish chorq-tadbirlari to'g'rirolda"gi Qarorlarida Basel qo'mitasining bank nasorati bo'yicha yangi talablarini mamlakat bank amaliyotiga joriy etish bo'yicha aniq vazifalar qo'yildi.

Ushbu vazifalarni bajarish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2015-yil 22-iyuldagi 19/14-sonli [O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 13-avgustda 2709-sonli raqam bilan ro'yuzatga olingan] "Tijorat banklarining ikovidligini boshqarishga qo'yiladigan talablar to'g'riroldagi Niormni tashdiqlash haqida"gi hamda Markaziy bankning 2015-yil 13-iyuldagi 14/3-sonli [O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2015-yil 6-iyuldagi 2692-sonli raqam bilan ro'yuzatga olingan] "Tijorat banklari kapitalining mosandligiga qo'yiladigan talablar to'g'riroldagi Niormni tashdiqlash haqida"gi y'riqnomalari qabul qilindi.

Hozirgi davrda respublika tijorat banklarining ikovidligini baholash va boshqarish O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki boshqaruvining 2015-yil 22-iyuldagi 19/14-sonli qarori bilan tashdiqlangan "Tijorat banklarining ikovidligini boshqarishga qo'yiladigan talablar to'g'rirolda"gi Niorm talablar asosida amalga oshirildi.

Masdar Niormga ko'ra, Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining joriy ikovidligiga mahatan iqtisodiy ma'yor o'rnatilgan. Ushbu iqtisodiy ma'yorning anq past darajasi 30% bo'lib, u joriy aktivlarning summasini (to'lov muddati 30 kunigacha bo'lgan bankning ikovidli aktivlari va qo'yilmalari, bundan muddat uzaytirilgan yoki qaytarish muddati o'tgan kreditlar mustasno) joriy majburiyatlar (talab qilin olinguncha va ijro etish muddati 30

langacha bo'lgan majburiyotlar) surmaga shartli erqali aniqlanadi.

Mazkur me'yoriy talabning bajarilishi Markaziy bank tomonidan deirviy ravishda nazorat qilinadi va tijorat banklarining likvidligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Uning hamda 10% bo'linishi ta'minlash uchun tijorat banklari joriy likvidlik aktivlar va joriy majburiyotlar o'rtasidagi muvozaniblikni ta'minlashlari zarur. Buning uchun esa, ular aktivlar va passivlarining optimal tarkibini shakllantirishlari zarur.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2013-yil 22-iyuldagi 19/14-sonli "Tijorat banklarining likvidligini ta'minlashga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida"gi yo'riqnomasiga asosan respublikamiz tijorat banklarining faoliyatiga sof barqaror moliyalashtirish me'yori va likvidlikni qoplash me'yori ko'rsatkichlarining kiritilishi, fikrimizcha, birinchidan, tijorat banklarining likvidligini barqaror tarzda saqlab turish imkonini beradi; ikkinchidan, banklar faoliyatida mavjud bo'lgan transformatsiya riskiga barham beradi; uchinchidan, resurslar kreditlash holatining yuzaga kelishiga imkon bermaydi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Bazel-III standart talablaridan kelib chiqqan holda, sof barqaror moliyalashtirish me'yori ko'rsatkichi va likvidlikni qoplash me'yori ko'rsatkichlarini aniqlash usulharini tasdiqladi.

Unga ko'ra, sof barqaror moliyalashtirish me'yori ko'rsatkichi barqaror moliyalashtirishning mavjud summasini barqaror moliyalashtirishning zaruriy summasiga bo'lib yu'll bilan aniqlanadi. Likvidlikni qoplash me'yori ko'rsatkichi yuqori likvidlik aktivlarini keyingi 30 kun ichidagi jami sof chiqimga nisbatan aniqlanadi.

Mazkur ko'rsatkichni joriy etilishi tijorat banklari passivlarining barqarorligini ta'minlash bilan birga, ularning likvidlik darajasini oshirishga ham xizmat qiladi.

Likvidlikni yo'qotish riski Bazel qo'mitasi talablariga ko'ra passivlarni ushlab turish yoki aktivlarni o'z ichiga moliyalashtirishni tartibga solishdagi bankning qobiliyatidagi tushuniladi.¹²

¹² <http://www.bis.org/baselcommittees/glossary.htm#l12>

likvidlikni yo'qotish yuzasidan xatirlar shakllantirish bo'yicha banklarga aniq talablar belgilanmagan. Likvidlikka qo'yiladigan umumiy talablar aktivlar va majburiyatlar muddatlarining o'zaro mos kelishidir.

Balans va balansdan tashqari moliyaviy instrumentlar har uli harakteridagi likvidlikka ega hamda bu likvidlikni yo'qotish riskini baholashda (har uli qaytarish muddatlarida likvidliklarni oqib kelishi yoki oqib ketishi) hisobga olinadi.

Masalan, Germaniya hukumati tomonidan 5 yil muddatga chiqarilgan obligatsiya bank uchun, kichik nomli kompaniyatiga bank tomonidan 1 yil muddatga berilgan kreditga nisbatan, likvidli hisoblanadi. Chunki banklar likvidlikni ta'minlash va moliyaviy resurslar tanqisligini tugatish saraf bo'lib qolganda berilgan kreditga nisbatan obligatsiyani sotish osonroq bo'ladi.

Banklar uchun likvidlik faqatgina shartiyatga ega. Natorat organlari banklardan likvidlikni yo'qotish riskini boshqarishning adekvat strategiyasini ishlab chiqarishni talab qiladilar.

Masxur strategiya moliyaviy resurslarga bo'lgan saf ehtiyojlarini joriy baholash, monitoring va boshqarishni o'z ichiga olishi kerak. Bundan tashqari, strategiya bank faoliyati harakteri va murakkabligiga mos kelishi hamda bank direktorlar kengashi tomonidan tegishli nazoratni o'z ichiga olishi kerak.

Banklar tomonidan aktivlar va majburiyatlar (jumladan, balansdan tashqari muddalar) bo'yicha qaytarish muddatlarining mos kelmasligini aniqlash uchun, likvidlik pozitsiyani qaytarish muddatiga bog'liq ravishda hamda turli valyutalar bo'yicha har uli guruhlariga bo'lib chiqish jarayoni qaytarish muddatlarining ehtimoliyatini tushib deb nomlanadi. Banklar o'zlarining likvidligini boshqarish yuzasidan omonatchilarning o'ngarimas ixtirochlaridan foydalanish orqali tegishli ehtiyoj choralar ko'rishlari kerak. Chunki omonatchilarga banklar faoliyatini ma'qulashtrish beradilar.

Omonatchilar ixtirochlarining yo'qotilishi barodan omonatchilarning omonatchi olinishiga sabab bo'lishi mumkin. Bu esa bankni omonatchilarning talablarini bir vaqtda qondirish uchun

© 2014 Bank for International Settlements. All rights reserved. No part of this document may be reproduced without the prior written permission of BIS. ISBN 978-92-05-12811-1. www.bis.org

malika resurslarining boshqa turlari, ya'ni banklardan kredit olish, aktivlarni sotish yoki qaytarish orqali qisqartirish kabi turlardan foydalanishga majbur qilishi mumkin. Shu katta e'tiborlik, hiner bir bankdagi likvidlik masalasi banklararo hiner orqali tarqaluvchi umumiyim oqibatleri (-edamim effektiv)ga olib kelishi mumkin.

"Tijorat banklarining likvidligini boshqarishga qo'yiladigan talablar to'g'risida"gi Huzurga (no'yvat raqami 2709, 2013-yil 13-avgust) "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida"gi Qanunim 52-moddalarga asosan o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi. Bu haqda Markaziy bank saytida xabar beriladi.

Kumusan, Huzurim 43-bandiga banklar majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarilishini ta'minlash maqsadida labzal va joriy likvidlik me'yurlarini bajarishleri hiner bo'lgan norma kiritildi.

Joriy likvidlik koeffitsienti joriy aktivlar summasini (to'lov muddat 30 kungacha bo'lgan bankning likvidli aktivleri va qo'yilmalari, bundan muddati uzaytirilgan yoki qaytarish muddati o'tgan kreditlar mustasno) joriy majburiyatlar (talab qilib olinguncha va hiner etish muddati 30 kungacha bo'lgan majburiyatlar) summasiga nisbati orqali aniqlanadi. Markaz koeffitsient 20%dan kam bo'lmashligi kiritim.

Ayri paytida labzali likvidlik koeffitsienti bank kamardagi naqd pul va boshqa to'lov hujjatlari hamda bankning Markaziy bankdagi hisobvovraqlardagi mablag'leri (bundan Markaziy bankdagi majburiy xavra hisobvovrag'i va majburiy xavralar depositlaridagi mablag'lar mustasno) summasini ushbu Huzurim ko'rsatgan hisobvovraqlarning qoldiqlari - talab qilib olinguncha majburiyatlar summasiga nisbati orqali aniqlanadi.

Labzali likvidlik koeffitsientini hisoblashda faqat O'zbekiston Respublikasi milliy valyatasidagi mablag'lar hisobga olinadi.

Labzali likvidlik koeffitsienti 2017-yil 1-avgustdan boshlab 10%dan, 2017-yil 1-noyabrdan boshlab 15%dan, 2017-yil 1-yanvardan boshlab esa 20%dan kam bo'lmashligi kiritim.

Statistik ma'lumotlar ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasi bank tizimi likvidlik ko'rsatkichi 01.03.2023-yil holatiga 44426 mlrd. us'm bo'lib, joriy likvidli aktivlarim jami aktivlariga nisbati

16.8%ni tashkil etgan. Shundan likvidlikni qoplash ma'yor 191.6% bo'lganligini (minimal talab 100%) ko'rishimiz mumkin va lahzalik likvidlik ma'yor 107.4% (minimal talab 25%) etdi.

Shunday qilib, tijorat bankining likvidligi - bu bankning mijozlari va boshqa banklar oldidagi to'lov majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarib olish qobiliyatidir. Bank tizimining likvidligi - bu mamlakatdagi banklar orqali o'tadigan to'lovlarning uziliksizligini ta'minlash iskoniyatidir.

13.4. Tijorat banklarining likvidligini baholash bo'yicha xorij tajribalari

Xorijiy amaliyotda tijorat banklarida likvidlik quyidagilar asosida o'lchanadi:

- balanslarda hisoblangan va balans likvidligini aks ettiruvchi moliyaviy koeffitsientlar;

- tegishli davrlarda bank balansining aktivlari va passivlari bo'yicha aylana tahlilni hisobga olgan holda likvid mablag'larga bo'lgan nisbatni aniqlash.

Koeffitsient usul balans moddolari o'rtasida miqdoriy munosabatlarni o'rnatishni o'z ichiga oladi. Ba'zi mamlakatlarda bu nisbatlar butunlay tomonidan belgilansa, boshqalarida esa, jumladan Amerika Qo'shma Shtatlaridagi kabi banklarning o'zlarini o'rnatadilar.

Banklar tomonidan ko'plangan tajribadan kelib chiqib, ma'yan ko'rsatkichlardan endi ko'proq foydalanishga olib kelib.

Likvid aktivlar va depozitlar nisbatini aniqlashda ikkita ko'rsatkich qo'llaniladi.

1) [Birlamchi xazinalar (kassa + Korrespondent hisob Markaziy bankda)] : Depozitlar;

2) [Birlamchi + Ikkilamchi xazinalar (davlat qimmatli qog'ozlari)] : Depozitlar.

Ushbu ko'rsatkichlar orqali likvid aktivlar va bajarilishi kerak bo'lgan depozitlar shaklidagi majburiyatlar o'rtasida to'g'ri-to'g'ri bog'liqlik o'rnatiladi. Bank likvidligini ta'minlash bo'yicha birinchi ko'rsatkich darajasi kamida 5-10% miqdorida qabul qilinadi, ikkinchisining darajasi 15-25% dan kam emas. Ikkinchi

ko'rsatkich - muddatli va jang'arma depozitlarining ommatlarining umumiy miqdoriga nisbatidir. Muddatli va jang'arma depozitlari bank resurslari bilan bog'liq bo'lib, ular faqat mabxulabirning o'zgarishiga nisbatan sezgir bo'ladi. Ularning o'zgarishi uchun "o'zgaruvchan" depozitlar hajmini oshiradi va bank likvidligini pasaytiradi.

Bankning resurs hisobining o'zgarishi tijorat bankining tashqi mabxulabir (banklararo kredit) uchun mavjudligini ko'rsatuvchi ko'rsatkich bilan ham baholalanadi (S_{10}).

$$S_{10} = S_8 : S_9$$

Bu yerda,

S_8 - barcha banklardan, shu jumladan Markaziy bankdan olingan mabxulabir;

S_9 - jild qilingan mabxulabir summasi.

Tarixiyat tug'ilganda banklararo hisobdan va Markaziy bankdan resurslarni o'rtacha haq evaziga to'la jild qilish va vaqtinchalik likvidlik yetishmavchiligiini bartaraf etish imkoniyati bankning yuqori likvidligini, tashqi qarzlarning katta ulushi esa bankning past likvidligidan dalolat beradi. Shuning uchun qo'shimcha tahlillar o'tkaziladi:

- n qarz olish shartlari;
- n qarz olish shartlari (qarov bilan yoki qarovsiz);
- n mabxulabirlarni jild qilish sabablari.

Ko'pgina mamlakatlarda tijorat banklarining likvidlik koeffitsientlari muddatli bo'yicha qarshilangan aktiv va passiv halass mabxulabirlarning nisbati asosida hisoblanadi. Fransiya bunday muddat qiymati 60% dan past bo'lmagan holda - uch oy, Angliya - bir oy (likvidlik koeffitsienti darajasi kamida 11,5%), Germaniyada tijorat banklari har oy Germaniya Federal bankiga o'z balanslarining likvidlik holati to'g'risida hisobot beradilar. Koeffitsientlarning 100% atrofida talab qilinadigan darajani uzoq muddatli investitsiyalarni qisqa muddatli resurslar bilan qoplash imkoniyatini nazarda tutadi. Yaponiya, AQSH va Yevropaning ko'pgina mamlakatlarda koeffitsient usuli bilan bir qatorda bank likvidligini pul oqimiga qarab baholash ham ishlab chiqilgan.

Bu mamlakatlarda banklarining likvidligini ta'minlash

uchun kredit risklarini cheklashga katta ahamiyat berilmoqda.

XIII bobga oid nazorat savollari

Tijorat banklarining likvidligi deganda nimani tushinamiz?
Tijorat banklari to'lovga layoqatligi va ushbu ko'rsatkichlari.

Tijorat bankining to'lovga layoqatligi qanday aniqlanadi?

Banklarning likvidlik darajasi qanday aniqlanadi?

Tijorat banklar likvidligi va to'lovga layoqatligiga ta'sir qiluvchi omillar.

Tijorat banklarining aktivlari va ularning risklilik darajasi.

Tijorat banklarining daromadlarini sanang.

Tijorat banklarining sarajatlari haqida tushuntirib bering.

Tijorat banki faoliyati va ushbu daromadlarini tahlil qilishda aktiv operatsiyalarning roli haqida tushuntirib bering.

Bank aktivlarini turli mezonlarga ko'ra tavsiflang.

Aktivlar sifatini baholashning asosiy ko'rsatkichlari haqida tushuntirib bering va ularning iqtisodiy mazmunini tavsiflang.

Tijorat bankining likvidligi va to'lov qobiliyati o'rtasidagi farqlar haqida tushuntirib bering.

Ma'lum bank analitika qo'llanmasidagi likvidlik ko'rsatkichlarining iqtisodiy mazmunini tavsiflang.

Bankning umumiy likvidlik koeffitsientini hisob qilishning iqtisodiy maqsadga muvofiqligini tavsiflab bering.

IV BOB. "TIJORAT BANKLARI" FANIDAN INNOVATSION TALIM TEXNOLOGIYALARI KO'NIKMALARI, MA'LUMOTLAR BILAN ISHLASH, STATISTIK MA'LUMOTLARDAN FOYDALANISH VA SHARHLASH

Reja:

14.1. Ma'ruza mashg'ulotlarning tashkil etishning asosiy shakllari.

14.2. Asosiy mashg'ulotlarni tashkil etishning asosiy shakllari.

14.3. "Tijorat banklari" fanidan ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarda qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalar va ma'lumotlar bilan ishlash usullaridan samarali foydalanish.

14.4. Innovatsion talim texnologiyalari ko'nikmalarini shakllantirish va statistik ma'lumotlar bilan ishlash tartibi.

14.5. Ma'ruza mashg'ulotlarning tashkil etishning asosiy shakllari.

Ma'ruza mashg'uloti – o'qitishni tashkil etishning yetakchi shakli hisoblanadi, bilimlarni birinchi egallashga yo'naltirilgan.

Ma'ruzani asosiy belgilanishi – o'qitishni nazariy asosni ta'minlab berish, o'qur faniyatga va ucha ijtimoiyoti va management faniga qiziqishni rivojlantirish, talabalarga o'qur kuni utidan mustaqil ishlash uchun yo'nalishlarni shakllantirish.

Ma'ruza materiallarning mazmuni va hajmiga talablar:

Ma'ruza materiallarning mazmuni quyidagi masalarga javob berishi lozim:

- yangilik, ilmiylik, aqillik va asorat uchun belgilanganlik;

- aniq, ishoratli misol, fakt, asosiy va ilmiy dalillarning mavjudligi;

- fanga asoslangan (statistik va v.h.) materiallarning ko'p miqdori.

Ma'ruza materiallarning hajmi rivojlantirilgan mazmuni yaratish uchun yetarli bo'lishi lozim.

Ma'ruzalar turatlari va ularga xos xususiyatlar

O'qim turi	ma'ruzalarining mazmuni	Ma'ruza turi, uning o'ziga xos xususiyatlar
<p>Fan doirasida o'qim natijalarini o'lchash uchun berilgan bilimlarning yuksalishini ta'kidlash va ta'kidlash.</p>	<p>Kirish ma'ruza</p> <p>Ta'lim berish jarayonida muvaffaqiyatli bo'lish uchun kerakli bilim va ko'nikma - o'qim natijalarini, uning o'qim jarayonidagi o'ral va ko'ngilni ishlatish uchun kerakli bilimlarning o'zaro bog'lanishini ta'kidlash va ta'kidlash.</p>	
Laboratoriya ma'ruza		
<p>O'qim natijalarini ta'kidlash uchun</p>	<p>Ushbu ma'ruza turidagi ma'ruza o'qim natijalarini ta'kidlash uchun ta'kidlash.</p>	
Muammoni ma'ruza		
<p>Muammoni ta'kidlash va uni yechish uchun kerakli bilim va ko'nikma ta'kidlash uchun ta'kidlash.</p>	<p>Yangi bilimlar o'zaro bog'lanishining ta'kidlash uchun ta'kidlash. Bu jarayonda bilimlarning o'zaro bog'lanishini ta'kidlash uchun ta'kidlash va ta'kidlash uchun ta'kidlash.</p>	
Har qanday ma'ruza		
<p>Ushbu ma'ruza turidagi ma'ruza o'qim natijalarini ta'kidlash uchun ta'kidlash.</p>	<p>Har qanday ma'ruza turidagi ma'ruza o'qim natijalarini ta'kidlash uchun ta'kidlash.</p>	
Ushbu ma'ruza		
<p>Ushbu ma'ruza turidagi ma'ruza o'qim natijalarini ta'kidlash uchun ta'kidlash.</p>	<p>Har qanday ma'ruza turidagi ma'ruza o'qim natijalarini ta'kidlash uchun ta'kidlash.</p>	
Asosiy ma'ruza		

<p>Ma'mum (kashfiy) va umumiy qurilish ko'rsatkich va amaliy masalalarni shakllantirish:</p> <ul style="list-style-type: none"> - amaliy muammoni matematik tahlil qilish va yechish jarayonida funktsiyalar algebraini amaliy bilim bog'liq egalligini nazariy bilimlarni amaliy qo'llash. 	<p>Talimi o'qitish.</p> <p>O'qitish mazmunidagi ushbu bilimlarni oshirish (qayta ko'rib chiqish, takmil qilish) (harbiy va shu jumladan) bo'yicha o'qitish usullari va usullari haqida ma'lumot beradi. O'qituvchi ushbu bilimlarni o'zining tashabbusi bilan shakllantiradi va o'zining usullari va usullari haqida ma'lumot beradi. O'qituvchi ushbu bilimlarni o'zining tashabbusi bilan shakllantiradi va o'zining usullari va usullari haqida ma'lumot beradi.</p> <p>Ma'mum (kashfiy) va umumiy qurilish ko'rsatkich va amaliy masalalarni shakllantirish:</p> <ul style="list-style-type: none"> - amaliy muammoni matematik tahlil qilish va yechish jarayonida funktsiyalar algebraini amaliy bilim bog'liq egalligini nazariy bilimlarni amaliy qo'llash.
---	--

Respublikamizdagi ta'lim muassasalarida ushbu usuldan 2000-yillardan boshlab faqatgina foydalanila boshlandi. Ushbu usulning mahiyati juda oddiy. Talabalar mavzuga oid muammoli savol yoki masala bilan tashkil etiladi. Masala bo'yicha talabalar o'z g'oyasi va fikrlarini bildirishlari uchun aniq vaqt ajratiladi, masalan - 10 minut. 10 minut ichida bildirilgan barcha g'oyalar va fikrlar yozib beriladi. bildirilayotgan g'oyalar baholanmaydi, auditoriyada shovqin bo'lishiga, ayrim talabalarning boshqa talaba fikri ustidan kutilishi yoki uni baholashiga ruxsat berilmaydi. Dastlabki maqsad - o'z g'oyasi qancha ko'p bo'lsa shuncha yaxshi. Alohida faol talabalarning yetakchilik qilishlariga, ya'ni faqat bir nechta talaba fikri bildirishlariga yo'l qo'yilmaydi. Mumkin qadar barcha talabalar fikrini bayon etishlariga imkoniyat yaratiladi. Vaqt tugagach talabalarga ekranida yozilgan barcha fikrlarni o'qib, muhokama qilishlariga vaqt ajratiladi. Keyin o'qituvchi yordamida barcha g'oyalar guruhlariga bo'linadi va ular tahlil qilinib, eng maqbul variant tanlab olinadi.

Aqliy hujum usulining asosiy qoidalar:

- ilgari surilgan fikr yoki g'oyalarni tanqid etishga olinmaydi va baholanmaydi;
 - ta'kid qilinayotgan fikr va g'oyalar qanchalik farqdarlik va asosiga bo'lsa ham, uni baholashdan o'tingizni o'tirmang;
 - tanqid qilmang! Hamma bildirilgan fikrlar bir silda baholanadi;
 - fikr bildirilayotganida gapni bo'lmang;
 - maqsad-fikr va g'oyalar sonini ko'paytirish;
 - qancha ko'p g'oyasi va fikr bildirilsa, shunchalik yaxshi.
- Faqat, bahalo fikr va g'oyaning tug'ulish ehtimoli payda bo'lsin:
- agar fikrlar qaytarilsa, rad etmang;
 - qaysoq fikrlashga ixtiyos bering;
 - bu muammo faqatgina ma'lum, aniq usullar yordamida hal bo'lishi mumkin deb o'ylamang;
 - fikrlar hujumini o'tkazish vaqtiga qat'iy ruxsat qiling;
 - berilgan savollarga qisqartirib javob bering.

Insert texnikasi

Insert (inglizcha soʻzlar ulagan boʻlib - insert - interactive - interfaol, noting - belgilash, system - tizim, for-uchun, effective - samarali, reading - oʻqish, and - va, thinking - fikrlash degan maʼnosi anglatadi).

1) Samarali oʻqish va fikrlash uchun matnda belgilar qoʻyilishning interfaol tizimi koʻrinishida.

Matnli belgilash tizimi

[v] - mening bilganimni tasdiqlovchi ashorot;

[+] - men uchun yangi ashorot;

[-] - mening bilgandaringa, id ashorot;

[?] - meni oʻylantirib qoʻydi. Bu boʻyicha mening qoʻshimcha ashorot borak.

Pinbord texnikasi

Pinbord-(inglizchadan: pin - mahkamlash, board - yonir taxta) - oʻquvchilarni tizimli va mantiqiy fikr bildirishga oʻrgatadigan metod.

Pinbord texnikasi:

1) muammoli masalalar va vaziyatlar, aqliy harajam va amaliy oʻqish metodlari bilan birga jamaaviy tarzda (guruhlarda) muammoli yechish variantlarini baholash hamda ular ichidan eng yaxshisini tanlash imkonini beradi;

2) aqliy harajam va amaliy oʻqish metodlari bilan birga jamaaviy tarzda (guruhlarda) toʻliq sharh oʻtkazish imkonini beradi.

Pinbord texnikasining texnologik chizmasi

Amaliy mashgʻulotlarda quyidagi interfaol oʻqish metodlaridan foydalaniladi:

Mashgʻulotning motivatsiya bosqichida "Keys-stadi" usulidan foydalaniladi.

Keys-stadi usuli

Keys - (ingl. case - to'plam, ochiq vaziyat) - nazariy bilimlarni amaliy vazifalarni yechish jarayonida qoʻllash imkonini beruvchi oʻqitish usuli.

Mashhur metod dastlab 1921-yil Harvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy hohqaruv fanlarini oʻrganishda foydalanish tartibida qoʻllanilgan. Keyinda ochiq ashoratlardan

yoki aniq maqsad-bodidan vujud sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: Kim (Who), Qachon (When), Qayerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (How), Nima natija (What).

Keyuda hayon qilingan vaziyatni o'rganib va tahlil qilib, o'qovchilar o'zining belgusidagi kasbiy faoliyatida o'xshash vaziyatlarda qo'llashi mumkin bo'lgan tayyor yechimni oladi.

Keyuda hayon qilingan vaziyatlar (kasbiy), amaliy mashg'ulotlarda yechiladigan vaziyatli masalalaridan tubdan farq qilinadi. Agar vaziyatli masalalarda har doim shart (nima berilgan) va talab (nimani topish kerak) berilgan bo'lsa, keyuda, qoidaga ko'ra, bunday parametrlar maqbul emas.

O'qovchiga taqdim etilgan interyori keyuda:

- keyuzing belgilanishi va topshiriq/savollar aniq ifodalangan bo'lishi kerak;
- hayon qilingan muammoli vaziyatni yechish uchun kerakli va yetarli saqlarda ma'lumotlarni o'z ichiga olishi kerak;
- hayoni yechish uchun ushbu ko'rsatmalar bo'lishi kerak.

Keys-usuli – o'qitish, sharoitlar, kommunikatsiya va boshqaruvning qo'yilgan ta'lim maqsadini amalga oshirish va keyu-stadida hayon qilingan amaliy muammoli vaziyatni hal qilish jarayonida prognoz qilinadigan o'qov natijalariga kasbiy yetishishni vositali tarzda ta'minlaydigan bir tartibga keltirilgan optimal usullari va vositalari majmuidan iborat bo'lgan o'qitish texnologiyasidir.

Ushbu metod o'qovchilarni quyidagilarga undaydi:

- muammoli shakllantirishga;
- amaliy vaziyatni tahlil qilish va baholashga;
- muammoli yechimni eng maqbul variantini tanlashga.

O'qov mashg'ulotning o'qitish texnologiyasini tashlashni ikki asosiy dalil belgilaydi:

I. Keyuzing hajmi (qisqa, o'rtacha miqdordagi, katta).

II. O'qov topshiriq'ini taqdim etish usuli:

-savoli (savollar keyudan hayon keltiriladi);

-topshiriq (topshiriq keyu kirish qismining ushbu keltiriladi).

"Keys metodi" ni amalga oshirish bosqichlari

Ish bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich. Keys va uning asbabi ta'rifini bilan tashitirish	Yulka tartibidagi audio-visual ish; keys bilan tashitish (matn, audio yoki media shaklda); asbabi ta'rifini ta'riflash; asbabi ta'riflash; muammolarni aniqlash
2-bosqich. Keyni aniqlash va o'qar topshirg'ni belgilash	Individual va guruhda ishlash; muammolarni darajali hierarxiyani aniqlash; asbabi muammolarni ta'riflash
3-bosqich. Keydagi asbabi muammolarni ta'rif etish orqali o'qar topshirg'ning yechimini ishlab, hal etish yo'llarini ishlab chiqish	Individual va guruhda ishlash; muqobil yechim yo'llarini ishlab chiqish; har bir yechimning imkoniyatlari va ta'riflarini ta'rif qilish; muqobil yechimlarni ta'riflash
4-bosqich. Keys yechimini o'qar ta'riflash va amalga oshirish, taqdimot.	Yulka va guruhda ishlash; muqobil variantlarni amalga oshirish imkoniyatlarini ta'riflash; yechim-kyes taqdimotini tayyorlash; yechim-kyes va ta'rif yechimining asbabi aspektlarini ta'riflash

Keys. Bank tomonidan jamiyat shaxsiga berilgan 10.0 mln. so'mlik ta'rif krediti qaytmayapti. Muqobil yechim ishlab chiqarish uchun kredit uchun muqobil tomonidan qo'shimcha garov qo'yilmagan.

Nazorat uchun savollar:

1. Keydagi muammolarni keltirib chiqargan asbabi ta'riflarni belgilang (individual va kichik guruhda).
2. Muammolarni hal etish ketma-ketligini aniqlang (juz'iyalarda bajarang).

Ma'ruza mashg'ulotida quyidagi interfaol o'qitish metodlaridan foydalaniladi:

"Ushbu-sayruv" usuli

Topshiriq mazmuni - «Ushbu-sayruv» usuli orqali berilgan barga mazmunbatlar keltirish.

Usulning tavsifi. Ushbu usul talaba (yoki o'qituvchi)larning harakatlar ketma-ketligini to'g'ri tashkil etishga, mustaqil fikrlashga, muayyan predmeti asosida bilimni fikrlar, ma'lumotlar ichidan kerakligini o'ziga tanlab olish, shu bilan bir qatorda, raqalar fikrini hurmat qilish va ularga o'z fikrini o'tkaza olish hamda o'z faoliyati, kuniyi rejalashtira olishni o'rgatishga qaratilgan.

Usulning maqsadi: ushbu usul orqali talaba (yoki o'qituvchi)larga tarqatilgan qog'ozlarda ko'rsatilgan harakatlar ketma-ketligi avval yakka tartibda mustaqil ravishda belgilash, kichik guruhlarda o'z fikrini boshqalarga o'tkaza olish yoki o'z fikrini qo'yish, boshqalar bilan hamkorlik bilan olish kabi ko'rsatmalarni shakllantirish.

Mashg'ulotni o'tkazish tartibi.

Ushbu usul bir necha bosqichda o'tkaziladi:

•O'qituvchi talaba (yoki o'qituvchi)larga ushbu mashg'ulot bir necha bosqichda o'tkazilishi haqida tushuncha beradi. Har bir bosqichga mo'ljallangan vazifalarni bajarishga aniq vaqt berilishi, tinglovchilar esa shu vaqtdan usulni foydalanishlari kerakligi haqida o'zlarini ogohlantiradi;

•o'qituvchi tarqatma material mazmuni va bajariladigan vazifa (tarqatma materialda berilgan harakatlar ketma-ketligini to'g'ri belgilash, belgini qog'ozda alohida ajratilgan bo'langa raqamlar bilan qo'yish kerakligi)ni tushuntiradi;

•tarqatma materialda berilgan vazifa davtiah yakka tartibda bajarilishini ta'kidlaydi;

•har bir talaba (yoki o'qituvchi) o'zining shaxsiy fikri asosida tarqatma materialdagi "yakka baha" belimiga berilgan harakatlarning mustaqil ketma-ketligini raqamlar bilan belgilab chiqadi;

•talaba (yoki o'qituvchi)larning yakka tartibdagi ishlari

taqqoslab, o'qituvchi ulardan I kichikdan iborat kichik guruhlar tashkil etishlarini so'raydi. Kichik guruhlar talaba (yoki o'qituvchi)larning so'zlariga qarab yoki raqamlar bo'yicha tashkil etilishi mumkin;

•kichik guruhdagi talaba (yoki o'qituvchi)larning har biri o'z qog'ozidagi "yakka baho" bo'limida belgilangan harakatlar ketma-ketligi bilan bir-birlarini tasvirladilar, keyin ular I kichikda ochilgan ketma-ketlikni birgalashtirib (bir-birlari bilan tartiblab, baholashib, bir-birlariga ta'sir otkazib, o'z fikrlariga ishonitirib) keladigan holda, tarqatilgan qog'ozdagi "guruh bahosi" bo'limiga muvofiq raqamlarni belgilab chiqadilar;

•barcha kichik guruhlar o'z ishlarni tugatgach, o'qituvchi harakatlar ketma-ketligi bo'yicha to'g'ri javob beradi, ya'ni talaba (yoki o'qituvchi)lardan ularga tarqatilgan qog'ozlardagi "to'g'ri javob" bo'limiga u tomonidan aytilgan harakatlar ketma-ketligi raqamlarni yozishini so'raydi;

•o'qituvchi "to'g'ri javob" bo'limida berilgan raqamlar bilan "yakka baho" hamda "guruh bahosi" bo'limidagi raqamlarni solishtirish va kattasidan kichigini ayirish, ayirmalarni mos holda "yakka xato" va "guruh xatosi" bo'limlariga yozishlarini so'raydi;

•o'qituvchi yakka va guruh xatolarining umumiy soni bo'yicha tashvuncha beradi va ularni har birini alohida-alohida shartlab beradi;

•o'qituvchi mashg'ulotni yakunlab, harbi guruhlarning mashg'ulot mobaynidadagi ish faoliyatlariga o'z fikrini bildiradi va talaba (yoki o'qituvchi)larning bilimini o'zlaridagi muammolar atrofida baholaydi, yoki mos kelgan to'g'ri javoblar soniga qarab har bir talaba (yoki o'qituvchi) o'z bahosini o'zlarida kiritilganidek aniqlaydi.

"Ela-qa'rov" savollari

•AQShda banklar faoliyatini namorat qilish tizimining tashkil topishi va uning o'ziga xos xususiyatlarini ayting.

•Buyuk Britaniyada bank namoratini ayting.

•Germaniya bank namoratining o'ziga xos xususiyatlarini sanab bering.

•Bank namorati bo'yicha Basel qo'mitasining vajudga kelishi va rivojlanishini ayting.

FSMU texnologiyasi

Ma'rufa mashg'ulotda quyidagi interfaol o'qitish metodlaridan foydalaniladi:

Taqabirga matnani. -FSMU- metodi orqali berilgan fikrga munozaralar keltirish

Texnologiyaning maqsadi: mashur texnologiya ishlovchilardagi amaliy fikrlardan amaliy natijalar chiqarish, taqqoslash, qiyoslash orqali axborotni o'lashtirish, muhokama, shuningdek, mustaqil ijodiy fikrlash ko'riklarini shakllantirishga intilish qiladi. Mashur texnologiyadan ma'rufa mashg'ulotlarda, munazakarlashda, o'qigan mavzuni so'rashda, iverga vafta berishda hamda amaliy mashg'ulot natijalarini tahlil etishda foydalanish tavsiya etiladi.

Texnologiyani amalga oshirish tartibi

- qatnashchilarga mavzuga oid bo'lgan yakuniy natijaga yoki g'oya taklif etiladi;
- har bir ishlovchiga FSMU texnologiyasining bosqichlari yozilgan qog'ozlar taqdimoladi;
- ishlovchilarning munozaralari individual yoki guruh tartibida taqdimot qilinadi.

F	Fikringizni bayon eting
S	Fikringizni bayonga saloh ko'rating
M	Kiriyatgan salohni iboratlik asos keltiring
U	Fikringizni amalda oshiring

FSMU tahlil qatnashchilarda ko'chir-nazariy bilimlarni amaliy mashg'ulot va mustaqil tajribalar asosida terosiy va muvaffaqiyatli o'lashtirishiga asos bo'ladi.

Namuna.

Fikr: "Jahon subyektiv-objektiv iqtisodlarning standartlar bilan taqqoslashda k'atnashchilarning o'zlariga o'zlar o'lashtirish uchun berilgan davlatlar bilan eksport-import operatsiyalarini o'zlashtirish ko'rik".

Topshiriq: Ma'lum fikrga nisbatan munozabaringizni FSMU orqali tahlil qiling.

1-amaliy mashg'ulotda quyidagi interfaol o'qitish metodlaridan foydalaniladi.

1) Mashg'ulotning ma'ruzatiga binoqchida "SWOT-tahlil" dan foydalaniladi.

Topshiriq mazmuni - "Internet banking ma'naviy bank xizmati imkoniyatlari va kamchiliklarini keltirib o'ting!"

Ushbu texnologiya talabalarni o'z fikrlarini himoya qilishga, ularni fikrlash va us fikrga bo'qsalarni ishontirishga, ochiq-ochkora baholashishga, egallagan bilimlarni tahlil qilish, ularni qay darajada egallaganligini baholashga hamda talabalarni baholashish madaniyatiga o'rgatadi. Ushbu texnologiya talabalarga qaynagay o'z fikrlarini aniq va qisqa holatda ifodalash, tasdiqlovchi dalillar yoki isbot etuvchi fikrlarini bayon etish tartibida amalga oshiriladi.

F - fikringizni bayon eting.

S - fikringiz bayoniga sabab ko'rsating.

M - kuzatgan sababni tushuntiruvchi misol keltiring.

U - fikringizni umumlashtiring.

FSMU texnologiyasida mavzu bo'yicha savol qo'yiladi. Talabalarga FSMU texnologiyasining mohiyati va ularning vazifasi tushuntiriladi. Topshiriqni bajarish uchun aniq vaqt belgilaydi, masalan 15-20 daqiqa.

Topshiriqni har bir talaba shaxsan bajarishi talab etiladi. Talabalar faolligini kuzatadi, ularning savollariga javob berish beradi, yonaltiradi, maslahatlar beradi. Kuzatur davrida to'g'ri qayor yoki bir yonaytgan talabalarni aniqlaydi. Javoblarni yig'ib olib, kuzatur davrida nisbatan to'g'ri deb topilgan talabalarning fikrlarini aytadi. qishinchalar kiritib, savol bo'yicha toliq ma'lumot beradi.

Ushbu texnologiya munozarali masalalarni hal etishda, bahamunozaralar otkarishda yoki o'qir-seminari yulurida (talabalarning o'qir-seminari haqidagi fikrlarni bilish maqsadida) yoki o'qir rejasi asosida hiron bolim o'rganish bo'lingach q'llanilishi mumkin.

«Yen» diagrammasi texnologiyasi

Bu metodni ta'lim jarayonida qo'llashdan maqsad talabalarning aqliy faoliyatini har tomonlarga taraqqiy ettirish bo'lib, ulardan mavjud bo'lgan bilimlar saqlanmaga tayyoradi.

Qo'llaniladigan "YENA" diagrammasi usulini qo'llab, darsning o'ta qismiga ikkita da'irani chizadi va ikkita tushunchani yozadi. Shundan so'ng talabalar berilgan tushunchalarga bir nechta tushunchalarni ayta boshlaydilar. Qo'llaniladigan usul tushunchalarni bir nechadan yozadi va ular bilan bir qatorda har biri uchun umumiy va farq tomonlarini yozadilar.

Bu metodni darsning turli etaplarida qo'llaganda turlicha natijaga erishiladi. Ya'ni talabalarni darsda faollashtirish, yangi mavzu materialini esda saqlash va boshqalar.

Muammoli seminar

Munozara qatnashchilariga e'latma

1. Munozara munozabatlar yigindini o'qish bilan munozara yechimi usuliyatidan iborat.
2. Kuy gapirmasdan, boshqalarning so'zlashiga imkon ber.
3. Maqsadga erishish yo'li ta'limiyotlarni pishirish, batafsil o'ylagan holda so'zlash.
4. Raqiblarning vaziyatini o'rganish, ularga hurmat bilan munozara qil.
5. Raqiblarning tomonidan aytilgan fikrlarga tanqidiy va muhokama yordam.
6. Munozara predmeti bo'yicha shunga chiqqan holda to'g'ri yordamchi gapir.

Muammoli seminarlarning boshqaruv dastaklari

Boshqaruvchi har bir vaqflarni o'ziga oladi - munozara boshqaruvchilarni boshqarish, javoblarning asoslanishi va to'g'riligi ta'kidlash, qo'llanilgan usul va tushunchalarni aniqlash, munozabatlarni to'g'ri qo'llash va boshqalar. Taqdimotlarning taqdimotini to'g'ri boshqarish.

Taqdimotchi - tomonlarning ma'ruzalari va muhokama bo'yicha kelishish va to'liq xarakterda baholash dasturligi, usuliy jihat, mantiqiylik va muhokama bo'yicha aniqlik qo'llanilishi, talabalarning usuliy kelishish.

Raqib - qatnash qo'llanilgan taqdimot o'rtasida taqdimotchi

jarayonini shakllantiradi. U faqatgina ma'ruzachining asosiy xulosasini tanqidi qilish emas, shu bilan birgalikda, uning aytgan fikrlaridan vaif yoki nasa tomonlarini topish hamda o'zining kel qibuvchi fikrlarini taklif qilishi ham mumkin.

Ekspert – bircha manzuralarning, jumladan, manzura qatnashchilari tomonidan aytilgan fikrlarning, qilingan xulosalarning, taklif va gipotezalarining muhokamalariga baholaydi.

O'quv boyicha metodi

Ushbu metodning mohiyati shundan iboratki, ma'lum muddat ichida (hatto o'quv mashg'ulot davridan 2-3 oy muddat ichida) ta'lim oluvchi guruhli yoki yakkala tartibda berilgan mavzu yuzasidan boyicha topshirig'ini bajaradi. Uning vazifasi – ma'ruzaning boyichalariga yo'naltirilgan yangi ma'lumot olish, berilgan muddat ichida berilgan u yoki bu ma'ruzani ilmiy, amaliy yechimidan iborat.

O'quv boyicha tashkiloti

– ma'ruzaning ma'nochiga to'liqlangan, muammolarini tashkilot, talp q qilish va yechish, natijani so'z (moddiy yoki intellektual) mahsulot ko'rinishida ramziylashtirishga qaratilgan. Talabalarining mustaqil o'quv faoliyatini tashkilot qilish usuli.

– nazariy bilimlar orqali amaliy vazifalarni yechishga qaratilgan o'quv vuzta va qurullari;

– rivojlantiruvchi, ta'lim tartibiga hamda bilimlarni beraytirish, cheqarlanish va mahsulotni shakllantirishga qaratilgan didaktik vuzta.

Grafik tashkilot etuvchilar

KLASTER [klastar-tutam, bog'lam]-sharoit sarifasida tuzish yo'li bircha tashkilotning mohiyatini umumlashtirish va aniqlash uchun qandayda biror asosiy omil atrofida g'oyalarni yig'ish asosida aniq biror ma'ruzani kashirib chiqaradi.

Bilimlarni faollashtirishni tashkilotiradi. Shirkash jarayoniga mavzu bo'yicha yangi o'zara bog'lanishli tasavvurlarni erkin va keng jahl qilishda yordam beradi.

Klasterni tuzish bo'yicha o'quv topshirig'iga yo'riqnomasi
1. Hatto qog'oz varag'i markasida kashir so'z yoki 1-2 so'zdan iborat mavzu nomini aylana ichiga yozing.

2. Kalit soʻz bilan birlashdigan yun tumaniga kirishni haftadagi aytana - "yoʻldoshcha" ichiga mavzu bilan aloqador soʻz yoki soʻz birlasmani yozing. Ularni chiziq bilan "bosh" soʻzga bogʻlang.

3. Ushbu "yoʻldoshcha"larda "kirish yoʻldoshlar" ham boʻlishi mumkin, ular ichiga yana soʻz yoki iboralar yozib ajratilgan soʻz topaguncha qadar yoki gʻoyalari tugaganigacha qadar davom ettiriladi.

«NIMA UCHUN?» SCHEMASI - muammaning darilabki sababini aniqlash boʻyicha fikrlar rangi boʻlib, tizimli, ijodiy, tahliiy muhohada qilish koʻnikmalarini rivojlantiradi.

«Nima uchun?» sxemasini tuzish boʻyicha oʻquv topshirigʻiga yuʻriqnomasi

Oʻquv topshiriqda koʻrsatilgan muamma sababini aniqlash uchun:

1) Muammani yozing va stressla chiziqni chiqarib «Nima uchun?» soʻrogʻini yozing.

2) Savolga javob yozib nima uchun soʻrogʻini takror yozib boravering. Bu jarayonni muammaning darilabki sababi aniqlanmaguncha davom ettiring.

«BALIQ SKELETI» SCHEMASI - bir qator muammolarni tavsiflash va uni yechish imkonini beradi. Tizimli fikrlash, muhohada kelish, tahlii qilish koʻnikmalarini rivojlantiradi.

«Baliq skeleti» sxemasini tuzish boʻyicha oʻquv topshirigʻiga yuʻriqnomasi

Oʻquv topshiriqda koʻrsatilgan muamma maydonini tavsiflash uchun:

1. «Baliq skeleti» chiziq:

Muamma uchun
muammolar
Muammolar
muammolarning muammolari
Muammolarning muammolari

2. «Baliqning chap qismida (yoki yuqori qismida) muammolar oʻz muammolari yozing, oʻng qismida (pastki qismida) - muammolar oʻz muammolari amalda mavjud shartlarni tavsiflaydigan shartlarni

«QANDAY?» HIERARXIK DIAGRAMMASI - muammo to'g'risida muammyo tasvirlarini olishga, ushbu yechimni topish usul va vositalarini topishga imkon beruvchi mantiqiy savollar tartibidan iborat.

Tizimli, qo'lliq, tahliliy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Qanday?» diagrammasini tuzish bo'yicha o'qov topshiriq'iga yo'riqnama

«Qanday?» diagrammasini tuzishdan avval, siz quyidagilarni bilishingiz kerak: ko'p hollarda Siza muammolar hal etishda «Nima qilish kerak?» haqida o'ylashga hojat bo'lmaydi. Muammo yechimini topish uchun avval «Nima qanday qilish kerak?» qabilda bo'ladi. «Qanday?» - muammoni hal etishda muammyo savol hisoblanadi.

1. Daira iching va uning ichiga yechilishi mumkin bo'lgan muammoni yuzing.

2. Ketma-ket ravishda «Qanday?» savolini qo'ying va uyu savolga javob bering. Uyu tartibida savollarni ketma-ket berib boravering va javoblarni o'ylab o'tirmasdan, unibolmasdan, baholamasdan, top-top yuzishda davom eting.

Maslahat va tavsiyalar:

Tangi g'oyalarni grafik ko'rinishida qayd etishni o'zingiz hal eting; darajat yoki kashad ko'rinishida, yuqaridan pastga yoki chapdan o'ngga. Eng muhim esda tuting: aishatan ko'p miqdordagi topshiriq g'oyalar va muammo yechimlarini topishga imkon beradigan usul eng maqbul usul hisoblanadi.

Agarda siz muammoni yechimini topish uchun to'g'ri savollar bersangiz va uning rivojlanish yo'nalishini nazariyotun bel'ishida ishoochtni saqlasangiz, diagramma siz har qanday muammoni amaly ibtidan yechimini topishingizni ko'rsatlaydi.

14.4. Innovation ta'limi texnologiyalari ko'rsatkichlarini shakllantirish va statistik ma'lumotlar bilan ishlash tartibi

"SWOT-tahlil" usulidir.

Metodning maqsadi: mavjud umumiy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo'llarini topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, kasholashga, mustaqil tanqidiy fikrlashni, mustahkamlash tabiiyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

S - (strength)
W - (weakness)
O - (opportunity)
T - (threat)

- kuchli tomonlari
- zaif, kuchsiz tomonlari
- imkoniyatlari
- ta'xirlar

Namuna: Internet banking mas'uliyatli bank shirkati mahalliyatlarining SWOT tahlilini ushbu jadvalga tushiring.

S	Internet banking mas'uliyatli bank shirkatidan foydalanishning kuchli tomonlari	To'lov tizimining veb-mas'uliyatli mahalliyatlar tomonidan foydalanish orqali ta'xirlar osonlik bilan olinishi...
W	Internet banking mas'uliyatli bank shirkatidan foydalanishning kuchli tomonlari	Internetga ulanishning kengligi (mas'uliyatli) va unga Microsoft Internet Explorer dasturining 4.0 yoki undan yuqori versiyasi o'rnatilgan bo'lsa...

Q	Internet bankning raqabiy bank sifatidan foydalanishning imkoniyatlari (ikki)	<ul style="list-style-type: none"> o'z hisobvaraqingizning operatsiyalarini onlayn va yengil amalga oshirish; hisobvaraqingizni pul mahallig'ini harakati to'g'risidagi ko'chirma, karta hisobvaraq to'g'risidagi hisobotni olish; Yaqinda maoliq o'tilgan foydalaniladigan to'lovga 24 soat va haftasiga 7 kun foydalanish.
T	Te'minlar (to'rt)	Shularning tashkilotlaridan yuzdan birining egi emasligi va o'zlarida kommunikatsiya infrastrukturasi bo'yicha ixtisoslantirilgan.

3-ma'ruza mashg'ulotida quyidagi interfaol o'qitish metodlaridan foydalaniladi:

Topshiriq usulini: "Mamlakat bank xizmatlari turlari va ularning misollar ko'rsatish"

"Xulosa qilish" (Reyame, Veer) usuli

Metodning maqsadi: Bu metod murakkab, ko'ptarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan. Metodning mahiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo'yicha bir oila asosini beriladi va ayon paytida, ularning har biri alohida alohida muhokama etiladi. Masalan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, faollik va kamchiliklari, foyda va zararlari bo'yicha o'rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq ma'lumotli fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o'quvchilarning mustaqil g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda tashkil topish, hisoya qilishga imkoniyat yaratadi. "Xulosa qilish" metodidan ma'ruza mashg'ulotlarida individual va jufliklardagi ish shaklida, onlayn va seminar mashg'ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlil qilish va toqovlash maqsadida foydalanish mumkin.

Metodni amalga oshirish tartibi

- trener o'qituvchi ishtirokchilarni 5-6 kichikdan iborat kichik guruhlariga ajratadi;

- ularning maqsadi, shartlari va tartibi bilan ishtirokchilarni

tanishtirgach, har bir guruhga umumiy maʼlumotni taʼkid qilishni zarur boʻlgan qismlari tushirilgan tarqatma materiallar bilan tanishtirish;

- har bir guruh oʻziga berilgan maʼlumotni atroflicha taʼkid qila, oʻz mulohazalarini tartibga solayotgan ushbu boʻyicha tarqatmaga yozma bayon qiladi;

- natijadagi boʻsqichda barcha guruhlar oʻz tadqiqotlarini oʻtkazadilar. Shundan soʻng, trener tomonidan taʼkiddar umumlashtiriladi, zaruri sabablar bilan taʼkidlanadi va mavzu yakunlanadi.

Namuna:

M. Masʼuliyatli bank xizmatlari turlari					
Internet banking		SMS banking SMS		Mobil banking	
Aʼzodligi	Kamchiligi	Aʼzodligi	Kamchiligi	Aʼzodligi	Kamchiligi
Kulma:					

2-analyt mashgʻulotda quyidagi interfaol oʻqitish metodlaridan foydalaniladi:

1) Mashgʻulotning motivatsiya boʻsqichida: "Assessment" metodidan foydalaniladi.

Topshiriq mazmuni - Berilgan turli topshiriqlarni bajarish?

"Assessment" metodi

Metodning maqsadi: mashur metod taʼlim oluvchilarning bilim darajasini baholash, namorat qilish, oʻzlashtirish koʻrinishida va analiy koʻrsatkichlarini baholashga yoʻnaltirilgan. Mashur texnika orqali taʼlim oluvchilarning bilim faoliyati turli yoʻnalishlar (test, analiy koʻrsatkichlar, maʼlumotli vaziyatlar mashqi, qiyosiy taʼkid, simptomlarni aniqlash) boʻyicha tashxis qilindi va baholanadi.

Metodni analiy baholash tartibi:

"Assessment" lardan maʼrifa mashgʻulotlarda talabalarining yoki qatnashchilarning mavjud bilim darajasini oʻrganishda, yangi maʼlumotlarni hayotga qoʻyishda, seminar, analiy mashgʻulotlarda

ma'muru yoki ma'lumotlarni o'zlashtirish darajasini baholash, shuningdek, o'z-o'zini baholash maqsadida individual shaklda foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, o'qituvchining qisqir yordamchisi hamda o'qov maqsadlaridan kelib chiqib, amaliyotga qo'shimcha topshiriqlarni kiritish mumkin.

Namuna. Har bir javobdagi to'g'ri javob 4 ball yoki 1-4 ballgacha baholanishi mumkin.

Test
• I. Internet banking tizimi orqali to'lovlarni amalga oshirishda qaysi?
• A. Elektron raqamli imzo
• B. Telefon
• C. Faks

Qiyosiy tahlil
• Bankning har bir balansini tahlil qiling?

Tushunchalar tahlili
• KAMI ni tushlang.

Amaliy ko'nikma
• Ipoteka kreditini olish uchun talab etiladigan shartlar nomini aytib bering?

Ma'rufa mashg'ulotida quyidagi interlarni o'qitish metodlaridan foydalaniladi:

Quyidagi mazmun: «Tushunchalar tahlili metodi orqali berilgan fikrga munozabatlar ko'rsatish.

"Tushunchalar tahlili" metodi

Metodning maqsadi: mashur metod talabalar yoki o'qituvchilarni ma'rufa quyidagi tayanch tushunchalarni o'zlashtirish darajasini aniqlash, o'z bilimlarini mustaqil ravishda

tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu bo'yicha dastlabki bilimlar darajasini tekshirish maqsadida qo'llaniladi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar mazhg'udat qoidalarini bilan tanishtiriladi;
- o'quvchilarga mavzuga yoki bahga tegishli bo'lgan so'zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (individual yoki guruhli tartibda);
- o'quvchilar ma'no tushunchalar qanday ma'no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo'llanilishi haqida yozma ma'lumot beradilar;
- belgilangan vaqt yakuniga yetgach o'qituvchi berilgan tushunchalarning to'g'ri va to'liq tushini o'qiti eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;
- har bir ishtirokchi berilgan to'g'ri javoblar bilan o'zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o'z bilim darajasini tekshirish, baholaydi.

Namuna: "Meduladagi tayanch tushunchalar tabiati"

Tushunchalar	Shuningcha, bu tushuncha qanday ma'noni anglatadi?	O'qituvchi ma'lumoti
Yollanma	bu tovar mahsulotiga nisbatan qo'ng'ir yoki mahsulotning ortiqchiligidir.	
Yuzma	ishlab chiqarish usullarini ishlatiladigan bo'lgan pul va natural resurslar.	
Karrovat	bu xalqarni hisob-kitoblarida ishlatiladigan u yoki bu muddatda natijaviy pul hisobida ishlatiladigan to'lov hisobidari va pul mahsulotlaridir.	
Asos	bu jihatda taqqoslashni ko'rsatish, natijaviy va tekshirish.	
Loyah	bu maqsadga o'rta usullari qo'llanilgan bo'lgan pul mahsulotlarini hisoblash imkoniyatini ma'lumot mavjudligiga ham to'liq ehtiyoj bilan qo'llanilish va qo'llanilish kerakli yuzasidan hisob chiqarilgan mahsulotlarini hisoblash.	

Izoh: Ikkinchi ustunchaga qatnashchilar tumandanlik bildiriladi. Markaz tarboschalar haqida qo'shimcha ma'lumot glossariyda keltirilgan.

Amaliy mashg'ulonda quyidagi ishlar o'qitish metodlaridan foydalaniladi.

Mashg'ulotning motivatsiya bosqichida "Illa-si'rin" usulidan foydalaniladi.

"Illa-si'rin" metodi

Metodning maqsadi o'qituvchilarda tushish, asbobotlar tizimini tahlil qilish, rejalashtirish, prognozlash ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Markaz metodni baholash va mustahkamlash maqsadida qo'llash samarali natijalarni beradi.

Metodni amalga oshirish bosqichlari

1. Dastlab ixtirokchilarga belgilangan mavzu yuzasidan tayyorlangan topshiriq, ya'ni tarqatma materiallarni alohida-alohida beriladi va ulardan materialni sinchiklab o'rganish talab etiladi. Shundan so'ng, ixtirokchilarga to'g'ri javoblar tarqatmadagi «yakka bahos» kolonkaga belgilash kerakligi tushantiriladi. Bu bosqichda vaxta yakka tartibda bajariladi.

2. Navbatdagi bosqichda trener-o'qituvchi ixtirokchilarni uch hishdan iborat kichik guruhlariga birlashtiradi va guruh a'zolarini o'z fikrlari bilan guruhdoshlarini tarqatirib, baholashib, bir-biriga ta'sir o'tkazib, o'z fikrlariga ishonitirib, kelibgan holda bir to'rtlarga kelib, javoblarini «guruh bahosi» bo'limiga raqamlar bilan belgilab chiqishni topshiradi. Bu vaxta uchun 15 daqiqa vaqt beriladi.

3. Harcha kichik guruhlar o'z ishlarni tugatgach, to'g'ri harakatlar ketma-ketligi trener-o'qituvchi tomonidan o'qib oshiriladi va o'qituvchilardan bu javoblarni «to'g'ri javob» bo'limiga yozish so'raladi.

4. «To'g'ri javob» bo'limida berilgan raqamlarda «yakka bahos» bo'limida berilgan raqamlar taqqoslanib, farq bulsa «0», mos kelma «1» ball qo'yish so'raladi. Shundan so'ng «yakka bahos» bo'limidagi farqlar yuqoridag pastga qarab qo'shib chiqish, umumiy yig'indi hisoblanadi.

5. Kuchli shu tartibda «to'g'ri javob» va «guruh bahosi»

o'rtasidagi farq chiqariladi va bollar «guruh amali» bo'limiga yubilib, yuqoridan pastga qarab qo'shiladi va umumiy yig'indi keltirib chiqariladi.

6. Trener-o'qituvchi yakka va guruh natijalarini to'plagan umumiy yig'indi bo'yicha alohida-alohida sharhlab beradi.

7. Ibtirokchilarga o'gan baholariga qarab, ularning mavzu bo'yicha o'lashtirish darajalari aniqlanadi.

«Savdo kreditining bir martaga olish va so'ndirish» ketma-ketligini joylashtiring. O'zingizni tekshirib ko'ring!

Amaliyotlar mazmuni	Yakka baha	Yakka satu	Tog'ri javob	Guruh baha	Guruh savob
Talab etiladigan hisobotlar					
Yilga 10% dan ko'progina kreditning 3 oylik foizini hisoblang					
Axborot qara va foizni o'lashtirish printsiplarini yozing					
Kreditning so'ndirish grafikasini tuzing					

4-ma'ruza mavzularida quyidagi interfaol o'qitish metodlaridan foydalaniladi:

Izohlash metodini: «Insert» metodi orqali berilgan ilonga munosabatlar keltirish.

“Insert” metodi

Metodning maqsadi: Har bir mavzu o'quvchilarda yangi axborotlar tizimini qabul qilish va bilimlarni o'lashtirishini yengillashtirish maqsadida qo'llaniladi, shuningdek, bu metod o'quvchilar uchun sozra mashqi vaqtini ham o'laysi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- o'qituvchi mavzularga qadar mavzuning umumiy tushunchalari mazmuni yozilgan input-matnini tarqatma yoki taqdimot ko'rinishida tayyorlaydi.

- yangi mavzu munqariyatini yozuvchi matn ta'lim sharoitlariga tarqatiladi yoki taqdimot ko'rinishida namoyish etiladi.

ta'lim oluvchilar individual tarzda matn bilan tanishib chiqib, o'z shaxsiy qarashlarini ma'nosiz belgilar orqali ifodalaydilar. Matn bilan ishlashda talabalar yoki qatnashchilarga quyidagi ma'nosiz belgilardan foydalanish tavsiya etiladi:

Belgilar 1-mata - 2-mata	1-mata	2-mata	3-mata
V - ma'nosiz ma'lumot.			
F - ma'nosiz ma'lumotni tushuntirish, tush kerak.			
* bu ma'lumot men uchun yangi.			
.. * bu ilmiy yoki ma'nosiz ma'lumotga qaramasmi?			

Belgilangan vaqt yakunlangach, ta'lim oluvchilar ushbu notaniq va tushunarsiz belgilan ma'lumotlar o'qituvchi tomonidan tahlil qilinib, tushlanadi, ularning mohiyati to'liq yoritiladi. Savollarga javob beriladi va mashg'ulot yakunlanadi.

Amaliy mashg'ulotlarda quyidagi interfaol o'qitish metodlaridan foydalaniladi:

Mashg'ulotning motivatsiya bosqichida: "Venn Diagrammasi" usulidan foydalaniladi.

Topshiriq mazmuni: - Berilgan turli topshiriqlarni bajarish?

Venn Diagrammasi metodi

Metodning maqsadi: Bu metod grafik tasvir orqali o'qitishni tashkil etish shakli bo'lib, u ikkita narsa bo'ladigan aylana tasviri orqali ifodalanadi. Ma'nosiz metod turli tushunchalar, so'zlar, tasavvurlarning umumiy va xilma-xil ikki aspekt orqali ko'rib chiqish, ularning umumiy va farqlaychi jihatlarini aniqlash, taqqoslash imkonini beradi.

Metodni amalgamachilik tartibi:

-Ishchirokchilar ikki kishidan iborat: juffliklarga ixtislashtiriladi va ularga ko'rib chiqilayotgan tushuncha yoki so'zning o'ziga xos, farqli jihatlarini (yoki ikki) davralar ichiga

yoqib chiqish taklif etiladi;

-navbatdagi bosqichda ishtirokchilar to'rt kishidan iborat kichik guruhlariga birlashtiriladi va har bir jihat o'z taklifi bilan guruh a'zolarini tanishtiradilar;

-jihatlarining taklifi ebitilgach, ular birgalashib, ko'rib chiqilayotgan muammo yond tushunchalarining umumiy jihatlarini (yoki farql) izlab topadilar, umumlashtiradilar va dalillarining kelishgan qismiga yuzadilar.

KV DDBL DARS MASHG'ULOTLARI OTISH JARAYONLARIDA GURUHLARDA ISHLASH YA TAQDIMOTLAR TAYYORLASH

Reja:

- 15.1. Guruhlarda ishlash va taqdimotlar tayyorlashning turlari va shakllari.**
- 15.2. Taqdimotga tayyorlanish bosqichlari.**
- 15.3. Taqdimot va slaydlarni tayyorlash talablari.**
- 15.4. Slaydlar dizayni.**
- 15.5. O'zini o'zi taqdim etish**

15.1. Guruhlarda ishlash va taqdimotlar tayyorlashning turlari va shakllari

Yar yuzida aholi soni oshib borgan sari, turli-tuman axborotlar ham ko'payib boraveradi. Kundan kunga ko'payib borayotgan axborot oqimida insonning idrok qilishi, tabiiyki, murakkablashadi. Insonning axborotni qabul qilish va idrok etish imkoniyati bilan axborot salmog'i o'rtasida jiddiy ziddiyat mavjudga keladi. Ko'payib borayotgan axborotni qabul qilishni soddalashtirish uchun uni to'g'ri tahlillash orqali taqdim etishni o'rganish zarur. To'g'ri tayyorlangan taqdimot yuqori natija garovidir.

Prezentatsiya – bu axborotni taqdim etish usuli. Axborot ko'rgazmali va ilhomchi shaklda taqdim etilishi kerak. Buning uchun grafika, video va oraliq axborotdan foydalaniladi. Asosiy g'oyalar kichik matnlarida aks etadi.

Prezentatsiyadan turli maqsadlarda foydalaniladi. Shunga ko'ra prezentatsiyalarning quyidagi turlarini ajratib ko'ramiz:

- ma'ruzalarni ta'kidlovchi prezentatsiyalar;
- o'qish maqsadlarida foydalaniladigan prezentatsiyalar;
- savdo-sotiq va marketingda foydalaniladigan prezentatsiyalar.

Ko'rgazmali axborotni taqdim etish shakliga ko'ra prezentatsiyalarni uch guruhga bo'lish mumkin: oddiy, amaliyotiy va multimedial.

Urtacha va yuqori darajada ko'plamli bo'lib, matn, rasmlar, grafikada iborat bo'ladi. Tayyorlash ko'p vaqt olingani va shunda ko'nikmalarni talab qilmagan uchun bunday taqdimotlardan ko'p foydalaniladi. Prezentsatsiyani muvaffaqiyatli tayyorlash uchun Power Point kompyuter programmasini o'rganish yetarli. Animatsiyali prezentsatsiyalarda qo'shimcha element – animatsiyadan foydalaniladi. Uchta qiyin bo'lmagan effektlardan foydalanish taqdimotni qizqartiradi va yorqin ranglarga ta'sir ko'rsatadi. Animatsion effektlar ko'p hollarda ma'muriy programmalarga joriylashtirilganligi tufayli prezentsatsiyada ulardan foydalanish qiyin ish emas. Multimedialik prezentsatsiyani tayyorlash esa birinchi marta murakkab bo'lib, unda grafika, video, animatsiya, rasmlar, matndan iborat bo'lgan interfaol elementlardan foydalaniladi.

Prezentsatsiya shakllari turlicha bo'lishi mumkin. auditoriyada matn uchun, ko'rganingizda sahalarda stend shaklida, maqomda, televideniya yoki radioda va hokazo.

Taqdimotlar quyidagicha amalga oshirilishi mumkin:

- spiker tomonidan yordamchi vositalardan foydalanmasdan holatda;
- spiker va texnik vositalar yordamida (masalan, video namoyishi);
- spiker tomonidan yordamchi vositalardan foydalanmasdan holatda.

15.2. Taqdimotga tayyorlanish bosqichlari

Har bir spikerning o'z usuli bo'ladi. Ayrim prezentsatsiyalar, masalan, ma'ruzalar o'qib o'tishga qaratilgan. Katta auditoriyalar uchun mo'ljallangan ma'ruzalarda qisqartirilgan so'zlar ko'p, detallar esa kam bo'ladi. Bunday prezentsatsiyalarni katta sahalarda uchun mo'ljallangan prezentsatsiyalar, deb atashadi.

Kam sonli tinglovchilar, masalan, mijozlar uchun mo'ljallangan prezentsatsiyalar esa o'ziga xos usulda tayyorlanadi. Ularida detallar, grafika, statistik ma'lumotlar ko'proq bo'lishi kerak. Bunday prezentsatsiyalarning muvaffaqiyatli o'tkazilish va ta'lim berishidir.

Ayrim prezentatsiyalarda katta bir g'oya bitta slaydda namoyish etiladi va u uzoq vaqt muhokama qilinadi. Har bir slayd katta hajrdagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Boshqa bir spiker ma'lumotning ayrim jihatlari to'g'risida slaydga joylashtiradi. Bitta g'oya bir nechta slaydlarga bo'lib joylashtiriladi.

Taqdimotda qayni sulubdan foydalanilgan ma'qul?

Ua vaqtga bog'liq.

Loarva Lensig sulubi

Lensig trener bir nechta, ba'zi hollarda bittagina so'z yozilgan slayd yaratadi. Bunday slaydlar odatda oq fonga qora shrift bilan yoziladi. Spiker tomonidan bildirilayotgan fikrlarga slaydga yozilgan so'zlar yordamida urg'u berish mumkin.

Prezentatsiyalar bo'yicha ekspert Aleksey Koptsev, "Prezentatsiyalar insonlarga ta'sir ko'rsatadi. Bu prezentatsiyalar auditoriyani hatunday o'rgatiradi, degani emas. Gap sizning boy va muhbir uchun aylanishingizda emas. Gap sizning boshqa insonga, yaxshiroq insonga aylanishingizda. Siz ko'proq biladigan va ko'proq tushunadigan insonga aylanasi", degan edi.

Ta'sirchan prezentatsiya, bu birinchi navbatda, qiziqarli, to'g'ri tanilgan va chiroyli taqdim etilgan kontent. Bunday prezentatsiyada tinglovchi faqat bir maqsadda – slaydlarni raimga olib uchuniga telefonini qo'lga oladi. Taxbi tayyorlangan prezentatsiya odamlarni fikrini o'rgatirishga yordam beradi.

Prezentatsiyaga tayyorlanishni nimadan boshlash kerak?

- Auditoriyani o'rganish.
- Maqsadni aniqlash.
- Material tanlash va ajratish, ularni ta'limni taqsimlash.
- Prezentatsiya samariyatini tuzish.

Prezentatsiya tayyorlanishni raimg qidirishdan boshlash katta xato hisoblanadi. Taxbi ta'limlashtirilmagan, maqsadli prezentatsiyalar, odatda, shundan boshlanadi. Agar prezentatsiya tayyorlash uchun vaqt oq bo'lsa, umuman raimg qidirmagan ma'qul. Ma'qul va fikrni yetkazib berishga yordamlashadigan, oq fonga qora shrift bilan yozilgan matn chiroyli ko'rsadi.

Auditoriyani o'rganish. Prezentatsiyaga tayyorlanishni, birinchi navbatda, auditoriyani o'rganishdan boshlash kerak. Tinglovchilar qanday odamlar ekanini bilish juda muhim. Jami,

yaqin, katta, bilim darajasi, sohalar, qo'riq va savoblar, ishlar. Turli insonlarni ham qandaydir belgiga ko'ra belashirish mumkin. Tinglovchilarni qanchalik yaqin tushunangiz, fikrlaringizni ularni sog'i va qalbiga shunchalik choqar singdira olarsiz.

Maqadni aniqlash. O'zingizga haqiqiy va samimiy javob bering – tinglovchilaringiz nimani tushunishlari, qabul qilishlari va nima qilishlarini sohlaysiz? Sizing mahsulotingizni sotib olishlari kerakmi? Sizi ishga qabul qilishlari kerakmi? Bilim olishlari kerakmi? Maqadni aniqlash prezentatsiya tayyorlashda to'g'ri yo'nalishni tanlashga yordam beradi.

15.3 Taqdimot va slaydlarni tayyorlash talablari

Talablar quyidagicha bo'lishi mumkin:

- boshqalarni o'z nuqtayi nazariningizga ishoratlash;
- bilim berish, tajribangiz bilan o'rtoqlashish;
- hisobot berish;
- mahsulotga qiziqish uyg'otish.

Maqad juda katta bo'lishi shart emas, asosiy - aniq bo'lishi kerak.

Maqad	Aniq maqad
Yaqin chiqish qilish	Prezentatsiya tinglovchilarni sizdagi o'zgartirishni mumkinligiga ishoratlash
Mahsulotni namoyish etish	"Demokratik mahsulot"ni ularni qabuliyatiga halokatli ta'limni ibodatlash kerak

Maqad aniqlangandan keyin, o'ylab qo'ygan g'oyalaringizni qog'ozga tushiring. Slaydlarda yoritmoqchi bo'lgan ma'lumotlarni avval qog'ozga chizib chiqing. Bu nima uchun kerak?

Birinchidan, taqdimotingiz uchun nechta slayd tayyorlash kerakligini hisoblab chiqarsiz.

Nazorat jadvali: Umumiy shartlar

Auditorgani o'rganish	Tadbir ishtirokchilari kimlar?
	Qancha odam keladi?
	Tinglovchilar shaxsan sizdan nima tinglovchilarning taqdimot qiladigan mavzu yuzasidan bilim darajasi qanday?
Tadbir turi	Konferensiya, ma'ruza, taqdimot va b.
Atmosfera	Tadbir qanday sharoitda o'tadi (rasmiy, tanqisli yoki erkin)?
	Tinglovchilar tadbirda ishtiroq etishaptimi yoki majburiy?
Sizing chiqishingiz	Amoy deklarativimiza yoki boshqalar bilan teng qatorda chiqish qilastimi?
	Sizing chiqishingizga qancha vaqt?
Boshqalarning chiqishi	Dasturga ko'ra boshqa nutuqlar nima haqida gapirishadi?
	Sizdan oldin qancha odam chiqish qiladi?
	Ishirokchilar orasida sizning fikringizga qancha fikr bildiruvchilar bor?
Tadbir dasturi	Tadbir dasturi bilan ta'vishdasturimi?
	Kimdan oldin va kimdan keyin chiqish?
Texnik vositalar	Texnik vositalar bilan ta'minlanganmi?

Maqsad aniqlangandan keyin, o'ylab qo'ygan g'oyalaringizni qog'ozga tushuring. Sayrlarda yoritmoqchi bo'lgan ma'lumotlarni avval qog'ozga chizib chiqing. Bu nima uchun kerak?

Misol uchun, mavzuni yoritishda mantiqiy tashkilotni amal qilgan.

Ikkinchidan, slaydlar uchun qanday dizayn to'g'ri kelishini aniqlab ta'limkor qilamiz;

uchinchiidan, prezentatsiya uchun qanday rasmlar, qanday musiqa kerak bo'lishini oldindan aniqlab olamiz;

materiallarni ajratish va to'plash. Ko'p sonli materiallar orasidan maqsadlaringizga erishishga yordam beradigan ma'lumotlarni tanlamiz.

Buning uchun o'zingizga shunday savol bering:

Menga ajratilgan vaqtda maqsadga erishish uchun auditoriyaga aynan nimani gapirishim kerak?

15.4.Slaydlar dizayni

Slayd dizaynlarida nima bo'lishi kerak?

Ta'lim matni. Inson, bir vaqtning o'zida ham o'qib, ham tinglay olmaydi. Agar slaydga ko'p matn qo'yilgan bo'lsa, tinglovchi matnni o'qiyotgan vaqtda, spikeri umuman eshitmaydi. 30 ta so'z - slaydga qo'yiladigan matn miqdorining chegarasi.

• Ranglar va shriftlar sifmaviligi. Slaydni kamalikka aylantirishning keragi yo'q - ikki-uch xil rang yetarli. Bir xil shriftdan foydalangan ma'qul. Ikkini bilan ikki xil - asosiy matn va sarlavha uchun.

• Bir qatarga sig'maydigan sarlavhalar.

• Ko'p sonli elementlar. So'zlar bundan mustasno. Ular ham maksimal darajada oddiy bo'lishi kerak.

• Shatsiz rasmlar.

Yaxshi prezentatsiya qanday bo'lishi kerak?

Qisqartirib nom. Taqdimotga qisqartirib nom tanlash juda muhim. katta kitob nomi olayotgan inson ham birinchi navbatda uning nomlarining e'tibor qaratadi. Odamlar prezentatsiyani aynan nomlarining qarab tanlashadi. Sualdan boshlaning.

"Taqdimot qilish to'g'ri rinda 5 maslahat"

1. Savol qo'yting. "Taqdimotga qanday tayyorlanish kerak?"
2. Qisqartirib, ilmiy, kaday so'zlarning nomlari, atardagi mashhur iboralarni bilalating.

3. "Mamuni..... haqida", "....., nima ni?" kabi suallardan foydalaning.

Darsdagi eng yaxshi 15 ta prezentatsiyaning D taqdimot nomlanishida savol qo'yilgan: "...qanday ishlaydi?", "...uchun nima kerak?", "Nima qilish kerak?" va hokim. Prezentatsiyaning aqli nomlanishi ham tinglovchilarda qiziqish uyg'otadi. Yana tushuntirish nima uchun kerak?

- Matnning murakkab mazmunini tushuntirishni yengillashtirish;
- aytilgan fikrning eng muhim jihatlariга urg'u berish;
- tushuntirishni soddalashtirish;
- ayrim fikrlarni tinglovchilarning aytishiga imkon berish;
- elementlar o'rtasidagi aloqalarni ko'rsatish.

1. Birinchi slayddan so'ng tinglovchi bu prezentatsiyadan nima olishni tushunishi kerak. Tinglovchini hayron qoldirishning keragi yo'q, to'g'ridan-to'g'ri keyingi jarayonda uni nima kutayotganini ko'rsatib bergan ma'qul. "Hamma narsaga yetkazish uchun stipendiyani qanday sarflash kerak?"

2. Qiziqish uyg'otish. Tinglovchini qiziqitish uchun matnmatniya uyg'otish lozim. Taqdimotning foydali tomonini tushuntirish yoki aytishga uyg'otish kerak. "Foydasi: siz stipendiyani 20% ni qanday tepashni bilib olasiz?"

3. Tezis. Taqdimotning asosiy maqsadi, nimalarga o'rgatish kerak bo'lgan jihatlari yoritiladi.

4. Antitezis. Tazaning ikkinchi tomonini ham ko'rsatish lozim. Bu tinglovchilarda ishorat uyg'otadi va amalda uchraydigan muammolardan ogohlantiradi.

"Tejash juda qimmat. Chunki atrofida chiqqan narsalar juda ko'p. Agar o'zingizni tuta olmasdan biron narsaga pul sarflagan bo'lsangiz, bu qo'ng'iroqchi emas"

5. Xulosa. Yomon prezentatsiyalar "E'tiborsizlik uchun rahmat" so'zlari bilan tugaydi. Taqdimot yakunida xulosa yoki qisqacha rezjume berish kerak. Spikerning taqdimotidan keyin tinglovchi ham nima qila olishini tushunishi kerak.

"Endi siz tejamkorlikning uch qoidasini bilib oldingiz. Bugun da'vonda birinchi qo'ldagi ko'ring".

11.3.4'xini o'zi taqdim etish

Har doim zamon bilan hammasini bo'lishga harakat qilish kerak. Tinglovchilarning nutqasozligiga bo'lgan ishonch darajasi taqdimotning qanchalik yaxshi tayyorlanganiga bog'liq bo'ladi.

Taqdimotda barcha elementlar uyg'un, ya'ni bir sill tipida bo'lishi kerak. Bunday slaydlar mavzuni tushunishni yengillashtradi, tinglovchilarni charchatmaydi.

Matn, rasmi, diagrammalı slaydlar – har bir turdagi slaydlar uchun bir nechta dan shablon yaratish kerak. Keyin slaydlarni mazmunini ko'chirish, laqalgina matn va tasvirlarni o'zgartirish kerak. Bir sill tipida tayyorlangan slaydlar chiroyli ko'rinadi.

Yadda tuting! Taqdimot matnlarini qo'yadigan joy emas – auditoriyaga teskari qarab slaydlarni o'qib bera olmaysiz, bunga umid ham qilmang. Bundan tashqari, tinglovchilar siz gapirganingizdan ko'ra tezroq o'qishadi – bu isbotlangan.

Shuning uchun slaydlaringiz tinglovchilar hafta oldin o'qilgan darajada chiroyli, yorqin va tushunarli bo'lsin.

Matn. Ba'zi spikerlar o'zlarining nutqlarini ta'kidlash slaydlarga joylashtradi va mavzuni an'da, tushunarli qilib o'z so'zlari bilan gapirish o'rniga slaydlardagi matnni o'qib berishadi. Tinglovchilarga esa bu umuman yoqmaydi, ular zivich qilibdi. Spiker va auditoriya o'rtasida hech qanday hisiy aloqa o'rnatilmaydi.

Bunday bo'lmashligi uchun slaydga iloji boricha kam matn qo'yish kerak. Enda tuting, slaydlarni tayyorlashdan maqsad spikerga matnni eslatish emas, sizni auditoriyaga gapirayotgan gaplaringizni ma'nnini kuchaytirish. Bitta slayd – bitta g'oyi. Bunday slaydni o'qish ham, eslab qolish ham oson. Osonlikdagi omqda bunday slayd auditoriyangiz o'libotini jall qiladi.

Ma'lumot qismlariga bo'linadi. Bunda ro'yxatdan foydalaniladi.

Mata	Mavzu qisqartirib r'yxat ko'rinishida beriladi
<p>III atirga kelib esa xavf-xatarlar r'yxati ayrim hachlarning vrinshlari natijasida yana-da kengaydi. Demografiya inqirozi, milliyatlar, demokratiya eksporti, "xavfli madaniyat", g'arbna tarmosh tarmosh tarmosh kabi xavf-xatarlar payda bo'ldi.</p>	<p>III atirga r'yxatga kelgan xavf-xatarlar:</p> <ul style="list-style-type: none"> - demografiya inqirozi, - milliyatlar, - demokratiya eksporti, - "xavfli madaniyat", <p>g'arbna tarmosh tarmosh tarmosh</p>

Informatsiya chiroyli ko'rinishi va esda qolishi uchun matnni xromaga aylantirish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: O'zbekiston, 2014. 73 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. T.: Adolat, 520 b.
3. O'zbekiston Respublikasining "Markaziy bank to'g'risida"gi qonuni. 11.11.2019-yildagi O'RBQ-582-son qonuni.
4. O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi qonuni. 05.11.2019-yildagi O'RBQ-590-son qonuni.
5. O'zbekiston Respublikasining 20.04.2022-yildagi O'RBQ-765-son "Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliyalashtirish faoliyatini to'g'risida" qonuni.
6. O'zbekiston Respublikasining "Valyutani tartibga solish to'g'risida"gi qonuni. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 22.10.2019-yildagi O'RBQ-573-son qonuni.
7. O'zbekiston Respublikasining "Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi Qonuni. 2000-yil 22-iyul. O'RBQ-163-son. O'zbekiston Respublikasi bank faoliyatini tartibga soluvchi qonunlar to'plami. T.: O'zbekiston NMU, 2011. 398 b.
8. O'zbekiston Respublikasining 04.10.2011-yildagi O'RBQ-301-son "Kredit asboroti almashilishi to'g'risida"gi qonuni.
9. O'zbekiston Respublikasining "Ixtisosiy kredit to'g'risida"gi qonuni. 2006-yil 6-may, O'RBQ-33-son.
10. "Valuta siyosatini liberallashtirish bo'yicha birtinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-sentabrdagi PF-5177-sonli Farmoni.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi PF-5992-sonli «2020-2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish

strategiyasi to'g'risidagi Farmoni.

13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 2-martdagi PF-5933-son Farmoni bilan tasdiqlangan "2017 — 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"

14. "Tijorat banklari tomonidan yangi ro'yxatga olingan yuridik shaxs tashkil etmagan faoliyat yuritayotgan yakka tartibdagi tadbirkorlar va oliyiy tadbirkorlik subyektlariga mikro kreditlar ajratish tartibi to'g'risida"gi Nizom. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2017-yil 12-mayda 2883-son bilan ro'yxatga olingan.

15. «GlobalCard» banklararo universal chakana to'lov tizimi faoliyati to'g'risidagi Nizom. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2017-yil 15-mayda 2884-son bilan ro'yxatga olingan.

16. "O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklariga ta'minotsiz kreditlarni berish tartibi to'g'risida"gi Nizom. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2017-yil 22-iyunda 2891-son bilan ro'yxatga olingan.

17. "Jismoniy shaxslarga bank plastik kartochkasi orqali overdraft krediti berish tartibi to'g'risida"gi Nizom. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2017-yil 21-iyulda 2900-son bilan ro'yxatga olingan.

18. "Tijorat banklarida jismoniy shaxslar bilan valyuta ayriboshlash operatsiyalarini amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi nizom. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2017-yil 6-noyabrda 2944-son bilan ro'yxatga olingan.

19. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

20. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining yillik hisoboti.

21. "O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 25.05.2020-yildagi "Bank faoliyatiga ruxsat berish tartibi va shartlari to'g'risida"gi Nizom"

22. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki

Boshqaruvi 2017-yil 10-iyundagi 12/1-sonli "Tijorat banklarining likvidligini boshqarishga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi ma'mura kiritilayotgan o'zgartirish va qo'shimchalar to'g'risida"gi qarori.

23. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizam va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. T.: O'zbekiston, 2017.

24. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda berpa etamiz. T.: O'zbekiston, 2016. 56 b.

25. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustavorligi va inson manfaatlarini ta'minlash - yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. - T.: O'zbekiston, 2017.46 b.

26. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni hard va olibjanoq xalqimiz bilan birga quramiz. T.: O'zbekiston, 2017.

27. Abdullayeva Sh.Z. Bank ishi. O'quv qo'llanma. T.: Iqtisod-Moliya 2011.

28. Бондаров И.В. Финансово-кредитные отношения регулирование рынка инвестиций. М.: Финансы и статистика, 2014.

29. Лаврушина О.Н. Банковские дела. Учебник. М.: Финансы и статистика, 2012.

30. Лаврушина О.Н. Банковские риски М. КНОРЭС, 2007.

31. Нагоряцкая А.Г. Валютная политика М. Экзамен, 2013.

32. Роуз П.С. Валютный менеджмент М. Дело, 1995.

33. Черкасова В.Е. Финансовый анализ в коммерческом банке. М.: ИИФРА-М, 2014.

34. Kotler F., Keller K.L. Marketing, Management. 2006. 431p.

35. Shelagh Hefferman Modern Banking. John Wiley and Sons, Ltd. USA: 2012. 717p.

36. David S.Kidwell, Richard L. Peterson, David W. Blackwell. Financial institutions, Markets and Money. New York, 2014. 751 p.

37. The theory of Money and Credit, Murray N. Rothbard. Ludwig Von Mises Institut 206 p.

38. The Mystery of Banking second edition, Murray N. Rothbard, Auburn, Alabama, 2008. 298-p
39. The Law of Banking and Financial Institutions, Richard Scott James, Statutory Supplement, 2011.
40. The Principles of Banking, John Wiley and Sons Singapore pte Ltd, 2012.
41. Bank asset and Liability Management, John Wiley and Sons Singapore pte Ltd, 2007.
42. Bank Valuation and Value Based Management: Deposit and Loan Pricing Performance Evaluation and Risk, Jean Demme, 514 p. 2014.
43. Commercial Banking: The management of Risk, James W. Kolari, Boston E. Corp, 2005. 530 p.
44. Community Banking Strategies: Steady Growth, Safe Portfolio Management and Lasting Client Relationships, Vivre Huberki, 2010.

Internet saytlari :

- www.sba.us=<<http://www.sba.us>> - Q'IR Moliing rasmiy veb-sayti
- www.minfis.us=<<http://www.minfis.us>> - Q'IR Moliya Vaarlighning rasmiy veb-sayti
- www.his.org=<<http://www.his.org>> - Xalqaro Davlat Qi'mitashining rasmiy veb-sayti
- www.universal bank.us
- www.state.us
- www.gov.us
- www.bankic.us

MUNDARIJA

1. QISMI	3
I BOB. Tijorat banklarini tashkil etishning huzurli va ishonarli sharoiti	7
1.1. Tijorat banklarining mohiyati va ularni tashkil etishning ishonarli sharoiti.....	7
1.2. Tijorat banklarini faoliyatini tashkil etishning huzurli sharoiti.....	12
1.3. Banklarni davlat nazoratidan o'tkazish va litsenziyalash tartibi.....	14
1.4. Tijorat banklarini qayta tashkil etish sharoiti.....	27
1.5. Tijorat banklarini tugatish.....	34
II BOB. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari tarkibi va ularning jaylashishi	39
2.1. Tijorat banklarining resurslari, ularning tarkibi va tuzilishi.....	39
2.2. Tijorat banklarining passiv operatsiyalari turlari va ularning holatida jaylashishi.....	45
2.3. Tijorat banklarining kapitali, uning tarkibi va jaylashishiga qo'yilgan talablar hamda uning xarakteristikalarini o'z ichiga olgan yo'llari.....	51
2.4. Bank kapitali va uning funktsiyalari.....	58
III BOB. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari tarkibi va ularning jaylashishi	65
3.1. Bank aktivlari, ularning mohiyati va mazmuni.....	66
3.2. Bank aktivlari tarkibi va ularning holatida jaylashishi.....	72
3.3. Bank aktivlarining sifat darajasi.....	74
3.4. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari va ularni hushyorlik.....	81
IV BOB. Tijorat banklarining valyuta operatsiyalari	88
4.1. Tijorat banklarining valyuta operatsiyalari va uning huzurli sharoiti.....	88
4.2. Valyuta operatsiyalari va ularning turlari.....	91
4.3. Valyuta kursining mohiyati va uning turlari.....	98
4.4. Valyuta kursiga ta'sir etuvchi omillar.....	103
4.5. O'zbekiston Respublikasida ichki valyuta bozorida xorijiy valyutani sotish va sotib olish tartibi.....	108
V BOB. Tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari	111
5.1. Qimmatli qog'ozlar tushunchasi va uning turlari. Qimmatli qog'ozlar bozori va uning xarakteristikalarini.....	111
5.2. Qimmatli qog'ozlar bozorida hushyorlik tartibi.....	117
5.3. O'zbekiston Respublikasida tijorat banklarining qimmatli qog'ozlar bilan operatsiyalari.....	122
5.4. Tijorat banklarining valyuta bozori bilan o'tkazilgan qimmatli qog'ozlarini shifonlik.....	129
5.5. Qimmatli qog'ozlar bozorida tijorat banklarining vakolatlik faoliyati, KIPB ushbu bozorni va trust operatsiyalari.....	137

VI BOB. Tijorat banklarida kreditlash mexanizmi	142
6.1. Tijorat banklarida kreditlashni tashkil qilish.....	142
6.2. Kreditlash tashvirlari.....	148
6.3. Tijorat banklarining kreditlash imkoniyatlari.....	153
6.4. Bank kreditlarining turlari, shakllari va funksiyalari.....	156
6.5. Tijorat bankning kreditlash usullari va usula hisobvovchilarining shakllari.....	160
VII BOB. Tijorat banklarining hisb siyosati	167
7.1. Tijorat banklarining hisb siyosati va uningning asosiy ehtiyojlari.....	167
7.2. Kredit bo'yicha hisb shartnomalarining shakllanishi va unga ta'bir qiluvchi usullar.....	174
7.3. Fon shartnomalari va ularni tashkil etish usullari.....	179
7.4. Tijorat banklarining hisb riski, ularni baholash va boshqarish usullari.....	188
VIII BOB. Tijorat banklarining hisb operatsiyalari	196
8.1. Hisb operatsiyalari va uningning mahiyati.....	196
8.2. Hisb operatsiyalarining asosiy elementlari. Hisb to'lovlar va ularni amalga oshirish tartibi.....	198
8.3. Hisb operatsiyalarini turlari bo'yicha tasniflash.....	202
8.4. Hisb operatsiyalarini tashkil etish va ular bilan bog'liq risklar.....	206
IX BOB. Tijorat banklarining yangi xizmat turlari	211
9.1. Tijorat banklari tomonidan ko'rsatiladigan as'osiy va hamma to'ry xizmat turlari.....	211
9.2. Mijozlarga lok joyda va uyda ma'nofiyatli xizmat ko'rsatish internet bankning usullari.....	219
9.3. Plastik kartachililar va ularni qo'llash usuliyati. Plastik kartachililarning ta'bir tizimidagi o'zvi.....	223
9.4. Xorijiy davlatlarda plastik kartachililarning turlari va qo'llanishlari.....	227
9.5. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida O'zbekistonda 2020-2025 yillarda bank xizmatlarini rivojlantirish bo'yicha.....	235
X BOB. Tijorat banklarining faktoring operatsiyalari	240
10.1. Tijorat banklarining faktoring operatsiyalari va uning mahiyati.....	240
10.2. Faktoring operatsiyalarining turlari va ularni o'tkazish tartibi.....	264
10.3. Faktoring xizmati bo'yicha shartnoma va uning tarkibi.....	267
10.4. O'zbekiston Respublikasida tijorat banklarida faktoring operatsiyalarini rivojlantirish masalalari.....	271
XI BOB. Tijorat banklarining balanddan tashqari operatsiyalari	275
11.1. Tijorat banklari balanddan tashqari operatsiyalarining ma'muriy Tijorat banki tomonidan beriladigan hujjatlar.....	275
11.2. Tijorat banklarining balanddan tashqari operatsiyalari turlari.....	280
11.3. Tijorat banklarining hisobvovchililarga shartnomalar vortlaridagi hisobvovchilik operatsiyalari.....	283

ISSN 0749-0739 (print)
ISSN 1099-0789 (online)

0749-0739(201007)18:0001-1